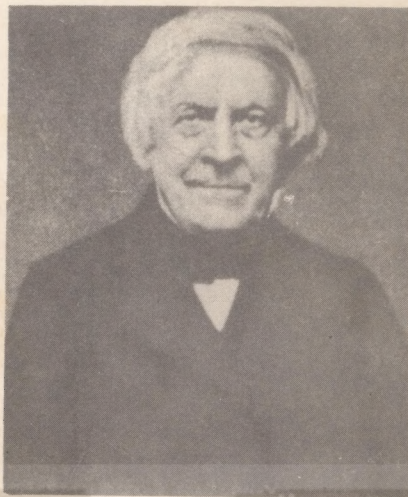

jules michelet

Vol. I—II, lei 10

editura minerva

«Originalitatea lumii moderne stă în aceea că, deși păstrează și mărește solidaritatea între popoare, întărește în același timp specificul fiecărui popor, precizându-i naționalitatea. Până într-acolo încât fiecare dintre ele să ajungă o unitate desăvârșită, să apară drept o persoană, un suflet aparte. [...] Persoana e lucru sfânt. Pe măsură ce o națiune capătă caracteristicile unei persoane și devine un suflet, inviolabilitatea sa crește în aceeași proporție.
• Crima de a viola personalitatea națională devine cea mai mare dintre crime.»

JULES MICHELET, *Istoria Revoluției*

765

jules michelet
istoria francei

jules michelet

cultură generală

Ilustrația copertei : *Florica Petrache*

jules michelet

istoria franței

SCRIERI ALESE

ANTOLOGIE, TRADUCERE ȘI NOTE DE ANGELA CISMAȘ
PREFAȚĂ ȘI TABEL CRONOLOGIC DE MARIN BUCUR

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI • 1973
EDITURA MINERVA • BUCUREȘTI

Pentru versiunea românească toate drepturile rezervate. Editurii Minerva (B.P.T.)

PREFAȚĂ

În sfârșit apare, pentru prima dată în românește, prin grija popularei „Biblioteci pentru toți“, care își dovedește încă o dată o funcționalitate necesară în procesul de difuziune a operelor de valoare universală în marea masă a cititorilor noștri, o ediție cuprinzătoare din principalele scrieri ale lui Jules Michelet.

Absența operei sale din listele masive de traduceri din literatura franceză de pînă acum pare de necrezut, cînd știm ce ecouri prelungi a avut ea în gîndirea istorică românească din secolul trecut. Faptul că a fost cunoscută și citită în original poate explica această situație, dar n-o putea scuza la nesfîrșit. Aceasta cu atît mai mult cu cît Jules Michelet a fost în secolul al XIX-lea unul din miturile și zeii de credință curată ai pașoptiștilor noștri. El a crescut, alături de ceilalți profesori și ideologi revoluționari ai Parisului de după 1830, generația de entuziaști reformatori ai României moderne, i-a primit la el și i-a apropiat ca pe fiii patriei sale. Marii vizători ai unei „Românii viitoare“ au trecut pe la școala lui Jules Michelet de la Collège de France, l-au audiat cursurile, l-au vizitat acasă ori l-au întovărașit în anii grei din viața sa. Prietenia cu prințesa Cantacuzino,

protectoarea celei de a doua soții a lui Jules Michelet, Athénaïs Mialaret, cu Maria Rosetti, C. A. Rosetti, frații Dumitru și Ion C. Brătianu, cu Hermiona Quinet, fiica lui Gheorghe Asachi, l-a apropiat de cauza românească, devenind un copărtăș al nostru. Respectului sacru pe care îl dovedeau tinerii români sosiți la Paris pentru studii, Jules Michelet i-a răspuns cu o bunăvoință caldă, neoficială. Corespondența adresată de revoluționarii noștri este o operă vie, patetică, de inițiere a istoricului francez în tainele trecutului nostru aspru de veșnică luptă pentru a rezista în fața unui destin nemilos. Atitudinea patriotică și crezul intransigent al generației eroice de la 1848 au fost în admirația lui Jules Michelet. I-a încurajat pe luptătorii români în ceasurile de deznădejde ale exilului, i-a adăpostit în căminul său, le-a fost un adevărat frate. A intervenit pentru eliberarea din închisoare a lui Ion C. Brătianu, arestat sub acuzația de a fi pregătit complotul de la Operă, împotriva împăratului, a mobilizat pe cei mai apropiați dintre exilații români să-i strângă materialul documentar pentru scrierea *Principautés Danubiennes. Madame Rosetti, 1848*, făcând din „muma revoluției” — cum o numea N. Bălcescu pe Maria Rosetti, un simbol al puterii de abnegație și de sacrificiu în numele revoluției. Jules Michelet credea că documentul cel mai matur politicește al revoluțiilor europene de la 1848 a fost exprimat prin înființarea la București a Comisiei Proprietății, publicându-i o parte din procesele-verbale în anexa la volumul *Légendes Démocratiques du Nord*.

Noi, românii, nu am vorbit și nu vorbim despre Jules Michelet ca despre un străin de sufletul nostru. așa cum nu vorbim nici despre Paul Bataillard, Edgar Quinet, Ulysse de Marssillac, Ubicini, C. Rosenthal ș.a. Jules Michelet aparține eului nostru.

Există personalități care nu-și pot depăși epocile lor, mari numai pentru un timp, mumii grandioase, statui

îngropate. Sînt, dimpotrivă, personalități ce înaintează mereu în timp, necesare oricărui prezent. Jules Michelet a fost o astfel de personalitate ce hrănește și se hrănește dintr-un veșnic prezent. Istoria sa este un prezent perspectivat în oglinzile cu ape curgătoare ale timpului. Este umanitatea în curgerea ei în timp. Opera lui Jules Michelet, de aceea, nu se scoate din rafturi, la ocazii festive. Ea este o carte necesară tuturor generațiilor. Pînă în secolul trecut, istoricii, mari și mici, erau specialiști, moraliști, cronicari. Niciodată ca pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, istoria nu a fost înțeleasă și trăită ca o adevărată „nouă știință a cetății moderne”. „Thierry, spunea Michelet, vedea în istorie o povestire și Guizot o analiză. Eu am numit-o *resurecție*, și acest nume îi va rămîne”. Istoria, o dată cu Jules Michelet, nu va mai apare ca un drum al robilor eterni, ci ca o „cale regală” a învierii omului și popoarelor oprite. Niciodată ca în perioada celor trei revoluții franceze, omenirea nu se slujise mai mult de documente și nu se lansaseră mai multe documente popoarelor și umanității. Secolul al XIX-lea a fost un secol al istoriei. Noua umanitate, în reclădirea ei totală, a cerut istoricului un rol de ideolog, de filozof, de mobilizator și de constructor. Gînditorul pur în istorie va fi dezmoștenit, istoricul pur devenise o unealtă învechită. Nu întîmplător maeștrii generațiilor luptătoare de la 1848 nu erau politicieni sau doctrinari de meserie, ci istorici, poeți și artiști. Lumea modernă simțea nevoia unui Jules Michelet, Adam Mickiewicz. Lamartine. Titani opiniei publice nu mai erau regii și miniștrii de la Louvre și Versailles. Poeții erau istorici și oameni politici, semn că arta își echilibrase din nou misiunea în conjugarea armonioasă cu istoria vremii lor. Jules Michelet fusese el însuși născut sufletește de marea revoluție franceză, crescuse în atmosfera ei încărcată. El va lua istoria ca aliat în aventura lumii moderne de

dobîndire a demnității de care fusese dezmoștenită de milenii. Dacă Jules Michelet nu descoperă istoria, în schimb o întronează în drepturi pe care nu le obținuse de prea multe ori, o împuternicește cu funcții și cu răspunderi de onoare în lumea contemporană lui. Dacă în opera istorică a lui Jules Michelet nu se întîlnesc secole părăsite de alți istorici, imperii uitate sau popoare ignorate, se relevă, însă, puterea virtuții și geniului uman de a rezista în timp prin luptă, organicitatea colectivităților omenesti, starea de mișcare perpetuă a societății umane. Jules Michelet va lăsa istoriei un loc de onoare, nu ca piesă de muzeu, ci ca armă de acțiune pentru mai binele omenirii. El are nevoie de mulțimile de oameni nu ca să le evoce și să lăcrimeze lîngă ele, ci pentru a participa împreună la istorie, pentru a n-o lăsa în seama arhivelor și depozitelor de hîrtie. Istoria le va sluji ca o adevărată religie a acțiunii, nădăjduind într-o mîntuire de relele sociale prin angajarea colectivă în numele principiilor de dreptate și libertate socială și națională a popoarelor. Pentru Jules Michelet, istoria nu e numai o forță, dar și un mister, un factor pozitiv dar și unul mistic. Istoria nu numai că se învață, dar în primul rînd se trăiește, se creează progresiv. Toată lumea secolului al XIX-lea se va arunca în brațele lui Clio. Apare încrederea nelimitată în istorie, cultul ei, ideea de „Biblie a umanității”. Poeții și istoricii profetizează o „nouă religie”, ei sînt preoții vremurilor noi. Nu se mai recunosc nici ca poeți și nici ca istorici. Ei sînt *cetățeni*, fii ai popoarelor și ai întregii umanități. Răspunderea lor ca artiști și ca istorici are de acum înaintea o valoare civică, o conștiință de cetate, nu de individ. Destinul umanității devine un destin istoric al fiecărui individ. Pentru aceasta trecutul trebuia știut, întregat, pătruns în tainele sale. Istoria se dezvăluia ca o stare de trezire a umanității, un proces de dobîndire a conștiinței de sine a popoarelor. Jules Michelet a apărut ca un confesor de

națiuni printr-o doctrină unică : dreptul popoarelor, ca și al indivizilor, la o existență istorică.

Concepția lui Jules Michelet despre istorie se bazează pe tot secolul al XVIII-lea, pe Voltaire și Rousseau în primul rînd, apoi pe experiența unică a Revoluției franceze de la 1789. Așa cum a demonstrat cu pătrundere dialectică profundă profesorul Paul Viallaneix în opera sa *Calea Regală. Eseu asupra ideii de popor în opera lui Michelet (La Voie Royale. Essai sur l'idée de peuple dans l'oeuvre de Michelet)*, istoricul francez își întemeiază un concept și o viziune despre rolul istoriei pe fundamentul filozofiei „secolului luminilor“. Operele înaintașilor îi devin însă insuficiente. Două fenomene îi dau revelația istoriei : Revoluția franceză și opera italianului G.-B. Vico. Noua istorie a Franței se ridică pe ruinele Bastiliei. Întîlnirea cu Vico nu era o derivă ci o întărire a crezurilor sale dinainte, precipitantul care să-i limpezească convingerile despre necesitatea istoriei de a deveni o autentică *scienza nuova*. Jules Michelet va prelua de la Vico încrederea în istorie, scoțînd-o din sfera interpretărilor mistice și mistificatoare, situarea omului ca factor epicentric în mișcarea socială, fiind propriul său creator. Pentru Jules Michelet, Vico nu există în afara revoluției. „*Vico al meu — Iulie al meu*“ („*Mon Vico—mon Juillet*“) era o deviză care însemna aștrii săi protectori. Istoria va deveni astfel, în viziunea sa, un perpetuu iulie („*Juillet eternal*“), aluzie la evenimentele din această lună a anului 1830. În această perspectivă, oricîtă prețuire îi acordă lui Vico, totuși Michelet nu poate accepta teoria acestuia despre înaintările și revenirile în istorie (*corsi* și *ricorsi*), care ar însemna o neîncredere în ideea de progres permanent, de dezvoltare și de înaintare în timp a umanității. La Jules Michelet mișcarea se face hegelian, „lărgindu-se și desfășurîndu-se într-o vastă spirală“. Lecția lui Vico este așadar asimilată lucid de admiratorul său parizian, fără a se

îndepărta de ea dar și fără a rămîne numai un zelos învățacel al maestrului. Jules Michelet supune totul probei cu realitatea, cu documentele, confruntându-le „cu viața, trecută și contemporană, a patriei sale” (Paul Viallaneix). *Histoire de France* începe printr-o deschidere grandioasă ce ține de mitologie, de folclor și de tradiții. Adevărata istorie a Franței se afirmă plenar din momentul în care există limba franceză. „Limba este semnul principal al unei naționalități. Primul moment al naționalității noastre este jurămîntul dictat de Charles-le-Chauve fratelui său, la tratatul de la 843.” După o Franță fizică, naturală, urmează constituirea uneia geografice. „Istoria este întîi de toate geografie.” Se studiază provincia, amestecul de rase și populații, dezvăluindu-se „geniul” adevărat al locurilor, prestigiul și contribuția orașelor în afara capitalei, se fac descrieri topografice și demografice, statistice. Geniul francez se formează prin afluenți, sinteze, influențe. Franța își colectează secol după secol o putere spirituală deosebită și își delimitează un destin propriu. *Istoria Franței* este și o istorie a curții și a tîrgoveților, a țărănimii și a burgheziei, a nobilimii, o istorie economică dar și culturală. Se văd mișcările sociale, creșterile și descreșterile de forță ale claselor sociale, ale mentalităților și filozofiilor. Jules Michelet aprecia ca „eră națională a Franței” secolul al XIV-lea. „Statele generale, parlamentul, toate marile noastre instituții încep să funcționeze normal. Burghezul apare în revoluția lui Marcel, țăranul în Jacquerie, Franța însăși în războiul englezilor.” Pînă la acest secol, Jules Michelet credea că Franța „era creștinătate mai mult decît Franța”. Evul mediu mai are încă o reprezentare tenebroasă, de vîrstă „barbară”, trecut al umbrelor, „noapte poetică” a omenirii, cînd Franța se afla dominată de alte state, de feudalitate și de biserică. Preoților și cavalerilor le vor urma legiuitorii și legiștii. Apare conceptul de drept, de literatură franceză,

un spirit patriotic. Dar secolul al XV-lea amenință Franța cu o criză puternică, provocată de schisma pontificală. Regatul este în pericol, dar unitatea țării rămîne s-o asigure clasele de jos și în special țăranii. Aceștia au o idee de Patrie, o conștiință a ei. Tronurile se țin prin măsuri de cruzime, prin apăsarea poporului cu dări. Revenirea Franței la matca reală a istoriei sale naționale se va întâmpla la Revoluție, atunci va fi ea însăși. Jules Michelet compune un tablou total al istoriei Franței; personalități, oameni de stat, financiari, administratori, reprezentanți ai poporului, negustori, diplomați, prooroci falși, vizionari, calamități ale naturii, mișcări de mase, culise ale palatului, se disecă, într-un cuvînt, totul, se recompune dintr-o perspectivă vie, dinamică și cu o părtinire patriotică. Istoria se face între Louvre, Versailles și cătunul prăpădit, în fața scenei apar regii, reginele, delfinii, nobilimea. Poporul este însă forța, puterea, oceanul cel mare al istoriei. Se pun la cale acte istorice în numele său, dar el nu este un complice al asupritorilor săi. Poporul este Franța lui Jules Michelet. Regii se pot bizui pe popor, îl pot înțelege uneori, poporul nu apare însă ca o anexă a curților și castelelor senioriale. Istoria lui Jules Michelet este scrisă în aceste acorduri înalte de imnuri, epopei, cantate și requiemuri. Lecția Revoluției de la 1789 nu se uitase. Pentru Jules Michelet, Bastilia nu a fost niciodată fortăreața trecutului, ci ruina lui. *Istoria Franței* și *Istoria Revoluției franceze* sînt expoziții uriașe ale unui imens și inepuizabil potențial uman care își caută formele ideale de alcătuire socială, economică și politică. O istorie nu este mare pentru că are oameni mari, ci pentru că are prezentă vocația duratei prin înfrîngeri și învingeri. Revoluția franceză nu a fost adumbrită nici de teroarea „albă”, nici de căderea în mîna regaliștilor. Învinsă, ea era învingătoare. Timpul istoric este un timp nerevolut.

*Istoria Revoluției franceze era scrisă de Michelet cu un sentiment al datoriei sale civice, crescut, educat în mediul prorevoluționar. În totul este o jubilație a operei poporului francez. „Convocarea Statelor generale de la 1789 este momentul adevărat al nașterii poporului. Ea cheamă întreg poporul la exercitarea drepturilor sale.“ Chemarea poporului să decidă el însuși despre propriul său destin era un act revoluționar fără precedent în istoria umanității, adevăratul început al istoriei. Michelet arată ce a însemnat și a semnat pentru vremea modernă acest apel la mulțime. Din acest timp începea declinul absolutismului. Un neînchipuit ocean urca amenințător împotriva trecutului. Orice armată din lume devenea slabă și neputincioasă pentru a stăvili această uriașă energie umană pusă în mișcare de revoluția franceză. Este o magnifică manifestare a spiritului uman descătușat. Luarea Bastiliei „era un act de credință“ al poporului. Bastilia va deveni un simbol istoric al întregii umanități moderne. Ea semnifică trecutul. „Lumea întreagă cunoștea, ura Bastilia. Bastilia, tiranie erau, în toate limbile, două cuvinte sinonime. Toate națiunile, la vestea prăbușirii ei, se crezură eliberate.“ Desfășurarea evenimentelor, mișcările trupelor, agitația maselor, regizarea faptelor are un ritm de spectacol în care se decide viitorul umanității. Totul se vede, se simte și se trăiește, totul e viu. Michelet se află în mulțime. Revoluția trăia. *Declarația drepturilor* era un „credo al noii vîrste“, trebuia să devină „filozofia secolului, legislatorul său, Moise al său care cobora din munte, purtînd pe frunte razele luminoase și tablele în mîinile sale“. În această noapte de 4 august cînd s-a hotărît ca document istoric Declarația drepturilor, Michelet poposește la hotarul a două vîrste ale istoriei Franței. Răsăreau zorii libertății, se naștea Franța modernă. Sufletul istoricului vibrează lîngă mulțimile neliniștite, doritoare de înnoire, oboșite, sacrificate. Ele fac revoluția și o apără pînă la capăt.*

Atunci, în toiul evenimentelor, între certitudine și incertitudine, între victorie și înfringere, apăsarea, spune Jules Michelet, „un fenomen mai mare decât orice eveniment politic ivit în lume : puterea omului, prin care el este Dumnezeu“. Revoluția era uriașul care speriasse numai pe bătrînii dușmani ai poporului, pe rege și pe nobili. Multimea se arată înțelegătoare, înțeleaptă, dar curtea și nobilimea se dovedesc incapabile să realizeze ceea ce se petrecea în istorie. Regalitatea nu putea fi trezită la viață. Revoluția bătea la porțile Versailles-ului, iar regele nepăsător își făcea programul de vânătoare ca în plin ev mediu. Se va șterge astfel legenda regelui martir și a revoluției singeroase, a poporului vinovat, așa cum au încercat s-o prezinte istoricii monarhiști. Adevărata Franța se năștea acum, în zilele și lunile care au precedat și au moștenit tradiția luării Bastiliei. „Franța se naște în bubuitul tunului de la Bastilia. Într-o zi, fără pregătiri, fără a se fi înțeles dinainte, toată Franța, orașe și sate, se organizează în același timp.“ Confruntarea jacobinilor, cordelierilor, girondinilor, disputele între fracțiuni, ajungîndu-se pînă la acte de cruzime, condamnarea unora dintre revoluționari ca Marat și Robespierre, simpatia pentru Mirabeau, primul „orator“ „primul ei scriitor“, cel care va trăi cît timp va trăi ideea de revoluție franceză, alcătuiau drama acestei mișcări sociale și politice care avea să trezească întreaga lume. Dar aceasta nu diminuează puterea de acțiune a idealurilor revoluționare. Oricîte scene singeroase au întunecat mișcarea, ele n-o pot opri din mers. Au loc lupte fratricide, confruntări dure între orgoliile unora dintre conducătorii revoluționari, decimări reciproce, terori în numele acelorași principii, asasinări monstruoase, înscenări de trădare, arestări și procese regizate, — de unde tonul aspru al istoricului, spiritul său lucid de apreciere și de cumpănă a dreptății, fără a diminua vreodată ideea de revoluție.

Jules Michelet învie, cu un simț narativ și românesc fără egal, evenimentele, reface filmul revoluției cu o minuție de martor entuziast. Admirația sa pentru giron-dini și pentru Danton ori Mirabeau nu-l orbește și nu-l oprește să nu vadă, în unele momente, slăbiciunile eroului său, „căderea sa morală, tergiversările, spaimele, duplicitatea sa“. Minuția documentării, înfățișarea scene-lor se fac în aceeași tensiune panoramică de la un capăt la altul, al istoriei revoluției franceze. Sîngele curs în acei ani nu-l îndepărtează pe Michelet de destinul re-voluției, de opera poporului său. Așa cum a fost, un fenomen istoric unic, plin de contradicții interne, revo-luția franceză apare prin opera lui Michelet ca o încor-onare a istoriei Franței, un moment de răscruce pentru întreaga istorie a umanității.

Istoria în concepția lui Jules Michelet se înfățișează ca o carte totală a națiunii. *Homo aedificans* trebuie să fie un *homo historicus*. A parcurge istoria nu în-seamnă a străbate trecutul. Prezentul nu este posibil fără a-i da un sens istoric. De unde nevoia de a învăța istoria, pentru a face din prezent o durată a demnității umane. Istoria lui Jules Michelet nu învie morții din morminte ; îi trezește pe contemporani spre a nu deveni muritori de rînd. Mai mult ca oricînd, istoria se manifestă nu numai ca o serie nouă a analelor și cronicelor de odi-nioară, ci ca o alcătuire de știință și credință, de pozi-tivism și idealism, de luciditate și de clocot. Istoria întrece artele, pe care și le subordonează, întrece științele de care ține seama. Așa se va produce mitul istoriei. S-a spus că revoluția de la 1848 a fost compromisă de prea multă vorbă, de publicitatea excesivă a principiilor democratice. Într-adevăr s-a vorbit mult despre revo-luție, dar cînd a existat în epoca modernă o revoluție care să se fi făcut pe tăcute ? Orice revoluție s-a pregă-tit din vreme ca opinie de masă. Totul s-a făcut cu o temperatură înaltă a convingerilor, pînă la exaltare și

delir. Jules Michelet a contribuit într-un mod deosebit la crearea acestei stări de transă și de mistică revoluționară, a știut să vorbească mereu despre revoluție și popor încît credința să nu-i fie luată drept dogmă. Poet ardent și fantast, patetic, Jules Michelet amintește, prin forța temperamentală și viziunea magnifică, de Victor Hugo. Marele istoric francez nu a fost un politician profesionist, om al jocului cu principiile. Rolul său a rămas acela al unui sfetnic al Franței și al tuturor popoarelor oprite. El profetizează, judecă, binecuvintează, primește la el pe revoluționarii de aiurea ca și pe cei francezi. Învingător în timpul revoluției de la 1848, el s-a mulțumit cu simplul titlu de *reprezentant al poporului*. Se simțea nu un chemat, un „ales“ să salveze patria, nu un erou, ci un fiu al patriei sale. Jules Michelet n-a fost un beneficiar al crezurilor sale. A rămas profesor la Collège de France și director la Arhive. Era însă misionarul Franței. Credincios în istoria ei, adică în virtuțile și geniul poporului său. Acestei religii i s-a închinat cu pietate și i-a dedicat odele biruințelor de secole. Lamartine, Quinet, Blanqui, Blanc au fost poeți, ideologi, istorici, economiști. Nici unuia nu i se va da sau lua din multul sau puținul care li se cuvine. Jules Michelet a avut ceva ce a lipsit celorlalți : magia cuvîntului spus. Enciclopediștii fuseseră savanți, scriitori, polemiciști, gînditori, mari personalități ale unui întreg secol. Jules Michelet nu-i întrece ca erudiție și creație, ci numai ca magician al cuvîntului. Este singura sa armă de luptă. Rareori cuvîntul s-a pus în slujba istoriei ca în opera lui Jules Michelet. Cu atît mai mult cu cît el nu fusese un poet ca Lamartine, creator al unei școli europene de poezie, nici teoretician economist ca Blanqui sau Blanc, nici specialist în culturi străine precum Quinet sau Mickiewicz. Și cu toate acestea, fiind numai istoric al Franței. Jules Michelet are o măreție singulară. Discursurile lui Lamartine sînt uitate, ca produse ale

momentului. În schimb, Jules Michelet rămâne un învățător al patriei sale. Nimeni nu l-a văzut decît în fața studenților ori în arhive printre documente. În Jules Michelet s-a simțit apostolul curat, nefariseic al crezurilor democratice. El va proslăvi poporul de la care începe totul și la care se ajunge după orice peregrinaj pe la curțile regilor și nobililor. Jules Michelet nu are idoli, ci un singur Dumnezeu : poporul său dimpreună cu toți răzvrățiții și exilații lumii. După enciclopediști, cel care a impus în drepturile sale poporul, prin cursurile și studiile sale istorice, a fost Jules Michelet. Mai mult decît ei, intrucît o dată cu Jules Michelet apare forma de instruire națională, pledoaria în mijlocul mulțimii. Cu el se va scrie parcă o istorie vie, ieșită dintr-o curată comuniune cu poporul. Nimeni n-a știut ca Jules Michelet să vorbească despre revoluție, să spună istoria Franței propriului ei popor. Jules Michelet nu este un modern, ci un contemporan al Franței de acum un secol și de astăzi. El n-a vorbit oficial despre revoluție și despre istoria poporului francez. El este un *reprezentant al poporului*. Așa vorbește. Se va spune, discreditor și malițios de către proregaliști, că Jules Michelet a sentimentalizat istoria, făcînd din ea un roman lacrimogen pentru marele public. Dar Jules Michelet a vrut să dea generațiilor noi revoluții franceze de la 1848 sentimentul de grandoare al istoriei patriei sale, de personalitate unică, complexă, înțeleaptă, nestăpînită, confruntîndu-se și confruntată cu legile evoluției generale a umanității, pe care o are dezvoltarea pluriseculară a unui popor. Istoricul nu era un gropar de arhive și un poet inventator de ieremiade pentru prezent. Specialiștii au adăugat în urma sa o bibliografie uriașă de informații și de interpretări. Subsolurile paginilor sale au trebuința firească a unor completări de date și de opinie, dar opera lui Jules Michelet nu poate fi depășită prin suplimente de erudiție și nici prin talent artistic ;

opera sa a fost și a rămas o *operă-mesaj*. Idealul lui Jules Michelet a fost să fie o prezență în conștiința generațiilor. El vorbește tuturor care caută în istorie o adăpare de conștiință. De fiecare dată, Jules Michelet se dezvăluie în a nu fi scris istoria sa pentru trecut. Unii dintre romantici au plîns ori s-au entuziasmat pe ruine. Au trăit în crepusculul lumilor și erelor, nu odată ca niște exilați în regaturile lor imaginare, au visat paradisuri și sfere celeste. Jules Michelet a fost un romantic titanic, iubitor al fluviilor și colosurilor umane puse în mișcare de idealuri și speranțe. Gigantismul său exprimă munți, mări și oceane pe care le ridică mișcările sociale ale popoarelor. Jules Michelet va face din istorie o formă nouă de creație ce concurează poezia, narațiunea și teatrul. Nu istoria poetizată sau povestită, ci poezia istoriei, viața și moartea umanității întru eternitatea ei. Și înainte și după Jules Michelet s-au scris istorii ale Franței și ale revoluției. Sismondi, Guizot, Thiers, Mignet au fost autorități. Jules Michelet a avut, însă, geniul istoriei. Nu a spus mai mult decît ei, dar ceea ce spune el are o grație a iubirii și mîndriei pentru popor care a lipsit tuturor celorlalți. Istoria nu mai era numai istorie. Era ceva ce răspundea unei necesități vitale a națiunii franceze. Limitele sale sînt depășite de puterea nealterată a convingerilor civice ale istoricului. Nu avea să fie ultimul cuvînt spus în materie, cum nu se va spune niciodată. Jules Michelet nu trebuie urmărit pentru minuție, exactitate, „sobrietate“. Istoria Franței nu mai aduce cu cronica Franței. Patronajul lui Jules Michelet are vîrsta a tot ceea ce ține un popor prezent în timp. El a creat mitul poporului francez. Nu un mit francez, ci un mit al istoriei Franței. Orice popor are o mitologie de neam și crede într-o vocație a sa în lume, în chemarea lui ca parte a umanității. Opera lui Jules Michelet nu prezintă o Franță care se amendează periodic, ci care se revelă permanent. Intemeiat și înt-

meindu-se mereu, poporul acesta nu se metamorfozează, ci se descoperă la infinit. De aceea, pentru Jules Michelet, mitul francez nu este un inaccesibil secret al unei colectivități, ci o esență de virtuți. Este un mit al demnității și geniului spiritului uman apărat prin revoluția franceză. Istoria Franței devine o probă a certitudinii în durata istoriei umanității. Monarhii de la Louvre și Versailles, aduși cu cortegiile lor prin istorie, sînt studiați pe toate fețele, și din nou reînțuși în criptele catedralelor de la Saint-Denis. Marii oameni ai administrației și finanțelor, ai armatei și clerului au dreptul la pagini de simpatie sau de ură, după cum faptele lor au grăbit sau au încetinit ritmul dezvoltării istorice. Spiritualitatea și virtutea franceză vor fi cînd și cînd stimulate prin curte, revendicate, dar nu proprii capetelor încoronate. Monarhia făcea de atunci parte din trecut. Înfringerea regalității la 1789 era apoteotică. Feudalismul fusese îngropat odată pentru totdeauna prin decapitarea ultimului Pepin. Necesară în feudalism, monarhia franceză nu este niciodată sanctificată de Jules Michelet ca o instituție vitală poporului francez. El va desfășura tabloul istoric al Franței și nu o garnitură de portrete din sălile de la Versailles. Pentru istoricul nostru, Franța însemnase timp de secole și monarhie, dar monarhia nu însemnase Franța. Clasele sociale, mișcările țărănești, ale tîrgoveților, nobilimea, clerul, poporul de jos, curtenii, spiritele creatoare, cu toții vor fi prinși într-o imagine de întindere unică. Cum istoria are, în viziunea lui Jules Michelet, un rol instructiv național, ea va fi compusă într-un ritm sacerdotal, în tradiția marilor cărți ale umanității care au fost și cărți de frumusețe artistică. Noua „Biblie a umanității” — istoria nu se desparte de suflul epopeic al clasicităților antice, de suflul epic al povestirilor din evul mediu, de spiritul enciclopedist al secolului „luminilor”. Desfășurare de poeme, lecții de psihologie a personalităților și a colec-

tivităților umane, portrete demne de noi galerii de la muzeul Carnavalet se întrepătrund într-o sinteză perfectă în opera lui Jules Michelet. De la Flaubert pînă la Claudel și Malraux, scriitorii francezi au văzut în Michelet pe unul din modelele stilului prozei franceze a secolului trecut. Totul a fost conceput de el ca o „legendă a secolelor“, în care se află, succesiv, comedii umane, tragedii ale destinului, odisei ale geniului uman în luptă cu timpul. Opera lui Jules Michelet este a unui Victor Hugo al istoriei : panoramică, patetică, dinamică, umanitară, dispunînd de o multitudine de mijloace artistice, colorată în expresie, clocotitoare de pasiuni ori meditativ rece, colocvii cu un subiect imens sau monolog sublim despre problemele mari și mici ale umanității. Evenimentele sînt integrate și judecate într-un context istoric dramatic, istoricul este un evocator și un pictor de peisaje sociale, de scene cu mulțimi, posedînd un simț artistic al frazei precum maeștrii clasici francezi. Categorie, Jules Michelet e un poet și un prozator pe motive, date, evenimente luate din secolele istoriei Franței. Jules Michelet trăiește în acest punct în care se revelă focarul de spirit și de forță al poporului francez. Măreția operei sale se hrănește dintr-o măreție de fapte, inițiative și realizări ale națiunii sale. Neliniștea pentru destinul Franței înseamnă însă și neliniștea pentru destinul uman. *Istoria Franței* și *Istoria Revoluției franceze* au fost scrise pentru a se dărîma mereu Bastiliile ce vor opri libertatea, pentru a învăța popoarele lumii să nu le suporte. Jules Michelet dărîmă iluziile vremurilor și își păstrează doar credința în tăria de stîncă a poporului. Un editor al său vorbea de un adevărat „miracol Michelet“. Depinde cum se spune acest calificativ : în semn de onoare sau de dezonoare. Pentru cine este Jules Michelet un *miracol* și de ce el a luat această alură de mîntuitor ? Istoricii ceilalți adunaseră fapte, idei. Totul părea că există. Ce mai putea adăuga

Jules Michelet ? „O poveste și cel puțin un sistem, o formulă a Franței privity, pe de-o parte, în diversitatea de rase și de provincii, pe teritoriul său geografic, pe de alta, în dezvoltarea sa cronologică, în unitatea crescîndă a dramei naționale. Este o țesătură a cărei urzeală este spațiul și materia, a cărei natură este timpul și gîndirea. Acesta este în mic idealul pe care l-am urmărit.“ „Miracolul Michelet“ ține de această formulă, variantă proprie a imaginii istoriei Franței : țară care nu e numai teritoriu și neam, deși are un teritoriu specific și exprimă datele unei obirșii specifice, care se diversifică, unificîndu-se permanent sub semnul aceluiasi destin național. Poporul său se confruntă, se regăsește și se împlinește într-o nesfîrșită dramă națională. *Istoria Franței* stă mărturie acestui zbucium al duratei unei națiuni. Opera lui Jules Michelet are ceva din destinul patriei sale, din „drama“ ei, de a fi contestată pe cît este de iubită și de a rămîne și adversarilor săi, o necesitate. „Miracolul Michelet“ ține, de bună seamă, de un „miracol“ ce se zămislește în jocul tainic de forțe materiale și spirituale de-a lungul unei istorii ce nu poate fi decît aceea a poporului francez.

MARIN BUCUR

TABEL CRONOLOGIC

1798 21 august. Se naște, la Paris, Jules Michelet. O ramură a familiei sale era de origine picardă, alta provenea din Ardeni. Strămoșii săi fuseseră țărani, sau mici meseriași întreprinzători. Bunicul, după tată, ajunsese să dețină modesta funcție de muzicant-șef în Laon. Tatăl său, Turcy Michelet, proprietar al unei tipografii, spirit liberal, cu neșanse în meserie, va fi victima regimului lui Napoleon. În urma unei dispoziții privind restrângerea dreptului de a tipări ziare, tipografia este abandonată.

Campania lui Napoleon în Egipt.

1799 18 brumar Lovitura lui Napoleon.

1803 Se naște, la Bourg, Edgar Quinet.

1804 Încoronarea lui Napoleon ca împărat al Franței.

1808 Tratatul de la Tilsit.

1812 Campania napoleoniană în Rusia. Marele dezastru al armatei franceze.

1812 Jules Michelet, după o copilărie în care împărtăşeşte privaţiunile familiei sale, începe studiile liceale la Collège Charlemagne.

„Citisem câteva volume care îmi căzuseră în mână, o mitologie, un Boileau, câteva pagini din Imitație“ (Imitatio Christi).

1814 Abdicarea lui Napoleon.

1815 Bătălia, catastrofală pentru Napoleon, de la Waterloo.

1816 Se naşte, la Bucureşti, prietenul lui Jules Michelet, C. A. Rosetti.

1817 Michelet obţine diploma de „bacalaureat în litere“.

1818 Tânărul student trăieşte din meditaţii în familiile marii societăţi pariziene.

1819 Dovedind o precocitate intelectuală, Michelet prezintă la Universitatea din Paris tezele de doctorat: *Examen des „Vies des hommes illustres“ de Plutarque* (Cercetare a „Viaţilor oamenilor iluștri“ de Plutarh) și *De percipienda infinitate secundum Lockium* (Despre perceperea infinitului după Locke).

Se naşte, la Ornans, Jean-Désiré-Gustave Courbet.

1821 9 aprilie Se naşte Charles Baudelaire.

5 mai Moare Napoleon.

1821 Reușind la concursul de agregatie, Michelet va reveni la Collège Charlemagne, de data aceasta în calitate de profesor.

1822 Alfred de Vigny publică *Poèmes*, iar Victor Hugo, *Odes*.

- 1822 Jules Michelet este profesor la Colegiul Sainte-Barbe.
- 1824 Are loc căsătoria lui Michelet cu Pauline Rousseau, cu care va avea doi copii, pe Adèle și pe Charles.
- 1825 Publică prima sa lucrare cu caracter istoric : *Tableau chronologique de l'histoire moderne, depuis la prise de Constantinople (1453) jusqu'à la Révolution française* (Tablou cronologic al istoriei moderne de la luarea Constantinopolului pînă la Revoluția franceză).
- 1827 Jules Michelet începe strălucita sa carieră universitară, ținînd cursuri la Ecole Normale Supérieure. Sub influența lui G. B. Vico, va publica opera sa teoretică : *Principes de la philosophie de l'histoire* (Principii ale filozofiei istoriei), precedată de *Discours sur le système et la vie de Vico* (Discurs asupra sistemului și vieții lui Vico). În același an îi va apare *Précis de l'histoire moderne* (Tratat de istorie modernă).
- 1828 Din acest an datează primele însemnări ale jurnalului lui Michelet pe care îl va continua pînă la sfîrșitul vieții, timp de peste 45 de ani.
Jules Michelet călătorește în Germania.
- 1829 Abandonează temporar funcția de profesor și dă lecții particulare, fiind „un fel de profesor“ în familiile reputeate prin rang social înalt.

Este numit șef al secției de istorie de la Arhivele regale din Paris.

1830 Revoluția din iulie. Abdicarea lui Carol al X-lea.

Libertatea conducînd poporul, — celebrul tablou al lui Delacroix se inspiră din evenimentele revoluționare de la 28 iulie 1830.

Răscoala poloneză.

9 august. Instalarea lui Ludovic Filip I pe tronul Franței.

1831 Jules Michelet întreprinde călătorii prin departamentele Normandie, Bretagne și Ardennes.

Două noi lucrări marchează ritmul vertiginos al carierei marelui istoric: *Introduction à l'Histoire universelle* (Introducere la Istoria universală) și *Histoire romaine* (Istoria romană).

Stendhal publică romanul *Le Rouge et le Noir* (Roșu și Negru).

1833 Anul de debut al publicării uneia din operele capitale ale lui Michelet: *Histoire de France* (Istoria Franței). Apar primele două volume.

Michelet îl suplinește pe istoricul Guizot la Sorbona. Îi apare *Précis d'histoire de France jusqu'à la Révolution française* (Tratat de istoria Franței pînă la Revoluția franceză).

1834 Michelet vizitează Anglia.

Lamennais publică *Les Paroles d'un croyant* (Cuvintele unui credincios), carte condamnată de papa Grigore al XVI-lea prin enciclica *Singulari nos*.

1835 Tipărește, traduse în franceză, *Mémoires de Luther écrits par lui-même* (Memoriile lui Luther scrise de el însuși), și *Oeuvres choisies* (Opere alese) de G.-B. Vico.

1836 Lamartine își publică *Premières Méditations* (Primele Meditații).

1837 Paralel cu apariția volumului III din *Histoire de France*, Jules Michelet tipărește *Origines du droit français cherchées dans les symboles et formules du droit universel* (Originile dreptului francez căutate în simbolurile și formulele dreptului universal).

1838 Anul de debut al lui Michelet ca profesor de istorie la Collège de France, acolo unde va face educația națională a tinerelor generații, în spiritul Revoluției de la 1789.

Tinărul profesor devine membru al Academiei de Științe Morale și Politice.
Călătorește în Italia.

1839 Moare soția sa, Pauline.

Edgar Quinet își susține teza : *De Indiane poëseos origine* (Despre originea poeziei indiene. În franceză : *Sur la poésie indienne*).

1840 Lamartine publică *Méditations poétiques*.

1840 *Histoire de France* a ajuns la al patrulea volum.

1841 Este gata al cincilea volum din *Histoire de France*. Jules Michelet lucrează la ediția de documente : *Procès des Templiers* (Procesul Templierilor).

Reînhumarea rămășițelor pămîntești ale lui Napoleon în Domul Invalizilor.

- 1842 După unsprezece ani, apar în noi ediții cele două volume : *Introduction à l'Histoire universelle* și *Histoire Romaine, République*. Călătorește din nou în Germania.
- 1843 Curs la Collège de France.
- 1844 Apare volumul al șaselea din *Histoire de France*.
- 1845 Cursul din acest an de la Collège de France va fi dedicat *Spiritului Revoluției*. Publică lucrarea *Du prêtre, de la femme, de la famille* (Despre preot, despre femeie, despre familie).
- 1846 Jules Michelet tipărește una din cărțile de căpătii ale revoluționarilor români și europeni în general : *Le Peuple* (Poporul).
- 1847 Paralel cu *Histoire de France*, apar în acest an primele două volume aparținând unei alte opere fundamentale a lui Jules Michelet : *Histoire de la Révolution française* (Istoria Revoluției franceze). Noul curs la Collège de France va avea ca temă : *La rénovation sociale et la Révolution* (Reînnoirea socială și Revoluția). Jules Michelet cunoaște pe tinăra Athénaïs Mialaret, institutoare în casa prințesei Cantacuzino.
- 1848 2 ianuarie Jules Michelet va fi forțat să-și suspende cursul la Collège de France. Oficialitatea se sperie de amploarea agitațiilor studențești.

Evenimentele din februarie-iunie la Paris. A doua republică franceză. Jules Michelet re-
apare ca profesor la Collège de France, la
6 martie.

Publică volumul *l'Etudiant* (Studentul).

Călătorește în Italia.

9 decembrie C. A. Rosetti și I. C. Brătianu,
sosiți în exil la Paris, după înfringerea re-
voluției în Muntenia la 13 septembrie, îi fac
o vizită lui Michelet, ca unui protector sta-
tornic al cauzei lor.

„Este în adevăr sublim să vorbești cu un om
de geniu. Admiră foarte mult revoluția noas-
tră, nația noastră pe care o numea colonia lui
Traian. Ați făcut mare lucru, zicea, să puneți
o nație în călindarul lumii. Apoi ne mai zicea
că noi am făcut mare lucru făcând sacrificii,
că am dat lecții Franței, atît este de adevă-
rat că civilizația amorțește inimile“ (C. A. Ro-
setti, *Note intime*).

Edgar Quinet publică *Révolutions d'Italie* (Revolu-
țiile din Italia).

1849 Revoluționarii români, în exil, audiau cursu-
rile lui Michelet. La 24 mai, C. A. Rosetti
scria : „Ieri am ascultat pe Michelet ; pen-
tru mine este o zi de sărbătoare ziua în ca-
re-l aud, căci mi-a arătat că în natură omul,
și mai cu seamă femeia, poate găsi sprijinul
și consilierul cel mai puternic“.

Are loc căsătoria lui Jules Michelet cu Athé-
naïs Mialaret (19 octombrie 1826 — 15 apri-
lic 1894).

Opera sa *Histoire de la Révolution française* a ajuns cu tipărirea la al treilea volum. Continuă cursul la Collège de France.

1850 Se tipărește al patrulea volum din *Histoire de la Révolution française*.

1850 Moare Balzac.

1851 Adversitatea politică contra acestui acuzator al regimurilor feudale și regaliste atinge un punct maxim. Reacțiunea contrarevoluționară reușește să-i interzică a mai ține cursul în fața studenților. Manifestații de simpatie ale tinerilor.

1852 Jules Michelet, Edgar Quinet și Mickiewicz concediați prin decretul din 12 aprilie de la Collège de France. Refuză să jure credință noului regim politic.

Represiunea politică și administrativă contra lui Jules Michelet nu se va mulțumi numai cu scoaterea sa din rîndul profesorilor de la Collège de France, ci și din postul de director al Arhivelor.

Iunie Din această lună va locui în împrejurimile orașului Nantes, unde îl vor vizita și va vizita pe unii dintre revoluționarii români.

Moare, la Palermo, Nicolae Bălcescu.

Lovitura de stat a lui Napoleon al III-lea și proclamarea sa ca împărat.

1853 Jules Michelet va întreprinde un adevărat pelerinaj prin Franța și Italia.

Publică volumul al șaselea din *Histoire de la Révolution française*.

Apare scrierea *Principautés Danubiennes. Madame Rosetti, 1848* (Principatele Române. Doamna Rosetti, 1848), închinată eroismului revoluționar al patrioților români.

1854 Jules Michelet călătorește din nou prin Italia, apoi va reveni la Paris.

Termină lucrarea *Les Femmes de la Révolution* (Femeile Revoluției).

Se tipărește volumul de atașament la cauza revoluționară a unor popoare europene : *Légendes démocratiques du Nord* (Legendele democratice ale Nordului).

1855 Jules Michelet lucrează, în ciclul *Histoire de France*, la volumul *Réforme* (Reforma); apoi la frumoasa scriere *l'Oiseau* (Pasărea) și la volumul al IX-lea din *Histoire de France*.

Moare, la Constantinopol, poetul național al Poloniei, Adam Mickiewicz.

Moare Adèle, soția profesorului de istoria artei, Alfred Dumesnil, mentorul tinărului Al. I. Odobescu.

1856 Redactarea la *Histoire de France* a ajuns la al X-lea volum din serie (*La Ligue et Henri IV — Liga și Henric al IV-lea*).

Apare volumul *l'Oiseau*. Exemplarul de la Biblioteca Academiei Române are dedicația lui Michelet : *A Madame Rosetti, hommage J. Michelet*.

Edgar Quinet publică *Les Roumains* (Românii), operă de probitate și de entuziasm în sprijinul luptătorilor noștri.

1857 Jules Michelet pregătește volumul al XI-lea din *Histoire de France*.

Îi apare volumul *l'Insecte (Insecta)*.

Ultimul grup de exilați pașoptiști români, cei mai de temut de oficialitatea pro-regulamentară din țară, se înapoiază în patrie.

Literatura franceză dobândește două capodopere : romanul *Madame Bovary (Doamna Bovary)* de Gustave Flaubert și volumul de poezie *Les Fleurs du Mal (Florile răului)* de Charles Baudelaire.

1858 Se tipărește volumul al XII-lea din *Histoire de France*.

Jules Michelet redactează următorul volum.
Apare volumul *l'Amour (Dragoștea)*.

1859 Continuă lucrul la volumele din *Histoire de France* și apare evocarea lirică : *La Femme (Femeia)*.

1860 Jules Michelet este preocupat cu scrierea eseului *La Mer (Marea)*, ce va apare în 1861.
Histoire de France a ajuns la al XVI-lea volum.

1861 Jules Michelet petrece un timp în Elveția, la Veytaux, acolo unde se aflau în exil și soții Quinet.

Scrie *Mémoires d'une jeune fille honnête (Memoriile unei fete cinstite)*.

1862 *La Sorcière (Vrăjitoarea)*.

1863 Apare volumul al XVIII-lea din *Histoire de France*, *La Régence*, a treia ediție din *Les Femmes de la Révolution*, a patra ediție

din *La Sorcière*, a cincea ediție din *L'Insecte* ; volumul *La Pologne martyre...* (*Polonia martiră...*).

1864 Jules Michelet publică volumul *Bible de l'Humanité* (*Biblia umanității*).

1867 Volumul lui Michelet *L'Insecte* atinsese cifra record de șase ediții, iar *L'Oiseau* — de opt ediții. O nouă ediție a volumului *La Sorcière*.

31 august Moare Charles Baudelaire.

1868 Volumul *La Montagne* (*Muntele*).

Edgar Quinet începe publicarea sintezei sale istorice *La Révolution* (*Revoluția*).

1870 Jules Michelet publică, semnificativ pentru acei ani, volumele *Nos fils* (*Fiii noștri*) și *La France devant l'Europe* (*Franța în fața Europei*), cel din urmă fiind în 1871 la cea de a doua ediție. În acest fel, Jules Michelet protesta contra pierderii de către Franța a provinciilor sale Alsacia și Lorena.

1871 Comuna din Paris.

1874 10 februarie Se stinge din viață, la Hyères, Jules Michelet.

1875 17 martie Moare, la Paris, Edgar Quinet. Moare, fără a fi reușit să-și lase o operă pe măsura vocației sale de istoric de artă, Alfred Dumesnil.

1876 Reînhumarea la Père Lachaise a rămășițelor pămîntești ale lui Jules Michelet. Participă la acest moment funerar și Maria Rosetti,

Vintilă, Horia și Mircea Rosetti, C. Cantacuzino, G. Sion, Vasile Vârnăv.

1876—1879 Se va tipări într-o nouă ediție, în zece volume, *Histoire de la Révolution française*.

1878 Apare volumul *Les soldats de la Révolution (Soldații revoluției)*.

1884 Văduva istoricului editează volumul : J. Michelet, *Ma Jeunesse (Tinerețea mea)*.

1885 9 aprilie. Moare, la București, C. A. Rosetti.

1890 Moare Dumitru Brătianu.

1891 Moare I. C. Brătianu.

1899 Moare Athénaïs Michelet.

1904 Apare în original scrierea *Principautés Danubiennes. Madame Rosetti, 1848*, în tomul V din *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente*.

1909 În tipografia lui N. Iorga de la Vălenii de Munte, D. Munteanu-Rîmnicea publică în traducerea sa, *Doamna Rosetti*. Ediția a II-a, 1930.

1916 Cu ocazia centenarului lui C. A. Rosetti, în volumul comemorativ *Lui C. A. Rosetti (1816—1916)*, se va evoca prietenia pașoptiștilor români cu Jules Michelet.

1924 N. Iorga vorbește la Academia Română despre Jules Michelet. Discursul va fi publicat cu titlul *Comemorația lui Jules Michelet (Me-*

moriile Secției Istorice, Seria XXIII, Tom III, Mem. 8, București, 1924).

1927 Jean Guéhenno scrie *L'Évangile éternel. Étude sur Michelet (Évanghelia eternă. Studiu asupra lui Michelet)*, Bernard Grasset (Les Cahiers Verts, 4).

1933 Profesorul clujean Ion Breazu publică *Michelet și Folclorul românesc*.

1935 Același specialist român va publica teza sa de doctorat *Jules Michelet și românii*.

1952 Apare în reputata colecție Pléiade de la Gallimard, o ediție nouă a operei *Histoire de la Révolution Française*. Edition établie et commentée par Gérard Walter. Avant-propos, chronologie de Michelet, notes, table analytique, tableau chronologique de la Révolution française, table de concordance du calendrier révolutionnaire, par... (*Istoria Revoluției franceze*. Ediție stabilită și comentată de Gérard Walter, Cuvînt înainte, cronologia lui Michelet, note, tabel analitic, tablou cronologic al Revoluției franceze, tabel de concordanță a calendarului revoluționar de...).

1954 Roland Barthes scrie *Michelet par lui-même (Michelet prin el însuși)* în colecția *Écrivains de toujours*. Aux Editions du Seuil.

1956 Paul Van Tieghem și J. Seebacher tipăresc la Hachette lucrarea *l'Oeuvre de Michelet (Opera lui Michelet)*.

XXXIII

1959 Anul unor realizări unice în exegeza operei lui Michelet. Se va publica *Jurnalul* lui Jules Michelet rămas în manuscris : Jules Michelet, *Ecrits de jeunesse. Journal (Scrieri din tinerețe. Jurnal)* (1820—1823). *Mémorial. Journal des idées*. Texte intégral, établi sur les manuscrits autographes et publié pour la première fois, avec une introduction, des appendices, des notes et de nombreux documents inédits. Thèse complémentaire pour le Doctorat ex-Lettres présentée par Paul Viallaneix. Gallimard, 1959. (*Memorial. Jurnal al ideilor*. Text integral, stabilit după manuscrisele autografe și publicat pentru prima dată, cu o introducere, note și numeroase documente inedite. Teză complementară pentru Doctoratul în Litere prezentată de...)

Teza de doctorat a profesorului Paul Viallaneix, *La Voie Royale. Essai sur l'idée de peuple dans l'oeuvre de Michelet* (*Calea regală. Eseu asupra ideii de popor în opera lui Michelet*), Paris, Delagrave. Université de Paris. Faculté des Lettres, una dintre cele mai reușite exegeze critice, de mare anvergură critică și istorică literară care s-a scris vreodată asupra operei lui Michelet.

Roland Barthes prefătează noua ediție a scrierii lui Michelet : *La Sorcière* (Le club français du livre).

1968 O ediție completă a lucrării *Légendes Démocratiques du Nord*, pregătită de Michel Cadot cu care ocazie se va publica și *Dossier Roumain*, adică toate notele și însemnările lui

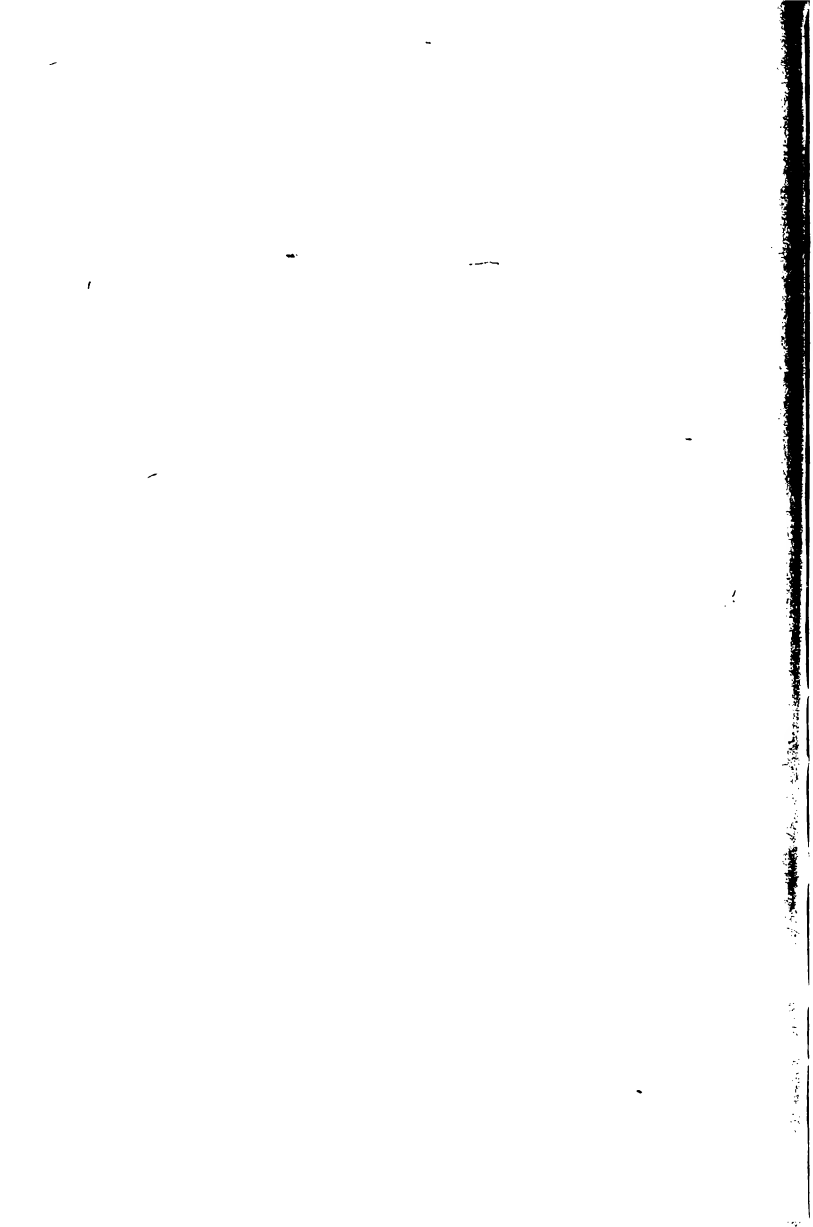
Michelet pentru scrierea *Principatele Române. Doamna Rosetti*, 1848.

1971 Paul Viallaneix retipărește la Flammarion o nouă ediție a *Căii regale*.

Același reputat specialist în istoria literaturii franceze, începe publicarea seriei de *Oeuvres Complètes (Opere complete)*, prevăzută în douăzeci de volume. Se tipăresc primele trei volume.¹

M.B.

¹ La întocmirea acestui Tabel cronologic am ținut seama de cronologiile publicate de Paul Viallaneix în *Jules Michelet, Journal*, edițiile citate mai sus și în lucrarea domniei-sale, *La Voie Royale. Essai sur l'idée de peuple dans l'oeuvre de Michelet*. Nouvelle édition. Flammarion, Paris, 1971.

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Pe Jules Michelet îl revendică deopotrivă istoria și literatura. Pentru că nu e numai **un** istoric ci și un scriitor : în sensul că Michelet transfigurează istoria, apropiind-o de literatură. Cum se întâmplă aceasta ? În primul rînd prin întregirea evenimentului istoric de către *surse provenind din zonele periferice ale literaturii* : memorialistica în primul rînd, adică memoriile, jurnalele, corespondențele, biografiile, presa, atunci cînd e cazul etc. În al doilea rînd prin *modalitatea de redare* : renumitul „stil oral“ al lui Michelet, atît de alert și fluid, împrumutată din mijloacele de expresie ale criticului de artă, psihologului, sociologului, economistului. Scenele sale de masă, portretele oamenilor celebri, evocarea atmosferei de epocă, amănuntul revelator, anecdoticul — sînt dozate cu știința celui care vrea să însuflețească istoria, s-o aducă aproape.

Așa încît opera lui Michelet depășește sfera strict istorică, interesînd pe lângă istoria literaturii și istoria culturii și a civilizației în genere.

Antologia de față și-a propus să-l prezinte în primul rînd pe istoricul și pe *naturalistul* Michelet.

Puținele pagini autobiografice din *Poporul* (Calmann-Lévy, 1885) au rostul să dea cuvîntul de deschidere autorului însuși, care cu atît de sinceră simplitate ni se dezvăluie.

Fragmentele selectate din cele două lucrări fundamentale : *Istoria Franței* (Alphonse Lemerree, 1887) și *Istoria Revoluției* (Gallimard, Éditions de la Pléiade I—II, 1952) respectă și demonstrează în înlănțuirea lor ideea principală care stă la baza concepției lui Michelet : poporul ca făuritor al propriei sale istorii.

Lucrarea privind România (*Les Principautés Danubiennes. Madame Rossetti în Légendes démocratiques du Nord*, Paris, Presses Universitaires de France, 1968) constituie un cald omagiu adus României de către acest mare prieten al țării noastre.

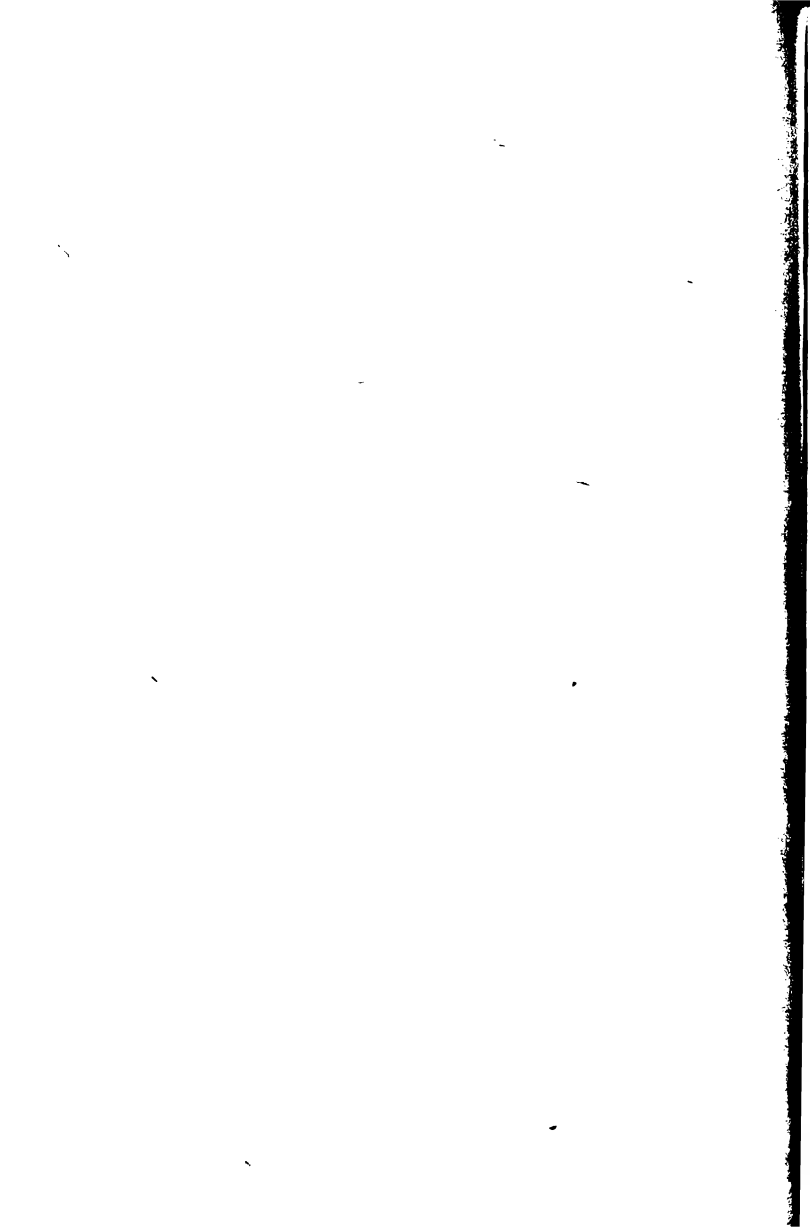
Păsărea (Hachette, 1876), *Insecta* (Hachette, 1873), *Marea* (Calmann-Lévy, 1905) — mărturisesc toate dragostea literatului față de natură, sensibilitatea deosebită a unui artist — și mai puțin rigoarea științifică a naturalistului.

Antologia de față reprezentînd, prin forța lucrurilor, o condensare a uriașului material al celor două lucrări capitale : *Istoria Franței* și *Istoria Revoluției*, adesea am fost nevoiți, pentru a da pregnanță pasajului selectat, să-i acordăm un titlu. Acesta, deși nu figurează ca atare în înșiruirea capitolelor și subcapitolelor la Michelet, este indicat în cel mai înalt grad de conținutul propriu-zis. Cuprinsul antologiei conține indicate între croșete [] aceste titluri. De asemenea, pentru a nu știrbi unitatea fragmentelor selectate, prin digresiuni, amănunte ne semnificative etc., au fost operate eliminările de rigoare, locul lor indicîndu-se totdeauna prin : [...]

Selecția ca atare s-a făcut în virtutea acestui unic criteriu : depistarea a ceea ce rezistă timpului — deci corespunde sensibilității noastre de astăzi.

ANGELA CISMĂȘ

FRAGMENT AUTOBIOGRAFIC
(din *POPORUL*)

DOMNULUI EDGAR QUINET

[...] Cele două familii din care mă trag, una din Picardîa și cealaltă din Ardeni, erau la origine familii de țărani care, pe lângă munca pămîntului, se îndeletniceau și cu oarecare meșteșuguri. Cum erau deosebit de numeroase (una numărînd doisprezece, cealaltă nouăsprezece copii), o mare parte dintre frații și surorile tatălui meu și ai mamei mele nu voiră să se căsătorească, spre a ușura educația unora dintre băieții care fuseseră dați la școală. Iată un prim sacrificiu pe care se cuvine să-l notez.

În familia din partea mamei îndeosebi, surorile, toate cît se poate de strîngătoare, de serioase și austere, deveneau simple slujitoare ale fraților lor și se înmormîntau acolo în sat, numai ca domnii, frații lor, să aibă ce cheltui. Și totuși multe din ele, fără să fi fost cizelate de învățătură și trăind în pustietatea ținuturilor aceloră din preajma codrilor, nu erau deloc lipsite de agerimea minții. Am auzit-o pe una dintre ele, bătrînă, tare bătrînă, povestind vechi întîmplări

de la hotare tot atît de iscusit ca şi Walter Scott. O însuşire pe care o aveau toate deopotrivă era o mare limpezime a minţii şi a judecăţii. Se aflau numeroşi preoţi printre verii şi rudele lor, preoţi fel şi chip, unii de lume, alţii fanatici ; dar nu aveau cîtuşi de puţin întîietatea în familie. Înțeleptele şi severele domnişoare le retezau orice înrîurire. Povesteau bucuros cum unul din fraţi bunicului (pe nume Michaud ? sau Pail-lart ?) fusese ars pe vremuri pentru a fi scris o anume carte.

Tatăl tatălui meu, care era profesor de muzică la Laon, şi-a adunat puţinul ce-l pusese deoparte în timpurile de după teroare şi a venit la Paris, unde tata lucra la tipărirea asignatelor¹. În loc să cumpere pămînt, cum făceau atîţia alţii pe atunci, a întregit economiile tatălui meu, cel mai vîrstnic dintre fiii săi, încredinţîndu-i banii şi investindu-i într-o tipografie, deşi vremurile erau tulburi. Un frate şi o soră a tatii nu s-au căsătorit tocmai pentru a uşura reuşita acestui demers ; tata, în schimb, s-a căsătorit. Şi a luat una din acele domnişoare serioase din Ardeni, despre care tocmai am vorbit. M-am născut în 1798 în mijlocul unei biserici ce ţinea de-o mînăstire de maici, ocupată pe atunci de tipografia noastră. Ocupată şi nu profanată ; ce altceva e presa în timpurile moderne, dacă nu arca sfîntă ?

Tipografia a prosperat la început, alimentată de dezbaterile din Adunările noastre, de ştirile ce veneau de pe front, ca şi de toate evenimentele arzătoare din acele timpuri. Către 1800 a fost lovită de măsura aceea radicală care suprima zia-

¹ *Asignat* — bancnotă pusă în circulaţie de către Re-voluţie.

rele. Tatălui meu nu i se mai îngădui să scoată decît o gazetă ecleziastică ; iată cum, după ce întreprinderea fusese pusă pe picioare cu multă cheltuială, autorizația i-a fost retrasă peste noapte și dată unui preot pe care Napoleon îl credea sigur și care curînd l-a trădat.

Se știe cum marele om a fost pedepsit de preoți numai pentru faptul de-a fi socotit hirotonisirea Romei ¹ mai presus decît aceea a Franței. În 1810 și-a dat limpede seama cum stau lucrurile. Asupra cui să-și îndrepte mînia ? Asupra presei ; a lovit-o cu șaisprezece decrete în doi ani. Iar tatăl meu, care fusese pe jumătate ruinat de el în favoarea preoților, a primit atunci lovitura de grație, ispășind din vina acestora.

Într-o bună dimineață ne pomenim cu vizita unui domn, mai politicoș de cum erau îndeobște agenții imperiali, care ne înștiințează că majestatea-să împăratul a redus numărul tipografiilor la șaiszeci ; cei mari au rămas, *cei mici au fost suprimați* în schimbul unei indemnizații substanțiale. Noi ne număram printre aceștia din urmă : să ne resemnăm, să murim de foame, altceva nu ne mai rămînea de făcut. Aveam însă datorii. Împăratul nu ne dădea o amîinare de termen față de creditorii, precum făcuse cu Alsacia. O singură ieșire exista : să tipărim pentru creditorii noștri anumite lucrări care să aparțină tatălui meu. Nu

¹ Proclamat de către Senat împărat al francezilor, sub titlul de Napoleon I (18 mai 1804). Bonaparte este „uns” de însuși papa Pius al VII-lea, la 2 decembrie 1804. Deși prin Concordatul din 1801 Napoleon legiferase „împăcarea” Bisericii catolice cu măsurile antireligioase luate de către Revoluție, preoții francezi i-au fost în general ostili, deoarece a consfințit în continuare secularizarea bunurilor bisericești, efectuată în 1790.

mai aveam muncitori și am făcut munca aceasta noi înșine. Tata, prins cu treburile dinafară, nu ne putea ajuta. Mama, așa bolnavă cum era, broșa, tăia, fălțuia. Eu, copil, potriveam literele. Bunicul, foarte slăbit și bătrîn, a început să lucreze la munca aceea grea a tipăritului, făcînd aceasta cu mîinile sale tremurătoare.

Cărțile pe care le imprimam și care se vindeau destul de bine contrastau în chip curios, din pricina nimicurilor din ele, cu anii aceia tragici, plini de uriașe distrugerii. Puțină înțelepciune aveau în ele, mici jocuri, distracții de societate, șarade, acrostihuri. Nu cuprindeau nimic care să poată hrăni sufletul tînărului culegător. Dar tocmai uscăciunea, vidul acestor biete producții mă lăsau cu atît mai liber. Niciînd, cred, n-am călătorit atît cu închipuirea ca pe timpul cînd stăteam nemișcat în dreptul căsuței de litere. Cu cît mi se aprindeau mai repede în închipuire romanele mele personale, cu atît mîna era mai iute, litera se ridica mai sprinten. Am înțeles încă de atunci că muncile manuale care nu cer nici gingășie neobișnuită, nici mare cheltuială de forță nu sînt cîtuși de puțin o piedică pentru imaginație. Am cunoscut mai multe femei distinse care-mi spuneau că nu pot nici să gîndească, nici să converseze bine dacă în același timp nu lucrează și la tapiserie.

Aveam doisprezece ani și încă nu știam nimic în afară de cîteva biete cuvinte latinești deprinse de la un bătrîn librar, fost învățător de țară, pasionat după gramatică, om cu moravuri străvechi, revoluționar înflăcărat, și care, cu prețul vieții, salvase totuși pe unii emigrați, cu toate că îi detesta atît de mult. Mi-a lăsat, murind,

tot ce avea pe lume, manuscrisul unei deosebit de remarcabile gramatici, incomplete de altfel, căci nu-i putuse consacra decît treizeci sau patruzeci de ani din viață.

Cît se poate de singuratic și de liber, lăsat cu totul și cu totul de capul meu de către indulgența excesivă a părinților, eram un imaginativ convins. Citisem cîteva cărți ce-mi căzuseră în mîini, o mitologie, un Boileau, unele pagini din *Imitatio Christi*¹.

În strîmtoarea fără de ieșire și permanentă care domnea în familia noastră, mama fiind bolnavă iar tata atît de ocupat cu treburile din afară, nu promisem încă nici un fel de educație religioasă... Și iată că în paginile amintite zăresc deodată, la capătul acestei triste lumi, eliberarea prin moarte, viața cealaltă și speranța. Religia primită astfel, fără intermediul vreunei persoane, m-a impresionat deosebit de puternic. Și mi-a rămas ca un lucru al meu, liber, viu, și atît de întrepătruns cu viața mea, încît s-a hrănit din toate, întărindu-se de-a lungul unui șir întreg de activități gingașe și sfinte, precum arta și poezia, de care pe nedrept se crede a fi străină.

Cum aș putea să zugrăvesc starea de vis în care m-au aruncat aceste prime cuvinte ale *Imitației*? Nu mai citeam, ci auzeam... ca și

¹ *Imitarea lui Cristos* — operă anonimă, scrisă în latină, pentru uzul vieții monahale. Cuprindea patru părți distincte (*Sfaturi folositoare pentru viața spirituală, Sfaturi asupra vieții launtrice* etc.), care au circulat izolat. Pietatea simplă, încrezătoare a tonului, nu lipsită de o anumită cunoaștere a sufletului omenesc, au făcut ca lucrarea să-și aște a largă răspîndire și în rîndurile laicilor. În limba franceză au fost făcute mai bine de șaizeci de traduceri. Versiunea lui Corneille (în versuri) ca și aceea a abatelui Lamennais sînt dintre cele mai cunoscute.

cum vocea aceea blîndă și paternă mi s-ar fi adresat mie însumi... Mai văd încă și acum odaia mare, rece, din care mobilele fuseseră luate și care-mi părea cu adevărat străfulgerată de o lumină misterioasă... N-am putut înainta mult în cartea aceea, neînțelegîndu-l pe Cristos, dar l-am simțit pe Dumnezeu.

Cea mai vie amintire a mea din copilărie, după cea povestită aici, mi-a lăsat-o muzeul monumentelor franceze¹, atît de jalnic distrus. Aici și nicăieri în altă parte am simțit mai întîi impresia puternică pe care ți-o face istoria. Umpleam mormintele acelea cu libera închipuire a minții mele, simțeam morții de sub lespezile de marmură, și nu fără oarecare spaimă pășeam pe sub bolțile joase unde dormeau Dagobert, Hilderic, Fredegonda.

Locul unde-mi desfășuram munca, atelierul nostru, nu era cîtuși de puțin mai luminos. A fost pentru o bucată de vreme o pivniță, asta în comparație cu clădirile de pe bulevardul pe care locuiam, căci față de casele de pe strada sărăcăcioasă putea fi luat drept parter. Îl aveam ca tovarăș pe bunicul, atunci cînd venea, și întotdeauna, nedespărțit, un păianjan harnic care lucra alături de mine și fără îndoială mai mult decît mine.

Pe lîngă lipsurile foarte aspre care depășeau cu mult ceea ce îndură muncitorii obișnuiți, aveam și compensații : blîndețea părinților, în-

¹ Așa-numitul muzeu de sculptură comparată (inaugurat ulterior, începînd din 1882, în Palatul Trocadéro). Conținea mulaje după cele mai tipice monumente sculpturale ale vechii Franțe, precum și după piese statuare străine : egiptene, grecești, romane etc.

crederea lor în viitorul meu, de-a dreptul inexplicabilă cînd te gîndești cît de în urmă eram cu învățătura. Mă bucuram, în afară de timpul cît trebuia să muncesc, de cea mai deplină libertate, de care n-am abuzat niciodată. Eram ucenic, dar fără să am de-a face cu oamenii neciopliți, a căror brutalitate ar fi zdrobit poate în mine floarea acestei libertăți. Dimineața, înainte de lucru, mă duceam la bătrînul meu grămătic, care îmi dădea o temă de cinci sau șase rînduri. Am reținut acest lucru, și anume, că puținătatea lecțiilor face mult mai bine decît s-ar crede ; copiii se înfruptă cu cîte puțin în fiecare zi ; ca un vas al cărui gît e strîmt ; ori torni puțin, ori torni mult, niciodată nu poate intra mult deodată.

În ciuda lipsei mele de aptitudini muzicale care îl deznădăjduia pe bunicul, eram deosebit de sensibil la armonia majestuoasă a limbii latine ; grandioasa melodie italică îmi dăruia parcă o rază din soarele meridional. Mă născusem, asemenea unui fir de iarbă lipsit de soare, între două bucăți de asfalt din Paris. Această căldură aparținînd altui climat a exercitat un efect atît de binecuvîntat asupra mea, încît mai înainte de-a avea idee despre cantitatea vocalelor, despre ritmul savant al limbilor antice, am căutat și am găsit în temele mele melodii romano-rustice, asemenea prozelor medievale. Un copil, cu condiția să fie liber, alege întocmai aceeași cale pe care o urmează popoarele-copii.

În afară de suferințele sărăciei, deosebit de aspre pentru mine iarna, perioada aceasta în care munca manuală se însoțea cu învățatul latinei și

cu prietenia (am avut un timp un prieten și vorbesc despre el în cartea de față) e deosebit de plăcută amintirii mele. Bogat de copilărie, de imaginație, de dragoste încă de pe atunci poate, nu jinduiam nimic, la nimeni. Am mai spus-o : omul, el singur, n-ar ști ce-i aceea pizmă, trebuie să-l învețe altcineva.

Între timp tabloul se întuneacă. Mama era din ce în ce mai bolnavă, Franța de asemenea (Moscova !... 1813 !...). Indemnizația a fost consumată. În strimtorarea nespusă în care ne aflam, un prieten îi propune tatii să facă demersurile cuvenite ca eu să fiu primit la imprimăria imperială. Mare ispită pentru părinții mei. Alții în locul lor n-ar fi șovăit. Dar credința fusese întotdeauna mare în familia noastră : întâi credința în tata, pentru a cărui reușită se sacrificaseră toți ; pe urmă în mine ; eu aveam să repar totul, să salvez totul...

Dacă părinții mei, dînd dovadă de înțelepciune, m-ar fi făcut muncitor, salvîndu-se pe ei înșiși, eu aș fi fost oare pierdut ? Nu, văd printre muncitori oameni cu mari calități care, cît privește mintea, prețuiesc tot atît cît oamenii de litere, iar privitor la deprinderi, mai mult încă... Dar de cîte greutăți nu m-aș fi izbit ! Ce bătălie ar fi trebuit să dau, lipsindu-mi mijloacele de orice fel ! Ce bătălie împotriva fatalității timpurilor !... Tata, sărac lipit, și mama bolnavă hotărîră așadar că aveam să învăț cu orice preț.

Starea în care ne aflam nu ne îngăduia să pierdem vremea. Nepricepindu-mă nici la versuri latinești, nici la greacă, nu m-am putut înscrie decît în clasa a treia, la colegiul Charle-

magne. E lesne de înțeles greutățile pe care le întâmpinam, neavînd pe nimeni care să mă ajute. Mama, atît de hotărîtă pînă atunci, a fost deznădăjduită, a plîns. Tata a început să compună versuri în latină, el care nu mai făcuse nicicînd una ca asta.

Partea bună pentru mine, în această cumplită trecere de la singurătate la mulțime, din întuneric la lumină, a fost fără nici o îndoială învățătorul, domnul Andrieu d'Alba, un om cumsecade, piinea lui Dumnezeu. Partea proastă — colegii. Mă afluam printre ei ca o bufniță în plină zi, adică înspăimîntat peste poate. Găseau că sînt caraghios, iar eu cred astăzi că aveau dreptate. Socoteam că-și bat joc de mine din pricina hainelor, a sărăciei mele. Am început să bag și eu de seamă : eram sărac.

Am crezut că toți bogații, toți oamenii sînt răi ; nu vedeam pe nimeni care să nu fie mai avut decît mine. Și am devenit mizantrop, cum rareori sînt copiii. În cartierul cel mai puțin populat al Parisului, Le Marais, căutam străzile cele mai pustii... În această nemăsurată aversiune față de spița omenească, un lucru era bun : nu jinduiam nimic.

Ceea ce mă încînta cel mai mult era ca duminica sau joia să citesc de două-trei ori la rînd un cînt de Vergiliu, o carte din Horațiu ; așa îmi venea inima la loc. Încetul cu încetul, începeam să le țin minte ; altminteri, niciodată n-am fost în stare să învăț nici măcar o singură lecție.

Mi-amintesc că în această situație cu desăvîrșire disperată — sărăcie pentru prezent, temeri pentru viitor — dușmanul aflîndu-se la

doi pași (1814 !¹), iar dușmanii mei făcînd veșnic haz de mine, într-una din zile, într-o joi dimineața, am început să cuget asupra mea însumi : fără foc, nefiînd prea sigur dacă seara piinea avea să vină, orice nădejde părăind a se fi sfîrșit, am găsit în mine, fără amestecul vreunei speranțe religioase, un sentiment stoic în adevăratul său înțeles ; am lovit cu mîna, mîna mea crăpată de frig, în masa aceea de stejar (pe care am păstrat-o mereu) și am simțit o bucurie virilă și tinerească de încredere în viitor.

De ce m-aș mai putea teme acum, dragă prietene, spune-mi ? Eu, care am murit de-atîtea ori în mine însumi și în istorie. Și ce-aș mai putea dori ? Dumnezeu mi-a hărăzit — prin mijlocirea istoriei — să iau parte la fiecîru lucru.

Viața nu mai are pentru mine decît un singur rost, de care mi-am dat seama la 12 februarie anul trecut, după scurgera a aproape treizeci de ani. M-am pomenit stînd într-o zi asemănătoare, cînd, ca și atunci, totul era acoperit de zăpadă, în fața aceleiași mese. Ceva mi-a strîns inima : „Ție ți-e cald, altora le e frig... nu e drept... Oh ! cum să ispășesc inegalitatea aceasta aspră ?“ Atunci, privindu-mi mîna aceea pe care din 1814 se văd și acum urmele lăsate de frig, mi-am spus ca să mă mîngîi : „Dacă ai munci cot la cot cu oamenii din popor, n-ai mai lucra pentru el... Hai, dacă izbutești să scrii pentru țară istoria ei, am să te scutesc să fii fericit.“

¹ În 1814 se alcătuieste cea de-a șasea coaliție a marilor puteri europene împotriva lui Napoleon. Trupele acesteia pătrund în Franța începînd din ianuarie, iar la 30 martie ajung la Paris.

Mă întorc înapoi. Credința pe care o simțeam nu era absurdă. Aveam încredere în viitor pentru că îl făuream eu însumi. Mi-am isprăvit curînd studiile¹. Am avut fericirea ca terminînd școala să scap de cele două influențe care-i pierd pe tineri : aceea a școlii doctrinare, majestuoase și sterile, și aceea a literaturii industriale, din care librăriile, abia înviate, primeau pe-atunci cu ușurință cele mai jalnice încercări.

N-am vrut să trăiesc din pana mea. Mi-am dorit o meserie adevărată ; am ales-o pe aceea pe care studiile făcute mi-o înlesneau — învățămîntul. M-am gîndit cu începere de atunci, ca și Rousseau, că literatura se cuvine să fie lucru pus de-o parte, frumoasa carte a vieții, floarea lăuntrică a sufletului. Simțeam o mare fericire cînd, după ce predasem toată dimineața, mă întorceam la mine în cartier, în apropiere de cimitirul Père-Lachaise, și acolo, pe îndelete, îi citeam pînă la sfîrșitul zilei pe poeți, Homer, Sofocle, Teocrit, cîteodată și pe istorici. Unul din foștii mei colegi, și dintre cei mai îndrăgiți prieteni, domnul Poret, citea la rîndu-i aceleași bucăți, despre care ne întrețineam împreună, în lungile plimbări prin pădurea de la Vincennes.

Acest trai lipsit de griji n-a ținut mai puțin de zece ani, timp în care nici n-aș fi bănuir că voi ajunge să scriu vreodată. Predam în același timp limbile vechi, filozofia și istoria. În 1821, prin con-

¹ Datoriez mult încurajărilor venite din partea iluștrilor mei profesori, domnii Villemain și Leclerc. Îmi voi aminti totdeauna cum domnul Villemain, după ce dăduse citire unei lucrări care îi plăcuse, a coborît de la catedră și a venit, mișcat de un sentiment de încîntătoare sensibilitate, să se așeze în banca mea de școlar, alături de mine (n.a.).

curs, am ajuns profesor într-un colegiu. În 1827, două lucrări care au apărut în același timp. Vico¹ și *Tratat de istorie modernă*, mi-au dat posibilitatea să fiu profesor la Școala Normală².

Învățămîntul mi-a folosit mult. Încercarea cumplită din timpul anilor de învățătură îmi schimbase firea, mă încrîncenasem și mă închisesem în mine, devenisem timid și neîncrezător. Căsătorit de tînăr și trăind într-o mare singurătate, ajunseseam să doresc din ce în ce mai puțin societatea oamenilor. Aceea pe care am găsit-o în tovărășia elevilor mei, la Școala Normală și în altă parte, mi-a deschis din nou inima, umplîndu-mi-o. Generațiile cele tinere, binevoitoare și pline de încredere, care credeau în mine, m-au împăcat cu umanitatea. Mă simțeam mișcat, chiar trist cîteodată, văzîndu-le cum se perindă prin fața mea atît de repede. De-abia îi îndrăgeam că se și îndepărtau. Iată-i că s-au împrăștiat care încotro, iar unii (atît de tineri) au și murit. Puțini m-au uitat ; cît despre mine, vii sau morți, nu-i voi uita vreodată.

Mi-au făcut, fără să bănuie, un serviciu imens. Dacă ar fi să am, ca istoric, un merit deosebit, care să-mi dea dreptul să stau alături de iluștrii

¹ E vorba de traducerea lucrării *Principiile unei noi științe relative la natura comună a națiunilor* (1725), a istoricului și filozofului italian *Giambattista Vico* (1668—1744), care a exercitat o atît de mare influență asupra formării lui Michelet. În 1836, Michelet avea să publice traducerea unui nou volum (selectiv) din Vico : *Opere alese*.

² Am părăsit-o cu regret în 1837, cînd influența eclectică domnea printre cei de-acolo. În 1838, Institutul și Collège de France alegîndu-mă, de asemenea, candidat, am obținut catedra pe care o ocup (n.a.).

mei predecesori, îi datorez anilor de învățămînt, care pentru mine au însemnat prietenie. Cei dinaintea mea au fost scăpărători, judicioși, profunzi. Eu am iubit mai mult.

Am și suferit mai mult. Încercările din copilărie îmi sînt veșnic prezente în minte, am păstrat vie amintirea muncii, a unei vieți aspre și neobosite, căci din popor mă trag. [...]

Poporul, 1946

ISTORIA FRANȚEI
(*PAGINI ALESE*)

EVUL MEDIU

CELȚII

Trăsătura comună a întregii rase galice, susține Strabon¹, după spusele filozofului Posidonios², e că se minie repede, se prăpădește după război și sare repede la bătaie ; altminteri fire deschisă și fără ascunzișuri. Dacă îi ațîți, galii se năpustesc cu toții la dușman și atacă fățiș fără să le mai pese de altceva. Iată de ce, prin vicleșug, îi dobori repede ; îi poți atrage în luptă cînd vrei, unde vrei, pricina are puțină însemnătate ; sînt întotdeauna gata, chiar dacă n-au altă armă decît forța și îndrăzneala. Nu-i mai puțin adevărat că, luați cu blîndețea, se lasă ușor înduplecați către lucruri folositoare ; sînt în stare să deprindă învățătura și știința de carte. Încrezători în înălțimea pe

¹ Geograf grec (aprox. 58 î.e.n. — 25 e.n.) ; a călătorit mult prin Imperiul roman, consemnînd în a sa *Geografie* relațiile dintre populațiile vizitate și condițiile naturale în care viețuiau.

² Scriitor și filozof grec (sec. II î.e.n.). A călătorit mult, scriind lucrări cu caracter moral (*Datoria, Sufletul, Zeii* etc.) precum și tratate de *Istorie*, din care Strabon s-a inspirat masiv.

care o au și în numărul lor mare, se strâng laolaltă cu ușurință și, deschiși și dintr-o bucată cum sînt, apără bucuros cauza celui asuprit. Aceasta este prima privire pe care înțelepciunea o aruncă asupra celei mai atrăgătoare și mai perfectibile dintre rase.

Geniul acestor gali sau celți nu-i dintru început altul decît mișcarea, atacul, cucerirea ; căci datorită războiului se amestecă și se apropie unele de altele vechile neamuri. Popor războinic și zgomotos, străbate lumea cu sabia în mînă, nu atît, se pare, din lăcomie, cît dintr-o nedeslușită și deșartă dorință de-a vedea, de-a afla, de-a acționa ; zdrobind și nimicind — căci nu puteau clădi încă. Sînt copiii lumii ce se naște, trupuri înalte, molii, albe și bălaie ; plini de avînt, forță și rezistență scăzute ; jovialitate crîncenă, nădejdi nemăsurate ; increzuți, căci n-au întîlnit încă nimic în stare să le țină piept. Au vrut să se ducă să vadă (cu ochii lor) ce era cu Alexandru acela, cuceritorul Asiei, în fața căruia regii leșinau de spaimă. De ce vă temeți voi ? i-a întrebat cumplitul om. Ca cerul să nu se prăbușească, au spus ei. Alt răspuns n-au mai dat. Cerul însuși nu-i înspăimînta de fel ; trăgeau săgeți în el cînd tuna. Chiar și oceanul, cînd își ieșea din matcă și venea spre ei, nu se dădeau înlături să-l înfrunte, întîmpinîndu-l cu sabia în mînă. Aceasta era mîndria lor, de-a nu da niciodată înapoi ; se încăpățîneau adeseori să rămînă sub un acoperiș în flăcări. Nici un alt popor nu punea mai puțin preț pe viață ca ei. Erau unii care pentru un strop de vin sau cîțiva bani se învoiau să moară ; se urcau pe un podium, împărțeau la prieteni

vinul și banii, se culcau pe scut și întindeau gîtul.

Ospețele nu se terminau niciodată fără încăierări. Pulpa animalului se cuvenea celui mai viteaz și fiecare voia să fie el acela. Cea mai mare plăcere a lor, după aceea de-a se bate, era să se adune în jurul oricărui străin, poftindu-l să se așeze — de voie, de nevoie — alături de ei, și să-l îmbie a le povesti întâmplări de pe meleaguri îndepărtate. Barbarii aceștia erau nesățios de curioși, doritori să afle ; îi încolțeau pe străini, îi răpeau de prin iarmaroace și de pe drumuri, îi silcau să vorbească. Ei înșiși vorbitori neîntrecuți și neobosiți, plăcîndu-le a-și înflori cuvîntările, solemni și caraghios de gravi din pricina rostirii lor guturale, dobîndea o adevărată victorie în întrunirile lor oratorul care izbutea să-și mențină cuvîntul în mijlocul întreruperilor. Era nevoie ca unul dintre ei, însărcinat cu menținerea liniștii, să se îndrepte cu spada în mînă asupra celui care întrerupea ; la cea de-a treia somație, îi spinteca o mare parte din îmbrăcăminte, în așa fel încît nu se mai putea sluji de ea.

DRUIZII

Învățătura druidilor arată că materia și spiritul sînt veșnice, că substanța universului rămîne mereu aceeași, în timp ce fenomenele se schimbă necontenit, apa și focul dominînd rînd pe rînd asupra lor ; că, în sfîrșit, sufletul omenesc este supus

metempsihozei¹. Acestei ultime credințe i se adăuga ideea morală a pedepsei și a răsplății; socoteau transmigrațiile² inferioare condiției omenești ca pe niște trepte de încercare și de pedeapsă. Credeau chiar și într-o *altă lume*, o lume unde sălășluia fericirea. Suflul își păstra aici identitatea, dorințele, deprinderile. În momentul ceremoniei funerare erau arse scrisori pe care mortul trebuia să le citească sau să le transmită altor morți. Cîteodată chiar dădeau bani cu împrumut, ca să le fie dați în viața cealaltă.

Aceste două noțiuni combinate, a metempsihozei și a unei vieți viitoare, alcătuiau temelia învățaturii druidilor. Dar știința lor nu se mărginea la asta: mai stăpîneau și tainele metafizicii, ale fizicii, ale medicinei, vrăjitoriei și, mai ales, ale astronomiei. Anul lor era alcătuit din lunații³, ceea ce i-a făcut pe romani să spună despre gali că măsoară timpul în nopți iar nu în zile; și explicau aceasta prin originea acestui popor, adică descendența lui din zeul Pluton⁴. Medicina druidică se baza în întregime pe magie. Trebuia să culegi *samolus*-ul pe nemîncate, cu mîna stîngă, să-l smulgi din pămînt fără să-l privești și să-l arunzi în jgheabul din care vitele aveau să se adape, pentru a le feri de boli. Se pregăteau de recoltarea *selagei* prin abluțiuni și ofrandă de piine și vin; oamenii porneau desculți și înveșmîntați în alb; de îndată ce zărea cineva planta,

¹ Credință, doctrină filozofică potrivit căreia suflul poate însufleți pe rînd trupuri diferite.

² Potrivit metempsihozei, suflul putea trece. „transmigra“ în orice fel de făptură (animal, plantă).

³ *Lunație* — timpul cuprins între două faze succesive de *lună plină* (29 de zile).

⁴ Zeul morții, al infernului, în mitologia greacă.

se lăsa în jos ca din întâmplare, și, strecurînd mîna dreaptă pe sub brațul stîng, o smulgea, fără ajutorul vreunei unelte de fier, o înfășura într-o pînză, care trebuia să slujească numai o singură dată. Pentru culesul verbinei exista alt ceremonial. Dar leacul a toate cele, panaceul, cum îl numeau druzii, era renumitul *vîsc*. Credeau că a fost semănat pe ramurile stejarului de către o mîină dumnezeiască, deslușind în înlănțuirea dintre copacul lor sfînt și verdele veșnic al viscului pilda vie a înțelepciunii lor și a nemuririi. Îl culegeau iarna, în timpul înfloririi, cînd planta se vede mai ușor, cînd lujerii ei lungi și verzi, frunzele și înmănuncherile gălbui ale florilor încolăcind copacul dezgolit sînt singurele care oferă imaginea vieții în mijlocul naturii moarte și sterpe.

În cea de-a șasea zi a lunii se cuvenea a fi cules viscul; un druid înveșmîntat în alb se urca în copac, ținînd în mîină un cosor de aur cu care reteza rădăcina, pe care alți druzi o strîngeau într-o tunică albă, căci nu trebuia să atingă pămîntul. Atunci se sacrificau doi tauri albi, ale căror coarne erau legate pentru prima oară.

Druzii prevesteau viitorul după zborul păsărilor și după felul în care erau așezate măruntaiele victimelor. Alcătuiau și talismane, șiraguri din boabe de chihlimbar de pildă, pe care războinicii le purtau asupra lor în timpul bătăliilor și care adeseori sînt găsite alături de ei în moriminte. Dar orice talisman era o nimica toată pe lingă *oul de șarpe*¹. Ideea aceasta a oului și a

¹ Acest așa-zis ou pare a nu fi fost altceva decît corpul pietrificat al unui arici de mare. În timpul verii, spune Pliniu, pot fi văzuți strîngîndu-se în anumite caverne din Galia șerpi fără de număr care se amestecă unii cu alții, se încolăcesc și, cu scuipatul lor, adăugat spumei

șarpelui amintește de oul cosmogonic al mitologiilor orientale, precum și metempsihoza și veșnica reînnoire al cărei simbol era șarpele.

Vraci și profetese erau afiliate ordinului druiților, fără a se bucura însă de aceleași privilegii cu ei. Cinul lor le impunea legi ciudate și contradictorii : ici, preoteasa nu putea dezvălui viitorul decât celui care o profanase ; colo, se hărăzea fecioriei veșnice ; în altă parte, deși căsătorită, era constrinsă la lungi perioade de celibat. Cîteodată trebuiau să ia parte la sacrificii nocturne, goale cu desăvîrșire, cu trupul zugrăvit în negru, cu părul răvășit, pradă unui delir neînfrînat. Cele mai multe locuiau pe niște stînci pustii, bînuite de furtuni, din Arhipelagul Armorican. Pe Sena (Sein) se afla vestitul oracol al celor nouă fecioare cumplite numite *Sene*, după numele insulei lor. Pentru a le putea cerceta, trebuia să fii marinăr și să fi făcut anume drumul în acest scop. Senele preziceau viitorul, vindeau bolile incurabile, prevesteau și stîrneau furtuna.

Preotesele *Nannete*, de la gurile Loarei, locuiau pe una din micile insule ale fluviului. Deși erau căsătorite, nici un bărbat nu se încumeta să se apropie de sălașul lor ; veneau ele însele, la răs-

pe care o secretă pielea de pe ei. alcătuiesc acest fel de ou. Cînd e desăvîrșit, îl înalță și îl mențin în aer cu suierăturile pe care le scot ; atunci trebuie luat, înainte de-a fi atins pămîntul. Un om care stă la pîndă în acest scop se repede, prinde oul într-o pînză, sare pe un cal ce-l așteaptă și se îndepărtează în goană, căci șerpii îl urmăresc pînă ce trece peste o apă. Oul trebuia răpit într-o anumită perioadă a lunii ; era încercat prin scufundare în apă : dacă plutea, deși îl încadrau într-un cerc de aur, avea darul să te facă să cîștigi procese și să-ți deschidă cale liberă pe lângă regi. Druizii îl purtau la gît, bogat înrămat, și îl vindeau deosebit de scump (n.a.).

timhuri statornicite, să-și viziteze soții pe continent. Plecate de pe insulă cînd se lăsa întunericul de-a binelea, în bărci ușoare pe care le conduceau tot ele, petreceau noaptea în colibe anume pregătite să le primească ; de îndată ce zorile începeau a miji, smulgîndu-se din brațele soților, alergau la luntrii și se întorceau din nou în singurătatea de mai înainte, vislind într-una. În fiecare an, în răstimpul dintre o noapte și alta, încununate cu iederă și frunziș verde, trebuiau să doboare și să înalțe iar acoperișul templului lor. Iar dacă vreuna, din nefericire, lăsa să cadă la pămînt ceva din materialele sacre, era pierdută : tovarășele ei se năpusteau asupra-i cu strigăte îngrozitoare, o sfîșiau, aruncînd ici și colo bucăți din trupu-i însîngerat. Grecii au crezut că descoperă în aceste ritualuri cultul lui Bachus ; le-au asimilat orgiilor din Samotrace¹ și altor orgii druidice, ce se celebrau într-o insulă din preajma litoralului breton, de pe care navigatorii aveau cu spaimă, în plină mare, strigăte furioase și sunet de chimvale barbare.

Religia druidă, chiar dacă nu instituisese, adoptase și menținuse sacrificiile omenești. Preoții străpungeau victima deasupra diafragmei și deduceau prevestirile din poziția în care cădea, din mișcările spasmodice ale membrelor, după abundența și culoarea singelui ; cîteodată victima era crucificată pe niște stilpi, în interiorul templului, sau trăgeau asupra-i pînă în clipa morții o adevărată ploaie de săgeți și de sulii. Deseori

¹ Insulă din nordul arhipelagului grecesc, ai cărei primi coloni au fost pelasgii (veniți din Tracia) ; aceștia au introdus cultul divinităților cabirice, cărora insula își datorează celebritatea în antichitate.

mai înălțau și cite un colos alcătuit din nuiele și fin, pe care îl umpleau cu oameni vii ; un preot arunca înăuntru o torță aprinsă și totul dispărea curînd în nori de fum și limbi de flăcări.

Un cuvînt asupra ierarhiei druide. Era alcătuită din trei ordine distincte. Cel inferior era cel al barzilor, care știau pe de rost genealogia clanurilor și cîntau la rotă ¹ isprăvile vitejești ale șefilor și tradițiile naționale ; apoi venea ordinul sacerdotal propriu-zis, alcătuit din ovați și druzi. Ovații aveau în seamă partea exterioară a cultului și a celebrării sacrificiilor. Studiau îndeosebi științele naturale aplicate la religie, astronomia, profeția etc. Tălmăcitori ai druzilor, nici un act civil sau religios nu se putea săvîrși fără oficiul lor.

Druzii, sau *oamenii stejarilor*, constituiau încoronarea acestei ierarhii. În ei stătea puterea și știința. Teologie, morală, legislație, orice cunoștință înaltă era privilegiul lor. Ordinul druzilor era electiv. Inițierea, însoțită cu aspre încercări, avea loc în adîncul pădurilor, în caverne, și ținea cîteodată douăzeci de ani în șir ; trebuiau să învețe pe dinafară întreaga știință sacerdotală, căci nu scriau nimic, cel puțin așa au stat lucrurile pînă în momentul în care au fost în stare să se slujească de alfabetul grecesc.

Instruirea cea mai solemnă a druzilor se ținea o dată pe an pe teritoriul carnuților, într-un loc consacrat, care trecea drept punctul central al întregii Galii ; alergau într-acolo locuitorii celor mai îndepărtate provincii. Druzii părăseau atunci

¹ În orig. : *rote*, de la cuvîntul de origine celtică *hrotla* — instrument muzical cu coarde, în felul țite-relor.

singurătatea, deliberau în mijlocul poporului, judecau. Tot acolo, fără îndoială, alegeau pe cea mai înaltă căpetenie a lor, care avea însărcinarea să vegheze asupra bunului mers al ordinului. Nu arareori se întâmpla ca alegerea acestui șef să stîrnească războiul civil.

Chiar dacă druidismul n-ar fi fost slăbit de aceste neînțelegeri, viața solitară, căreia i se hărăzise, pe cît se pare, cea mai mare parte a ordinului, trebuia să-l facă puțin propriu unei influențe puternice asupra poporului. Spre deosebire de Egipt, aici nu era vorba nici de o aglomerare a populației pe o zonă îngustă. Galii erau împrăștiați prin păduri, prin mlaștinile care acopereau țara lor sălbatică, în voia unei vieți barbare și războinice. Druidismul nu a avut destulă influență asupra acestor populații împrăștiate, izolate. I-au scăpat încă de timpuriu.

Astfel, cînd Cezar a copleșit Galia, aceasta părea a fi în neputință să se organizeze ea însăși. Vechiul spirit de clan, lipsa de disciplină războinică, pe care druidismul părea să le fi înăbușit, se înrădăcinaseră din nou; atîta numai că diferența de forță stabilise oarecum o ierarhie între triburi, unele aflîndu-se a fi clientele altora, cum ar fi carnuții din Rhêmes, senonii din Ednes etc. (Chartres, Reims, Sens, Autun).

Se iviseră orașe, aducînd cu niște azile în mijlocul acestei vieți războinice. Dar toți cultivatorii erau legați de pămînt, iar Cezar putea să spună: „Nu se află decît două ordine în Galia, druizii și cavalerii (*equites*)”. Druizii erau cei mai slabi. Un druid din Ednes i-a chemat pe romani.

Am vorbit în altă parte¹ despre acest uimitor Cezar și despre motivele care l-au făcut să părăsească atât de mult timp Roma pentru Galia, să se exileze pentru a se întoarce stăpîn. Italia era sleită, Spania nesupusă. Era nevoie de Galia pentru a cuceri lumea. Aș fi dorit să văd fața lui albă și palidă, ofilită înainte de vreme de desfriurile din Roma, să-l văd pe acest om delicat și epileptic mergînd prin ploile din Galia, în fruntea legiunilor, trecînd înot fluviile de pe la noi; sau călărind printre litierele care-i adăposteau secretarii, dictînd cîte patru și șase scrisori deodată, punînd în mișcare Roma din străfundurile Belgiei, exterminînd în calea sa două milioane de oameni și supunînd în zece ani Galia, Rinul și Oceanul de Nord (58—49 î.e.n.).

Haosul barbar și belicos pe care-l oferea atunci Galia era un teren minunat pentru un asemenea geniu. Din toate părțile triburile galice îi chemau pe străini.

CUCERIREA GALIEI DE CĂTRE CEZAR (58—51 î.e.n.)

După invadarea insulei sacre², Cezar n-a mai avut prieteni printre gali. Nevoia de-a cumpăra bunăvoința Romei pe spezele Galiei, de a-și recompensa generos atîția prieteni mulțumită cărora putuse sta în fruntea armatei cinci ani în

¹ În *Histoire romaine* (Istoria romană), publicată de Michelet în 1831.

² Marea Britanie.

șir îl siliseră pe cuceritor să ia cele mai violente măsuri. După spusele unui istoric¹, jefuia lăcașurile sfinte, prăda orașele, fără ca acestea să se fi făcut vinovate. Peste tot punea căpetenii devotate romanilor, înlăturînd de la putere pe cele care se bucurau de simpatia poporului. Galia plătea scump unitatea, liniștea și civilizația ale căror roade avea să le cunoască în timpul dominației romane.

Cum foametea îl silea să-și împrășteie trupele, răzvrătirea izbucnește peste tot. Eburonii măcelăresc o legiune și asediază o alta. Cezar, ca s-o despresoare, trece în fruntea a opt mii de oameni, străbătînd rîndurile a șaizeci de mii de gali. În anul următor convoacă la Lutetia² triburile galice. Dar nervienii, trevirii, senonii și carnuții nu răspund chemării. Cezar îi atacă rînd pe rînd, zdrobindu-i pe toți. Trece pentru a doua oară Rinul, ca să intimideze triburile germanice, care voiau să vină în ajutor. Apoi lovește în același timp cele două partide care divizau Galia; îi înspăimîntă pe senoni, partid druidic și popular, prin moartea lui Acco, căpetenia lor, pe care-l judecă și-l condamnă cu mare pompă; îi nimicește pe eburoni, partid barbar care se bucura de prietenia germanilor, izgonindu-l pe șeful lor, întreprinzătorul Ambiorix, și hăituindu-l prin toată pădurea Ardenilor, pe el ca și pe toți oamenii săi, cu ajutorul altor triburi galice care le

¹ Suetoniu (n.a.).

² *Lutetia parisiorum*; *lutetia* = cuvînt de origine celtică însemnînd *loc al mlaștinilor*; *parisii* = trib galic. *Lutetia parisiorum* este așadar așezarea constituind leagănul Parisului, mărginit inițial de cele două brațe ale Senei ce alcătuiesc l'Île de la Cité (Insula Cetății).

cunoșteau mai bine ascunzătorile de prin păduri și de prin mlaștini, și care cu lașă lăcomie luară parte la această vînătoare. Legiunile înconjuraseră ținutul acela nenorocit, împiedicînd pe oricine ar fi încercat să scape.

Barbaria aceasta a făcut ca triburile să se împace între ele, unindu-se împotriva lui Cezar (52). Druizii și căpeteniile triburilor s-au aliat pentru prima oară. Pînă și edulii erau, chiar dacă nu pe față, împotriva vechiului lor prieten. Semnalul l-a dat ținutul druidic al carnuților, Genabum. Repetat prin strigăte de-a lungul cîmpiilor și satelor, a ajuns în seara aceleleași zile la o depărtare de o sută cincizeci de mile, pînă în tribul arvernilor, odinioară dușman al partidului druidic și popular, acum aliatul lor. Căpetenia supremă¹ a triburilor aliate a fost un tînăr arvern, om înflăcărat și de acțiune. Tatăl său, pe vremea sa omul cel mai puternic din cele două Galii, fusese ars de viu, sub învinuirea de-a fi dorit să devină rege. Moștenitor al numeroșilor săi clienți, tînărul respinsese fără încetare toate propunerile lui Cezar, continuînd neobosit, în adunări sau cu prilejul sărbătorilor religioase, să-și ațîțe compatrioții împotriva romanilor. Îi chemă sub arme pînă și pe robii de pe pămînturi, făcîndu-se să se știe că pe lași îi va arde de vii; greșelile mai mărunte erau pedepsite cu tăierea urechilor sau scoaterea ochilor.

Planul căpeteniei galice era de-a ataca în același timp Provincia la sud și taberele legiunilor din nord. Cezar, care se afla în Italia, a bănuit totul, a prevenit totul. Trece Alpii, dînd toate asigurările Provinciei, străbate lanțul munților Céveni înotînd în zăpadă pînă la brîu și se ivește

¹ În fr. *le vercingetorix*.

pe negîndite în fața arvernilor. Vercingetorix, care plecase spre nord, a fost nevoit să se întoarcă : compatrioții săi erau nerăbdători să-și apere familiile. Asta voia și Cezar ; își părăsește armata, sub pretext că se duce să facă mobilizări în rîndurile allobrogilor, urcă pe valea Rinului, a Saônei, trece, fără să fie recunoscut, pe lângă hotarele edulilor și face legătura cu restul legiunilor. În timp ce Vercingetorix crede că-l atrage în capcană asediind orașuledul Gergovia (Moulins), Cezar măcelărește totul în Genabum. Galii aleargă, tocmai bine pentru a asista la căderea localității Noviodunum.

Vercingetorix îi înștiințează pe ai săi că nu se află altă ieșire decît înfometarea armatei romane ; singurul mijloc pentru a face aceasta era să dea ei înșiși foc orașelor. Îndeplinesc eroic cumplita hotărîre. Douăzeci de cetăți de-ale biturigilor sînt arse de propriii lor locuitori. Dar cînd veni rîndul mării cetăți Agendicum (Bourges), localnicii îmbrățișară genunchii lui Vercingetorix, implorîndu-l să nu nimicească cea mai frumoasă așezare a Galiei. Slăbiciunea aceasta a fost spre nenorocul lor : cetatea, în cele din urmă, tot a fost nimicită, dar de către Cezar, care o cucerește prin uimitoare eforturi.

Între timp edulii declarîndu-se împotriva lui Cezar, rămas din această pricină fără cavalerie, acesta a fost nevoit să-i înlocuiască cu germani. Labienus, locțiitorul lui Cezar, ar fi fost zdrobit în nord dacă victoria nu s-ar fi întors de partea lui (între Lutetia și Melun). Cezar însuși pierde asediul cetății arverne Gergovia. Lucrurile mergeau atît de prost, încît intenționa să se retragă în Provincia romana. Armata galilor îl urmărește, ajungîndu-l. Juraseră să nu-și mai vadă casele,

familiile, soțiile și copiii dacă nu străpung, pe puțin de două ori, rîndurile dușmane. Bătălia s-a dovedit cumplită. Cezar era cît pe ce să plătească scump, fiind aproape prins, iar sabia rămînîndu-i în mîinile dușmanilor. Dar o mișcare a cavaleriei germane, aflată în slujba lui Cezar, seamănă panică în rîndurile galilor și hotărăște victoria.

Firile acestea nestatornice căzură într-o asemenea descurajare, încît Vercingetorix nu i-a putut îmbărbăta decît retrăgîndu-se sub zidurile întărite ale cetății Alesia, așezată pe culmea unui munte (în Auxois). Ajuns curînd de Cezar, își trimite călăreții cu poruncă să răspîndească în toată Galia știrea că nu avea hrană decît pentru treizeci de zile și să-i fie trimiși într-ajutor toți cei care erau în stare să poarte arme. Cezar nu întîrzie să pornească asediul uriașei armate. Făcu jur-împrejurul cetății și armatei galice uimitoare operații militare ; întîi trei rînduri de șanțuri, fiecare de cîte cincisprezece-douăzeci de picioare lărgime, și tot atîta adîncime ; un meterez de douăsprezece picioare ; opt șiruri de șanțuri mai mici, pe fundul cărora erau înfipte țepușe, peste care așeză un strat de rămuriș și frunziș ; brîie de cîte cinci rînduri de trunchiuri de copaci, prevăzuți între ei cu leasă de nulele. Toate aceste întărituri se aflau în număr îndoit în partea ce da spre cîmpie, prelungindu-se ca o potcoavă cale de o mie cinci sute de mile. Totul fu isprăvit în mai puțin de cinci săptămîni și de către un număr ce nu ajungea la șaizeci de mii de oameni.

Galia întreagă s-a dovedit a fi înfrîntă prin aceste întărituri. Sforțările disperate ale asediaților, constrînși la o foamete cumplită, precum și a celor două sute cincizeci de mii de gali care-i atacau pe romani dinspre cîmpie au fost zadarnice.

Asediații văzură cu deznădejde cum aliații lor, incercuiți de cavaleria lui Cezar, fug și se împrăștie. Vercingetorix, păstrându-și singele rece în mijlocul deznădejdii oamenilor săi, se predă, învinuindu-se numai pe sine de-a fi pus totul la cale. Încălecă pe calul său de luptă, își puse cea mai bogată armură și, după ce dădu ocol celor ce alcătuiau tribunalul lui Cezar, își aruncă sabia, sulita și casca la picioarele romanului, fără a rosti un singur cuvânt.

În anul următor, întreaga populație din Galia încercă din nou să opună rezistență ici și colo, hărțuind dușmanul pe care nu-l putuse învinge. Numai cetatea Uxellodunum (Cap-de-Nac, în Quercy ?), îl ținut mult timp în loc pe Cezar. Pilda aceasta era primejdioasă ; și nu avea timp de irosit în Galia ; războiul civil putea izbucni din clipă în clipă în Italia ; era pierdut dacă trebuia să-și petreacă luni în șir dinaintea fiecărei cocioabe. Făcu atunci, ca să-i înspăimînte pe gali, un lucru înspăimîntător, de care romanii, altminteri, dăduseră prea adeseori pildă : porunci să fie retezat pumnul tuturor prizonierilor.

Cu începere din clipă aceea își schimbă purtarea față de gali ; dădu dovadă de o blîndețe nespusă ; le înlesni într-atît tributul, încît stîrni nemulțumirea Provinciei romane. Dărilor se ascundeau de altfel sub numele onorabil de soldii militari ¹. Ținu cu orice chip să-i înroleze pe cei mai buni luptători în legiunile sale ; alcătui chiar o legiune întreagă de gali, ai cărei soldați purtau o ciocîrlie pe cască, din care pricină se numi *Alouda* ². Sub acest simbol cît se poate de național al vegheii matinale și al bucuriei nestăvilite, cutezătorii soldați trecură

¹ Contribuție pentru armată (lat.).

² A se compara cu francezul *alouette* = ciocîrlie.

Alpii cîntînd și urmărind pînă la Pharsala cu amenințarea lor zgomotoasă morocănoasele legiuni ale lui Pompei. Ciocîrlia galică, călăuzită de acvila romană, cuceri Roma pentru a doua oară, împărțîndu-se din triumful războiului civil. Galia păstră, drept mîngîiere pentru libertatea sa, spada pe care Cezar o pierduse în ultima bătălie. Soldații romani voiau s-o smulgă din templul în care galii o atîrnaseră : „Lăsați-o acolo, le spuse Cezarul zîmbind, e sfîntă“.

MEROVINGIENII

După o veche legendă, tatăl lui Clóvis, răpînd-o pe Bazina, soția regelui turingilor, aceasta îi spuse în prima lor noapte, pe cînd se aflau culcați unul alături de celălalt : „Să ne înfrinăm poftele ; ridică-te, și ceea ce vei vedea în curtea palatului îi vei spune apoi roabei tale“. Ducîndu-se el, i se arătară parcă lei, licorni și leoparzi, și jivinele acestea se plimbau cu toatele. Se întoarse și povesti ce văzuse. Femeia îi spuse atunci : „Mai du-te o dată, apoi vino de-i spune roabei tale cele văzute“. Plecă el, și de astă dată i se arătară urși și lupi. Cea de-a treia oară văzu cîini și alte asemenea lighioane nevolnice. Își petrecură noaptea în neprihănire, și cînd se treziră, Bazina îi spuse : „Ceea ce cu ochii ai văzut adevăr-adevărat este. Ni se va naște un leu ; fiii lui plini de curaj fi-vor, asemănător leopardului și licornului. La rîndu-le, vor prăsi urși și lupi, într-atît le vor fi de curajoase și de lacome odraslele. Ultimii dintre regi vor fi cîini, iar plevușca celorlalte li-

ghioane îi arată pe cei ce vor aduce jignire poporului prost apărat de către regii lui ¹⁴.

Degenerescența este într-adevăr rapidă la merovingieni. Dintre cei patru fii ai lui Clovis, unul singur, Hlotar, lasă urmași. Iar din cei patru ai lui Hlotar, unul singur are copii. Cei care urmează se sting aproape cu toții încă din adolescență. Par a fi o rasă de oameni cu totul aparte. Oricare dintre merovingieni devine tată la cincisprezece ani, îmbătrânește la treizeci. Cei mai mulți nici n-ating această vîrstă. Charibert I moare la douăzeci și cinci de ani ; Sigebert al II-lea, Clovis al II-lea la douăzeci și șase, respectiv douăzeci și trei ; Hilderic al II-lea la douăzeci și patru ; Hlotar al III-lea la optsprezece ; Dagobert al II-lea la douăzeci și șase sau douăzeci și șapte etc. Simbolul acestor tineri prinți sînt chinuții ² de la Jumiège, vlăstarele acelea de regi cărora li s-au tăiat articulațiile și, puși într-o luntre, se îndreaptă către ocean purtați de apa fluviului ; sînt însă pescuiți și adăpostiți într-o mînăstire. ³

Cine le-a retezat tendoanele, cine le-a zdrobit oasele copiilor acestora de regi barbari ? Înșiși părinții lor, înfruptați prea de timpuriu din bogățiile și desfrînările lumii romane năruindu-se în calea năvălirii lor. Civilizația îi răsplătește pe oameni cu înțelepciune și plăceri alese. Înțelepciunea, îndeletnicirile spirituale cumpănesc, la spiritele cultivate, iritarea adusă de plăcerile simțu-

¹ După Grégoire de Tours (n.a.).

² În fr. *énervés* — cei care sufereau supliciu denumit *énervation*, constînd în tăierea tendoanelor de la mîini și de la picioare, prin aplicarea unui fier încins în foc.

³ Aceasta a fost soarta celor doi fii ai lui Clovis al II-lea, salvați apoi de către călugării de la mînăstirea Jumiège.

rilor. Dar barbarii care se pomenesc pe negîndite în mijlocul unei civilizații rafinate nu sînt atrași decît de destrăbălare. Nici nu-i de mirare dacă se pomenesc înghițiți și se topecs, pentru a spune astfel, așa cum se topește zăpada pusă lingă jetric.

CAROLINGIENII (sec. VIII, IX, X)

„Se pare, spune domnul Sismondi¹ (vol. II, p. 267), că francii păstrasera ceva din obiceiurile miliției romane, în rîndurile căreia strămoșii lor slujiseră atîta vreme.“ Erau, cu-adevărat, cei mai ușor de disciplinat dintre toți barbarii, cu o fire deloc aparte, prea puțin originală și poetică. Cei șazeci de ani de războaie care umplu domniile lui Pepin cel Scurt și Carol cel Mare oferă puține victorii, în schimb — hărțuieli dese la tot pasul ; cei doi regi obișnuiau mai curînd să-și macine dușmanii decît să-i înfrîngă, zdrobindu-le în cele din urmă înverșunarea și avîntul. Cea mai răspîndită amintire care a rămas din aceste lupte e aceea

¹ *Sismondo de Sismondi* (1773—1842), istoric și economist elvețian, deosebit de prețuit și deseori citat de Michelet. Ideea principală care stă la baza studiilor sale de economie (*Bogăția comercială*, 1803 ; *Noi principii de economie politică*, 1837 etc.) este aceea că industrializarea excesivă (tablou oferit în acea perioadă de către Anglia, în care Sismondi locuise o vreme) atrage după sine numeroase rele. Sismondi opunea acesteia sisteme raționale de agricultură. Ca istoric, Sismondi s-a impus mai cu seamă prin a sa amplă *Istorie a francezilor* (1821—1844).

a unei înfringeri, cea de la Roncevaux¹. Învingători sau învinși, oricum ar fi fost, pustiau totul, iar pe acest pustiu înălțau o fortificație ; căci începeau să și construiască. Umblaseră destul barbarii și căutau acum să se așeze ; lumea se statornicea, dacă nu de altceva, cel puțin de oboeală.

Ceea ce a favorizat și mai mult fixarea acestei lumi nomade a fost lunga perioadă de domnie a celor doi regi, Pepin cel Scurt și Carol cel Mare. După toți acei regi care mureau la cincisprezece și douăzeci de ani, au venit doi care au umplut aproape un secol cu domnia lor (741—814). Au putut construi și dura în voie ; au adunat și înmăncheat elemente răzlețe din vremuri dinaintea lor. Au moștenit totul, au adus uitarea asupra a tot ce fusese mai înainte. S-a întâmplat cu Carol cel Mare la fel ca și cu Ludovic al XIV-lea : totul a prins să ființeze o dată cu *strălucita sa domnie*. Instituții, glorie națională, totul i-a fost atribuit. Până și triburile care i se împotriviseră ajung să creadă că legile lor au fost date de el, legi tot atât de străvechi ca și rasa germanică. În realitate, însăși bătrînețea și decadența lumii barbare a favorizat faima acestei domnii ; o lume care se stingea, întreaga ei viață adăpostindu-se în inimi. Oameni vestiți au dat năvală care mai de care, din toate părțile, la curtea regelui franc. Trei capi de școală, trei reformatori ai literelor și moravurilor au inițiat peregrinarea aceasta : din Irlanda

¹ Episod celebru din timpul războaielor lui Carol cel Mare, purtate dincolo de Pirinei. Se plasează la întoarcerea dintr-o expediție pe teritoriul Spaniei, în 778, când ariergarda este măcelărită în trecătoarea de la Roncevaux. Imaginația populară a amplificat și înfrumusețat realitatea, găsindu-și expresia în faimosul poem epic *Cîntarea lui Roland*.

a venit Clemens¹, de la anglo-saxoni Alcuin², iar din Goția, adică Languedoc, sfântul Benoît d'Aniane³. [...]

O mulțime de regi mărunți împodobeau curtea regelui francilor, ajutându-l să creeze acea slabă și ștearsă imagine a unui imperiu. Tinărul Egbert, regele din Sussex, Eardulf, regele din Northumberland veniră să se cizeleze la bunele deprinderi ale francilor. Amândoi au fost deopotrivă reînscăunați în statele lor de către Carol cel Mare. Lope, ducele bascilor, a fost de asemenea crescut la curtea sa. Regii creștini și emirii Spaniei îl urmau pînă în codrii Bavariei, cerșindu-i ajutorul împotriva califului din Cordova. Alfonso, regele Galiciei, desfășura minunate tapițerii luate cu prilejul jefuirii Lisabonei, pe care le oferea în dar împăratului. Pînă și edrisiții⁴ din Fez îi trimiseră daruri. Dar nici unele n-au fost mai strălucite decît cele sosite din partea lui Harun-al-Rașid, califul din Bagdad, care socotea nimerit să întretină unele relații cu dușmanul dușmanului său, califul schismatic din Spania⁵. I-ar fi dăruit, se spune, între altele, cheile Sfîntului Mormînt, dar

¹ *Clemens Scotus*, învățat din veacul al IX-lea, de obîrșie irlandeză. Chemat de Carol cel Mare, a răspîndit învățătura (platonismul alexandrin) la școala de pe lîngă palatul acestuia, urmîndu-i lui Alcuin.

² *Albinus Flaccus Alcuin* (735—804), învățat și călugăr anglo-saxon. Carol cel Mare îl întîlnește în Italia și-l reține pe lîngă sine. Unul din principalii colaboratori ai împăratului în opera sa de răspîndire a culturii. A condus școala palatului domnesc de la Aix-la-Chapelle, ca și pe aceea din Tours. A întocmit manuale școlare.

³ Restauratorul disciplinei monastice sub Carol cel Mare.

⁴ Numele unei puternice dinastii (488—985) din Magreb.

⁵ Din Cordova.

prețios între toate, de care, se înțelege, regele francilor nu putea abuza. Ceea ce a făcut să se răspîndească zvonul că maimarele necredincioșilor i-ar fi transmis lui Carolmagnul supremația asupra Ierusalimului. Un pendul care bătea ceasurile, o maimuță, un elefant îi uimiră foarte pe oamenii din apus. Nu ține decît de noi să credem că uriașul corn ce poate fi văzut la Aix-la-Chapelle este un colț al acestui elefant.

Acolo, în palatul său de la Aix¹, merita să fie văzut Carol cel Mare. Restauratorul Imperiului roman de Apus lipsise Ravena de cele mai prețioase statui de marmură, pentru a împodobi barbara sa Romă. Activ pînă și în sălașul său de odihnă, studia aici, sub îndrumarea lui Pietro din Pisa, a saxonului Alcuin, gramatica, retorica, astronomia; învăța să scrie, lucru rar pe atunci. Socotea că știe să cînte frumos în strună și îi numea fără cruțare pe aceia dintre clericii săi care îndeplineau prost această îndatorire. Mai găsea timp să urmărească pe cei care intrau sau ieșeau pe ușa reședinței sale. Ceea ce stîrnea gelozia în încăperile de sus ale palatului. Se trezea de cu zori pentru slujba de dimineată. Înalt de stat, cu capul rotund, gîtul gros, nasul lung, pîntecul puțin rotunjit, vocea slabă, acesta este portretul lui Carol făcut de istoricul contemporan². Dimpo-

¹ A ales locul viitorului său palat la Aix, spune Eginhard, din cauza apelor termale. „Îi plăcea căldura lor molcomă și venea deseori aici să înoate. Îi poftea și pe sfetnici, pe prieteni, gărzile, iar cîteodată mai bine de o sută de persoane se scăldau dimpreună cu el.“ Își petrecea toamna vinînd (n. a.).

² Eginhard, sau Einhard (775—840), cărturar (istoric, scriitor, arhitect), născut pe valea Main-ului. Venit la curtea lui Carol cel Mare, contribuie mult la opera de răspîndire și înflorire a culturii inițiată de acesta. A lăsat o *Viață a lui Carol cel Mare*.

trivă, soția sa, Hildegarda, avea o voce puternică. Fastrada, cu care s-a căsătorit mai apoi, exercita asupra-i o autoritate bărbătească. A avut multe iubite și a fost căsătorit de cinci ori ; după moartea celei de-a cincea soții, nu s-a mai căsătorit, alegându-și patru concubine, cu care avea să petreacă pînă la sfîrșit. Solomonul francilor a avut șase fii și opt fiice, acestea din urmă deosebit de chipeșe și ușuratece. Se spune că le iubea nespus, împotrivindu-se măritişului lor. Era o adevărată plăcere să le vezi călărind în urmă-i și însoțindu-l în toate războaiele și călătoriile. [...]

Cu gustul pe care-l vădea pentru literatură și pentru tradițiile Romei, nu trebuie să ne mire că atît lui Carol cel Mare cît și fiului său Ludovic le-a plăcut să se înconjoare de străini, literați de obîrșie modestă. Se întîmplă ca pe țărmul Galiei să scoboare de pe navă, o dată cu negustorii bretoni, doi scoți din Hibernia, oameni cu nespusă pricepere în scripturile lumești și cele sfînte. Nu scoaseră la vedere nici un soi de marfă dar începură a striga în fiecare zi la mulțimea care venea să cumpere : „Dacă printre voi e vreunul doritor de înțelepciune, poftescă la noi, a lui fi-va, de vînzare o avem...” Strigară într-atîta, încît oamenii mîhniți, ori socotindu-i nebuni, au răspîndit vestea pînă ce a ajuns la urechile regelui Carol, iubitor înflăcărat și neobosit de înțelepciune. Porunci el în grabă să i se înfățișeze cei doi și-i întrebă de era adevărat, după cum îi ajunsese la ureche, că ar avea asupra lor înțelepciunea. Spuseră aceștia : „Avem și, în numele Mintuitorului, o dăruim acelor care cu omenie o caută”. Și cum îi întrebă ce răsplată cereau, îi răspunseră : „Un lăcaș potrivit, făpturi dăruite la minte și toate cele de care nu te poți lipsi întru trecerea prin

această lume : hrană și îmbrăcăminte. Regele, în
 culmea bucuriei, îi ținu pe lângă el o bucată de
 vreme. Apoi, silit să porceadă la bătălii, îi po-
 runci unuia dintre ei, pe nume Clemens, să ră-
 mână în Galia, îi încredință un număr destul de
 mare de copii de obârșie aleasă, mijlocie și de jos,
 îi indetulă cu de-ale gurii și le dădu un lăcaș po-
 trivit. Pe celălalt (Jean Maibros, discipol al lui
 Beda¹) îl trimise în Italia, dându-i mînăstirea
 Sfîntul Augustin, de lângă Padova, ca să deschidă
 școală acolo. Aflînd aceasta, Albinus, din neamul
 anglilor, discipol al învățatului Beda, și văzînd
 cît de frumos îi primea Carol, cel mai pios dintre
 regi, pe învățați, porni pe mare și veni și el... Iar
 Carol îi dădu abația Sfîntului Martin, de lângă
 Tours, ca în timp ce va fi plecat să se poată odihni
 acolo și să-i înțeleptească pe cei care alergau din
 toate părțile să-l asculte. Și învățătura lui dădu
 atîtea roade, încît neamul cel nou al galilor, sau
 francilor, trecea drept tot atît de luminat ca și
 romanii, ori atenienii din vechime.

Cînd, după o îndelungată lipsă, biruitorul Carol
 se întoarse în Galia, porunci să-i fie aduși copiii
 încredințați lui Clemens și să-i arate în ce chip
 știu a scrie și a compune versuri. Cei de obârșie
 mijlocie și mai de jos îi dezvăluiră încropeli mai
 presus de orice așteptare, pătrunse în toată alcă-
 tuirea lor de cea mai deplină pricepere ; iar no-
 bili, numai niște prostii serbede. Atunci înțelep-
 tul rege, după pilda dreptății Veșnicului Judecă-
 tor, îi așeză de-a dreapta sa pe cei pricepuți și
 le vorbi în aceste cuvînte : „Mii de mulțumiri,
 feții mei, pentru a vă fi sîrguit din toate puterile

¹ *Venerabilis Beda* (675—735), învățat, călugăr și is-
 toric englez. Autorul unei importante *Istории eclesiastice*,
 al unor *Comentarii asupra Sfintei Scripturi* etc.

să munciți după indemnul meu și spre binele vostru. Acum străduiți-vă să atingeți desăvârșirea, și vă voi dărui neasemuite episcopate și abații, iar în ochii mei vă veți bucura de toată cinstirea. Apoi întorcându-se către cei din stînga, se uită la ei cu fața încruntată, le cutremură sufletele fulgerîndu-i din privire și, vorbind cu batjocură și cu glas tunător, le aruncă această cumplită amenințare : „Voi, odrasle de neam ales și de mărimi, odoare gingașe și răsfățate, fuduli de obîrșie aleasă și de bogăție, ați nesocotit poruncile mele, prețuirea voastră și învățătura cărților ; v-ați dedat leneviei, hîrjoanei și nepăsării, ori petrecerilor ușurate“. Apoi dădu urmare, înălțînd către cer augusta sa față și brațul său biruitor, jurămîntului obișnuit : „Iau de martor pe Cel-de-Sus că puțin îmi pasă de stirpea și de obrazul vostru, oricît s-ar minuna alții ; să vă intre bine în cap ce spun : dacă nu aduceți îndreptare printr-o neobosită sîrguință nepăsării voastre de pînă acum, nu veți căpăta niciodată nimic de la Carol“. ¹

DESTRĂMAREA IMPERIULUI CAROLINGIAN

Incursiunile piraților din nord (*northmen*) erau cu totul diferite de marile migrații germanice care avuseseră loc din secolul al IV-lea pînă în secolul al VI-lea. Barbarii acestei prime perioade, care s-au așezat pe malul stîng al Rinului, ori s-au stabilit în Anglia, au lăsat pe acele meleaguri limba lor. Puțin numeroasa colonie de saxoni din Bayeux

¹ După Monahul din Saint-Gall (n. a.).

și-a păstrat limba cel puțin cinci sute de ani. Dimpotrivă, *northmen*-ii din secolele al IX-lea și al X-lea au adoptat limba popoarelor în mijlocul cărora s-au stabilit. Regii lor, Ron, cel din Rusia, cel din Franța (Ru-Rik, Rollon) nu au introdus în noua-le patrie vorbirea germanică. Această diferență esențială între cele două perioade de invazie mă face să cred că primele năvăliri care s-au făcut pe continent erau efectuate de familii, de către războinici urmați de soțiile și copiii lor; amestecându-se mai puțin cu învinșii prin căsătorii, au putut păstra mai bine puritatea rasei și limbii lor. Pirații din perioada de care ne ocupăm par a fi cel mai adesea niște exilați, niște izgoniți, care și-au dat numele de *regi ai mării* pentru că nu aveau unde să se statornicească. Lupi furioși, pe care foametea îi alungase din bîrlogul părintesc, au debarcat singuri, fără familie; îmbătați de atîta jaf, tot venind în fiecă an și făcîndu-și o adevărată patrie din pămîntul pe care-l pustiau, le-au trebuit Sabine acestor noi Romuluși: și-au luat neveste, iar copiii, cum se întîmplă întotdeauna, vorbiră limba mamelor. După unele păreri, bandele acestea au putut fi întărite de către saxonii cutreierînd răzleți, pe timpul lui Carol cel Mare. Cit despre mine, cred cu ușurință că nu numai saxonii, ci orice fugăr, orice jefuitor sau rob curajos a fost primit de către pirați, puțin numeroși îndeobște, și bucuroși să-și întărească rîndurile cu un tovarăș bine legat la trup și neînfricat. Tradiția pretinde că cel mai cumplit dintre regii mării, pe nume Hastings, era de felul lui țăran din Troyes. Fugarii erau prețioși, deoarece erau folosiți ca tîlmaci și călăuze. Adeseori, poate, furia normanzilor și grozăviile săvîrșite în raitele lor pusti-

itoare se datorau mai puțin fanatismului odinic¹ cît răzbunării vreunui rob ori furiei celui lepădat de credință.

Departe de a continua pregătirea corăbiilor cu care Carol cel Mare voia să-i întîmpine la gurile fluviilor, succesorii săi îi cheamă ei înșiși pe barbari, luîndu-și-i drept ajutoare. Tînărul Pepin îi folosește împotriiva lui Carol cel Chel, găsind de cuviință, se spune, să se închine la zeii lor. Pentru a-și asigura acest ajutor, normanzii au ocupat împrejurimile orașului Toulouse, au jefuit de trei ori Bordeaux-ul, au prădat Bayonne și alte orașe de la poalele Pirineilor. Totuși, munții și torențele din sud i-au descurajat repede (începînd din 864). Fluviile Aquitaniei nu le îngăduiau să urce cu ușurință, așa cum făceau pe Loara, pe Sena, Escaut sau Elba.

Au fost mai norocoși în nord. După ce regele lor Harold a căpătat de la credinciosul Ludovic o provincie în schimbul botezului (826), au alergat cu toții să se înfrupte din mană. Mai întîi primeau să se boteze pentru a căpăta îmbrăcăminte. Dar era greu să se găsească pentru neofiți atît de numeroși. Pe măsură ce nu li se mai dădu botezul, din care făcuseră o joacă în folosul lor, se arătară cu atît mai furioși. De îndată ce *drakkar*²-ii și *snakkar*³-ii lor brăzdau fluviile, de îndată ce sunetul cornului de fildeș răzbătea pe maluri, nimeni nu se mai uita înapoi. Oamenii fugeau cu toții spre oraș, spre abația vecină, minînd repede tur-

¹ *Odin* — primul și cel mai vechi dintre zeii mitologiei scandinave; între alte atribuții, o avea și pe aceea de a veghea ca războinicii să piară vitejește în bătălii, pentru a-l primi apoi în Walhalla.

² Balaurii (n. a.).

³ Șerpilor (n. a.).

mele ; abia dacă aveau timpul s-o facă. Jalnice turme ei înșiși, neputincioși, dezbinați, alergau la întâmplare, îngrămădindu-se pe lângă altare, sub raclele ce adăposteau moaștele sfinților. Numai că moaștele nu-i opreau pe barbari. Dimpotrivă, se îndirjeau să spurce sanctuarele cele maienerate. Așa s-a întâmplat cu mînăstirea Saint-Martin de lângă Tours, cu Saint-Germain-des-Prés din Paris, precum și cu multe altele. Spaima era atît de mare, încît nimeni nu mai cuteza să adune grînele. Au fost văzuți oameni amestecînd făina cu țărînă. Pădurile, între Sena și Loara, erau înțesate de fugari. O haită de trei sute de lupi bîntuia prin Aquitania, fără ca cineva să se încumete a o opri. Fiarele sălbatice păreau a pune stăpînire pe Franța.

Ce făceau în vremea aceasta stăpînitorii ținuturilor, preoții, episcopii ? Fugeau, ducînd cu ei moaștele sfinților ; neputincioși ca și moaștele lor, părăseau poporul, lăsîndu-l la voia întâmplării și fără adăpost. Sau, cel mult, trimiteau cîțiva robi înarmați la Carol cel Chel, pentru a supraveghea din umbră mersul barbarilor, și să negocieze, dar de departe, cu ei, întrebîndu-i pentru cîte livre de argint se învoiesc a părăsi cutare provincie, sau a-l elibera pe cutare abate captiv. Așa se face că au plătit un milion și jumătate pentru răscumpărarea abatelui de la Saint-Denis.

Normanzii pustiau nordul, în timp ce sarazinii bîntuiau în sud.

Venirea unei noi dinastii ¹ abia dacă s-a făcut simțită în provinciile depărtate. Ce le păsa seniorilor din Gasconia, din Languedoc, din Provența

¹ Dinastia capețiană, instaurată în 987, prin Hugo Capet.

dacă cel ce purta titlul de rege prin părțile Senci se numea Carol sau Hugo-Capet ?

Multă vreme regele nu va avea însemnătate mai mare decât un duce sau un conte obișnuit. Și încă e lucru de seamă că ajunge egalul marilor vasali, că regalitatea a coborât din Laon¹ și că a putut ieși de sub tutela arhiepiscopului din Reims. Ultimii carolingieni susținuseră cu mare greutate lupte împotriva unor baroni dintre cei mai mărunți. Capetienii sînt seniori puternici, în stare să țină piept prin mijloace proprii contelui de Anjou, contelui de Poitiers. Au sub puterea lor mai multe comitate. La fiecare urcare pe tron mai dobîndesc cîte un titlu de noblețe, ca o răscumpărare a regalității, ca o despăgubire pentru coroana pe care încă nu vor să pună mîna. Hugocel-Mare capătă de la Ludovic al IV-lea ducatul de Burgundia, iar de la Lotar titlul de duce al Aquitaniei.

În starea de decădere la care ultimii carolingieni o reduseseră, regalitatea nu mai exista decât cu numele, o amintire pe cale să se stingă ; încăpută pe mîna capetienilor, devine o speranță, un drept viu, care mai dormitează, ce-i drept, dar care, la timpul convenit, încetul cu încetul, se va trezi. Regalitatea devine viguroasă o dată cu cea de-a treia și de-a doua generație, prin familia unor mari proprietari, prieteni ai bisericii. Proprietatea și biserica, pămîntul și Dumnezeu, iată bazele adînci pe care monarhia trebuie să se reînscăuneze pentru a reînvia și a înflori.

Ajunși la sfîrșitul dominației germanice, la înscăunarea naționalității franceze, trebuie să ne

¹ Orașul-comună Laon (vechiul Laudanum), așezat pe o înălțime abruptă, a fost teatrul de luptă dintre numeroși pretendenți (carolingieni) la domnie.

oprim un moment. Anul o mie se apropie, marea și solemna perioadă în care evul mediu aștepta sfârșitul lumii. Într-adevăr o lume sfârșește la această dată. Să ne întoarcem privirile în urmă. Franța a și străbătut două vârste în viața ei de națiune.

În prima, rasele au venit, așezându-se una peste alta și fecundînd solul galic cu aluviunile lor. Deasupra celților s-au așezat romanii și, în sfârșit, germanii, ultimii-veniți ai lumii. Acestea sînt elementele, materialele vii ale societății.

În cea de-a doua vîrstă, fuziunea dintre rase începe, iar societatea purcede să se așeze. Franța ar dori să devină o lume socială, dar organizarea unei asemenea lumi presupune stabilitatea și ordinea. Stabilitatea, atașarea de pămînt, de proprietate, condiție cu neputință de îndeplinit atîta vreme cît tin imigrările noilor rase, și abia începută sub carolingieni, nu va fi deplină decît prin feudalitate.

FRANȚA FEUDALĂ

Era o credință unanim răspîdită în evul mediu că lumea avea să se sfîrșească o dată cu anul o mie de la întruparea Mîntuitorului. Înaintea creștinismului, etruscii fixaseră și ei un termen, la al zecelea secol, și sorocul sosise. Creștinismul, trecător pe acest pămînt, oaspete izgonit din ceruri, a adoptat cu ușurință asemenea credințe. Lumea evului mediu nu avea regularitatea exterioară a cetății antice și era nespus de greu să-i afli ordinea lăuntrică, adîncă. O lume care nu vedea decît haos

în sine ; aspira la ordine și nădăjduia aceasta în moarte. De altminteri, în acele timpuri pline de minuni și legende, cînd totul părea colorat ciudat, ca lumina cernută de niște vitralii întune-coase, se putea prea bine să crezi că tot ceea ce vedeai cu ochii nu era altceva decît vis. Minunile făceau parte din viața obișnuită. Armata lui Othon¹ văzuse doar cu ochii ei soarele pălînd și făcîndu-se galben ca șofranul². Regele Robert, excomunicat pentru a se fi căsătorit cu o rudă, primise în brațele sale, în clipa cînd regina născuse, un monstru. Diavolul nu-și mai dădea osteneala să se ascundă : fusese văzut la Roma, înfățișîndu-se în chip solemn, dinaintea unui papă vrăjitor. În mijlocul atîtor arătări, vedenii, glasuri ciudate, printre minunile lui Dumnezeu și iscuselile satanei, cine ar fi putut spune că pămîntul n-avea să se prefacă în pulbere într-o bună zi, la glasul trîmbeței celei de apoi ? Și se prea poate ca atunci ceea ce numim viață să fie la drept vorbind moarte, și, sfîrșindu-se, lumea, asemenea sfîntului din legendă, să *înceapă a trăi isprăvind de murit*. „*Et tunc vivere incepit, morique desiit.*”

Sfîrșitul unei lumi atît de triste era deopotrivă spaima și speranța evului mediu. Luați aminte la vechile statui din catedralele veacului zece și unsprezece, slabe, mute, strîmbîndu-se și zgîrcindu-se parcă în înțepenirea lor, avînd aerul suferind, ca viața, și urîte ca moartea. Priviți cum imploră, cu mîinile aduse a rugăciune, clipa mult-așteptată și cumplită, această a doua moarte a învierii, care avea să le scoată din negrăita lor tristețe, trecîndu-le din neființă în ființă, din mor-

¹ Othon sau Otto I, cel Mare (912—936), rege al Germaniei și al Italiei, împărat al Sfîntului imperiu roman.

² După Raoul Glaber (n. a.).

mînt în Dumnezeu. E însăși imaginea acelei biete lumi fără nădejde, după toate năruirile prin care trecuse. Imperiul roman se prăbușise, cel al lui Carol cel Mare pierise și el ; creștinismul crezuse la început că va tămădui relele de pe lume, dar acestea existau mai departe. Nenorocire peste nenorocire, ruină peste ruină. Trebuia fără doar și poate să se ivească altceva, și oamenii așteptau. Prinsul aștepta în donjonul¹ întunecos, în sepulcralul *în pace*² ; robul aștepta acolo, pe brazda lui, la umbra odiosului turn ; călugărul aștepta în abstenență și renunțare, simțind la tot pasul zbu-ciumul solitar al inimii, pradă ispitirilor și pră-bușirii, remușcărilor și vedeniilor ciudate, biată jucărie în mîinile satanei, care se zbenguia nemi-los în preajmă-i iar seara, trăgînd învelitoarea de pe el, îi șoptea cu veselie la ureche : „Ești osîndit“.

Cu toții doreau să înceteze chinul, oricare ar fi fost prețul. Mai bine era să se încredințeze odată mîinilor Domnului, să se odihnească pe vecie, chiar și în focul Gheenei. Altminteri, trebuia să aibă farmecul ei clipa în care sunetul ascuțit și sfîșie-tor al trîmbiței arhanghelului avea să străpungă auzul tiranilor. Și atunci, dinlăuntrul donjonului, al mînăstirii, de pe întinsul holdei, un hohot cum-plit de rîs ar fi izbucnit, dimpreună cu plîsetele toate.

Această înspăimîntătoare speranță, venirea ju-decății de apoi, a crescut o dată cu nenorocirile din preajma anului o mie, sau care i-au urmat la scurtă vreme. Părea că scurgerea anotimpurilor s-ar fi întors pe dos, că stihiiile ascultau de alte

¹ Turnul.

² Temniță, carceră (lat.).

porunci decît cele știute. O ciumă cumplită pustii Aquitania ; carnea de pe trupurile în suferință părea ca mistuită de flăcări, desprinzîndu-se de pe oase și căzînd putrezită. Nenorociții atinși de boală împînzeau drumurile care duceau la locurile de pelerinaj și asaltau bisericile, cu osebite Saint-Martin de la Limoges ; se înăbușeau îngrămădindu-se cu toții pe la uși. Duhoarea care înconjura biserica nu-i făcea să dea înapoi. Cei mai mulți dintre episcopii din sud veniră și ei, însoțiți de moaștele bisericilor lor. Mulțimea creștea, focarul de infecție așijderea ; mureau acolo, peste moaștele sfinților.

Cîtiva ani mai tîrziu fu încă și mai rău. Foamea bîntui în toată lumea, începînd din Orient : Grecia, Italia, Franța, Anglia. „*Muid*¹-ul de grîu, spune un contemporan, ajunsese șazeci de soli de aur. Bogații slăbiră și se îngălbeniră ; săracii roaseră rădăcinile de prin păduri ; mai mulți, lucru cumplit a fi spus, ajunseră de se înfruptară din carne de om. Pe drumuri, cei în putere îi prindeau pe cei slabi, îi sfîșiau, îi frigeau și-i mîncău. Cîte unii arătau copiilor vreun ou, vreo poamă, de-i momeau deoparte și-i mîncău. Această nebunie, această furie ajunse pînă într-acolo încît fiarele se aflau mai ferite decît omul. Ca și cum ar fi fost un obicei împămîntenit să se mănînce carne omească, se găsi unul care îndrăzni să o scoată la vedere și să o vîndă pe piață, La Tournus. Nu tăgădui, și fu ars. Altul se duse noaptea de dezgropă aceeași carne, o mîncă și fu ars așijderea.“

„...În pădurea Mâcon, aproape de biserica Sfințitul Ion din Castanedo, un nenorocit înjghebase o colibă unde îi ucidea noaptea pe cei de-i cereau

¹ Veche măsură de capacitate, variînd, după provincii, între 200—400 litri.

adăpost. Un om zări oseminte și izbûti să scape fugind. Se găsiră patruzeci și opt de țeste de bărbați, femei și copii. Zbuciumul foamei era atât de neîndurător, încît mai mulți, scoțînd cretă din măruntaiele pămîntului, o amestecară cu făină. O altă nenorocire se ivi : lupii, ispitiți de atîta mulțime de leșuri fără de mormînt, începură să se dea la oameni. Atunci, cei cu frica lui Dumnezeu săpară gropi, spre care fiul își trăgea tatăl, fratele pe frate, mama pe fiu, de îndată ce-i vedea împușîndu-li-se puterile ; iar cel ce le supraviețuia, deznădăjduit de asemenea viață, se arunca deseori alături de ei. În vremea aceasta, prelații cetăților din Galia, adunîndu-se ei în conciliu spre a căuta leac acestor rele, socotiră că, neavînd cu ce îndestula pe toți înfometații, să fie hrăniți cît de cît cei ce păreau a fi mai robuști, ca nu cumva pămîntul să cadă în paragină.“¹

Pămîntul e însuși omul ; lui îi aparține adevărata personalitate. Ca persoană, e indivizibil ; trebuie să rămînă unul și același și să treacă în stăpînirea fiului celui dintîi. Persoană nemuritoare, indiferentă, neîndurătoare, nu are știință nici de firea omenească, nici de milă. Fiul cel vîrstnic singur va moșteni ; dar ce zic ? el e cel moștenit ; datinile pămîntului lui îl stăpînesc pe acest mîndru baron ; pămîntul îl conduce, îi impune îndatoririle, așa cum spune fără ocoliș vorba în evul mediu, *trebuie să-și slujească feuda*².

Fiul va căpăta totul, fiul cel vîrstnic. Fiica nu se cuvine să ceară nimic ; nu-i dăruită destul prin bujorii din obraji și sărutul mamei sale ? Frații

¹ Glaber (n. a.).

² În franceză : *il faut qu'il serve son fief*.

ceilalți ? Oh ! moștenirea n-are margini ! Toate drumurile ale lor sînt, iar deasupra — bolta necuprinsă a cerului. Patul le e pragul casei părintești : de-aici vor putea, în serile de iarnă, dîrdîind de frig și înfometați, să-l vadă pe fratele vîrstnic, singur în căminul părintesc, unde ședeau și ei în vremurile bune ale copilăriei, și poate că va porunci să li se arunce cîteva bucăți, chiar dacă dulăii lui se pornesc să mîrie. Mai domol, javreilor, ăștia sînt frații mei ; se cuvine să aibă și ei cîte ceva.

Îi sfătuiesc să stea cuminți și să nu se încumete a sluji alt senior ; din săraci, ar putea ajunge robi. La capătul unui an de ședere sub acoperișul lui, i-ar aparține trup și suflet. *Bună plească*¹ pentru el ; ar deveni *supușii lui* ; aproape același lucru cum ai spune *robii lui*. Orice nenorocit care caută sălaş, orice corabie care se zdrobește pe țărîm aparțin seniorului ; are dreptul mărții și al naufragiului².

Un singur adăpost e sigur : Biserica. Aici se refugiază copiii mai mici ai marilor familii. Biserica, neputincioasă în fața barbarilor, a fost obligată să cedeze feudalității forța. Cavalerii rămîn cavaleri sub îmbrăcămintea lor preoțească. Încă de pe timpul lui Carol cel Mare episcopii se indignează că li se aduce blindul catir și că sînt ajutați să încalece. Un armăsar focos le trebuie, și se aruncă singuri în șa. Călăresc, vinează, luptă, dau bine-

¹ În fr. : *aubaine*, termen de vechi drept francez ; *droit d'aubaine* = drept în virtutea căruia suzeranului îi revine succesiunea străinului mort pe pămînturile sale.

² În fr. : *il a l'aubaine et le bris*, veche formulă de drept feudal consfințind drepturile depline ale seniorului asupra oricărei mărți de pe uscat, ca și asupra corăbiei care se sfarmă de malurile sale.

cuvîntarea prin lovituri de sabie și *ajutîndu-se de bîtă dau penitențe grele*. În predica funerară a unui episcop se spune : *bun cleric, viteaz oștean*. În bătălia de la Hastings un abate saxon aduce cu sine doisprezece călugări și pier toți treisprezece. Episcopii germani îl destituie pe unul dintre ei, ca fiind *pașnic și puțin curajos*. Episcopii ajung baroni, și baronii episcopi. Orice părinte prevăzător are în vedere pentru fiii mai mici un episcopat, o abație. Își pune supușii să-i aleagă copiii la cele mai mari demnități eclesiastice. Un arhiepiscop în vîrstă de șase ani urcă pe o masă, bîlbîie două cuvinte din catehism și e ales ; păstorește sufletele, conduce un întreg ținut eclesiastic. Tatăl negociază în numele său beneficiile ¹, încasează dijma, ia banii de la cei care plătesc pentru cîte o slujbă, cu condiția să nu le-o facă nimeni. Își pune vasalii — de voie, de nevoie — să se spovedească, să-și facă testamentul, să lase moștenire, și tot strînge. Lovește poporul cu amîndouă tășurile săbiei ; cînd luptă, cînd excomunică, omoară ori afurisește, după cum îi e placul.

Un singur lucru mai lipsește ; ca nobilii și vitejii preoți să nu mai ajungă a se bucura de bunurile Bisericii cu prețul abstenenței impuse de celibat ; să aibă, neștirbite, fastul sacerdotal, demnitatea sfinților și, pe deasupra, mîngîierile căsătoriei ; să crească pe lîngă ei furnicare de mici preoți ; să înveselească mesele de familie, înfruptîndu-se din vinul împărtășaniei, iar cu anafura sfințită să-și îndoape progenitura. Mîngîietoare și sfință nădejde ! O să crească și ei, mititeii, cu voia lui Dumnezeu. Și vor urma cît se poate de firesc la abațiile și episcopatele părintelui lor. Va fi greu

¹ În dreptul canonic prin beneficiu se înțelege slujba, demnitatea propriu-zisă, cît și atribuțiile acesteia.

să-i îndepărtezi din palatele și bisericile acestea ; Biserica a lor e doară, e feuda lor. Astfel, credința înlocuiește alegerea, nașterea meritul. Biserica imită feudalitatea și o depășește ; nu o dată a dat parte și fiicelor ; o fiică a primit drept zestre un episcopat. Soția pășește alături de soțul ei, preotul, pragul bisericii. Soția episcopului rivalizează în înțietate cu soția contelui.

Pentru ca Biserica să se poată sustrage dominației laicilor era necesar ca ea însăși să înceteze a mai fi laică, să devină puternică prin virtutea abstenenței și a sacrificiilor, să se scufunde în apele reci ale Styxului, să se curețe în castitate. Asta a fost calea urmată de către călugărul din Cluny¹. Încă de sub domnia ultimilor doi papi care l-au precedat pe scaunul papal, a răspîndit credința că un preot căsătorit nu mai e preot. Ceea ce stîrnește mare fierbere ; își scriu, se coalizează, încurajați de numărul lor mare, declară sus și tare că vor să-și țină nevestele. „Vom părăsi mai curînd, spuseră ei, episcopatele, abațiile, parohiile ; păstreze-și beneficiile.“ Reformatorul nu dădu înapoi ; fiul dulgherului n-a șovăit să asmută poporul împotriva preoților. Peste tot mulțimea s-a declarat împotriva celor căsătoriți și i-a alungat din Biserică. Poporul o dată pornit, un instinct brutal de egalitate îl făcu să jignească cu plăcere ceea ce pînă mai ieri cinstise, să calce în picioare

¹ *Hildebrand*, de origine toscană, fiul unui dulgher (n. a.). Este vorba de viitorul papă *Gregoriu al VII-lea* (1020—1085), cunoscut prin austeritatea moravurilor sale (sanctificat), propagator neobosit al reformei clerului. Reprezintă apogeul puterii papale în luptele dintre papalitate și împărați.

pe cei cărora le sărutaseră picioarele, să sfîșie rașa și să turlească mitra. Au fost bătuiți, palmuiți, mutilați în catedralele lor; oamenii au băut din vinul împărțășaniei, au batjocorit cuminecătura. Călugării asmuțeau, predicau: un misticism îndrăzneț pătrundea în popor; începea să disprețuiască aparențele, să le înlăture, ca pentru a păstra conținutul. Această curățire revoluționară a Bisericii a zdruncinat adînc mulțimea. Călugării se dovediră neinduplecați. Călugărul Dunstan¹ a poruncit să fie mutilată soția sau concubina regelui Angliei. Pietro Damiani², sălbaticul anahoret, străbătea Italia în amenințări și blesteme, fără să-i pese de viața sa, dezvăluind cu pioasă cruzime nimicnicia Bisericii. Era ca și cum ar fi condamnat la moarte preoții căsătoriți. Teologul Manegold a arătat că adversarii acestei reforme se cuvine a fi fără nici o greutate omoriți. Însuși papa Gregoriu al VII-lea a consimțit la mutilarea unui călugăr revoltat. Înarmată cu această sălbatică puritate, Biserica semăna cu fecioarele sîngeroase din Galia druidică și din Taurida.

Se petrecu atunci în lume un lucru straniu. Așa cum pînă atunci evul mediu îi persecuta pe evrei, ca fiind omorîtorii lui Isus Cristos, femeia începu să fie și ea batjocorită, drept pierzătoarea spiței omenești. Biata Eva a plătit încă o dată pentru

¹ *Dunstan* (921—988), episcop englez (sanctificat), reformator al bisericii engleze și al vieții monahale, a exercitat o deosebit de mare influență politică la curte.

² *Sfîntul Pietro Damiani* (1007—1072), cardinal-episcop de Ostia, unul dintre cei mai înflăcărați promotori ai reformei clerului, ale cărui vicii le atacă în lucrarea *Gomorrhianus*. Prieten și susținător al lui Gregoriu al VII-lea.

măr. Era socotită asemenea Pandorei, care slobozise relele pe pământ. Doctorii teologi propovăduiră că omenirea era destul de deasă, iar căsătoria au socotit-o drept păcat, chiar dacă nu din cele mai mari.

Astfel s-a săvârșit această violentă reformă a Bisericii ; s-a răscumpărat de păcatul cărnii, hulind-o. Atunci a atacat imperiul. Atunci, în mândria sălbatică a virginității sale, regăsindu-și virtutea și puterea, se adresează lumii mirene, somînd-o să-i redea supremația ce i se cuvine. Regele Franței, vinovat de adulter și de simonie, biserica Angliei, retrasă în izolarea ei schismatică, însăși monarhia feudală, personificată în împărat, sînt chemate să dea socoteală. Pămîntul pe care împăratul îndrăznește să-l infeudeze episcopilor, de la cine altul îi vine dacă nu de la Dumnezeu ? Cu ce drept materia înțelege să domnească asupra spiritului ? Virtutea a supus natura ; idealul se cuvine să poruncească realului, înțelepciunea — forței, alegerea — eredității. „Dumnezeu a așezat pe cer două mari făclii, soarele și luna, care-și ia lumina tot de la soare ; pe pământ se află papa și împăratul, care e răsfrîngerea papei, simplă răsfrîngere, umbră palidă care recunoaște ceea ce este. Atunci, lumea regăsindu-și așezarea firească, Dumnezeu va domni dimpreună cu trimisul său : ierarhia o vor orîndui cele spirituale și sfinte. Alegerea îl va ridica pe cel mai vrednic. Papa va conduce lumea creștină la Ierusalim, și pe mormîntul eliberat al lui Cristos trimisul său va primi jurămîntul împăratului și închinăciunea regilor.“¹

¹ Gregorii VII Epist (n. a.).

CRUCIADA. URMĂRILE CRUCIA- DELOR. LUPTA COMUNELOR. FI- LOZOFIA LUI ABAILARD

Cu toate nenorocirile de nedescris care încearcă evul mediu, oamenii încă mai găsesc putere să se înduioșeze de soarta Ierusalimului. Vocea aceea puternică, amenințându-i cu sfârșitul lumii în anul o mie, se aude din nou, spunându-le să se ducă în Palestina, spre a plăti răgazul pe care Dumnezeu li-l da. Umbla zvonul că puterea sara-zinilor ar fi ajuns la capăt. Nu trebuia decît să pornești drept înainte, pe drumul cel mare, deschis odinioară, se spunea, de Carol cel Mare, să mergi neobosit către soare-răsare, și să culegi poamele, gata coapte, să te înfrupți din binecuvîntata mană cerească. S-a sfîrșit cu lipsurile și cu asuprirea ; clipa eliberării a sosit. Orientul era într-atît de avut, încît putea să-i îmbogățească pe toți. De arme, hrană, vase, nu aveau nevoie ; l-ar fi mîniat pe Dumnezeu. Spuseră că vor lua drept călăuză pe cele mai simple viețuitoare : o gîscă și o capră. Pioasă și mișcătoare încredere a umanității-copil !

Un picard pe care îl porecliseră *Coucou*¹ *Piè-tre* — Petre Glugă, sau Petre Pustnicul — a contribuit mult se spune, prin elocința lui la această uriașă mișcare a poporului. La întoarcerea dintr-un pelerinaj făcut la Ierusalim, l-a convins pe papa Urban al II-lea să predice cruciada la conciliul de la Piacenza, apoi la cel de la Clermont (1095). A fost aproape zadarnic pentru Italia ; în Franța, în schimb, toată lumea se înarmează. La

¹ A *cucullo* (it.) — cel cu glugă (de călugăr) (n. a.).

conciliul de la Clermont s-au manifestat de partea cruciadei patru sute de episcopi sau abai cu mitră, cum li se spunea. Un adevărat triumf al Bisericii și al poporului. Cele mai mari două nume de pe pământ, al împăratului și al regelui Franței, au fost condamnate cu acest prilej, dimpreună cu turcii, iar cearta asupra investiturilor s-a amestecat cu cea privitoare la Ierusalim. Fiecare își cossea crucea roșie pe umăr; postavurile, ca și orice îmbrăcăminte de culoare roșie, au fost toate îmbucătățite, și încă n-au ajuns.

Se petrecu atunci un fapt cu totul neobișnuit de parcă lumea s-ar fi întors pe dos. Oamenii se simțiră dintr-o dată dezgustați de tot ceea ce iubiseră. Erau nerăbdători să părăsească totul, și castelele lor bogate, și soțiile, și copiii. Nu era nevoie să le predice nimeni acest lucru: și-l predicau unii altora, spune contemporanul, și cu vorba, și cu fapta. „Se îndeplinea, contipua el, cuvântul lui Solomon: *Lăcustele nu au regi, dar zboară laolaltă în stoluri*. Și nu se puteau avînta către faptele bune, atîta vreme cît rămîneau impietriți și neclintiți în neomenia lor. Dar de îndată ce s-au putut încălzi la razele soarelui dreptății, se avîntară, luîndu-și zborul. N-au avut rege. Orice suflet credincios îl luă pe Dumnezeu singur drept călăuză, drept căpetenie, drept tovarăș de arme... Deși apelul nu fusese auzit decît în Franța, care popor creștin să nu fi dat la rîndu-i soldați? I-ați fi putut vedea pe scoțieni, înfășurați în cîte-o cergă miștoasă, alergînd din fundul mlaștinilor lor... Îl iau pe Dumnezeu drept martor că în porturile noastre au debarcat barbari din nu mai știu care neam; nimeni nu le înțelegea limba: iar ei, așezîndu-și degetele în cruce,

arătau că vor să plece în apărarea credinței creștine. Se aflau unii care dintru început n-aveau nici un chef să plece, care-și băteau joc de cei ce se dezlipeau de avuțiile lor, prezicându-le o călătorie jalnică și încă o și mai jalnică întoarcere. Și a doua zi, zeflemitorii înșiși, răzgândiți dintr-o dată, își dădeau întreaga-le avere pe câțiva bani, și porneau dimpreună cu cei pe care-i luaseră în răspăr. Cine ar putea să spună câți copii, câte femei în vîrstă se pregăteau de război ? Cine ar mai putea socoti numărul fecioarelor, al bătrînilor neputincioși sub povara anilor ?... V-ar fi apucat risul văzînd cum săracii își potcovesc boii ca pe cai, trăgînd în care puținele lor merinde și pe copiii cei mici ; iar aceștia, de fiecare dată cînd zăreau o cetate sau vreun castel, întrebau în toată neștiința lor : «Nu ăsta-i Ierusalimul, către care ne îndreptăm ? »¹.

Poporul a plecat fără să mai aștepte nimic, lăsîndu-i pe prinți să delibereze, să se înarmeze, să se numere ; oameni de puțină credință ! Cei mici nu-și făceau nici o grijă din toate acestea : erau încredințați în săvîrșirea unei minuni. Cum să n-o fi îngăduit Dumnezeu, întru eliberarea Sfîntului Mormînt ? Petre Pustnicul mergea în frunte, desculț, încins cu un curmei. Alții urmară un neînfricat și sărac cavaler pe care-l numeau Gautier-Fără-Avere. La atîtea mii de oameni, dacă se aflau opt cai. Câțiva germani, urmînd pilda francezilor, porniră sub conducerea unuia dintre ei, pe nume Gotteschalk. Cu toții împreună coborîră pe valea Dunării — drumul lui Attila, marele drum al spiței omenеști.

¹ Guibert de Nogent (n. a.).

În drum, luau, jefuiau, ca un aldămaș la războiul lor cel sfânt. Pe toți evreii pe câți îi puteau descoperi îi omorau în cazne. Socoteau că se cuvine să fie pedepsiți omoritorii lui Cristos mai înainte de a-i elibera Mormîntul. Ajunseră astfel sălbăticiți, însîngerăți, în Ungaria și în Imperiul bizantin. Cetele lor crîncene semănară groaza pe aceste meleaguri : li se lua urma, erau vînați ca niște fiare sălbatice. Celor câți mai rămăseseră, împăratul le făcu rost de corăbii și-i trecu în Asia, bizuindu-se pe săgețile turcilor. Minunata Ana Comnena e fericită la gîndul că au lăsat în cîmpia Niceei mormane de oase, cu care s-a clădit un întreg oraș.

Între timp, se puneau de-abia în mișcare greoaiele armate ale regilor, seniorilor și cavalerilor.

Era o mare ispită orașul acesta minunat al Constantinopolei pentru niște oameni care nu văzuseră decît cetățile înglodate din occidentul nostru. Turnurile lui de aur, palatele de marmură, nenumăratele capodopere ale artei antice îngămădite aici, în capitală, de cînd Imperiul își micșorase pînă-ntr-atît hotarele, toate acestea li se păreau pline de taină, uimindu-i și zăpăcindu-i ; nu pricepeau nimic. Chiar și numai din marea felurime a atîtor meșteșuguri și negustorii. Ceea ce însă înțelegeau era că jinduiesc nespus la toate acestea : se îndoiau pînă și dacă orașul sfînt ar fi prețuit mai mult. Normanzii și gasconii noștri ar fi dorit din inimă ca aici să se pună capăt cruciadei ; ar fi întrebat bucuros asemenea copiilor despre care vorbește Guibert : „Nu ăsta-i Ierusalimul ?“ [...]

Își continuară drumul către sud, credincios escortați de turci, care-i răpeau pe toți cei care nu

puteau ține pasul. Sufereau încă și mai mult din pricina numărului lor mare. Cu tot ajutorul grecilor, hrană nu era de ajuns, iar de apă sufereau în fiecare clipă pe colinele acelea sterpe. La o singură haltă cinci sute s-au prăpădit de sete. „Cîinii de vînătoare ai marilor seniori, care erau duși de zgardă, au murit pe drum, spune cronicarul, iar șoimii și-au dat ultima suflare pe mîna celor ce-i purtau. Femei născură de atîta chin; rămîneau dezgolate pe întinsul cîmpiei, fără să le pese de noii lor născuți.“¹

Cruciații, care în primele clipe de entuziasm datorate vederii cetății sfinte au crezut că o vor putea cucerii luînd-o cu asalt, s-au pomenit respinși de către asediați. Au fost nevoiți să îndure cu resemnare încetinilele unui asediu în toată regula, să-și așeze tabăra în această cîmpie pustie, lipsită de verdeață și apă. Părea ca diavolul să fi ars totul cu răsufierea lui, la apropierea oștilor lui Cristos. Pe ziduri se iveau vrăjitoare care afuriseau pe asediatori. Nu prin cuvinte li se răspundea. Pietrele azvîrlite de-o mașină de război a creștinilor o lovira pe una, în timp ce-și pregătea făcătura. Singura pădure de prin vecinătate fusese tăiată de către genovezi și gasconi, care construiseră din ea catapulte, sub comanda vicontelui de Béarn. Două turnuri rotitoare fură înălțate pentru contele de Saint-Gilles și ducele de Lorena. În cele din urmă, după ce, timp de opt zile, cruciații făcură, desculți, ocolul Ierusalimului, întreaga armată atacă. Turnul lui Godefroi fu apropiat de ziduri și, vineri 15 iulie 1099, pe la ceasul și în ziua cînd Cristos pătîmise, Godefroi de Bouillon coborî

¹ După Albert d'Aix (n. a.).

de pe turnul său pe zidurile Ierusalimului. Oraşul o dată luat, măcelul fu înspăimântător. Cruciaţii, în zelul lor orb, nu mai ţineau seama de timp, crezînd a lovi în fiecare necredincios pe care-l întilneau în Ierusalim pe unul din călăii lui Isus Cristos.

Cînd socotiră că Mîntuitorul a fost răzbunat îndestul, adică atunci cînd în oraş nu mai rămăsese aproape deloc suflare, se îndreptară, în plinset şi geamăt, bătîndu-se cu pumnii în piept, către Mormîntul Sfînt, închinîndu-se. Trebuia ştiut apoi care va fi regele cuceririi, cine va avea trista cînstire de a apăra Ierusalimul. Începură cercetările asupra fiecărui prinţ în parte, pentru a-l alege pe cel mai vrednic; fură trăşi de limbă slujitorii lor pentru a li se afla năravurile ascunse. Alegerea ar fi putut cădea asupra contelui de Saint-Gilles, cel mai avut dintre cruciaţi : dar slujitorii lui, temîndu-se să rămîină împreună cu el la Ierusalim, nu şovăiră să-şi ponegrească stăpînul, scutindu-l astfel de a mai fi rege. Oamenii ducelelui de Lorena, întrebaţi la rîndu-le, după ce căutară îndelung, nu găsiră nimic de cîrtit, afară doar că întîrzia prea îndelung prin biserici, chiar după terminarea slujbei, iscodindu-i pe preoţi despre întîmplările înfăţişate în zugrăvelile sfînte, spre marea nemulţumire a prietenilor săi, care-l aşteptau cu masa pusă. Godefroi se resemnă, dar nu voi cu nici un chip a primi coroana regească pe locul unde Mîntuitorul o purtase pe cea de spini. S-a învoit a nu-şi lua alt titlu decît pe acela de proteguitor şi baron al Sfîntului Mormînt. [...]

Era faptă de mare însemnătate, pentru întreaga lume creştină, de a-şi fi cucerit astfel, în mijlocul necredincioşilor, leagănul religiei sale. O mică

Europa asiatică se alcătui, după chipul și asemănarea celei mari. Feudalitatea se organizează mult mai riguros decît în orice altă țară din occident. Ierarhia, ca și întreaga justiție feudală, în amănunțime, fu stabilită în faimoasele legiuri ¹ ale Ierusalimului, instituite de către Godefroi și baronii săi. Fu numit un prinț al Galileii, un marchiz al Jaffei, un baron al Sidonului. Titlurile acestea, aparținînd evului mediu și alăturate celor mai venerabile nume ale antichității biblice, aduceau a travestire. Fortăreața lui David crenelată de către un duce de Lorena, un barbar uriaș din occident, un gal, avînd capul blond, apărut de casca armurii, și zicîndu-și marchiz al Tyrului — iată fapte pe care prorocul Daniel nu le prevăzuse.

Iudeea devenise o adevărată Franță. Limba noastră, dusă de către normanzi în Anglia și în Sicilia, a fost răspîdită în Asia prin cruciadă. Limba franceză a urmat, ca limbă a politicii, universalității limbii latine, începînd din Arabia și pînă în Irlanda. Sub denumirea de franc erau îndeobște desemnați toți occidentalii.

Tristețea a fost nemărginită pentru oamenii evului mediu cînd s-au trezit la capătul acestei aventuroase expediții, împărțășindu-se din bucuria cuceririi atît de rîvnitului Ierusalim. Șase sute de mii de oameni porniseră în cruciadă. Nu mai erau decît douăzeci și cinci de mii la ieșirea din Antiohia, iar după ce luară cetatea sfîntă, Godefroi rămase de pază cu trei sute de cavaleri ; alții, la Tripoli, cu Raymond ; la Edessa, cu Baudoin ; în Antiohia cu Bohémond. Zece mii de oameni se întoarseră în Europa. Ce se întîmplase cu restul ?

¹ In fr. : *les Assises de Jérusalem*.

Era ușor să le dai de urmă : o însemnaseră osemintele lor presărate de-a lungul drumului ce trecea prin Ungaria, Imperiul bizantin și Asia. Atâtea efortări pentru un asemenea rezultat. Nici nu-i de mirare că învingătorul însuși se dezgustă de viață. Godefroi nu-l huli pe Dumnezeu, dar prinse a tinji și se stinse.

Era departe de-a bănuî rezultatul adevărat al cruciadei. Cu toate că nu se putea nici vedea, nici atinge, era cît se poate de real. Europa și Asia se apropiaseră, recunoscîndu-se ; ura izvorîtă din neștiință începuse să descrească. Să comparăm felul în care vorbeau contemporanii înainte și după cruciadă.

„Era lucru hazliu, spune sălbatecul Raymond d'Agiles¹, să-i vezi pe turci — încolțiți din toate părțile de-ai noștri — aruncîndu-se din fugă unii asupra altora și împingîndu-se pe tăcute în prăpăstii ; era un spectacol destul de hazliu și plăcut.“

Totul e schimbat după cruciadă. Fratele și succesorul lui Godefroi, regele Baudoin, ia în căsătorie o femeie dintr-o familie vestită printre „cei de neam din partea locului“. El însuși le împrumută obiceiurile, poartă anterior lung, își lasă barbă, se lasă cinstit după moda orientală. Începe să-i socotească pe sarazini oameni. Rănit, refuză doctorilor îngăduința de a răni un prizonier pentru a-i urmări comportarea. Îi este milă de o prizonieră musulmană care naște în rîndurile armatei sale ; oprește înaintarea, decît s-o părăsească în pustiu.

¹ *Raymond d'Agiles* sau *d'Aguilers*, cronicar francez din veacul al XI-lea, l-a întovărășit pe contele Toulouse-Raymond de Saint-Gilles în prima cruciadă, despre care a lăsat o importantă relatare.

Fără îndoială, oamenii au trăit pe-atunci aventuri neobișnuite. Soarta multora trebuie să se fi arătat ciudată. Când mortalitatea ajunsese atât de cumplită, când atîția nobili pieriseră, era un adevărat titlu de noblețe să supraviețuiești. Și iobagii au avut istoria lor eroică. Rudele atîtor morți s-au pomenit a fi rudele unor martiri. Îi încununară pe tații și pe frații lor cu vechile legende ale Bisericii. Aflară că acela care a salvat Antiohia a fost un biet nenorocit care a găsit lancea sfintă, în vreme ce fiii și frații de regi fugiseră din Antiohia. Aflară că papa nu pornise în cruciadă, iar sfîntenia călugărilor și a preoților fusese întunecată de către sfîntenia unui laic, pe nume Godefroi de Bouillon.

Omenirea începu atunci să se cîntească pe ea însăși, în păturile cele mai umile. Cele dintîi revoluții ale comunelor preced sau urmează de aproape anul 1100. Oamenii își dădură cu părerea că fiecare se cuvine să dispună de roadele muncii sale și să-și căsătorească singur copiii; își luară îndrăzneala să creadă că aveau drept să circule încolo și înapoi, să vîndă și să cumpere, și bănuiră în temeritatea lor că se prea poate ca oamenii să fie egali.

Pînă aici, acest nemaipomenit gînd nu se înche-gase prea bine. Ni se spune, e-adevărat, că înainte chiar de anul 1000 țărani din Normandia s-au răzvrătit; dar această încercare a fost fără greutate înăbușită. Cîțiva călăreți străbătură țărinile, îi împrăștiară pe mîrlani, le tăiară picioarele și mîinile; și nici n-a mai fost vorba de asta. Țăranii, în general, erau prea izolați. Răzmerițele ¹

¹ În fr. : *leurs jacqueries* — de la Jacques, nume purtat îndeobște de țărani; aceștia erau desemnați de către

lor aveau să eșueze de-a lungul întregului ev mediu. Afară de asta, se cuvine s-o spunem, mai erau și prea degradați de starea lor de sclavie, prea îndobitociți, prea sălbăticiți de asprimea rellelor ce le îndurau ; izbînda lor ar fi fost izbînda barbariei.

Mai ales în burgurile foarte populate, răsărite sub zidurile castelelor, acolo fermentau ideile de eliberare. Seniorii laici sau eclesiastici încurajaseră populația acestor tîrguri, făcînd donații de loturi, doritori cum erau să-și mărească forța și numărul vasalilor. Nu era vorba de cetăți întinse și înfloritoare prin negoțul lor, cum stăteau lucrurile cu cele din sudul Franței și din Italia ; dar se găseau oarecare meșteșuguri mai grosolane, unii fierari, mulți țesători, măcelari, cîrciumari, în orașele așezate la răscrucile de drumuri. Se întîmpla ca seniorii să-i îmbie pe meșteșugarii îndemînatici să se așeze fie numai și pentru a le broda hainele, a le împodobi țesăturile sau a le bate armuri. Se cuvenea să le lași oarecare libertate tuturor acestora : avutul și-l luau asupra-le, puteau oricînd părăsi ținutul.

Așadar, orașele se cuvenea a da semnalul eliberării, orașele din centrul Franței, fie că se numeau orașe privilegiate sau comune, fie că-și obținuseră sau își smulseseră drepturile. Ocazia s-a ivit, în general, cu prilejul apărării populației de asuprairea sau hoțiile seniorilor feudali ; în particular, apărarea ținutului Ile-de-France împotriva provinciei feudale prin excelență — Normandia. „În vremea aceea, spune Olderic Vital, comunitatea populară a fost făptuită de către episcopi, ast-

nobili sub denumirea disprețuitoare de *Jacques bonhomme* = Jacques cel de treabă (îndură-tot).

fel că preoții îl însoțeau pe rege la asedii sau bătălii, sub flamurile parohiilor lor și urmați de toți enoriașii.“ După spusele aceluiași istoric, unul din familia de Montfort din Anglia, Amaury de Montfort, a fost acela care l-a sfătuit pe Ludovic cel Gras, după înfrângerea de la Brenneville, să-i înfrunte pe normânzi ajutat de locuitorii comunelor, mergînd sub flamurile parohiilor (1119). Dar comunele, întorcîndu-se între zidurile lor, ridicară pretenții. Umilința lor primi o adevărată lovitură de moarte: văzuseră pentru prima oară fugind în fața flamurilor parohiale cailor cei chipeși și pe nobilii cavaleri, puseseră capăt, alături de Ludovic cel Gras, hoților seniorilor de Rochefort, atacaseră viziuna seniorilor de Coucy. Își spuseră o dată cu poetul din veacul al doisprezecelea : „Oameni ca și ei sîntem ; inimă vitează tot astfel avem ; să îndurăm tot atîta putem“. Voiră cu toții unele libertăți, unele privilegii ; oferiră bani ; s-au priceput să găsească, săraci și nenorociți cum erau, bieți meșteșugari, fierari ori țesători, primiți din milă să se pripășească sub zidurile castelului, robi oploșiți pe lîngă vreo biserică. Aceștia sînt fondatorii libertăților noastre. Și-au luat bucata de pîine de la gură, lipsindu-se mai bucuros de hrană. Seniorii, regele vîndură care mai de care ucazele acestea, atît de bine plătite. [...]

În Picardia cea cu oameni neînfricați și iuți la mînie, ale cărei orașe-comună îi respinseseră cu atîta succes pe normanzi, în patria lui Calvin și a atîtor alte spirite revoluționare, acolo au avut loc aceste explozii. Primele comune au fost : Noyon, Beauvais, Laon, cele trei pair-ii eclesiastice. Adăugați acestora și Saint-Quentin. Biserica aruncase aici sămînța unei democrații bine înrădăci-

nate. Dacă pilda a dat-o Cambrai sau orașele Belgiei, vom examina acest lucru mai târziu, când vom da peste revoluțiile importante din cu totul alt punct de vedere al comunelor Flandrei. Nu putem deocamdată decît să arătăm în mic ceea ce mai departe vom întîlni în proporții uriașe. Ce e comuna din Laon pe lângă cumplita și furtunoasa cetate Bruges, pe ale cărei porți se scurgea o oaste de treizeci de mii de oșteni, care îl bătea pe regele Franței și întemnița pe împărat ¹? Oricum ar fi, mari sau mici, s-au dovedit pline de eroism comunele noastre picarde, socotind după vitejia cu care s-au luptat. Au avut și ele foișorul ² lor, nu înclinat și căptușit cu lespezi de marmură, ca acele *miranda* ³ din Italia, ci împodobit cu un clopot răsunător care nu în zadar îi chema pe tîrgoveți la bătălie împotriva episcopului sau a seniorului. Femei plecau să se lupte cu bărbați. Optzeci de femei au voit să ia parte la atacul castelului din Amiens, și au fost toate rănite; cum s-a întîmplat mai târziu cu Jeanne Hachette ⁴, la asediul orașului Beauvais. Vitează și plină de voieșie populație, soldați neînfricați și povestitori de mare haz, ținut cu moravuri ușoare, patrie a *fabliaux* ⁵-urilor piperate, a cîntecelor de lume și a lui Bérán-

¹ Pe împăratul Maximilian, în 1492 (n. a.).

² În fr.: *beffroi* — turn din înaltul căruia clopotul dădea alarma în caz de primejdie.

³ În traducere: *minuni*.

⁴ Numită și *Jeanne Laisné*, sau Fourquet, eroină flamandă. s-a remarcat prin întreprinzătorul său curaj, în timpul asediului orașului Beauvais (1472), împotriva trupelor lui Carol Temerarul.

⁵ Povestiri populare în versuri în care sînt satirizate fie moravurile, fie unele trăsături de caracter condamnabile: necinstea, lăcomia etc.

ger¹. Era marea lor bucurie, în veacul al doisprezecelea, să-l vadă pe contele din Amiens, pe calul lui greoi, avîntîndu-se prostește dincolo de podul castelului și învîrtîndu-se caraghios; atunci crișmarii și măcelarii ieșeau curajoși dinaintea porții și înspăimîntau cu hohotele lor de rîs jivina feudală.

S-a mai spus că regele a instituit comunele. Contrariul e mai degrabă adevărat. Comunele l-au instituit pe rege. Fără ajutorul lor nu i-ar fi putut respinge pe normanzi. Așa cum cuceriseră Anglia și cea de-a doua Sicilii, ar fi cucerit probabil și Franța. Comunele, sau pentru a întrebuița un cuvînt mai general și mai exact, tîrgovețiile², luptînd sub flamura sfîntului parohiei, au adus pacea între valea Oisei și a Loarei; iar regele, mergînd în fruntea lor călare, purta flamura mînăstirii Saint-Denis³. Vasal, în calitate de conte de Vexin, abate de Saint-Martin de Tours, canonic de Saint-Quentin, apărător al bisericilor, regele se războia cu sfințenie împotriva tîlhăriilor seniorilor din neamul Montmorency și du Puiset, ca și împotriva respingătoarei cruzimi a nobililor de Coucy.

Avea de partea lui tîrgovețimea născîndă și Biserica. Feudalitatea avea tot restul, forța și gloria. Era ca și pierdut bietul și neînsemnatul rege între nesfîrșitele domenii ale vasalilor săi. Și

¹ *Pierre-Jean de Béranger* (1780—1857), celebru autor de cîntece, care exaltă sentimentele patriotice sau interesele maselor populare. S-a bucurat de mare notorietate în epocă.

² În fr. : *les bourgeoisies*.

³ Vestitul steag care va deveni stindardul regilor Franței după ce Filip I avea să cucerească ținutul Vexin, ținînd de mînăstirea Saint-Denis (n. a.).

mulți dintre aceștia erau oameni de vază și, oricum, puternici prin vitejia, neînfricarea și bogăția lor. Ce era Filip I sau chiar îndrăznețul Ludovic al VI-lea, cel rotofei și cu fața palidă, pe lângă roșcovanii Guillaume al Angliei și al Normandiei, sau unii ca Robert de Flandra, cuceritori și piraiți, ori avuții Raymond de Toulouse, Guillaume de Poitiers, Foulques d'Anjou, trubaduri și istorici, în sfârșit, pe lângă cei de felul lui Godefroi de Lorraine, întreprinzători potrivnici ai împăraților, sanctificați în fața întregii creștinătăți prin viața și moartea lui Godefroi de Bouillon ?

Iar regele, ce opune regele, spre a cumpăni atîta glorie și putere ? Nu mare lucru, pe cît se pare ; ceva ce nu se poate nici vedea, nici atinge... dreptul legii. O lege veche, reîmprospătată de Carol cel Mare, predicată de către preoți și reînnoită prin poemele care atunci încep să se alcătuiască. Față de acest drept al regelui, drepturile feudalilor par a fi uzurpate. Orice feudă fără moștenitor îi revenea regelui, ca și cum s-ar fi întors la locul de pornire. Ceea ce-i întărea poziția și-i dădea mulți prieteni. Era un lucru folositor să fii în relații bune cu cel care acorda domeniile vacante. Această calitate de moștenitor universal îl făcea deosebit de popular. Pînă una alta, Biserica îl susținea, îl sprijinea ; avea prea mare nevoie de o competență militară împotriva baronilor, ca să-l părăsească pe rege. Pe vremea lui Filip I, regele a stîrnit o indignare nespusă căsătorindu-se cu Bertrade de Montfort, răpită soțului ei, Foulque de Anjou. Episcopul din Chartres, vestitul Yves, tună și fulgeră împotriva lui, papa dă interdicția, conciliul de la Lyon îl osîndește pe rege : dar întreagă Biserica din Nord e de partea lui.

Ludovic al VI-lea, care spre bătrînețe a fost numit cel Gras, fusese poreclit dintru început *cel Treaz*. Domnia sa înseamnă într-adevăr trezirea regalității. Mai viteaz decît părintele său, mai supus Bisericii, pentru ea a dus prima lui luptă, pentru mînăstirea Saint-Denis, pentru episcopatele Orléans și Reims. Dacă ne gîndim că pămînturile Bisericii constituiau pe atunci singurul sălaș al rînduiei și al păcii, ne vom da seama ce lucru omenesc și de treabă săvîrșea apărătorul lor. E adevărat că își găsea răsplata ; episcopii, la rîndule, își înarmau oamenii în folosul lui. Regele le proteguia pelerinii, negustorii, care veneau din toate părțile la iarmaroacele și sărbătorile bisericesti ; oamenii regelui străjuiau drumurile importante, cel dinspre Tours și Orléans ducînd spre Paris, cel de la Paris spre Reims. Regele, contele de Blois și cel de Champagne se străduiau să mențină puțină siguranță între Loara, Sena și Marna, mic cerc sufocat de uriașele domenii feudale din Anjou, Normandia și Flandra ; aceasta din urmă se întindea pînă la valea Sommei. Cercul cuprins între aceste feude a fost prima arenă a regalității, teatrul istoriei sale eroice. Pe acest teren de luptă a susținut regele bătălii nesfîrșite, lupte cumpnite împotriva acelor locuri plăcute, azi foburgurile noastre. Prozaicele cîmpii din Brie și din Hurepoix și-au avut *Iliada* lor. Seniorii de Montfort și Garlande îl susțineau adeseori pe rege ; cei de Coucy, de Rochefort, du Puiset, mai ales, erau împotriva lui ; toate împrejurimile erau pustiite de tîlhăriile lor. Se mai putea merge cu oarecare siguranță de la Paris la Saint-Denis ; dar mai încolo nu era chip să călătorești decît cu lancea în mînă ; dădeai de întunecata și răuvestitoarea pădure Montmorency. La capătul ei, turnul

Monthléry cerea o taxă de liberă trecere. Regele nu putea călători decît însoțit de o armată întreagă din orașul său, Orléans, la Paris, oraș care de asemeni îi aparținea. [...]

Așa s-a petrecut, după prima cruciadă, trezirea regalității și a poporului. Rege și popor s-au pus în mișcare sub flamura de la Saint-Denis. *Mont-joye*¹ *Saint-Denys* a fost strigătul Franței.

De o parte Saint-Denis și Biserica, de cealaltă — Parisul și regalitatea, una în fața celeilalte. Un centru s-a constituit, unde viața a început să pulseze, inima unui popor. Primul semn, prima zvicnire este avîntul școlilor și vocea lui Abailard. Libertatea, care suna atît de încet în foișorul comunelor picarde, izbucnește în întreaga Europă prin glasul logicianului breton. Discipolul lui Abailard, Arnaldo de Brescia², a fost ecoul care a trezit Italia. Micile orașe-comună ale Franței au avut, fără măcar să bănuie, surorile lor în cetățile lombarde și în Roma, această mare comună a lumii antice. [...]

Existența școlii din Paris era o primejdie pentru Biserică. Ideile pînă atunci dispersate, supraviețuiește în diferitele școli eclesiastice, aveau de acum înainte să se închege în jurul unui centru. Răsunătorul nume de *universitate* începea să se răspîndească în capitala Franței în momentul cînd

¹ În traducere : *muntele bucuriei* ; colină din apropierea Parisului, unde avusese loc martiriul Sfîntului Denis. *Mont-joye Saint Denis* era strigătul de luptă al oștilor regalității, al simpatizanților ei. Abația Saint-Denis a fost, de-a lungul evului mediu, cripta regilor Franței.

² *Arnaldo di Brescia* (1100—1155), reformator religios italian. A luptat împotriva corupției clerului, pentru austeritatea moravurilor, căutînd să întroneze simplitatea primitivă a Bisericii. Urmărit și persecutat, a fost prins, strangulat, apoi ars pe rîg.

universalitatea limbii franceze părea aproape săvârșită. Cuceririle normanzilor, prima cruciadă răspîndiseră peste tot acest puternic idiom filozofic, în Anglia, în Sicilia, la Ierusalim. Această singură împrejurare îi dădea Franței, Franței centrale, Parisului, o imensă forță de atracție. Limba franceză vorbită la Paris devine încetul cu încetul proverbială. Feudalitatea își găsește în orașul regalității propriul său centru politic; acest oraș avea să ajungă capitala gândirii omenеști.

Cel care a început această revoluție nu era preot; un tînăr frumos, strălucitor, îndatoritor, de neam ales¹. Făcea ca nimeni altul versuri de iubire în limba vulgară², pe care le cînta el însuși. Pe lîngă acestea, o erudiție neobișnuită pentru acel timp: era singurul pe atunci care știa greaca și ebraica. Se prea poate să fi frecventat școlile evreiești (se aflau mai multe în sudul Franței), sau pe rabinii din Troyes, din Vitry sau Orléans. Existau pe vremea aceea două școli principale în Paris, vechea școală episcopală din piața catedralei Notre-Dame, și cea a sfintei Genoveva, sus, pe colină, unde strălucea Guillaume de Champeaux³. Abailard vine să se numere printre învățăceii săi, îi supune spre discuție unele îndoieli, îl pune în încurcătură, își bate joc de el, îi închide gura. Ar fi făcut la fel și cu Anselme de Laon⁴, dacă profesorul, care era episcop, nu l-ar fi izgonit din dio-

¹ Născut în 1079, aproape de Nantes. Abailard renunță la drepturile sale de fiu vîrstnic.

² Limba vorbită de popor, spre deosebire de latină, limba cultă.

³ Filozof scolastic din veacul al XI-lea.

⁴ Supranumit *Scolasticul*, teolog din veacul al XI-lea, profesor al lui Guillaume de Champeaux, al lui Abailard și al altor oameni iluștri ai vremii.

ceza sa. Astfel proceda acest cavaler rătăcitor al dialecticii, vîrîndu-i în cofă pe cei mai vestiți campioni. Mărturisește singur că n-a renunțat la scrima cealaltă, din turniruri, decît din dragoste pentru bătăliile cuvîntului. Învîgător de atunci și fără rival, își răspîndește învățătura la Paris și la Melun, unde își avea reședința Ludovic cel Gras, și unde începeau a năvăli mulțime de seniori. Cavalerii îl încurajau pe unul de-ai lor, care-i bătuse pe preoți pe propriul lor teren și care reducea la tăcere pe cei mai luminați dintre aceștia.

Prodigioasele succese ale lui Abailard se explică cu ușurință. Părea că pentru prima dată oamenii auzeau o voce liberă, o voce omenească. Tot ceea ce pînă atunci fusese exprimat în forma greoaie și dogmatică a învățămîntului clerical, în învelișul grosolan al latinei medievale, se ivește dintr-o dată înveșmîntat în eleganța antică regăsită de Abailard. Îndrăznețul tinăr simplifica, explica, populariza, umaniza. De-abia dacă lasă o vagă urmă nelămurită și divină în tainele cele mai adînci. Părea că pînă atunci Biserica nu făcuse decît să bîlbîie, în timp ce Abailard vorbea. Totul devenea plăcut și ușor ; se purta frumos cu religia, mînuind-o cu blîndețe, dar i se topea în mîini. Readucea religia la izvoarele filozofiei, morala — la umanitate. *Crima nu stă în act*, spunea el, *ci în intenție*, în conștiință. Astfel, cele săvîrșite în neștiință nu mai sînt păcat. *Pînă și cei care l-au răstignit pe Isus nu au păcătuit, neștiind că el este Mîntuitorul*. Ce este păcatul originar ? *Nu atît un păcat, cît o pedeapsă*. Atunci la ce bun răscumpărarea, patimile, dacă păcatul nu există ? *Este un*

act de simplă iubire. Dumnezeu a voit să înlocuiască legea fricii prin aceea a iubirii.

Filozofia aceasta se răspîndește cu repeziciune: străbate într-o clipă marea și Alpii; coboară în toate rangurile sociale. Laicii se pomenesc a vorbi despre cele sfinte. În tot locul, nu numai în școli, ci și în piețele publice, la răspîntiile de drumuri, mari și mici, bărbați și femei dezbat tainele cele mari. *Sfînta Sfintelor* e ca și luată cu asalt; se află în văzul tuturor. Prostimea e zguduită, sfinții se clatină, Biserica tace.

Se afla totuși în joc soarta întregului creștinism: era atacat din temelii. Dacă păcatul originar nu mai era un păcat, ci o pedeapsă, pedeapsa aceasta era nedreaptă, iar răscumpărarea inutilă. Abailard se ferea să tragă o asemenea concluzie; justifica însă creștinismul prin niște argumente atît de slabe, clătîindu-l aproape și mai mult atunci cînd declara că nu cunoaște alte răspunsuri mai bune. Se lăsa să atingă absurdul, apoi invoca autoritatea credinței.

Așadar omul nu mai era vinovat, trupul era repus în drepturi, reabilitat. Atîtea suferințe pe care oamenii și le impuseseră se dovedeau zadarnice. Ce se alegea de toți martirii aceia de bunăvoie, de toate posturile și mortificările, de veghea călugărilor, de frămîntările solitarilor și de-atîtea și atîtea lacrimi vărsate întru Domnul? Deșertăciune, deridere. Dumnezeu dezvăluit de Abailard era un Dumnezeu binevoitor, ușor accesibil, care n-avea ce face cu toate acestea ¹.

¹ Este punctul de vedere creștin în evul mediu. L-am expus în toată rigoarea. Numai așa se explică de ce Abailard, în lupta sa cu sfîntul Bernard, a fost condamnat fără a i se examina doctrina, fără a fi ascultat (n. a.).

PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIII-LEA

Cruciada lui Ludovic cel Sfint a fost ultima dintre cruciade. Evul mediu își îndeplinisese idealul, înflorișe și dăduse rod : se cuvenea să moară. O dată cu Filip al IV-lea cel Frumos, nepotul lui Ludovic cel Sfint, încep timpurile moderne ; evul mediu e pălmuit în persoana lui Bonifaciu al VIII-lea, cruciada arsă în persoana templierilor.

Se va vorbi multă vreme încă despre cruciadă, cuvântul va fi deseori repetat : cuvânt răsunător, de efect, când e vorba de strîns zeciuiala și alte biruri. Dar cei mari, ca și papii, știu prea bine, ei înde ei, ce să creadă despre aceasta.¹ Nu după mult timp (1327), venețianul Sanuto îi propune papei să întreprindă o cruciadă comercială. Căci „nu e de ajuns, spune el, ca Egiptul să fie cucerit, mai trebuie și ruinat“. Mijlocul pe care îl propunea era acela de a deschide comerțului cu India drumurile Persiei, astfel ca mărfurile să nu mai treacă prin Alexandria și Damietta. Așadar, iată de pe acum anunțindu-se spiritul modern. Comerțul,

¹ Petrarca povestește cum odată, la Roma, se purtau discuții despre cel care trebuia să fie ales în fruntea unei viitoare cruciade. Alegerea căzu asupra lui *don Sancho*, fiul lui Alfonso, regele Castiliei. A venit la Roma și i-a fost îngăduit să pătrundă în consistoriu unde avea să aibă loc alegerea. Cum nu știa latinește, a luat cu sine pe unul din curtenii săi, pentru a-i tâlmăci. Când *don Sancho* a fost proclamat rege al Egiptului, toată lumea începu să aplaude. Prințul, auzind bătăile din palme, își întrebă tîlmaciul despre ce e vorba. „Papa, îi spuse acesta, v-a numit rege al Egiptului. — Nu se cade să mă arăt nerecunoscător, răspunse *don Sancho*, ridică-te și proclamă-l pe sfîntul părinte calif al Bagdadului (n. a.).

iar nu religia, va deveni mobilul expedițiilor îndepărtate.

Că evul creștin al lumii și-a avut ultima expresie într-un rege al Franței a fost lucru de seamă pentru monarhie și dinastie. E tocmai ceea ce i-a făcut pe urmașii lui Ludovic cel Sfânt atât de îndrăzneți împotriva clericilor. Regalitatea se încununase, în ochii popoarelor, cu autoritatea religioasă și ideea de sfințenie. Fusesse în sfârșit găsit adevăratul rege, drept și cucernic, nepărtinitor județ al poporului. Care va fi fost, asupra conștiințioaselor hotăriri ale acestui suflet curat și naiv, influența legiștilor, a modeștilor și viclenilor sfetnici care, mai târziu, aveau să fie atât de bine cunoscuți ? Nimeni nu putea ști încă.

Ceea ce urmărea pe atunci regalitatea nu era decît ordinea, iar piosul rege se vedea fără încetare nevoit să-i sacrifice drepturile feudale, pe care, în adîncul sufletului său dezinteresat, ar fi voit să le respecte. Tot ceea ce îndemînaticii săi sfetnici îi impuneau întru întărirea puterii regale el înfățișa ca fiind întru binele dreptății. Subtilele gînduri ascunse ale legiștilor erau acceptate și promulgate prin simplitatea unui sfînt. Hotăririle lor, rostite de gura sa neprihănită, căpătau autoritatea unei judecăți venite de la Cel de Sus.

FILIP CEL FRUMOS

BONIFACIU AL VIII-LEA. TEMPLIERII

Primul act al nepotului lui Ludovic cel Sfînt a fost acela de a exclude preoții de la împărțirea dreptății, interzicîndu-le accesul în orice tribu-

nal, nu numai în Parlamentul ¹ regelui și pe domeniile sale, ci și în cele ale seniorilor (1287) : „Hotărît este, de către consiliul domnitorului rege, ca ducii, conții, baronii, arhiepiscopii și episcopii, abații, canonicii, secretarii regelui, gentilomii și indeobște toți cei care au drept în Franța a împărți dreptate mireană să numească laici drept judecători, magistrați și oameni de lege ; iar nicidecum clerici în aceste slujbe, pentru ca, de vor greși în vreun fel sau altul, celor mai presus de ei să le stea în putință a-i pedepsi. Iar de află clerici în numitele slujbe, îndepărtați să fie. *Item*, hotărît este ca toți cei care, după înscrisul de față, au ori vor avea pricină de judecată la curtea domnitorului rege și dinaintea judecătorilor mireni ai regatului să se slujească de procurori ² laici. Înregistrat astăzi, de Ziua tuturor sfinților ³, anul Domnului 1287.“

Filip cel Frumos a laicizat tribunalul. Este prima separație făcută cu bunăștiință între ordinul civil și cel ecleziastic ; sau, încă și mai bine, este constituirea ordinului civil.

Preoții nu s-au resemnat. Se pare că au încercat să pătrundă cu de-a sila în sala de judecată și să-și ocupe scaunul. În 1289, regele îi oprește „pe Philippe și pe Jean, ușieri ai Parlamentului, să lase pe vreun prelat în sala de judecată, fără consimțămîntul președinților“.

Constituit din clipa excluderii elementului străin, corpul judecătoresc s-a organizat (1291) prin diviziunea muncii, prin repartiția diverselor funcțiuni.

¹ Cea mai înaltă instanță de judecată.

² Procurorii îndeplineau pe atunci atribuțiile pe care le au azi avocații.

³ *La Toussaint* — Ziua tuturor sfinților, sărbătoare catolică (1 noiembrie).

Unii primesc cererile și le repartizează, alții sînt însărcinați cu efectuarea anchetelor. Zilele de judecată au fost statornicite, ca și cazurile de recuzare, precum și misiunea împuterniciților regali. [...]

Parlamentul a alungat preoții. Nu va întîrzia să și acționeze împotriva lor. În 1288 regele oprește ca vreun evreu să fie arestat la cererea unui preot sau a unui călugăr, fără ca judecătorul să fie informat asupra motivului arestării și fără să i se prezinte copie după mandatul care consfințește aceasta. Moderează tirania religioasă sub al cărei jug gemea sudul Franței : îi interzice seneschalului din Carcassonne să vîre la închisoare pe oricine ar fi, la simpla cerere a inchizitorilor. Fără îndoială, aceste concesii erau interesate. Evreul aparținea regelui ; ereticul era supusul său, birnicul său, și nu l-ar fi putut răscumpăra, dacă închiziția puneă mîna pe el. Să nu căutăm prea amănunțit motivul. Oricum, ordonanța e un punct de onoare pentru cel a cărui pecete o poartă. Întrezărim în ea prima licărire de toleranță și de dreptate religioasă.

În același an, 1291, regele dă Bisericii o lovitură încă și mai îndrăzneată. Îngrădește și încetește uriașa ei putere de absorbție care, puțin cîte puțin, ar fi făcut ca toate pămînturile regatului să aparțină deținătorilor dreptului de *mîna moartă*¹. Moartă într-adevăr cînd era vorba de

¹ *La mainmorte*, termen de vechi drept francez : robii erau lipsiți de dreptul de a lăsa moștenire sau de-a dispune de bunurile lor, dacă nu aveau copii ; acestea reveneau toate seniorului. Persoanele care țineau de o comunitate (cea ecleziastică, de pildă) erau de asemenea lipsite de dreptul de a transmite și înstrăina avutul, acesta aparținînd comunității. Domeniile bisericii erau indivizibile și inalienabile.

vindut sau de dat, mina preotului, a călugărului, era întinsă și vie când era vorba de primit sau de luat. Regele ridică, întreind, împătrind și înșesind, renta pe care Biserica trebuia s-o plătească pentru fiecare domeniu nou achiziționat, ca o compensație față de stat. Astfel, orice donație imobiliară făcută către Biserică folosește de acum înainte regelui. Regele, acest nou Dumnezeu al lumii civile, se constituie ca parte în darurile făcute din pietate, alături de Isus Cristos, de Maica Precista, și de sfinți. [...]

Tendința acestei legislații este ușor explicabilă dacă știm care au fost sfetnicii regilor în secolele al XIII-lea și al XIV-lea și cărei clase aparțineau.[...]

Cei doi frați Marigni, atât de puternici sub Filip al IV-lea cel Frumos, se chemau pe numele adevărat al familiei lor Le Portier. Erau normanzi și au cumpărat la ei în ținut domeniul de Marigni. Cel mai vestit dintre ei, șambelan și vistiernic al regelui, căpitan la Turnul Luvrului, este numit *coadjutor și guvernator al întregului regat al Franței*. „Era, spune un contemporan, ca un al doilea rege, și totul se făcea după a sa vrere.” Nu ești ispitit să bănuiești de exagerare această mărturie când știi că Marigni și-a așezat propria-i statuie la Palatul de Justiție, alături de aceea a regelui.

În rândul miniștrilor lui Filip cel Frumos trebuie să-i punem și pe cei doi bancheri florentini, cărora, fără îndoială, li se datorează în mare parte violențele fiscale ale acestei domnii. Cel care a condus marile și plinele de cruzime procese ale lui Filip cel Frumos a fost cancelarul Pierre Flotte, care a avut cinstea de-a fi ucis, aidoma

unui cavaler, în bătălia de la Courtrai ¹. I-a avut drept colegi sau succesori pe Plasian și Nogaret. Acesta din urmă, care și-a dobândit o atît de tragică faimă, s-a născut la Caraman, în Lauraguais. Bunicul său, dacă ar fi să dăm crezare invective-
lor dușmanilor lui, fusese ars pe rug ca eretic. Nogaret a fost dintru început profesor de drept la Montpellier, apoi judecător la Nîmes. Familia Nogaret, atît de mîndră în secolul al XVI-lea sub numele de d'Epèrnon, nu era încă înnobilită în 1372, nici dinspre o ramură, nici dinspre alta. Puțin după îndrăzneța expediție în care Guillaume Nogaret l-a făcut ostatic pe papă, este numit cancelar și păstrător al sigiliului domnesc. Filip cel Lung l-a lipsit de darurile făcute de Filip cel Frumos ; dar nu a fost proscris, ca Marigni. Din teamă, fără doar și poate, de a nu se aduce prejudicii reformelor sale judiciare, de o însemnătate atît de mare pentru regalitate.

Legiștii aceștia care-l guvernaseră pe regele Angliei încă din veacul al XII-lea, în cel de-al XIII-lea pe Ludovic cel Sfînt, pe Alfonso al X-lea și pe Frederic al II-lea, au fost, sub nepotul lui Ludovic cel Sfînt, tiranii Franței. Acești *cavaleri ai dreptului*, suflete de plumb și de fier, fie ei Plasian, Nogaret sau Marigni, au procedat cu înspăimîntătoare lipsă de omenie la imitarea servilă a dreptului român și a fiscalității imperiale. *Pan-*

¹ Bătălia de la Courtrai (1302) a rămas în istorie sub denumirea de „bătălia pintenilor de aur“ ; a însemnat victoria milițiilor din orașele Flandrei (care nu admiteau suzeranitatea regelui Franței) împotriva trupelor feudale, greoaie, atrase într-un loc mlăștinos, plin de capcane.

*dectele*¹ erau *Biblia, Evangelia* lor. Nimic n-
tulbura, de îndată ce puteau răspunde, pe drept
sau pe nedrept ; *Scriptum est...* Cu ajutorul tex-
telor, al citatelor, falsificărilor, au năruit evul
mediu, papalitatea, feudalitatea, cavaleria. S-au
dus cu îndrăzneală să pună mîna pe Bonifaciu al
VIII-lea ; au ars însăşi cruciada în persoana tem-
plierilor.

Aceşti cruzi năruitori ai evului mediu sînt,
oricît ne-ar dura s-o spunem, fondatorii lumii
laice moderne. Organizează centralizarea monar-
hiei. Împinzesc provinciile cu judecători, seneşali,
notari, procurori, împuterniciţi ai regelui, paznici
şi cîntăritori de monezi. Pădurile sînt şi ele în-
ţesate de pădurari regeşti, de priveghitori şi pîn-
dari. Toţi oamenii aceştia bagă beţe în roate, veş-
tejesc şi nimicesc dreptatea feudală. Iar în mijlo-
cul uriaşei pînze de păianjen, domneşte consiliul
legiştilor, sub numele de Parlament² (statornicit
la Paris în 1302). Către el se îndreaptă toate ne-
înţelegerile, încetul cu încetul, ca să se domolească
sub influenţa autorităţii regale. Acest drept laic
e, înainte de toate, duşmanul dreptului eclezias-
tic. La nevoie, legişti cer sprijinul burghezilor.
Ei înşişi nu sînt altceva, deşi cerşesc înnobilarea,
fără a înceta să-i persecute pe nobili.

Această creaţie a domniei costa fără îndoială
nespus de scump. Nu avem destule amănunte spre
a o dovedi ; dar ştim că trimişii judecătorilor,
adică executorii, trepăduşii acestei administraţii

¹ Deciziile juriconsulţilor romani de pe vremea împă-
ratului Justinian, grupate laolaltă din dispoziţii a aces-
tuia. În sens mai general : legi.

² Pînă în 1789, Parlamentul are, în regatul Franţei,
rolul celei mai înalte instanţe judecătoreşti (tribunalul
suprem).

atît de tiranice în momentul naşterii sale, aveau la început : sergentul călare — trei soli bătuţi la Paris, iar mai tîrziu — şase ; cel pedestru — opt-sprezece dinari etc. Iată o adevărată armată judecătorească şi administrativă. Curînd, se vor adăuga şi trupele mercenăre. Filip de Valois va dispune în acelaşi timp de mai multe mii de arbalietieri genovezi. De unde să iei uriaşele sume trebuincioase tuturor acestora ? Industria nu s-a născut încă. Societatea cea nouă e încă de pe acum atînsă de răul de care a pierit antichitatea. Consumă dar nu produce. Industria şi bogăţia izvorăsc, după scurgerea a mult timp, din buna rînduială şi siguranţă. Numai că înscăunarea acestei rînduieli e atît de costisitoare încît te întrebi multă vreme dacă nu cumva duce la înmulţirea lipsurilor, pe care ar trebui să le vindece. [...]

Nu e, aşadar, vina acestei domnii dacă e hrăpăreaţă şi flămîndă. Foamea e însăşi natura sa, cea mai lăuntrică trebuinţă a ei. Ca s-o astîmpere e nevoită să apeleze, rînd pe rînd, la viclenie şi la forţă. Într-unul şi acelaşi domnitor, se află îngemănaţi, ca în vechile povestiri, jupîn Vulpoi şi jupîn Lup¹.

Regelui, prin felul lui de a fi, nu-i place războiul, trebuie să fim dreşti şi s-o recunoaştem ; se foloseşte de cu totul alt mijloc pentru a lua : cumpăratul, camăta. Mai întîi face negoţ, face schimburi, cumpără ; cel puternic are astfel putinţa să-şi despoaie în chip cînstit prietenii mai slabi. De pildă, îndată ce pierde nădejdea să pună mina pe Spania cu ajutorul bulelor papale, cumpără

¹ ...*maître Renard et maître Isengrin*, personaje din *Le roman de Renart* (*Romanul Vulpii*) întruchipînd, primul, viclenia, celălalt, forţa.

măcar patrimoniul ramurii tinere de Aragon, adică frumosul oraş Montpellier.[...]

În nord, pune mîna pe Valenciennes, care i se predă (1293). Fără îndoială, tot de bani a fost nevoie şi pentru asta. Valenciennes îl apropia de Flandra cea bogată, pe care jinduia s-o cucerească şi pentru bogăţiile ei, şi pentru că era aliata englezilor.[...]

Regele Franţei, care avea drept sfetnici bancheri italieni, ia hotărîrea, la sfatul lor, desigur, să-i despoaie pe italieni, adică pe lombarzi ¹, care exploatau Franţa, asemănîndu-se întrucîtva cu evreii. Apoi, pentru a ciupi mai bine din tot ceea ce vindea şi cumpăra, regele purcede pentru întîia oară la călpuirea monezilor, acest trist mijloc de cîştig atît de des practicat în veacul al XIV-lea. Era un impozit uşor şi ascuns, un soi de faliment secret, cel puţin la început. Dar curînd toţi profitară de el; fitecine îşi plătea datoriile cu bani calpi. Regele nu cîştiga atît cît mulţimea datornicilor de rea-credinţă. În cele din urmă recurse la un mijloc mai direct, impozitul general numit maltotă ².

Acest nume urît, găsit de popor, a fost acceptat curajos de însuşi regele. Era mijlocul cel de pe urmă, o invenţie mulţumită căreia, dacă mai rămînea ceva, oricît de puţin, în măduva poporului, îţi dădea putinţa să sugi. Dar zadarnic s-a dovedit tot tescuitul şi storsul. Pacientul era într-atîta de secătuit, încît noua maşinărie a dat la iveală mai nimic. Nici regele Angliei nu mai storcea nimic

¹ Lombarzii se stabiliseră în Franţa ca zarafi şi cămătari.

² În fr. : *la maltôte*; impozit extraordinar, instituit în 1292, în vederea cheltuielilor de război cu Flandra.

din supușii lui. Strîmtoarea asta îl deznădăjduia; într-unul din consilii a fost văzut plîngînd.

Între regele veșnic flămînd și poporul numai pielea și osul, se afla totuși cineva putred de bogat. Acest cineva era Biserica. Arhiepiscopi și episcopi, canonici și călugări, călugări vechi, de-ai Sfîntului Benedict, călugări noi, de-și ziceau cerșetori, bogați erau cu toții și înecați în osînză. Toată lumea asta rasă-n creștet înflorea din binecuvîntările cerului și din roadele pămîntului. Un mic popor fericit, dolofan și strălucitor, în mijlocul poporului celui mare și flămînd și care începea să-l privească chiorîș.[...]

Confiscarea averilor bisericești a fost gîndul nutrit de regi încă din veacul al XIII-lea, principala cauză a luptelor lor cu papalitatea.[...]

Așadar, cine, în veacul al XIV-lea, regele sau Biserica, așea să exploateze Franța? Asta era întrebarea. Chiar și numai punînd asupra poporului darea cumplită a maltotei, sau călpuind banii, ori despuindu-i pe lombarzi — supuși sau bancheri ai Sfîntului-Scaun — regele lovea Roma, direct sau indirect, o ruina, o lipsea de cele cuvenite traiului.[...]

Îngîmfarea papei ajunse la culme cînd, în anul 1300, Bonifaciu făgăduia iertarea păcatelor tuturor acelor care timp de treizeci de zile aveau să peregrineze la bisericile Sfînților Apostoli. Jubileul acesta îl amintea pe cel al evreilor, precum și serbările seculare ale Romei păgîne. Se știe că jubileul religiei mozaice, sărbătorit tot la cincizeci de ani, aducea libertate sclavilor, întorcea pămînturile stăpînului dintîi, desființa istoria, dădea timpul îndărăt, pentru a spune astfel, în numele Celui veșnic. Vechea Romă, din cu totul alt punct

de vedere, împrumutase de la etrusci credința vir-stelor ; dar nu spre a recunoaște schimbarea de pe această lume, pieirea imperiilor. Roma se cre-dea Dumnezeu, socotindu-se deopotrivă nemuri-toare și invincibilă și, cu fiecare secol, își sărbă-torea solemn eternitatea.

În anul 1300, credința încă era mare. Mulțimea a fost uimitor de numeroasă la Roma ¹. Numărul pelerinilor a atins sutele de mii, și curînd n-a mai fost chip să fie socotiți. Nici casele, nici bisericile n-au fost destul de numeroase spre a-i primi ; au așezat tabără pe străzi și prin piețe, ori se retră-geau pe sub adăposturi înjghebate în pripă, ori în corturi, ori sub bolta cerului. Ai fi zis că, să-vîrșindu-se timpul, creștinătatea se înfățișa ju-decătorului ei, în valea Iosafatului.

Biserica, asemeni miilor de oameni veniți s-o viziteze, a aflat în jubileul anului 1300 punctul culminant al vieții sale istorice. Declinul începe de atunci. În mulțimea aceea chiar, se aflau oa-meni de temut care aveau să întrevadă o lume nouă. Unii, politicieni reci și nemiloși, ca istoricul Giovanni Villani ² ; alții, întristați și trufași, ca Dante care, la rîndu-i, avea și el să aibă jubileul lui. Papa chemase la Roma pe toți cei vii ; poetul îi convoacă în *Comedia* sa pe toți cei morți ; trece în revistă lumea care s-a stins, o clasează, o ju-decă. Evul mediu și antichitatea s-au înfățișat la chemarea lui. Nimic nu i-a rămas ascuns. Sfînta sfîntelor a fost chemată pe numele ei și profanată.

¹ Astfel încît bîntui foametea. A se vedea cartea car-dinalului San Giorgio, nepotul lui Bonifaciu : *De Jubi-laeo* (n. a.).

² Istoric italian (florentin) și om politic (1276—1348). Opera sa *Storie fiorentine* este de-o importanță capitală pentru epoca tratată.

Pecetea a fost înlăturată, sfărîmată : n-a mai fost găsită de atunci. Evul mediu își trăise traiul ; viața este o taină care pierе atunci cînd sfîrșește prin a se dezvălui. Revelația au constituit-o *Divina Comedie*, catedrala din Colonia, frescele cimitirului din Pisa. Iată cum arta săvîrșește și pune capăt unei civilizații, încoronînd-o, poftind-o glorios în mormînt.

Să nu-l învinuim pe papă, acest octogenar și bătrîn avocat, hrănit în viclesugurile și intrigile cele mai prozaice, dacă s-a lăsat el însuși amăgit de măreția, de poezia acelei clipe în care a văzut întreaga spiță omenească adunată la Roma și în-genunchată dinainte-i... Se află, de altminteri, o sumbră putere ametiitoare în acest tragic oraș. Suveranii Romei, împărații, au trecut deseori drept smîntiți.[...]

Cu atît mai mult papa se putea crede stăpînul lumii.[...] La jubileul din 1300, se ivește în mijlocul mulțimii aceleia, aparținînd atîtor neamuri, purtînd însemnele împărătești ; la porunca . sa spada și sceptrul sînt purtate în fața alaiului, iar un crainic merge strigînd : „Se află aici două spade : Petru, iată-ți urmașul ; iar tu, Cristoase, iată-ți vicarul“. Lămurea astfel de ce se aflau două săbii pe locul în care Isus Cristos luase Cîna cu apostolii săi.

Această semeție pontificală avea să perpetueze războirea dintre cele două puteri — ecleziastică și laică. Lupta, pîrînd a se fi stins o dată cu casa de Suabia, e reluată de dinastia franceză. Luptă de idei, nu de persoane, de necesitate, nu de voință. Cucernicul Ludovic al IX-lea o începe, blasfematorul Filip al IV-lea o continuă.

„Cine recunoaște două puteri și două principii, spune Bonifaciu în bula sa *Unam sanctam*, este

eretic și manihean..." Dar întreaga lume medievală e maniheană, și va muri așa ; veșnic va simți în sine înfruntarea celor două principii. *Ce cauți ?* — *Pacea.* Iată cuvântul acelei lumi. Omul se dedublează : poartă în sine și pe papă, și pe împărat.[...]

Numai că trebuia atras în dispută întregul regat. Papa convocase prelații la Roma pentru 1 noiembrie ; regele convocă Statele la 10 aprilie ; nu doar pe cele reprezentând clerul și nobilimea, nu doar pe cele din sud, cum le adunase Ludovic cel Sfânt ; ci Statele din sud și din nord, Statele celor trei stări : cler, nobilime și târgovețimea orașelor. Statele generale ale lui Filip cel Frumos deschid era națională a Franței, constituie actul său de naștere. Astfel a fost botezată Franța, în bazilica de la Notre-Dame, unde s-au adunat primele State. După cum Sfântul-Scaun, pe vremea lui Gregoriu al VII-lea și Alexandru al III-lea, se sprijinise pe popor, dușmanul Sfântului-Scaun cheamă acum poporul în sprijinul său. Târgoveții aceștia, primari, consilieri municipali, consuli ai orașelor, cu oricâtă umilință și slugărnicie ar repeta dintru început cuvintele regelui și ale nobililor, nu-i mai puțin adevărat că sînt prima apariție a poporului.

Pierre Flotte deschide Statele (10 aprilie 1302) cu îndemnare și îndrăzneală. Atacă primele cuvinte ale bulei *Ausculat, fili* : „Dumnezeu ne-a așezat mai presus de regi și de regate..." Apoi pune întrebarea dacă francezii pot, fără a se dovedi lași, să îndure ca regatul lor, totdeauna liber și neatârnat, să fie socotit drept vasal papei. Ceea ce însemna să confunzi îndemnatic dependența morală și religioasă cu dependența politică, să

atingi coarda feudală, să trezești disprețul omului de arme față de preot. Gilcevectorul conte de Artois, care și smulsese din mîinile legatului, rupînd-o în bucățele, bula *Ausculata*, luă cuvîntul și spuse că, dacă regele se pleca, îndurînd sau ascunzînd manevrele papei, seniorii n-aveau să îngăduie una ca asta. Această lingușire necioplită, aducînd la prima vedere cu libertatea și îndrăzneala, e aplaudată de către nobilime.[...]

Scrisoarea¹ tîrgoveților a fost calchiată după aceea a nobililor, judecînd după răspunsul cardinalilor. Dar nu a fost păstrată, fie socotindu-se că nu merită, fie din teamă ca ultimei dintre cele trei stări să nu-i fie de folos mai tîrziu vorbirea îndrăzneată care i se îngăduise cu acest prilej.[...]

Două luni mai tîrziu, zi cu zi, cei doi avocați care-i urmează lui Pierre Flotte acționează împotriva lui Bonifaciu. Plasian acuză, Nogaret execută. Primul, în prezența baronilor strînși la Luvru cu ocazia convocării Statelor, rostește un rechizitoriu împotriva lui Bonifaciu și un apel pentru viitorul conciliu. Învinuirilor de mai înainte, Plasian o adaugă pe aceea de erezie. Regele consimte, punîndu-și semnătura, iar Nogaret pornește spre Italia.

Pentru a sprijini acest demers definitiv, regele nu se mulțumește cu asentimentul colectiv al Statelor. Adresează scrisori individuale prelaților, bisericilor, orașelor, universităților; aceste scrisori sînt duse din provincie în provincie de către vicontele de Narbonne și acuzatorul însuși, Plasian. [...]

La 15 august, Bonifaciu declară printr-o bulă că singur papa are căderea să convoace un conciliu.

¹ Cu ocazia întrunirii Statelor generale, pe stări, se alcătuiseră scrisori de protest adresate cardinalilor.

Dă răspuns acuzațiilor lui Plasian și Nogaret, cu osebire aceleia de erezie. Cu acest prilej adaugă: „Cine a auzit vreodată spunându-se să se fi aflat vreun eretic, nu zic în familia mea, ci în ținutul meu natal, în Campania?” Era un atac indirect împotriva lui Plasian și Nogaret, care se trăgeau dintr-un ținut locuit de albigenzi¹. Se spunea chiar că bunicul lui Nogaret ar fi fost ars pe rug. [...]

Încă de la 7 martie, cinci zile după prima cerere, Nogaret obține puteri nelimitate din partea regelui, un adevărat mandat semnat în alb, pentru a duce tratative și pentru a *face tot ce se va dovedi nimerit*. Pornește spre Italia avînd asupra sa această armă și personal interesat să se slujească de ea, spre a-l pierde pe papă. Face popas la Florența, la bancherul regelui Franței, care avea poruncă să-i dea oricîți bani va fi cerut. Era întovărașit de ghibelinul ghibelinilor, proscris de către Bonifaciu, victimă a lui, și care se jurase și se legase să-l piardă pe papă, Sciarra Colonna². Om prețios într-o asemenea împrejurare. Acest rege al muntenilor sabini, al acelor *banditi* din cîmpia romană, știa atît de bine ce-ar fi făcut papa cu el, încît o dată, căzînd în mîinile corsarilor, vîslește la galerele lor ani în șir, decît să-și

¹ *Albigenzii* sau *catarii*, sectă religioasă din sudul Franței, declarată eretică de Biserica catolică (între altele nu-l recunoșteau pe Isus Cristos și condamnau actul procreării). În primele decenii ale veacului al XIII-lea, albigenzii au fost cu asprime pedepsiți (masacrați) de către puterea politică și religioasă a Franței.

² Familia Colonna (originară din Roma), prin potențanții care i-a dat (cardinali, episcopi etc.) a jucat un mare rol în istoria Bisericii. Cardinalul Giacomo Colonna și toți cei șase nepoți ai săi i-au fost ostili papei Bonifaciu. Tot un Colonna (Egidio) a fost preceptorul lui Filip al IV-lea cel Frumos.

spună numele și s-ajungă a-i fi vîndut lui Bonifaciu. [...]

Nogaret nu era om de arme, avea în schimb bani. Cade la înțelegere cu unii locuitori din Anagni¹ și, pentru zece mii de florini (avem chitanța), îl cumpără pe Supino, căpitanul orașului Ferentino, aflat în veche dușmănie cu Anagni. „Supino se jurui să-l prindă, viu ori mort, pe zisul Bonifaciu.“ Așadar Colonna și Supino, însoțiți de trei sute de călăreți și mulțime de oameni pedestri, clienți de-ai lor sau soldați francezi, îl trec pe Nogaret pe sub porțile orașului Anagni, în timp ce strigau : Moarte papei, trăiască regele Franței. Comuna sună clopotul, dar își alege drept căpitan tocmai un dușman de-al lui Bonifaciu, care își dă mina cu năvălitorii și s-apucă să prade palatele cardinalilor ; aceștia își găsesc scăpare fugind prin latrine. Locuitorii din Anagni, neputînd împiedeca jaful, i se alătură și ei. Papa, cît pe ce să fie luat cu asalt în palatul său, obține o mică amîinare și previne comuna ; comuna se dă în lăaturi. Atunci omul acesta atît de mîndru i se adresează lui Colonna însuși, care îi cere să abdice și să se predea fără condiții. „Vai ! spune Bonifaciu. Aspre cuvinte ai rostit !“ Între timp atacanții dau foc unei biserici care apăra palatul. Nepotul papei își părăsește unchiul și negociază pentru sine. Această din urmă lovitură zdrobește inima bătrînului papă. La cei optzeci și șase de ani ai săi, începe să plîngă. În vremea asta ușile pîrîie, ferestrele se sparg, mulțimea dă năvală. Îl amenință, îl insultă pe bătrîn. El nu răspunde nimic. Este

¹ Orașul Anagni (nu departe de Roma) era locul de baștină al papei Bonifaciu al VIII-lea. Capturarea sa are loc în anul 1303.

somat să abdice. „Iată gitul, iată capul meu“, rostește el.

După Villani, ar fi spus la apropierea dușmanilor săi : „Trădat ai domnia lui Isus, voi muri, dar voi muri papă“. Și-ar fi pus apoi mantia sfântului Petru, coroana lui Constantin pe creștet, și ar fi luat în mâini cheile cîrjei. Colonna, se spune, l-ar fi lovit pe bătrîn peste obraz cu mînușa de fier a armurii. Nogaret îi adresează cuvînte usturătoare, ca tăișul săbiei : „O, tu, papă neputincios, mărturisește și te uită cum bunătatea domnului, regele Franței, care atît de departe de tine își află regatul, te păzește și te apără prin mine“. Papa răspunde curajos : „Din neam de eretic te tragi, de la tine îmi aștept martiriul“.

Colonna l-ar fi ucis bucuros pe Bonifaciu ; omul legii îl împiedică. Moartea aceasta, survenită atît de repede, l-ar fi compromis prea mult. Nu trebuia ca prizonierul să-și dea duhul în mîinile sale. Dar, pe de altă parte, nu era cu putință să fie dus pînă în Franța. Bonifaciu respingea orice hrană, temîndu-se să nu fie otrăvit. [...]

Moartea neîngăduit de grabnică a lui Benedict al XI-lea ¹ a făcut ca Biserica să cadă pe mîna lui Filip cel Frumos ; împrejurare care-l duce pînă acolo încît să numească un papă, să smulgă papalitatea din Roma, s-o aducă în Franța și, ostatecă,

¹ Benedict al XI-lea, pe numele său italian *Niccolò Boccasini*, i-a urmat ca papă lui Bonifaciu al VIII-lea pentru foarte scurtă vreme (1303—1304). I-a rămas credincios lui Bonifaciu al VIII-lea în timpul atentatului de la Anagni, apoi i-a excomunicat pe făptași. Ceea ce, s-a spus, i-a atras dizgrația regelui Franței, apoi moartea (prin otrăvire).

să-i impună a lucra în folosul lui, să-i dicteze el bulele care-i conveneau, să-i exploateze infailibilitatea, să facă din Sfântul-Scaun scribul și preceptorul dinastiei franceze.

După moartea papei Benedict, conclavul cardinalilor deliberază la Perugia. Dar cele două tabere, cea franceză și cea antifranceză, se cum-pănesc atât de bine, încît nu e chip s-o scoată la capăt. Locuitorii orașului, în nerăbdarea lor, în furia lor italiană de a vedea numindu-se un papă la Perugia, nu găsiră alt leac decît să-i în-fometeze pe cardinali. Aceștia se invoiesc ca una din cele două tabere să desemneze trei candidați, iar cealaltă tabără să aleagă. Alegerea revine taberei franceze, care îl desemnează pe un gascon, Bertrand de Gott, arhiepiscop al Bordeaux-ului. Bertrand se manifestase pînă atunci ca dușman al regelui, dar se știa că înainte de toate era bine-voitor față de propriul lui interes, astfel că pe bună dreptate nădăjduiau să-l înduplece.

Filip, înștiințat de către cardinalii săi și avînd asupra-i scrisorile lor, îi dă întîlnire viitorului ales în apropiere de Saint-Jean-d'Angely, într-o pădure. Bertrand se grăbește într-acolo, plin de nădejde. Villani vorbește despre această întrevedere de taină ca și cum s-ar fi aflat de față. Se cuvine să-i citez relatarea, pătrunsă de șireată naivitate.

„Ascultară dimpreună liturghia și se legară să păstreze taina. Atunci regele începu vorbirea în preafrumoase voroave, pentru a-l împăca iară cu Carol de Valois¹. Apoi îi grăi astfel : «Iată, prea-cinstite arhiepiscope ! Nu atîrnă decît de mine să

¹ Fratele lui Filip al IV-lea cel Frumos.

te fac papă, dacă voi ; de asta m-am îndreptat către tine ; făgăduială de vei face că-mi îndeplinești șase hatîruri pe care ți le voi cere, te încredințez că vei căpăta zisa demnitate, și iată dovada că totul îmi stă în putere». Atunci îi înfățișă scrisorile și alegerea uneia și a celeilalte dintre tabere. Gasconul, rîvnind de nu mai putea, și văzînd el dintr-o dată că atîrna numai și numai de rege să-l facă papă, se aruncă, beat de bucurie, la picioarele lui Filip, zicîndu-i : «Monsenior, de-abia acuma văd că mă iubești mai presus de orice, și că voiești a răsplăti răul prin bine. Poruncește, ascultare se cuvine a-ți da, și veșnic va fi astfel». Regele îl ridică, îi dădu sărutul său pe gură, zicîndu-i : «Cele șase hatîruri osebite ce am a-ți cere sînt precum urmează : cel dintîi, să mă împaci în chip desăvîrșit cu Biserica și iertăciune să-mi dai pentru nelegiuirea de a-l fi prins pe papa Bonifaciu ; cel de-al doilea, să dai dezlegare de păcate mie și la toți ai mei ; cel de-al treilea, să-mi dai mie zeciuiala strînsă de clerul din regatul meu vreme de cinci ani, pentru a astupa unele din cheltuielile făcute în războiul cu Flandra ; cel de-al patrulea, să nimicești și să ștergi amintirea papei Bonifaciu ; cel de-al cincilea, să dai demnitatea de cardinal lui *messer Jacobo* și lui *messer Piero di Colonna*, pe care să-i înscăunezi în statele lor și dimpreună cu ei să-i faci cardinali pe anume prieteni ai mei. Cît privește al șaselea hatîr și făgăduială, ți-l voi dezvălui la timpul și la locul hotărît : căci lucru osebit și tainic este.» Arhiepiscopul făgădui totul cu legămînt, și pe de-asupra dădu ca ostateci pe fratele și pe doi dintre nepoții săi. Regele, dinspre partea sa, făgădui și se jurui să-l aleagă papă.“[...]

Clement¹ avea să fie curînd tulburat în această plăcută înfruptare din bunurile Bisericii. Dijma pe care trebuia s-o strîngă nu răspundea nevoilor actuale ale fiscalității regale. Papa cîștigă timp dîndu-i pe mină evreii, îngăduindu-i regelui să fie ridicăți. Treaba s-a săvîrșit în una și-a-ceeasi zi, în deplină taină și cu o repeziciune care face cinste oamenilor regelui. Se spune că nici un evreu n-ar fi scăpat. Nemulțumindu-se să le vîndă averile, regele luă asupra-și sarcina de a le urmări datornicii, declarînd că registrele puteau sluji drept chitanțe, că avea deplină încredere în înscrisul unui evreu. [...]

[Papa] se afla la Poitiers, neliniștit și bolnav trupește și sufletește. Filip al IV-lea veni la el, ridicînd noi pretenții. Avea nevoie de o nouă confiscare, a celui mai avut dintre ordinele religioase, ordinul templierilor. Papa, strîns cu ușa din două părți, încercă să-l răsplătească altfel, copleșindu-l pe Filip cu toate favorurile care stăteau în putința Sfîntului-Scaun. Îl ajută pe fiul lui, Ludovic Aiuritul, să se stabilească în Navarra; îl numi pe fratele său, Carol de Valois, căpetenie a cruciadei. Încercă, în sfîrșit, să-și asigure bunăvoința casei de Anjou, scutindu-l pe regele Neapolelui de o datorie uriașă ce-o avea față de Biserică, apoi canonizîndu-i unul dintre fii și dîndu-i celuiilalt tronul Ungariei.

Filip primea într-una, fără să renunțe la planul lui. Aducea sumedenie de învinuiri împotriva Templului. Găsi pînă și în casa lui Clement un templier care aducea învinuiri ordinului. Cînd

¹ *Bertrand de Gott*, arhiepiscopul Bordeaux-ului a ajuns papă (1305—1314) sub denumirea de Clement al V-lea și cu sediul la Avignon (Franța). Papalitatea va avea această reședință vreme de șaizeci și opt de ani.

în 1306 regele voi ca papa să se înfățișeze trimișilor lui, pentru a-l sili să ia o hotărîre, nenorocitul papă aduce, pentru a nu-i primi, cea mai ridicolă scuză : „După sfatul doctorilor, vom lua la începutul lui septembrie anume hapuri pregătitoare, apoi un leac care, după părerea zișilor doctori, ne va fi, cu ajutorul lui Dumnezeu, osebit de folositor.“

Aceste jalnice tăgăneli ținură mult. Și ar fi ținut într-una dacă papa n-ar fi aflat dintr-o dată că regele îi ridică peste tot pe templieri, iar confesorul său, un călugăr dominican și mare închizitor al Franței, a trecut la acțiune împotriva lor fără a mai aștepta vreo dezlegare.

Ce era acest ordin al Templului ? Să încercăm a o spune în puține cuvinte.

La Paris incinta Templului cuprindea întreg cartierul trist și slab populat care i-a păstrat numele. Ceea ce însemna o treime din Parisul de pe-atunci. În umbra Templului și sub puternica sa protecție forfotea o mare mulțime de servitori, de oameni care-i frecventau în mod obișnuit, de afiliați, precum și cei care suferiseră condamnări ; casele ordinului aveau drept de azil. Filip cel Frumos profitase el însuși de acest drept în 1306, cînd îl urmărise poporul răsculat. Pe timpul Revoluției, mai rămăsese încă o urmă a acestei ingraturități domnești, marele turn, străjuit de altele patru mai mici, înălțate în 1222. I-a slujit drept închisoare lui Ludovic al XVI-lea.

Templul din Paris era centrul ordinului, visteria sa ; întrunirile generale aici se țineau. De această casă depindeau toate provinciile ordinului : Portugalia, Castilia și Leonul, Aragonul, Mallorca, Germania, Italia, Pulia și Sicilia, Anglia și Irlanda. În nord, ordinul teutonic se desprin-

sese de Templu, așa cum în Spania alte ordine militare se alcătuiseră din rămășițele sale. Marea majoritate a templierilor erau francezi, mai ales marii maestri. [...]

Soldatul are gloria, călugărul odihna. Templierul se lepăda de amîndouă. Aduna laolaltă tot ce-i mai aspru în viețile celor doi : primejdia și înfringerea. Marea problemă a evului mediu a fost multă vreme războiul sfînt, cruciada ; idealul cruciadei părea să se fi împlinit în ordinul Templului. Era ca și cum cruciada ar fi devenit statornică și neîntreruptă.

Asociați cu ospitalierii în apărarea Locurilor Sfinte, se deosebeau de ei prin aceea că războiul era mai cu osebire scopul ordinului lor. Și unii și alții aduceau cele mai mari servicii. Ce fericire trebuie să fi încercat peregrinul călătorind pe drumul colbuit dintre Jaffa și Ierusalim, temător dintr-o clipă într-alta să nu vadă năpustindu-se asupra-i tilharii arabi, cînd întîlnea un cavaler, cînd zărea săritoarea într-ajutor cruce roșie pe mantia albă a ordinului templier ! În bătălie, cele două ordine asigurau pe rînd cînd avangarda, cînd ariergarda. La mijloc erau rînduiți cruciații nou-veniți, puțin obișnuiți cu războaiele din Asia. Cavalerii îi înconjurau, îi proteguiau, spune cu mîndrie unul de-ai lor, ca o mamă pe copilul ei. [...]

Toți credeau, și pe bună dreptate, că niciodată nu se va face destul pentru un ordin atît de devotat și de folositor. Privilegiile cele mai minunate li s-au acordat. În primul rînd, nu puteau fi judecați decît de papă ; dar un judecător așezat atît de sus și atît de departe nu era nicicînd invocat ; astfel, templierii erau judecători în propriile lor cauze. Puteau fi chiar și martori, într-atît de

mare era încrederea în cinstea lor. Le era oprit să acorde vreunul din avantajele de care se bucurau ei celor mari, fie și regilor, cînd o cereau. Nu plăteau nici impozit, nici tribut, nici taxă de drumuri.

Fiecare voia, cum e și firesc, să se împărtășească din asemenea privilegii. Inocențiu al III-lea însuși a voit să fie afiliat ordinului ; Filip al IV-lea zadarnic a cerut-o.

Dar, chiar dacă ordinul n-ar fi avut aceste mari și minunate privilegii, ar fi dat năvală cu toții. În închipuirea oamenilor, Templul se bucura de o atracție misterioasă, amestecată cu oarecare spaimă. Primirile se făceau în bisericile ordinului, noaptea, cu ușile închise. Membrii cei mai de jos nu erau îngăduiți. Se spunea că dacă însuși regele Franței ar fi pătruns, n-ar fi ieșit cu viață de-acolo.

Forma în care se desfășura primirea era ciudată, împrumutată ritualurilor dramatice, *misterelor* cu care vechea Biserică nu se temea să înconjoare lucrurile sfinte. Candidatul era înfățișat la început ca un păcătos, un rău creștin, un renegat. Se lepăda, după pilda Sfîntului Petru ; lepădarea, în această pantomimă, se exprima printr-un act : scuiparea crucii. Ordinul lua asupra-și reabilitarea acestui renegat, înălțarea lui cu atît mai sus, cu cît căderea îi era mai jos. Tot astfel, de sărbătoarea nebunilor sau a celor slabi de minte (*fatuorum*), omul oferea însuși prinosul neroziei, al josniciei sale Bisericii, care trebuia să-l aducă pe calea cea bună. Aceste drame sacre, din zi în zi mai puțin înțelese, erau din ce în ce mai primejdioase, în stare să nedumerească un ev prozaic, care nu vedea decît fapta și scăpa tilcul simbolului.

În cazul de față prezentau încă un pericol. Orgoliul Templului putea lăsa în aceste manifestări un echivoc nelegiuit. Candidatul putea crede că dincolo de creștinismul de rînd, ordinul avea să-i dezvăluie o religie mai aleasă, să-i deschidă un sanctuar dincolo de sanctuarul știut. Numele de Templu era sfînt nu numai pentru creștin. Dacă pentru ei desemna Sfîntul Mormînt, evreilor, musulmanilor le amintea Templul lui Solomon. Ideea de Templu, mai înaltă și mai generală decît însăși cea de Biserică, plana oarecum deasupra oricărei religii. Biserica ființa de la o anumită dată, pe cînd Templul nu. Contemporan al tuturor evurilor, era ca un adevărat simbol al perpetuității religioase. Chiar după nimicirea templurilor, Templul subsistă, cel puțin ca tradiție, în doctrinele a numeroase societăți secrete, de la Rose-Croix pînă la francmasoni. [...]

Aceste doctrine lăuntrice ale Templului par a voi să se arate și să se ascundă în același timp. Credem a le recunoaște azi fie în siglele ciudate sculptate în portalul unor biserici, fie în ultimul ciclu epic al evului mediu, în aceste poeme în care cavaleria, purificată, nu mai este decît o odisee, o peregrinare eroică și pioasă în căutarea Graalului. Așa se numea sfîntul potir care a primit singele Mintuitorului. Simpla vedere a acestuia prelungește viața cu cinci sute de ani. Numai copiii pot veni în preajmă-i fără să moară. Jur împrejurul Templului care îl adăpostește veghează templiști înarmați, sau cavalerii Graalului.

Această cavalerie mai mult decît ecleziascică, acest rece și prea pur ideal care a însemnat sfîrșitul evului mediu și ultimul său vis, se afla, prin

însăși înălțimea sa, străin de orice realitate, inaccesibil oricărei practici. Templistul a rămas în poeme, apariție nebuloasă și evasi divină. Templierul s-a înglodat în brutalitate.

N-aș vrea să mă asociez persecutorilor acestui mare ordin. Dușmanul templierilor i-a curățat fără să vrea; torturile prin care le-a smuls mărturisiri rușinoase sînt ca o mărturie a nevinovăției lor. Ești ispitit să nu dai crezare unor nefericiți care își aduc invinuiți aflîndu-se în restriște. Dacă au existat necurățenii, ești ispitit să închizi ochii, șterse cum au fost de flacăra rugului.

Rămîn totuși mărturisiri grave, dobîndite fără torturi și fără schingiuri. [...] Agapele pioase, înfrățirile întru biruință au acoperit drăgosteli murdare de călugări. Au ascuns nelegiuirea, înfundîndu-se tot mai adînc în ea. Și pe deasupra, înfumurarea își găsea partea : acest popor veșnic, fără familie și stirpe trupească, recrutat prin alegere și spirit, dădea în vileag disprețul pentru femeie, își ajungea sieși și nu iubea nimic în afară de sine.

Se lipseau de femei, după cum se lipseau și de preoți, păcătuind și mărturisindu-se între ei. S-au lipsit pînă și de Dumnezeu. Au practicat superstiții orientale, magia șarazină. La început simbolică, lepădarea a devenit adevărată ; au renegat un Dumnezeu care nu le dădea biruința ; l-au socotit ca pe un aliat necredincios care-i trădează, l-au hulit, au scuipat pe cruce.

Adevăratul lor Dumnezeu, pe cît se pare, a devenit ordinul însuși. S-au închinat Templului și templierilor, căpeteniilor lor, socotindu-le parte vie din Templu. Pilduiau prin ceremoniile cele mai murdare și mai dezgustătoare supunerea oarbă, lipsa desăvîrșită a voinței. Ordinul, restrîn-

gîndu-se astfel, a căzut într-o sălbatică venerație a lui însuși, într-un satanic egoism. Ceea ce e cu desăvîrșire diavolesc în diavol e că se adoră pe sine.

Acestea nu sînt, se va spune, decît presupuneri. Dar ele au fost date la iveală prea firesc de un mare număr de mărturisiri, fără a recurge la torturi, mai ales în Anglia. [...]

Chiar dacă aceste infamii și nelegiuiri ar fi fost generale în cadrul ordinului, n-ar fi fost de-ajuns pentru a-i atrage ruina. Clerul le-ar fi acoperit și le-ar fi înăbușit ca pe atîtea alte nereguli ecleziastice. Cauza nimicirii Templului e că era prea bogat și prea puternic. Și mai este încă una, mai adîncă ; dar o voi pomeni numai decît.

Pe măsură ce patima războaielor sfinte se stingea în Europa, pe măsură ce oamenii porneau tot mai puțin spre Locurile Sfinte, dăruiau tot mai mult Templului, ca pentru a-î scuti de-a mai purcede în cruciadă. Afiliații ordinului erau nenumărați. Era de-ajuns să plătești doi sau trei dinari pe an. Mulți erau cei care-și ofereau toate bunurile, pînă și persoana lor. Doi conți provențali făcură astfel. Un rege al Aragonului își testează regatul (Alfons cel Bătăios, 1131—1132) ; dar regatul n-a consimțit.

Putem vedea astăzi numărul uriaș de posesiuni ale templierilor după pămînturile, fermele, forturile căzute în ruină din orașele sau satele noastre care mai poartă încă numele de Templu. Aveau în stăpînire, se spune, mai bine de nouă mii de posesiuni în toată creștinătatea. Într-o singură provincie din Spania, în regatul Valenciei, aveau șaptesprezece fortificații. Au cumpărat cu bani gheață regatul Ciprului, pe care, ce-i drept, nu l-au putut păstra.

Cu asemenea privilegii, bogății și posesiuni era foarte greu să rămii umil. Richard Inimă de Leu spunea pe patul de moarte : „Las moștenire zgîrcenia mea călugărilor cistercieni ¹, bogăția călugărilor cenușii, și mîndria — templierilor“.

În lipsă de musulmani, această miliție cu ochii în patru și de neînfrînt se războia cu creștinii. Așa l-au bătut pe regele Ciprului și pe prințul Antiohiei. L-au detronat pe regele Ierusalimului, Henric al II-lea, și pe ducele Croației. Au răvășit Tracia și Grecia. Toți cruciații care se întorceau din Siria povesteau despre trădările templierilor, despre legăturile lor cu necredincioșii. [...] În furia rivalității lor cu ospitalierii, au mers pînă acolo încît au aruncat cu săgeți în Sfîntul Mormînt. Trecea drept neîndoielnic zvonul că l-ar fi ucis pe un șef sarazin care voia să treacă la creștinism, numai ca să nu le mai plătească tribut.

Dinastia franceză, cu osebite, socotea că are a se plînge de templieri. Îl omorîseră pe Robert de Brienne la Atena. Nu voiseră să participe la răscumpărarea lui Ludovic cel Sfînt. În sfîrșit, se declaraseră în favoarea casei de Aragon și împotriva celei de Anjou.

Locurile Sfînte fuseseră cu desăvîrșire pierdute în 1191 și cruciada terminată. Cavalerii se întorceau nefolositori, de temut și urîți. Aduceau în acest regat secătuit, în văzul unui rege famelic, o monstruoasă comoară de o sută cincizeci de mii de florini de aur, iar din cei de argint atît cît se alcătuia încărcătura purtată de zece catiri. Ce-aveau să facă, în plină pace, cu atîta putere și

¹ Ordinul cistercienilor, înființat de episcopul Robert în secolul al XI-lea, avea ca principale reguli de conduită austeritatea, caritatea și sărăcia.

bogăție ? Nu se vor simți oare ispitiți să-și întemeieze o supremație în occident, așa cum cavalerii teutoni făcuseră în Prusia, ospitalierii în insulele Mediteranei, iar iezuiții în Paraguay ? Dacă s-ar fi unit cu ospitalierii, nici un rege din lume n-ar fi putut să le țină piept. Nu se afla țară în care să nu aibă fortificații. Se trăgeau din toate familiile nobile. Nu erau în totul, e-adevărat, decât cincisprezece mii de cavaleri ; dar erau oameni deprinși cu războiul, în mijlocul unui popor care încetase de-a mai fi, de când încetaseră războiele între seniori. Erau călăreți minunați, rivalizînd cu mamelucii, pe atît de ușori și repezi pe cît de greoaie și înțepenită era cavaleria feudală. Erau văzuți peste tot călărind cu mîndrie neprețuiții lor cai arabi, urmați fiecare de un scutier și un paj, un servanț de arme, fără a mai pune la socoteală sclavii negri. Nu-și puteau schimba îmbrăcămintea, aveau în schimb prețioase arme orientale, dintr-un oțel bine călit și bogat incrustate.

Își simțeau prea bine puterea. Templierii din Anglia îndrăzniseră să-i spună regelui Henric al III-lea : „Vei fi rege atîta vreme cît vei fi drept“. În gura lor, aceste cuvinte erau o amenințare. Toate acestea îi dădeau de gîndit lui Filip cel Frumos.

Avea pică pe mai mulți dintre ei care nu semnasera apelul împotriva lui Bonifaciu decât cu rezervă, *sub protestationibus*. Refuzaseră primirea regelui în ordin. Îl refuzaseră și îi fuseseră de folos, îndoită umilire. Le datora bani ; Templul era întrucîtva ca o bancă, cum deseori au fost templele în antichitate. Cînd în 1306 i-au dat azil, apărîndu-l de poporul răsculat, a fost, fără îndoială, pentru el prilej să admire comorile or-

dinului ; cavalerii erau prea încrezători, prea mîndri, pentru a-i ascunde ceva.

Ispita era mare pentru rege. Victoria de la Mons-en-Pevêl¹ îl ruinase. Constrîns să dea înapoi La Guienne, făcuse același lucru cu Flandra flamandă. Visteria era secătuită, dar fusese totuși nevoit să desființeze un impozit împotriva căruia Normandia se ridicase. Poporul era într-o asemenea fierbere, încît oamenii erau opriți să se strîngă mai mulți de cinci la un loc. Regele nu putea ieși din această situație disperată decît printr-o mare confiscare. Cum evreii fuseseră alungați, nu se mai puteau aștepta decît preoții sau nobilii, ori un ordin care ținea și de unii, și de alții, dar care, prin însuși faptul acesta, nu aparținea în exclusivitate nici unora, nici altora, deci nu putea fi apărut de nimeni. Departe de-a fi apărați, templierii au fost mai degrabă atacați de către apărătorii lor firești. Călugării i-au acționat în judecată. Nobilii, cei mai mari seniori din Franța, și-au dat în scris adeziunea la proces.

Filip cel Frumos fusese crescut de către un dominican. A ea drept confesor tot un dominican. Multă vreme călugării aceștia fuseseră prieteni cu templierii, pînă într-atît încît se legaseră să ceară fiecărui om aflat pe moarte cîte o donație pentru Templu. Dar încetul cu încetul cele două ordine ajunseseră rivale. Dominicanii aveau un ordin militar al lor, *Cavalerii gaudenti*, care nu s-a bucurat de o mare înflorire. La rivalitatea aceasta întîmplătoare mai trebuie adăugată o cauză esențială a urii dintre ei. Templierii erau nobili ; dominicanii, călugării cerșetori, erau în mare parte de obîrșie foarte modestă, cu toate că în rîndu-

¹ Bătălia de la Mons-en-Pevêl (1304) face parte tot din seria războaielor cu Flandra.

rile laicilor afiliați lor numărau oameni iluștri, și chiar regi. Printre călugării cerșetori, ca și printre legiști, sfetnicii lui Filip al IV-lea, exista împotriva nobililor, a oamenilor de arme, a cavalerilor, un sentiment general de rea-voință, un grăunte de ură, ca față de oameni de condiții diferite. Legiștii trebuie să-i fi urît ca pe niște călugări ce erau ; dominicanii îi disprețuiau ca fiind oameni de arme, călugări mondeni, care intruneau foloasele sfînteniei și mîndria vieții militare. Ordinul sfîntului Dominic, închizitor încă de cînd luase ființă, se putea crede sincer dator să nîmicască în persoana rivalilor săi pe necredincioși, îndoit de primejdioși, atît pentru că aduseseră cu ei supersitiții sarazine, cît și pentru legăturile lor cu misticii occidentali, care nu mai voiau să aducă cînstire decît Sfîntului Spirit.

Lovitură n-a fost neprevăzută, așa cum s-a spus. Templierii au avut timp s-o vadă apropiindu-se. Mîndria i-a pierdut : au crezut într-una că nimeni nu va îndrăzni nimic.

Regele șovăia, într-adevăr. Încercase la început căi lăturalnice. De pildă, ceruse să fie primit în rîndurile ordinului. Dacă ar fi izbutit, s-ar fi proclamat pesemne mare maestru, așa cum Ferdinand Catolicul a făcut cu ordinele militare din Spania. S-ar fi folosit de bunurile Templului, și ordinul ar fi rămas.

De cînd Locurile Sfinte fuseseră pierdute, și chiar mai înainte, li se dăduse de înțeles templierilor că se cuvenea, fără tăgadă, să se alătore ospitalierilor. Uniți cu un ordin mai docil, Templul ar fi opus mult mai puțină rezistență regilor.

Nici n-au vrut să audă de una ca asta. Marele maestru, Jacques Molay, un biet cavaler din Burgundia, dar bătrîn și viteaz oștean, care se

distinsese în Orient cu prilejul ultimelor lupte susținute de creștini, răspunse că Ludovic cel Sfânt, ce-i drept, propusese odinioară unirea celor două ordine, dar că regele Spaniei nu consimțise ; că, dacă ospitalierii voiau să se alăture templierilor, se cuvenea să-și schimbe mult felul de viață ; că templierii erau făcuți cu osebite pentru război. Sfirșea cu aceste cuvinte pline de în-gîmfare : „Se găsesc mulți care ar voi să-i lipsească pe călugări de bunurile lor, în loc să le dea... Dar dacă se săvîrșește unirea celor două ordine, religia ar deveni atît de biruitoare și de puternică, încît se prea poate să porceadă a-și apăra drepturile împotriva oricui, oricine ar fi el“. [...]

Umblau în același timp zvonuri groaznice despre închisorile cumplite în care căpeteniile ordinului îi azvîrleau pe cei nesupuși. Un cavaler susținea că „un unchi de-al său intrase în ordin tea-făr și vesel, cu cîinii și șoimii lui ; după trei zile era mort“.

Poporul întîmpina cu lăcomie asemenea zvonuri ; găsea că templierii erau prea bogați și prea puțin darnici.

Deși marele maestru, în interogatoriile care i se iau, laudă dărnicia ordinului, unul din reproșurile aduse acestei bogate corporații este acela că „pomenile nu erau făcute cum trebuie“.

Lucrurile erau coapte. Regele cheamă la Paris pe marele maestru și pe capi ; îi mîngîie, le aduce mulțumiri, îi îmbrobodește. S-au lăsat prinși în plasă ca protestanții în noaptea Sfîntului Bartolomeu.

De curînd le mărise privilegiile. Îl rugase pe marele maestru să fie naș unuia dintre copiii lui.

La 12 octombrie, Jacques Molay, ales de către rege alături de alte mari fețe sus-puse, ținuse giulgiul¹ la înmormântarea cumnatei lui Filip. Pe 13, a fost arestat împreună cu cei o sută patruzeci de templieri care se aflau la Paris. În aceeași zi, șaizeci au fost prinși la Beaucaire, apoi mulți alții în toată Franța. A fost obținut consimțământul poporului și al Universității. [...]

Oricâte zvonuri ar fi umblat, Filip cel Frumos nu pierde timpul. În chiar ziua arestării vine în persoană și se stabilește în Templu, lângă comoară, însoțit de comoara lui de ordonanțe și o armată de oameni ai legii, pentru a consemna, a inventaria. Această frumoasă lovitură îl făcuse bogat dintr-o dată. [...]

Ceea ce spunea mai mult decât toate cuvintele era aspectul jalnic al prizonierilor, fața lor palidă și slăbită, urmele hidoase ale torturilor... Unul dintre ei, Humbert Dupuy, al paisprezecelea martor, fusese de trei ori torturat, ținut treizeci și șase de săptămâni în beciul unui turn murdar numai cu pline și apă. Altul fusese spânzurat de părțile genitale. Cavalerul Bertrand Dugue (de Vado), căruia i se ținuse picioarele lângă un foc mare, arăta vederii două oase în locul călcâielor.

Era un spectacol cu adevărat sfișietor. Până și judecătorii, oricât de obișnuiți ar fi fost, ca oameni ai legii, erau mișcați și sufereau, sub rasa lor rece de preoți. Cu atât mai mult poporul, care în fiecare zi îi vedea pe acești nenorociți trecând apa în barcă, spre a ajunge în Cetate², la palatul

¹ Obicei la înmormântările catolice ca rudele sau persoanele apropiate mortului să țină panglicele de doliu, prinse de-o parte și de alta a carului funerar.

² Adică în Insula Cetății (*l'Île de la Cité*) unde se afla cea mai mare parte a instituțiilor.

episcopal, unde se afla comisia de judecată. Indignarea creștea împotriva acuzatorilor, împotriva templierilor apostati.[...]

Procesul lua o întorsătură supărătoare pentru cei care îl începuseră cu atîta grabă și violență. Acuzatorii se pomeneau încetul cu încetul în situația de acuzați. Cu fiecare zi, depozitia acestora dădea la iveală barbaria, turpitudinile primei proceduri. Intenția procesului începea să se vadă limpede. Un acuzat fusese schingiuit pentru a se smulge din gura lui la cît se urca tezaurul adus de pe Locurile Sfinte. O comoară era oare o fără-delege, un cap de acuzație ?

Dacă ne gîndim la marele număr de afiliați pe care Templul îl avea în popor, la relațiile cavalierilor cu nobilimea, din care se trăgeau cu toții, nu mai încapem nici o îndoială că regele s-a speriat, văzînd că a mers atît de departe. Scopul rușinos, mijloacele atroce, totul fusese dat în vileag. Poporul, tulburat și șovăind în credința sa după tragedia cu Bonifaciu al VIII-lea, n-avea să se ridice ? Cînd cu răscoala banilor calpi, Templul fusese destul de puternic pentru a-l apăra pe Filip cel Frumos ; astăzi, toți prietenii Templului erau împotriva lui...

Ceea ce agrava și mai mult primejdia era faptul că în alte părți ale Europei deciziile conciliilor erau favorabile templierilor. Au fost declarați fără vină la 17 iunie 1310 la Ravenna, la 1 iulie la Maenza, la 21 octombrie la Salamanca. Încă de la începutul anului puteau fi prevăzute aceste rezultate și primejdioasa reacție pe care aveau s-o stîrnească în Paris. Trebuia să fie prevenită, cei interesați să se refugieze în violență. Trebuia

cu orice preț ca procesul să fie stăpinit, grăbit, înăbușit. [...]

Templierii, aduși duminică dinaintea conciliului, fuseseră judecați luni; unii, cei care recunoșteau, puși în libertate; alții, care negaseră tot timpul, închiși pe viață; cei care își retrăgeau mărturisirile, declarați eretici. Aceștia din urmă, în număr de cincizeci și patru, degradați în aceeași zi și socotiți mirenii. Marți¹, au fost arși la poarta Saint-Antoine. Nefericiții aceștia, cît stătuseră în temniță făcuseră mărturisiri care se băteau cap în cap; dar nu și în flăcări, unde și-au strigat pînă la sfîrșit nevinovăția. Mulțimea stătea împietrită și ca prostită de uimire.

Sfîrșitul procesului templierilor a fost începutul altora nenumărate. Primii ani ai veacului al XIV-lea nu sînt altceva decît un proces neîntre-rupt. Tragediile acestea hidoase zdruncinaseră închipuirile, înspăimîntaseră sufletele. Avea loc o adevărată epidemie de crime: suplicii atroce, obscene, ele însele adevărate crime, le pedepseau și le provocau totodată.

Chiar de-ar fi lipsit crimele, cîrmuirea aceea înveșmîntată în robă, județii, nu se puteau opri cu ușurință, o dată porniți pe judecată. Apucăturile belicoase ale oamenilor regelui, atît de viu asmuțite în timpul campaniilor împotriva lui Bonifaciu și a templierilor, nu se mai puteau lipsi de războială. Războiala lor, pătima lor, era un mare proces, un mare și cumplit proces, crime înspăimîntătoare, ciudate, pe măsură pedepsite prin neînchipuite suplicii. Nimic nu lipsea, dacă se în-

¹ La 11 martie 1314.

timpla ca vinovatul să fie cineva. Așa învăța gloata să cinstească roba ; tîrgovețul îi povățuia pe copii să se descopere înaintea *messirilor*, să se dea în-lături la trecerea catîrilor ce-i purtau, seara, prin ulicioarele înguste din Cetate, cînd se întorceau întîrziati de la cine știe ce judecată de pomină.

Înviniurile prinseră a curge gîrlă, n-au avut a se plînge : otrăviri, adultere, falsuri, vrăjitorie mai ales. Aceasta era amestecată peste tot, îi atrăgea pe oameni în aceeași măsură în care îi înspăimînta. Judecătorul se cutremura în jîlțul lui cînd se aduceau în fața tribunalului dovezile de mărturie, filtre, amulete, broscoi, pisici negre, chipuri străpunse de ace... Se afla în pricinile acestea o violentă curiozitate, o aprigă plăcere de răzbunare și de teamă. Nu se mai săturau. Cu cît ardeau mai mulți, cu atît veneau alții. [...]

Diavolul, între alte îndeletniciri, o avea și pe aceea de codoș. Un călugăr, se spune, a găsit cu ajutoru-i mijlocul să murdărească toată casa lui Filip cel Frumos. Cele trei prințese, nurorile lui, soțiile celor trei fii ai săi, au fost pîrite și închise. Au fost arestați în același timp și doi frați, doi cavaleri normanzi care erau în slujbă pe lîngă prințese. Nefericiții aceștia mărturisiră în torturi că de trei ani păcătuiau cu tinerele lor stăpîne, „chiar în zilele cele mai sfinte“. Pioasa încredere a evului mediu, care nu se temea să închidă o mare doamnă cu cavalerii ei între zidurile unui castel, ale unui turn strîmt, vasalitatea, care făcea în ochii tinerilor o îndatorire feudală din îngrijirile cele mai delicate, era o primejdioasă încercare pentru natura omenească, atunci cînd credința slăbea. *Micuțul Jehan de Saintré*, această poveste sau întîmplare

de pe vremea lui Carol al VI-lea nu face decît să dovedească prea bine toate acestea ¹.

Dacă greșeala a fost săvîrșită sau nu, nu se știe, pedeapsa însă a fost cumplită. Cei doi cavaleri, aduși în piața du Martroi, lîngă ulmul Saint-Gervais, au fost jupuiți de vii, scopiți, decapitați, spînzurați de subsuori. După cum preoții căutau, pentru a-l răzbuna pe Dumnezeu, suplicii fără de sfîrșit, regele, acest nou Dumnezeu al lumii, nu găsea o pedeapsă îndeajuns de aspră pentru a îndrepta jignirea adusă majestății lui. Două victime n-au fost destul. Au fost căutați complici. A fost luat un ușier al palatului, apoi mulți alții, bărbați și femei, nobili ori oameni de rînd, unii au fost înecați în Sena, alții omorîți pe ascuns.

Dintre cele trei prințese, una singură a scăpat. Filip cel Lung, soțul ei, nu putea s-o găsească vinovată : ar fi trebuit să dea înapoi La Franche Comté, provincie pe care i-o adusese în zestre. Cît privește pe celelalte două, Marguerite și Blanche, soțiile lui Ludovic Aiuritul și Carol cel Frumos, au fost tunse în batjocură și azvirlite într-o for-tăreață. Ludovic, venind la putere, a pus de-a ucis-o pe soața sa (15 aprilie 1315), pentru a se putea recăsători. Blanche, rămasă singură în temniță, a fost cu atît mai nenorocită ².

Aceasta era starea tristă în care se afla lumea cînd Filip și papa cel numit de el plecară pe tări-

¹ Eroul romanului lui Antoine de la Salle, datînd din veacul al XV-lea, și intitulat *Istorisire și hazlie cronică a micuțului Jehan de Saintré și a tinerei doamne de Belles-Cousine* — operă deosebit de însemnată pentru cunoașterea moravurilor feudale ale epocii.

² A fost, spune cu brutalitate călugărul istoric, împu-
iată de către temnicerul ei ori de către alții (n.a.).

mul celălalt să-și afle judecata. Jacques Molay, se spune, le dăduse răgaz un an de zile, din flăcările rugului, pentru a se înfățișa lui Dumnezeu. Clement plecă întâiul. Cu puțin înainte văzuse în vis întreg palatul său învăluit în flăcări... „De atunci, spune biograful, n-a mai știut ce-i veselia, nici n-a mai dăinuit“.

Șapte luni mai apoi i-a venit rîndul lui Filip. A murit în casa lui de la Fontainebleau. E înmormîntat în mica biserică din Avon.

Unii zic că ar fi murit la vînătoare, răsturnat de un mistreț. Dante, în elocința lui plină de ură, nu află, pentru a o spune, cuvinte destul de tari :

*„In ea se va vedea cu cît dîspreț
rănit-a Franța călpuind parale
cel ce muri de colții-unui mistreț.“¹*

Dar istoricul francez contemporan nu vorbește de fel despre acest accident. Spune că Filip s-a stins, fără a avea fierbințeală, fără a părea că suferă de vreun rău, spre marea mirare a doctorilor. Nimic nu prevestea o moarte atît de grabnică ; nu avea decît patruzeci și șase de ani. Fața lui frumoasă și mută păruse imposibilă în forfota atîtor evenimente. S-a crezut oare atins pe ascuns de blestemul lui Bonifaciu, sau al marelui maestru ? sau a fost mai degrabă înlăturat de înțelegerea marilor seniori ai regatului care s-au legat împotriva-i în chiar anul morții sale ? Baronii și nobilii îl urmaseră orbește împotriva papei ; după cum

¹ *Li si vedra il duol, che sovra Senna
Induce falseggiando la moneta*

Quel ce morra di colpe di cotenna (n.a.).

(Dante, *Paradisul*, cîntul XIX ; traducere de Eta Boeriu, E.L.U., 1965).

n-au rostit nici un cuvânt în apărarea fraților lor, mezinii feudalității; mă refer la templieri. Dar uzurpările aduse drepturilor lor și monedelor nu le-au putut răbda. La drept vorbind, regele legiștilor, dușmanul feudalității, nu avea altă forță militară spre a-i opune acesteia decât tot forța feudală. Era un cerc vicios din care nu mai putea ieși. Moartea l-a scos din încurcătură. [...]

Regele acesta pare să fi fost statornic și la locul lui. Nici o urmă de cheltuială privată. Număra banii dimpreună cu vistiernicul său la fiecare douăzeci și cinci de zile.

Fiul unei spanioloaice, crescut de un dominican, Egidio din Roma, aparținând casei Colonna, a dobândit ceva din duhul sumbru al Sfântului Dominic, după cum pe Ludovic cel Sfânt îl pecetluisese blindețea mistică a ordinului Sfântului Francisc. Egidio scrisese pentru elevul său o carte: *De regimine principium*¹ și nu a trebuit să se ostenească prea mult pentru a-i vîri în cap dogma dreptului nelimitat pe care-l au regii.

Filip pusese să-i fie tradusă *Consolarea* lui Boethius, cărțile lui Vegetius despre arta războinică și scrisorile lui Abailard și ale Eloizei² Necazurile întîmpinate la Universitate și în dragoste de către celebrul profesor, atît de persecutat de preoți, se bucurau de mare popularitate în această mare bătălie purtată de rege împotriva clerului. Filip cel Frumos se sprijinea pe Universitatea din Paris; îi căuta în coarne acestei turbulente republici, care la rîndu-i îl susținea. În timp ce Bonifaciu încerca să-și alieze călugării cerșetori, Universitatea îi persecuta prin persoana faimosului doctor

¹ Despre guvernarea principilor (lat.).

² Autorul *Romanului Trandafirului* (*Le Roman de la Rose*) Jean de Meung, îi tradusese aceste cărți (n. a.).

Jean Pique-Âne (Pungens-asinum)¹, campionul regelui împotriva papei. În clipa în care temple-rii au fost arestați, Nogaret adună întreaga populație universitară la Templu, magiștri și studenți, teologi și artiști, pentru a le citi actul de acuzare. E o adevărată forță să ai de partea ta un astfel de corp, și încă în capitală. Iată de ce regele nu a îngăduit ca papa Clement al V-lea să ridice școlile din Orléans la rangul de Universitate, creînd astfel rivală Universității sale din Paris.

Domnia aceasta marchează o perioadă constructivă pentru Universitate. Se pun acum bazele mai multor colegii decît de-a lungul întregului veac al XIII-lea, și încă dintre cele mai vestite.

În 1291 Locurile Sfinte sînt pierdute, perioada cruciadelor terminată. În 1298, venețianul Marco Polo, acest Cristofor Columb al Asiei, dictează relatarea unei călătorii, a unei șederi de douăzeci de ani în China și Japonia. Pentru prima oară oamenii află că după douăsprezece luni de mers dincolo de Ierusalim, dai de imperii, de nații civilizate. Ierusalimul nu mai e centrul lumii, nici cel al gîndirii omenești. Europa pierde Locurile Sfinte, dar începe să vadă lumea.

În 1321 apare prima lucrare de economie politică și comercială : *Secreta fidelium crucis*² de venețianul Sanuto. Titlu vechi, gîndire nouă. Autorul propune împotriva Egiptului nu o cruciadă, ci mai degrabă o blocadă comercială și maritimă. Cartea e ciudată ca alcătuire. Trecerea de la ideile religioase la cele negustorești e făcută cu stîngăcie. Venețianul, care, poate, nu dorește decît să

¹ Măgarul înțepător (lat.).

² Tainele credincioșilor crucii. (lat.).

reda Veneției ceea ce aceasta a pierdut o dată cu reîntoarcerea grecilor în Constantinopol, prezintă la început toate textele sfinte care-l în-deamnă pe orice bun creștin la cucerirea Ierusalimului, apoi lista judicios întocmită a mirodeniilor pe care Locurile Sfinte le dețin : piper, tămâie, ghimbir, caracterizează mărfurile și le cotează articol de articol. Calculează cu o precizie minunată cheltuielile de transport etc.

O mare cruciadă ia, într-adevăr, ființă în lume, dar de un soi cu totul deosebit. Mai puțin poetică, nu pornește nici în căutarea lănciei sfinte, nici a Graalului, nici a imperiului Trebizondei. Dacă am opri unul din vasele ei în larg, n-am da peste un prinț mezin al Franței în căutarea unui regat, ci mai degrabă peste vreun genovez ori venețian care ne-ar vinde bucuroș zahăr și scorțișoară. Iată eroul lumii moderne ; nu mai puțin erou decât celălalt : va primejdi pentru a câștiga un țechin tot atît cît și Richard Inimă de Leu pentru Sfîntul Ioan din Acra. Cruciatul negoțului își află cruciada în toate cele patru zări, iar Ierusalimul său pretutindeni.

Noua religie, aceea a bogăției, credinței în aur, are pelerinii, schimnicii și martirii ei. Care îndrăznesc și suferă deopotrivă cu ceilalți. Veghează, postesc, se înfrinează. Își petrec anii cei mai frumoși pe drumuri primejdioase, în contoare îndepărtate, la Tyr, la Londra, la Novgorod. Singuri și celibatari, închiși în cartiere întărite, se culcă înarmați pe tejghelele lor, laolaltă cu dulăi uriași ; aproape totdeauna jefuiți în afară de orașe, iar între zidurile lor adesea măcelăriți.

Nu era lucru ușor pe-atunci să neguțătorești. Să navighezi cu bine de la Alexandria la Veneția, fără vreo întîlnire neplăcută, încă nu era nimic.

Pentru a scoate cîștig bun, negustorul era silit să pătrundă adînc înspre nord. Trebuia ca mărfurile să călătorească prin Tyrol, pe malurile sălbătice ale Dunării, spre Augsburg ori Viena ; să coboare fără vreo poticneală printre pădurile întunecate și sumbrele castele ale Rinului ; s-ajungă la Colonia, orașul sfînt. Aici de-abia putea aduce mulțumiri Celui-de-Sus. Aici se întîlnesc nordul și sudul ; aici se tîrguiau oamenii Hansei cu venețienii. Ori o lua către stînga. Pătrundea în Franța, pe cuvîntul bunului conte din Champagne. Își desfăcea mărfurile la străvechile iarmaroace din Troyes, Lagny, Bar-sur-Aube sau Provins. De aici, în puține zile, putea ajunge la Bruges, marele popas din Țările de Jos, orașul ce număra șaptesprezece neamuri.

Dar n-au mai putut apuca pe drumul acesta din Franța după ce Filip cel Frumos, ajuns prin zestreă soției sale stăpîn în Champagne, dă ordonanțe împotriva lombarzilor, călpuiește banii, se amestecă să ciupească din dobînda cuvenită iarmaroacelor. Apoi a venit Ludovic Aiuritul care a supus la taxă tot ce se putea cumpăra sau vinde. Era de ajuns pentru a închide contoarele din Troyes. Nici nu mai era nevoie să interzică, așa cum a făcut, orice schimb cu flamanzii, genovezii, italienii și provențalii.

Mai tîrziu, regele Franței și-a dat seama că ucisesse găina cu ouă de aur. A scăzut taxele, i-a chemat pe negustori. Dar îi învățase el singur s-o apuce pe alt drum. Se duceau de-atunci în Flandra prin Germania sau pe mare. Pentru Venetia s-ă ivit prilejul unor expediții mai temerare, care, prin ocean, au pus-o în directă legătură cu flamanzii și cu englezii.

Regatul Franței, în marea lui întindere, rămânea aproape de nepătruns pentru comerț. Drumurile erau prea primejdioase, taxele de drumuri prea ridicate. Seniorii jefuiau mai puțin, dar agenții regelui îi înlocuiseră. Jefuit ca un negustor, ajunsese o vorbă proverbială. Mina regelui atingea totul ; și nu se făcea simțită decît prin gheara fiscului. Dacă ajungea să întroneze ordinea, o făcea confiscînd totul. Sarea, apa, aerul, apele, pădurile, vadurile, trecătorile, nimic nu scăpa ubicultății fiscale.

VEACUL AL XIV-LEA. CRÉCY, POITIERS. ETIENNE MARCEL. SE ÎNFIRIPĂ SPIRITUL PATRIOTIC

Bătălia de la Crécy ¹ nu e o simplă bătălie, luarea Calais-ului nu înseamnă simpla ocupare a unui oraș ; aceste două evenimente închid în ele o mare revoluție socială. Întregul ordin al cavalerilor a fost nimicit de către o bandă de pedestrași. O tactică nouă ieșea la iveală dintr-o stare nouă a societății ; nu era treabă de istețime și de gîndire. Eduard al III-lea nu era nici Gustav-Adolf, nici Frederic. Întrebuințase pedestrima din lipsă de călăreți. În primele expediții, oștile sale erau alcătuite din războinici încercați, nobili și servanții lor. Dar nobilii se plictiseau în campaniile acestea fără de sfîrșit. Nu puteai ține cine știe cît sub drapel o armată feudală. Englezii, în ciuda gustu-

¹ Bătălia a avut loc la 26 august 1346, trupele engleze fiind comandate de Eduard al III-lea, iar cele franceze de Filip al VI-lea de Valois.

lui lor pentru hoinăreală, iubesc *home*¹-ul. După scurgerea citorva luni, baronul simțea nevoia să se întoarcă la *baronial hall*², să-și vadă pădurile, cîinii, să plece la vînătoare de vulpi. Soldatul mercenar, atîta vreme cît nu era bogat, cît nu avea nici ciorapi, nici încălțări, ca irlandezii și galii tocmiți de Eduard, era mai puțin bîntuit de gîndul întoarcerii. *Home*-ul, căminul lui, era țara dușmană. Rămînea cu dragă inimă angajat într-o bătaie care-l hrănea, îl îmbrăca, fără a mai socoti cîștigul. Așa se explică de ce armata engleză, încetul cu încetul, ajunge a se alcătui aproape în întregime din mercenari, din pedestrași.

Bătălia de la Crécy dezvăluie un secret pe care nimeni nu-l bănuia, incapacitatea militară a lumii feudale, care se crezuse singura lume militară. Războaiele private dintre baroni, de la canton la canton, în izolarea primitivă a evului mediu, nu putuseră duce la această descoperire, gentilomii erau învinși de alți gentilomi. Nici cele două secole de înfrîngerii din timpul cruciadelor nu le pătase reputația. Creștinătatea în întregul ei era interesată să-și ascundă sieși victoriile obținute de necredincoși. [...]

Toată cavalerimea se afla adunată acolo la Crécy, flamurile fluturau în vînt, blazoanele cele mîndre, leii, acvilele, foișoarele, pitacii aduși din cruciade, întreaga mîndrețe a simbolisticii armoarilor își lua ochii. În față, în afară de cei trei mii de războinici, nu se aflau decît desculții din comunele engleze, asprii munteni din Țara Galilor, porcarii din Irlanda, neamuri oarbe și sălbătice, care nu știau nici franțuzește, nici englezește, nici

¹ Cămin (engl.).

² Conacul nobiliar (engl.).

la cavalerie nu se pricepeau. Asta nu i-a împiedicat să țintească în lege flamurile cele nobile; și să doboare încă și mai multe. Nu se afla nici o punte de înțelegere pentru a cerși îndurare sau tocmeală. Velșul sau irlandezul nu-l înțelegea pe baronul răsturnat care-i făgăduia să-l îmbogățească : nu răspundea decît cu cuțitul.

Cu toată romanescă bravură a unui Jean de Bohême și a atîtor altora, strălucitoarele flamuri au fost mînjite în ziua aceea. Cu greu se mai puteau spăla, după ce fuseseră tăvălite, nu de către nobila mînușă a armurii senioriale, ci de miinile acelea bătucite. Credința în nobilime a numărat din ziua aceea mulți neîncrezători. Simbolistica herburilor și-a pierdut întreaga strălucire. Oamenii se îndoiau dacă leii aceia mușcă și dacă dragonii de mătase aruncă de-adevărat foc și pară pe nări. Vaca Șvițerei și vaca Țării Galilor păreau niște blazoane tot atît de bune.

Ca poporul să se încredințeze de toate acestea a trebuit să treacă mult timp, să aibă loc multe înfrîngeri. Crécy n-a fost de-ajuns, și nici chiar Poitiers. Dezaprobarea față de nobilime, ce s-a făcut curajos simțită după bătălia de la Azincourt, e încă mută și respectuoasă sub Filip de Valois. Oamenii nu se plîng, nu se revoltă; ci suferă, lîncezesc, amorțesc copleșiți de rele. Puțină nădejde pe pămînt, deloc într-altă parte. Credința e zdruncinată; feudalitatea, de data asta, e încă și mai mult.

Spaima a fost mare la Paris cînd fugarii de la Poitiers ¹, cu delfinul în frunte, au venit să spună că nu se mai află nici rege, nici baroni în Franța,

¹ În anul 1356.

că toți fuseseră uciși, ori prinși. Englezii, retrași pentru o clipă să-și pună prada în siguranță, aveau fără doar și poate să se întoarcă. Oamenii se așteptau ca de data asta să ia nu Calais-ul, ci Parisul și regatul întreg.

Nu era mare lucru de nădăjduit dinspre partea delfinului, nici a fraților săi. Prințul era lipsit de vigoare, palid, neputincios. Nu avea decît nouăsprezece ani. [...]

Dar orașul nu avea nevoie de delfin. S-a pus singur în stare de apărare. Starostele negustorilor, Etienne Marcel, a făcut rînduială în toate. Mai întîi, pentru a nu fi luați prin surprindere în timpul nopții, au făurit și au întins lanțuri. Apoi au înălțat zidul parapetilor ; pe creasta lor au fost așezate baliste și alte mașini, precum și toate tunurile ce le aveau. Numai că vechile ziduri ale lui Filip-August nu mai puteau cuprinde Parisul ; orașul se revărsase din toate părțile. [...]

Nu pot expune pe înțeles revoluția ce va urma și rolul jucat de Paris, fără să spun ce e Parisul.

Herbul Parisului e o corabie. La începuturi a fost el însuși o corabie, o insulă, plutind între Sena și Marna, de pe atunci unite, dar nu contopite.

La sud, orașul cărturar, la nord, orașul neguțătoresc. În mijloc Cetatea, catedrala, palatul, autoritatea.

Această frumoasă armonie a unei cetăți plutitoare între două orașe deosebite, care o împrejmuesc cu gingășie, ar fi de ajuns pentru a face din Paris orașul unic, cel mai minunat care a fost vreodată. Roma, Londra nu au nimic asemănător ; sînt aruncate de-o singură parte a fluviului.

Forma Parisului e nu numai frumoasă, ci de-a dreptul organică. Individualitatea primitivă stă în Cetate, căreia au venit să i se alipească cele două universități, a științei și a comerțului, totul constituind adevărata capitală a sociabilității umane.

Autoritatea, Cetatea o constituia insula. Dar pe cele două maluri, două azile se deschideau independenței. Universitatea dispunea de legile ei pentru studenți, Templul de ale sale pentru meșteșugari ¹.

Cînd Guillaume de Champeaux, învins de Abailard la Școala de la Notre-Dame, s-a refugiat la abația Saint-Victor, invincibilul argumentator l-a urmărit și și-a așezat tabăra la Sainte-Geneviève. Războiul acesta, acest *secessio* ² pe o altă Aventino ³, a întemeiat școlile de pe colină. Abailard, al cărui cuvînt era de-ajuns pentru a ridica un oraș în deșert, a fost astfel unul dintre fondatorii Parisului meridional. Orașul eristic s-a născut din dispută.

La apus nu se putea întinde. Se izbea de nezdruccinatul zid al minăstirii Saint-Germain-des-Prés. Vechea abație, care văzuse orașul foarte mic, care îl ajutase la început să crească, s-a pomenit impresurată, asediată de el. Dar rezista. Orașul, născut din Sena, n-avea decît să se întindă pe celălalt mal. Și-a așezat acolo halele, căsăpiile, cimitirul Inocenților. Dar o dată mărginit în partea aceasta între Luvru și Templu, s-a umflat, ne-

¹ Cinci sute de ani după nimicirea templierilor, incinta Templului — mult micșorată, e drept — îi proteguia încă pe micii negustori împotriva regulamentelor corporațiilor (n. a.).

² Despărțire, retragere (lat.).

³ Colina Aventino; una din cele șapte coline pe care e clădită Roma. Aluzie la retragerea plebei pe Aventino (493 î.e.n.), în semn de protest împotriva patricienilor.

putindu-se alungi, făcînd pîntecul acela care merge de la Châtelet la poarta Saint-Denis.

Jurisdicția ecleziastică, Notre-Dame, Saint-Germain și-au găsit adversari de temut în regii noștri. [...]

Universitatea la rîndu-i se războia deseori cu Notre-Dame, cu Saint-Germain. Regele o susținea. Dădea aproape totdeauna dreptate studenților iar nu tîrgoveșimii, nici chiar starostelui ei. Starostele își cerea de obicei iertare pentru a fi făcut dreptate. Regele avea nevoie de Universitate: se sprijinea bucuros pe marea ei putere, fără să-i treacă prin minte că s-ar putea întoarce împotriva-i. [...]

Populația [Parisului] era nu numai foarte numeroasă, ci și foarte inteligentă, întrecînd cu mult populația Franței de pe vremea aceea. Fără a pune la socoteală prezența marii Universități, negoțul, banca, lombarzii trebuie să fi avut și ei rolul lor în primenirea ideilor. Parlamentul, la care făceau apel toate curțile de judecată din Franța, atrăgea la Paris o lume întreagă de împricinați. Camera de Conturi, acest mare tribunal al finanței, *imperiul Galileii*, cum i se spunea, atrăgea și ea mulțimea de lume într-o vreme cînd fiscalitatea era în toi. Tîrgoveșii ocupau cele mai înalte funcții. Barbet, maimarele monetăriei sub Filip cel Frumos, Poilvilain, vistiernicul regelui Ioan, erau tîrgoveși din Paris. Regele arăta încredere orașului. [...]

Căpetenia firească a acestei numeroase populații era nu starostele domnesc, șeful agiei, aproape totdeauna impopular, ci starostele negustorilor, împuternicitul consilierilor municipali din Paris. În starea de părăsire în care regatul se afla după

bătălia de la Poitiers, Parisul ia inițiativa, iar în Paris — starostele negustorilor.

Statele din nordul Franței, adunate la 17 octombrie, o lună dupăătălie, grupară patru sute de deputați orășenești, avînd în frunte pe Etienne Marcel, starostele negustorilor. Seniorii, cei mai mulți dintre ei ostateci, nu participară decît prin trimiși. Tot așa se întîmplă și cu episcopii. Cuvîntul hotărîtor îl avură deputații orașelor, mai ales cei din Paris. În ordonanța din 1357, rezultatul memorabil al acestor State, se simte verva revoluționară și în același timp geniul administrativ al mării comune. Numai așa se explică limpezimea, unitatea de vederi ce caracterizează acest act. Franța n-ar fi făcut nimic fără Paris.

Statele, adunate la început în localul Parlamentului, apoi la cordilieri, numiră un comitet de cincizeci de persoane pentru a lua cunoștință de starea din regat. Acestea voră „a afla întîi și întîi ce se alesese de marea bogăție stoarsă de pe spinarea regatului în vremurile trecute, prin zeciuială, maltotă, biruri, bătutul monezilor, ca și prin orice altă jecmăneală, în timp ce oamenii erau necăjiți și chinuiți, ostașii prost plătiți, iar regatul prost păzit și apărat. Dar despre asta nimeni nu se pricepea a da socoteală“¹.

Tot ceea ce aflară a fost risipa înspăimîntătoare, furtişagurile săvîrșite din lăcomie, sfeteriselile. Regele, în toiul strîmtorării publice, dăruise cincizeci de mii de scuzi unuia singur dintre cavalerii săi. Dintre slujbașii domnești nici unul nu avea mîinile curate. Imputerniciții Statelor îi dădură de știre delfinului că, în adunare publică, îi vor cere să-și urmărească în judecată slujbașii necin-

¹ După Froissart (n. a.).

știți, să-l elibereze pe regele Navarrei și să îngăduie ca treizeci și șase dintre aleșii Statelor, câte doisprezece din fiecare stare, să ajute la cîrmuirea regatului.

Delfinul, care nu era rege, nu putea nicicum să dea regalitatea pe mîna Statelor. Amină data adunării, sub pretextul unor scrisori primite de la rege și împărat. Apoi îi poștește pe deputați să se întoarcă la ei în provincii, spre a cere părerea alor lor, în timp ce el avea să-și consulte tatăl.

Statele din Sud, adunate la Toulouse, atît de aproape de primejdie,¹ s-au arătat mai supuse. [...]

Ce s-a ales de Paris, părăsit astfel, fără rege, fără regină, fără delfin ? Orășenii vedeau sosind prin toate porțile țaranii cu familiile și puținul lor avut ; apoi, în lungi șiruri lugubre, călugării și călugărițele de prin împrejurimi. Toți fugarii aceștia povesteau lucruri înspăimîntătoare despre cele ce se petreceau prin sate. Seniorii, cei luați prizonieri la Poitiers, dîndu-li-se drumul pe cîvînt, veneau pe pămînturile lor pentru a strînge la repezeală prețul răscumpărării, și-l ruinau pe țaran. Pe deasupra mai veneau și oștenii din armata împrăștiată, jefuind, siluind și ucigînd. Îl puneau la cazne pe cel care nu mai avea nimic, ca să mai stoarcă ceva. Domnea în toate satele spaima, ca pe vremea *încălzitorilor*² din timpul Revoluției.

¹ Adică de Aquitania, de englezi. Începînd din 1154, prin căsătoria Eleonorei de Aquitania cu Henric al II-lea Plantagenetul, regele Angliei, provincia Aquitania trecuse în posesiunea Angliei.

² În orig. : *les chauffeurs* — astfel erau denumite în timpul Revoluției bandele de tîlhari care prădau și ucidteau prin satele Franței. Pentru a face victimele să divulge locul ascunzătorilor de bani etc., recurgeau la supliciuul focului (le țineau picioarele în foc).

Statele intrunindu-se din nou la 5 februarie 1357, Marcel și Robert le Coq, episcop din Laon, le-au prezentat caietul de doleanțe, obținând făgăduială că fiecare deputat îl va comunica provinciei sale. Lucrul acesta, foarte rapid pentru acel timp și mai ales pentru anotimpul în care se aflau, s-a îndeplinit într-o lună. La 3 martie, delfinul primește doleanțele. Îi sînt prezentate de către Robert le Coq, fost, rînd pe rînd, avocat la Paris, consilier al lui Filip de Valois, președinte al Parlamentului, și care, ajungînd episcop-duce la Laon, dobîndise independența marilor demnitari ai Bisericii. Le Coq, deopotrivă om al regelui și al comunelor, se ducea de la unii la alții sfătuiind amîndouă părțile. Era asemuit cu tesla (*bis-acuta*¹) dulgherului, *care taie la amîndouă capetele*. După ce Le Coq, a vorbit, seniorul de Péquigny din partea nobililor, un avocat din Bâville din partea comunelor, Marcel din partea tîrgoveților din Paris, spuseră cu toții că încuviințează deplin ceea ce cuvîntase.

Această muștrare a Statelor era în același timp o cuvîntare și o dojană. Mai întîi, delfinul era sfătuit să aibă frica lui Dumnezeu, să-l cinstească pe El și pe slujitorii Lui, să-i păzească poruncile. Trebuia să-i înlătore pe cei răi din preajmă-i, să nu poruncească *nimic la îndemnul tinerilor fără minte și neștiutori*. Să nu aibă nici o îndoială, i s-a spus, Statele exprimă gîndul regatului, de vreme ce deputații erau în număr de opt sute și consultaseră provinciile de unde veneau. Cît despre cele ce i se șoptise, că deputații aveau de gînd să-i ucidă sfetnicii, era, îl încredințau, o minciună, o calomnie.

¹ Cu două tăișuri (lat.).

Cereau ca în intervalul dintre adunări delfinul să guverneze asistat de treizeci și șase de aleși ai Statelor, câte doisprezece de fiecare stare. Alți aleși trebuiau să fie trimiși în provincii, investiți cu puteri aproape nelimitate. Puteau pedepsi prin judecare, puteau să sechestreze, să constrângă, să numească în funcții, să plătească lefuri, să pedepsească slujbașii domnești, să convoace Statele provinciale etc.

Statele căzură de acord să se verse atît cît trebuia pentru întreținerea a treizeci de mii de oșteni. Dar îi făgăduiau delfinului că ajutorul acesta *n-avea să fie ridicat, nici folosit, de oamenii săi, ci de oameni de treabă și cu minte, cinstiți și avuți, numiți de cele trei stări*. O nouă monedă trebuia să se bată, dar urmînd instrucțiunile și după tiparele aflătoare în mîinile starostelui negustorilor din Paris. Nici o schimbare în starea banilor fără consimțămîntul Statelor.

Nici pace să nu se încheie, nici oastea să nu se strîngă fără încuviințarea lor.

Fiece bărbat din Franța era obligat să se înarmeze. Nobilii nu vor putea părăsi regatul în nici un chip. Vor pune capăt oricărui război privat. „Și că de vreunul o face dimpotrivă, oamenii dreptății de pe acele locuri, ori, dacă nevoie va fi, *oamenii cei de treabă din țară să-i prindă pe cutare scandalagii... și să-i silească fără zăbavă, punîndu-i pe ei la popreală și negustorindu-le averile, pace să facă și să încheie războirea*“. Iată-i pe nobili supuși supravegherii comunelor. [...]

Deși unul din principalii redactori ai ordonanței, Le Coq, era avocat și se număra a fi unul din președinții Parlamentului, magistrații sînt aspru tratați. Li se interzice să facă negoț; să se încîrdășeze, să încalce drepturile de judecată. Li se reproșează

lenevia. Unora li se micșorează leafa. Reformele sînt drepte ; dar tonul e aspru, oțărît și dușmănos. Se vede bine că Parlamentul refuza să sprijine Statele și comuna.

Președinții și alți membri ai Parlamentului aflați în anchetă nu vor primi decît patruzeci de soli pe zi. „Mulți au obiceiul de iau leafa prea mare și umblă trași de cîte patru ori cinci cai, pe cînd, dacă i-ar ține pe cheltuiala lor, s-ar mulțumi și cu doi, ori trei.“

Marele consiliu, Parlamentul, Camera de Conturi, sînt învinuite de neglijență. *Hotărîri care se cuveneau date acu douăzeci de ani, încă nu s-au dat.* Consilierii sosesc tîrziu, cina li se prelungește peste măsură, iar după cină *nu fac mare lucru.* Cei de la Camera de Conturi „se vor jurui pe sfînta *Evanghelie* că temeinic și cinstit îi vor apăra pe poporenî, și în bună rînduială, fără să-i înșele.“ Marele consiliu, Parlamentul, Camera de Conturi trebuie să se strîngă *la răsăritul soarelui.* Membrii marelui consiliu care nu vor veni *dis-de-dimineată* vor pierde plata pentru ziua aceea.

Aceștia, în ciuda poziției lor înalte, sînt puși la punct, după cum se vede, de către burghezii legistatori.

Această mare ordonanță din 1357, pe care del-finul a fost obligat s-o semneze, e mult mai mult decît o reformă. Schimba dintr-o dată felul de guvernămînt. Punea administrația în mîna Statelor, substituind republica monarhiei. Încredința cîrma poporului, într-o vreme cînd nu exista încă popor. Să constitui un nou guvernămînt în plin război era o operație deosebit de primejdioasă, ca o armată ce și-ar schimba planul de bătălie în prezența inamicului. Era de temut ca Franța să nu piară în acest reviriment.

Ordonanța nimicea abuzurile. Dar regalitatea nu trăia decît din abuzuri.

În realitate, exista oare Franța ca persoană politică ? I se putea atribui o unitate comună de voință ? Ceea ce putem afirma e că autoritatea îi apărea încă în întregime întruchipată de regalitate. Nu dorea decît reforme parțiale. Ordonanța aprobată de State nu era, pe cît se pare, decît opera unei comune, a unei mari și inteligente comune, care vorbea în numele regatului, și pe care regatul avea s-o părăsească în acțiune.

Nobilii consilieri ai delfinului, în ura lor de nobili împotriva tîrgoveților, în pizma lor provincială împotriva Parisului, își asmuțeau stăpînul să țină piept. [...]

Regatul, fără putere, aflat pe moarte pentru a spune astfel, zăcea ca un cadavru. Gangrena lucra în trupul lui, viermii colcăiau ; viermii, adică tilharii, englezi și navarezi. Tot putregaiul acesta izola, despărțea unul de altul membrele bietului trup. Se vorbea de regat ; dar nu se mai aflau State cu adevărat generale, nimic general, comunicațiile încetaseră, nu se mai aflau drumuri pe care să te îndrepti spre adunări. Drumurile erau adevărate capcane. Țarinile, un cîmp de bătaie ; războiul bîntuia peste tot și în același timp, fără să poți desluși prieten ori dușman.

În această dislocare a regatului, comuna se menținea vie.¹ Dar cum putea comuna trăi singură,

¹ „Etienne Marcel avea deosebită grijă de organizarea milițiilor orășenești, care existau de mult, dar erau lipsite de disciplină. Numeste pentru fiecare cartier cîte un șef militar, căruia i se spunea cartierist.

În același timp, intră în cele mai mici amănunte ale administrației municipale. Poruncește parizienilor printr-o ordonanță «să țină curățenie pe străzi, fiecare în

fără ajutorul țării în mijlocul căreia se afla ? Parisul, neștiind pe cine să învinuiască de starea jalnică de lucruri, învinuia Statele. Delfinul, prinzînd curaj, spune că dorește să cîrmuiască lipsindu-se pe viitor de tutore. Împuterniciții Statelor se retrag. Dar delfinul se pomenește cu atît mai incurcat. Încearcă să facă oarecare bani din vînzarea slujbelor, dar banii nu vin. Iese din Paris ; cîmpurile erau toate o pără. În orice tîrgușor ar fi poposit, tîlharii l-ar fi putut răpi. Se întoarce să se cuibărească în Paris, încredințîndu-se iarăși Statelor. [...]

O ciocnire era inevitabilă. Marcel, pentru a-i incuraja pe parizieni prin numărul lor mare, îi pune să poarte bonete vrîstate în albastru și roșu, culorile orașului. Scribe și ceilalți orașe, rugîndu-le să poarte și ele. Amiens și Laon fac întocmai. Dar puține altele mai consimt.

Între timp, starea jalnică de la sate aducea, îngrămădea în Paris o mare mulțime de țărani. Deale gurii se găseau tot mai greu și erau scumpe. Tîrgoveții care stăpîneau cîte ceva în Ile-de-France, de unde scoteau nenumărate bunătăți, ouă, unt, brînzeturi, păsăret, nu mai primesc nimic. Găsesc aceasta cu deosebire neplăcut. La 22 februarie, delfinul dă încă o nouă ordonanță, prin care călpuia din nou banii.

A doua zi, starostele negustorilor îi adună la Saint-Elois, înarmați, pe toți cei din corporațiile

dreptul casei lui, și să nu-și lase purceii slobozi, dacă vrea să nu se pomenească cu ei uciși de paznici».

Aceste măsuri polițienești erau cu atît mai necesare cu cît în acel timp populația Parisului crescuse mult din pricina țărănilor veniți să-și caute adăpost.

Marcel n-a închis niciodată porțile acestor nefericiți și a ferit Parisul pînă în ultima clipă de foamete și de ciumă." (Perrens, *Etienne Marcel*, p. 139, 1860) (n. a.).

meșteșugărești. La ceasurile nouă, această mulțime înarmată recunoaște pe stradă pe unul din consilierii delfinului, avocat la Parlament, jupîn Régnault Dacy, care se întorcea de la palat acasă, lângă Saint-Landry. O iau la fugă după el ; acesta se năpustește în casa unui plăcintar, unde e lovit de moarte ; n-a mai avut cînd să scoată un strigăt. În acest timp, starostele, urmat de numeroși purtători de bonete albastre și roșii, pătrunde în palatul delfinului, urcă pînă în camera lui și îi spune ritos că trebuie să pună rînduială în trebile regatului : că regatul acesta, la urma urmelor, avea să fie al lui și era de datoria sa să-l apere de cei care stricau țara toată. Delfinul, avînd de-o parte și de alta pe sfetnicii săi obișnuți, mareșalii de Champagne și de Normandie, răspunse cu mai multă îndrăzneală ca de obicei : „Aș face-o bucuros dacă aș avea cu ce ; dar e de datoria celui care are drepturile și foloasele să aibă grijă și de regat“. Mai spuse cîteva cuvinte înțepate și starostele izbucni : „Monsenior, să nu te uimești de fel de cele ce ai să vezi ; așa trebuie să se întîmple“. Apoi, întorcîndu-se către oamenii cu acoperăminte roșii, le zise : „Săvirșiți repede cele pentru care ați venit“. În aceeași clipă aceștia se aruncară asupra mareșalului de Champagne ucigîndu-l lângă patul delfinului. Mareșalul de Normandie se adăpostise într-un cabinet ; îl urmăriră ucigîndu-l de asemeni. Delfinul se credea pierdut ; singele improșcase pînă pe hainele lui. Toți oamenii săi fugiseră. „Scapă-mi viața“, se rugă de staroste. Marcel îi spuse să nu se teamă de nimic. Schimbă boneta lui cu a delfinului, așezîndu-i astfel pe creștet culorile orașului. Toată ziua Marcel purtă cu îndrăzneală pălăria delfinului. Mulțimea îl aș-

tepta în piața Grève. Cuvîntă de la o fereastră, zicînd că cei care fuseseră uciși erau trădători și întrebă poporul dacă îi dă sprijinul. Mai mulți strigară că îl aprobă în totul, și că i se alătură pe viață și pe moarte.

Marcel se întoarse la palat însoțit de o mulțime de oameni înarmați, pe care îi lăsă în curte. Îl găsi pe delfin pătruns de spaimă și durere. „Nu te necăji, monseniore, îi spuse. Ceea ce s-a făcut pentru a înlătura primejdii și mai mari s-a făcut și din voința poporului.“ Și îl rugă să încuviințeze totul. [...]

Nobilimea și comuna aveau să se înfrunte și se măsurau, cînd un al treilea se ridică, la care nimeni nu se gîdea. Suferințele țaranului întrecuseră măsură; toți loviseră în el, ca într-o vită de povară prăbușită sub greutate: vita s-a ridicat turbată și a mușcat.

Am mai spus o dată: în acest război cavaleresc pe care-l purtau cu arme curtenești nobilii Franței cu ai Angliei, nu era de fapt decît un singur dușman, după cum victima relelor războiului nu era decît una: țaranul. Înainte de război, acesta se sleise pentru a procura somptuozitatea seniorilor, pentru a plăti armele lor cele frumoase, blazoanele emailate, flamurile cele bogate pe care le pierduseră la Crécy și la Poitiers. După, cine a plătit răscumpărarea? tot țaranul.

Prizonierii, dîndu-li-se drumul pe cuvînt, veniră pe pămînturile lor ca să adune în grabă sumele uriașe făgăduite fără tocmeală pe cîmpul de bătăie. Avutul țaranului nu era greu de măsurat. Vitele numai pielea și osul, plug și căruță ca vai de lume și cîteva unelte acolo. Mobilier nu avea deloc. Nimic pus la păstrare, afară de puținele boabe de sămînță. Acestea luate și vîndute, ce-i mai ră-

mînea seniorului ? trupul, pielea nenorocitului. Dar tot nu se lăsa pîgubaş, voia să mai stoarcă ceva. I se tot părea că mîrlanul are vreo ascunzătoare în care doseşte. Ca să mărturisească, îşi dădea toată osteneala. Îi ţinea picioarele în pară. Nu precupeţea nici fierul, nici focul.

Nu mai sînt castele cum erau pe-atunci ; edictele lui Richelieu, Revoluţia şi-au făcut datoria. Dar pînă şi astăzi, cînd o luăm pe drumul ce duce pe sub zidurile de la Taillebourg¹ ori Tancarville², cînd în adîncul Ardenilor, în pasul de la Montcornet, zărim deasupra creştetelor noastre piezişa şi răuprevestitoarea fereastră care ne priveşte trecînd, inima ni se strînge, resimţim ceva din suferinţele celor care, veacuri în şir, au pătimit la poalele acestor turnuri. Nici nu-i nevoie pentru asta să fi citit istorisirile de demult. Sufletele părinţilor noştri freamătă încă în noi pentru dureri uitate, aidoma aproape cu rînitul pe care-l doare braţul ce nu-l mai are.

Ruinat de către seniorul său, ţăranul încă nu era scăpat. Prin asta s-au deosebit războaiele acestea cumplite ale englezilor ; în timp ce ruinau regatul pe de-antregul, îl mai şi jefuiau bucăţică cu bucăţică. În tot cuprinsul ţării se alcătuiră bande zise de englezi şi de navarezi. [...]

Şefii lor nu erau, cum s-ar putea crede, oameni de nimic, încirdăşiţi mărunţi, ci nobili, adesea seniori. Fratele regelui Navarrei jefuia cot la cot cu ceilalţi. În permisele de liberă trecere vîndute de el negustorilor care aduceau mărfuri oraşelor, cruţa anume marafeturile pentru nobili, podoa-

¹ Ruinele castelului medieval (veacul al XIII-lea) de la Taillebourg, pe valea Charentei (Bordeaux).

² Castel medieval din veacul al XI-lea, dominînd faleza în estuarul Senei.

bele militare : „căciulă de castor, pene de struț, fier pentru spade“.

Cavalerii din veacul al XIV-lea aveau altă misiune decît cea din romane : să-l zdrobească pe cel slab. Seniorul d'Aubréicourt fura și ucidea la voia întîmplării, *pentru a se acoperi de merit în ochii doamnei sale*, Isabelle de Juliers, nepoată a reginei Angliei : „Căci nevîrstnic se afla și îndrăgostit peste poate“. Se străduia din răspuțeri pentru a ajunge barem conte de Champagne. Destrămarea monarhiei dădea acestor prădători speranțe nebunești. Se luau la întrecere care să între, prin vicleșug ori prin forță, în vreun castel prost păzit. Căpitaniii fortificațiilor se socoteau dezlegați de jurămîntul lor. Nici tu rege, nici tu credință. Își vindeau, își schimbau locurile, garnizoanele.

Traiul acesta plin de tulburări, de aventuri, după atîția ani de supunere față de regi, era bucuria nobililor. Semănau cu o bandă de ștrengari ieșiți pe poarta școlii și care nu cruță nimic în joaca lor. Froissart, istoricul lor, e neobosit cînd le povestește frumoasele isprăvi. Îl interesează soarta acestor jefuitori, participă cu toată inima la norocul care dă peste ei : „Și cîștigau într-una bieții tîlhari, tot prădînd tîrguri și castele...“ etc. Nu i se întîmplă nicăieri să le pună la indoială cîntea. Abia dacă se îndoiește de mîntuirea lor.

Spaima era într-atît de mare la Paris, că tîrgoveții dăruiseră Fecioarei o luminare avînd, spune-se, lungimea foișorului din oraș. Bisericile nu mai îndrăzneau să sune clopotele, decît doar pentru ora stingerii, de teamă ca nu cumva străjile de pe ziduri să nu-l mai audă venind pe dușman. Dar cît de mare era spaima celor de la țară ! Țăranii nu mai dormeau. Cei de pe malurile Loirei își petreceau nopți în șir în ostroave, ori în corăbii

oprite în mijlocul apei. În Picardia, oamenii săpau în pământ și se ascundeau acolo. De-a lungul Sommei, de la Péronne pînă la vărsare, se mai puteau număra încă în veacul trecut treizeci de asemenea subterane. Iată ce ne-ar putea face o oarecare idee despre groaza din acele vremuri. Erau galerii lungi și boltite, de șapte sau opt picioare lărgime, mărginite pe de lături de vreo douăzeci, treizeci de încăperi, în mijloc avînd săpat un puț prin care de sus venea aerul, iar în jos dădea de apă. Jur-împrejurul puțului se aflau un fel de staule mari ca pentru vite. Grija cu care erau întreținute și soliditatea lor arată îndeajuns că acesta era felul obișnuit de a locui al bieților oameni din acele vremi. Familiile se înghesuiau aici la apropierea dușmanului. Femeile, copiii, putrezeau acolo săptămîni și luni de-a rîndul, în vreme ce bărbații abia dacă îndrăzneau să se avînte pînă la clopotniță, să vadă dacă oștile părăsesc ținutul.

Dar acestea nu se retrăgeau totdeauna îndeajuns de repede, pentru ca bieților oameni să le stea în putință să semene ori s-adune grînele. Degeaba se adăposteau sub pământ, foamea îi ajungea și acolo. Înspre Brie și Beauvais mai ales, nu mai rămăseseră de nici unele. Totul era nimicit, una cu pămîntul. Numai prin castele se mai putea găsi cîte ceva. Țăranul, înrăit de foamete și lipsuri, a pătruns cu de-a sila în castele, i-a gîtuît pe nobili.

Niciodată nobilii nu și-ar fi închipuit o asemenea îndrăzneală. Rîseseră de-atîtea ori de acești oameni simpli și supuși cînd încercau să le pună arma în mînă și să-i tragă cu de-a sila la război. Țăranul era numit în bătaie de joe Jacques Bon-

homme¹ așa cum le spunem noi azi Jeanjean² la recruți. Cine s-ar fi temut să se poarte urît cu niște oameni care purtau cu atîta stîngăcie armele? Nobilii aveau și o zicală: „Pe mîrlan de-l mîngîi, se obrăznicește; pe mîrlan de-l scuturi, iute se-mblînzește“³.

Alde Jacques au plătit seniorilor lor o datorie de mai multe veacuri. A fost o răzbunare de oameni ieșiți din minți, de osîndiți. Dumnezeu părea să fi lăsat lumea cu totul și cu totul în părăsire. Nu numai că-i măcelăreau pe seniorii lor, dar încercau să le nimicească familiile în întregime, ucigîndu-i pe tinerii moștenitori, terfelindu-le onoarea, batjocorind doamnele. Apoi, ca niște sălbatici, se împopoțonau cu haine simandicoase, ei și nevestele lor, hainele frumoase și sîngerînde ale morților.

Dar nu erau pînă într-atît de sălbatici ca să nu facă toate acestea cu un fel de bună rînduială, mergînd sub flamuri, în frunte cu un căpitan, unul de-ai lor, un țaran viclean pe nume Guillaume

¹ V. nota de la p. 65—66.

² În sensul de Jean-blegul, Jean-papă-lapte (în traducere literală: Jeanjean = Ionion). —

³ „În vremurile bune de altădată, cînd seniorul nu voia să ucidă, sau nu voia s-o facă la întîmplare, sau din greșeală, recurgea la o farsă care se repeta adesea și care ajunsese tradițională. Bărbatul era vîrit sub covata de frămîntat pîinea, iar deasupra o azvîrlea pe femeie, ca într-un pat, unde o siluia. De se afla cumva vreun copil care să-l sîciie cu scîncetele lui, era legată de el, foarte din scurt, o pisică, care la rîndu-i era legată de una dintre labe. Închipuți-vă în ce stare se afla Jacques Bonhomme ieșind de sub covată, galben încă de furie sub stratul de făină care-l face caraghios, lipsindu-l pînă și de demnitatea deznădejdiei; închipuți-vă cum dă ochii cu femeia sau cu fiica lui pîngărită, copilul aflîndu-l înșîngerat, desfigurat, cîteodată ucis de furia pisicii.“ După Bonnemère, *Histoire des Paysans* (n. a.).

Callet. „Și în însoțirile acestea plugari se aflau mai ales, câteodată și țirgoveți cu stare și alții. Când îi întrebai, spune Froissart, de ce fac așa, răspuns dădeau că nu știu, dar că făceau așa văzându-i pe alții că fac ; și socoteau ei că în chipul acesta se cuvine a-i nimici pe toți nobilii și gentilomii din lume.“

Așa se face că toți seniorii și nobilii s-au legat împotriva lor, fără deosebire de tabăra din care făceau parte. Carol cel Rău i-a îmbrobodit, i-a pofțit pe capii lor cei mai de vază, și în timpul tratativelor a pus mîna pe ei. L-a încununat pe regele lor cu o pirostrie înroșită în foc. A surprins apoi oamenii din ceată lîngă Montdidier și i-a măcelărit pînă la unul. Nobilii s-au liniștit, au luat armele în mînă și au început să ucidă și să dea foc prin sate, care cum îi venea. [...]

Nobilii i-au prins peste tot pe țărani, fără a voi să știe dacă luaseră ori nu parte la răzmeriță ; „și au adus, spune un contemporan, atîta rău în țară, că nu mai era nevoie să vină englezii ca să nimicească regatul. Căci niciodată n-ar fi izbutit să facă tot ce-au săvîrșit nobilii din Franța.“ [...]

Jacqueria, începută împotriva nobililor, continuă împotriva englezilor. Spiritul național și cel militar se trezesc încetul cu încetul. Poate că primul semn se află, începînd chiar din 1359, într-o relatare a continuatorului lui Nangis. Acest martor grav, care notează zi de zi tot ce vede și aude, iese din uscăciunea sa obișnuită pentru a povesti de-a fir a păr unul din acele fapte din care se vede că populația satelor, lăsată de capul ei, începe să prindă curaj și să le dea la cap englezilor. Se oprește asupra episodului cu complezență. „Căci, spune el cu naivitate, fapta s-a petrecut

nu departe de satul meu, și cu bărbăție a fost săvirșită de țărani, alde Jacques Bonhomme.“

Exista ca un fel de fortificație într-un mic sat de lângă Compiègne, care ținea de mînăstirea Saint-Corneille. Locuitorii, văzînd că s-ar fi aflat în primejdie dacă englezii veneau s-o ocupe, se duseră ei mai întîi, cu îngăduința regentului și a abatelui, așezîndu-se acolo cu arme și merinde. Veniră și alții de prin satele vecine, pentru a fi mai în siguranță. Se legară în fața căpitanului lor să apere locul acela pînă la moarte. Căpitanul acesta, pe care-l aleseseră cu îngăduința regentului, era unul de-ai lor, un om voinic și arătos, pe nume Guillaume aux Allouettes. Se mai afla pe lângă el, ca un fel de slujitor, alt țăran, avînd o putere în mîini de necrezut, spătos și înalt ca un uriaș, plin de vigoare și îndrăzneală dar care, în ciuda urieșeniei sale, era de treabă și la locul lui. I se spunea Grand-Ferré¹. Căpitanul îl ținea pe lângă el ca în hățuri, pentru a-i da drumul la timpul cîvenit. Se strînseseră așadar două sute de inși, toți plugari și alții care cu umilință își cîștigau viața prin munca mîinilor. Englezii, ce-și aveau tabăra la Creil, nu-i luară prea mult în seamă și spuseră curînd : „Să-i alungăm pe țăranii aceia, locul e întărit și bun să-l luăm noi“. Oamenii nu-i văzură apropiindu-se, găsiră ușile deschise și pătrunseră cu îndrăzneală. Cei dinăuntru, care se aflau la ferestre, sînt la început uimiți să vadă atîția oameni înarmați. Căpitanul se pomenește numai decît înconjurat, rănit de moarte. Atunci Grand-Ferré și ceilalți își zic : „Să coborîm, să ne vindem cît mai scump pielea ; n-avem nimic de așteptat de la nimeni“. Coboară într-adevăr, ie-

¹ Uriașul col de Fier.

șind pe mai multe uși, și încep să dea în englezi cum și-ar fi bătut snopii pe arie ; brațele se ridica, se lăsau, și fiecă lovitură era aducătoare de moarte. Le Grand, văzîndu-și stăpînul și căpitanul lovit de moarte, gemu din rărunchi, apoi se vîrî între englezi și ai lui pe care-i întrecea deopotrivă cu spătoșenia lui, mînuind o secure grea, și lovind cu atîta nădejde, că făcu loc gol împrejur ; nu-l atîngea pe nici unul fără să-i despice casca ori să-i reteză brațele. Iată-i pe englezi puși pe fugă ; mai mulți sar în șanțul cu apă și se îneacă. Le Grand îl omoară pe stegarul lor și-i spune unuia dintre tovarășii săi să azvîrle steagul englezesc în șanț. Celălalt îi arată că mai erau o mulțime de dușmani între el și șanț. „Hai după mine“, îi spune Le Grand. Și o ia înainte, învîrtind securea cînd la dreapta, cînd la stînga, pînă ce steagul e azvîrlit în apă... Cît despre căpitan, Guillaume aux Allouettes, muri din pricina rănilor, și îl îngropară plîngîndu-l din inimă, căci fusese om bun și înțelept... Englezii au mai fost bătuti o dată de Le Grand. Numai că era în afara zidurilor. Fuseseră prinși mai mulți nobili englezi, care s-ar fi răscumpărat frumos, dacă țărani ar fi cerut răscumpărarea, așa *cum fac nobilii* ; dar i-au omorît ca să nu mai facă rău. De data asta, Le Grand, încălzindu-se în luptă, a băut o groază de apă rece, de l-a apucat fierbințeala. S-a dus în satul lui, la el în colibă, s-a băgat în așternut, punîndu-și la îndemînă securea de fier, pe care un om obișnuit de-abia putea s-o ridice, de grea ce era. Englezii, aflînd că e bolnav, trimiseră într-o zi doisprezece oameni ca să-l omoare. Nevasta lui îi zări venind și începu să strige : „O, bietul meu Le Grand, uite-i pe englezi, ce-i de făcut ?“ Uitîndu-și de boală, Le Grand se ridică,

ia securea și iese în bățatură : „Ah, tilharilor, ia-tă-i cum vin să mă ucidă în așternut ! Dar încă n-am încăput pe mîna voastră...” Și așezîndu-se cu spatele la un zid, doboară într-o clipită cinci dintre ei ; ceilalți o iau la fugă. Le Grand se vîrî iar în așternut ; îi era cald și mai bău iar apă rece ; fierbințeala îl apucă mai tare, și în răstimp de cîteva zile, făcîndu-i-se sfîntul maslu, se săvîrși de pe lume, fiind înmormîntat la cimitirul din satul lui. A fost plîns de toți tovarășii săi și de întreg ținutul ; căci de-ar fi rămas în viață, nicicînd englezii nu s-ar fi arătat.

E greu să nu fii mișcat de această relatare naivă. Să vezi cum țăranii nu se pun în stare de apărare decît cerînd îngăduința, să-l vezi pe omul acesta puternic și blînd, un uriaș cumsecade, care se supune buçuros, aidoma sfîntului Cristofor din legendă. Totul dă o imagine frumoasă despre popor. Acest popor care, se vede cît de colo, e încă sărac cu duhul și necioplit, năvalnic, orb, pe jumătate om, pe jumătate taur. Nu știe nici să-și păzească ușile, nici să-și stăpînească poftetele. După ce i-a bătut pe englezi ca pe snopi, după ce i-a ciopîrțit bine cu securea, înfierbîntîndu-se prea tare, harnicul plugar bea apă rece și se vîră în pat să moară. Răbdare ; învățînd din asprimea războaielelor, sub biciul englezilor, bruta aceasta se va preface în om. Strîns din toate părțile cu ușa, jupuit aproape de viu, vă scapa, încetînd de-a mai fi ce-a fost, transfigurîndu-se ; Jacques se va preface în Jeanne, Jeanne d'Arc fecioara.

Vorba francez de treabă de pe vremea lui Jacques și a lui Marcel a rămas. Fecioara nu va întîrzia să spună : „Mă doare inima la vederea singelui unui francez“.

Asemenea cuvinte ar fi de-ajuns pentru a statornici în istorie adevăratul început al Franței. De atunci avem o patrie. Francezi sînt toți țărării aceștia, nu roșiți, sînt de pe acum poporul francez, ești tu, o, Franță ! Fie că istoria îi arată frumoși ori urîți, purtînd pe creștete boneta lui Marcel, ori îmbrăcați ca Jacques Bonhomme, nu trebuie să vă lepădați de ei. Iar noi, în toate bătăliile nobililor, printre frumoasele lovituri de lance cu care se desfată nepăsătorul Froissart, noi pe acest biet popor îl căutăm. Ne vom duce să-l aflăm în învălmășeala asta mare, să-l scoatem de sub pintenul gentilomilor, de sub burta cailor. Mînjit, desfigurat, îl vom aduce așa cum se află în lumina dreptății și a istoriei, pentru a-i putea spune acestui vechi popor din veacul al XIV-lea : „Ești tatăl și mama mea. M-ați zămislit în lacrimi. Ați nădușit sudori de sînge pentru a-mi făuri o Franță. Fiți binecuvîntați în mormîntul vostru ! Ferească Dumnezeu să mă lepăd vreodată de voi !“

TINEREȚEA LUI CAROL AL VI-LEA. NICOPOL

În lipsă de bătălii, îi trebuiau serbări. Avusese nenorocirea să-și înceapă domnia cu una din acele fericite întîmplări care li se urcă la cap pină și celor mai așezați. La paisprezece ani cîștigase o mare bătălie¹. Oamenii i se închinaseră, ca unui

¹ Victoria de la Roosebeke (1383), repurtată de francezi împotriva trupelor flamande. Carol al VI-lea (1368—1422), supranumit *cel Slab de minte*, a guvernat doar cu numele, unchii săi dispunînd de treburile regatului. Ne-

biuritor, pe un cîmp de bătălie unde zăceau douăzeci și șase de mii de morți. În fiecare an nădăduise războiul ; în fiecare primăvară flamurile fluturaseră în vînt, în așteptarea unor neasemuite aventuri. Și tocmai cînd avea douăzeci de ani și ajunsese în plinătatea puterii sale, cînd toți recunoșteau că e un cavaler desăvîrșit în tot felul de lupte, tocmai acum era osîndit la odihnă ! Sfatul țării, alcătuit din niște bătrîncioși pocîți, îl făcea să-și ia gîndul de la orice speranță avîntată, de la orice plan măreț... Cîte turniruri îi trebuiau pentru a-l răsplăti de lipsa bătăliilor adevărate, cîte serbări, cîte baluri și cîte dragoste aprinse și fulgerătoare, pentru a uita de zbuciumul, de bucuriile, de întîmplările ce ți le scoate în cale războiul !

S-a așternut cu furie pe petreceri, s-a războit din greu cu finanțele, risipitor ca un nevîrstnic ce se afla, darnic ca un rege. Bunătatea inimii lui era o adevărată calamitate publică. Iar Camera de Conturi, nemaiștiind cum să se împotrivească, înseria cu tristețe, la fiecare dar al regelui, aceste cuvinte : *Nimis habuit*¹, ori *Recuperetur*². Înțelepții consilieri ai Camerei se mai gîndiseră să strîngă tot ce mai putea rămîne, după acoperirea tuturor cheltuielilor, la alcătuirea unui preafrumos cerb de aur, în nădejdea că această sălbăticune plăcută regelui va fi mai respectată. Dar cerbul fugea, se mistuia într-una ; niciodată nu-l putură isprăvi.

Înțelegerile dintre aceștia aveau să ducă la luptele civile dintre armagnaci și bourguinoni, apoi la criza de domnie soldată cu victoria englezilor de la Azincourt (1415) și cu amestecul acestora în cîrmuirea Franței (războiul de o sută de ani).

¹ Din prisosuri (lat.).

² De recuperat (lat.).

Cum fiii ducelui de Anjou erau pe cale de-a pleca pentru revendicarea nefericitului drept de regalitate asupra Neapolelui, regele voi ca mai întâi să le confere demnitatea de cavaler. Serbarea avu loc la Saint-Denis într-o risipă și cu o asemenea năvală de lume de nu-ți venea să crezi. Toată nobilimea Franței, a Angliei, a Germaniei fusese poftită. Tăcuta și cucernica minăstire, cripta regilor, trebui să-și deschidă porțile petrecerilor mondene, lespezile schitului să răsunе la atingerea pintenilor dauriți, iar bieții călugări să le dea găzduire frumoaselor doamne. Locuiră chiar între zidurile abației. Însemnările călugărului cronicar mai par, azi încă, pătrunse de mare emoție.

Nici o sală nu era destul de încăpătoare pentru banchetul regesc ; se gândiră atunci la curtea cea mare a abației. Avea forma unei biserici ; și numără în lungime nu mai puțin de treizeci și doi de stînjeni. Jur-împrejur întinseră o pînză nesfîrșită, vîrstată în alb și verde. La unul din capete ridicară un baldachin cuprinzător și înalt, din neprețuite tapiserii și cu ciudate împodobeli ; ai fi zis că e altarul acelei biserici, dar era tronul.

În afara zidurilor scoborîră și închiseră barierile arenelor, lungi de o sută douăzeci de pași. Pe o latură se înălțau tribune și foișoare, unde aveau să ia loc doamnele, spre a judeca îndeminarea loviturilor.

Serbările ținură trei zile, la început ceremoniile religioase, apoi banchetele și întrecerile, iar la sfîrșit balul de noapte ; ultimul dintre baluri, cel mascat, ca să-i scutească a roși. Prezența regelui, sfințenia locului nu stăviliră cu nimic petrecerea. Se simțeau cu toții așîțați, după o așteptare de

trei zile. A fost un adevărat *Pervigilium Veneris*¹; era în primele zile ale lui mai. „Nenumărate domnițe uitară de sine, mulți soți pătimiră...”

Ziua care urmă acestei bacanale din criptă fu ciudată. Nu era de ajuns că tulburaseră morții cu zarva petrecerii, nu s-au mulțumit cu atât. Trebuia ca aceștia să joace și ei rolul lor. Pentru a ațîța plăcerea prin contrast, ori pentru a înșela lincezeala care-i urmează, regele asistă la spectacolul unei ceremonii funebre. Eroul lui Carol al VI-lea, cel ale cărui isprăvi îi bucuraseră copilăria, Duguesclin², mort de zece ani, avu trista cinste de a înveseli cu funeraliile sale pe curtenii cei zăpăciți și risipitori.

Pofta vine mîncînd; regele voi ca regina Isabelleau³, care, de patru ani, intrase de nenumărate ori în Paris, să-și facă atunci prima intrare. După serbarea feudală, se cuvenea ca prostimea să aibă și ea petrecerea ei, veselă, zgomotoasă, cu fel de fel de întîmplări caraghioase și pe gustul ei necioplit, cu tot iureșul acela amețitor al unei mari mulțimi. Tîrgoveții erau îndeobște îmbrăcați în verde, slujitorii prinților în roz. Peste tot pe la ferestre nu zăreai decît fetișcane frumoase, înveșmîntate în stacojiu, și purtînd cingători aurite.

¹ Privegherea Venerei (lat.); sărbătoare nocturnă închinată zeiței Venus, și în general germinării și renașterii naturii, o dată cu venirea primăverii.

² *Bertrand Duguesclin* (1320—1380), conetabil al Franței, s-a distins de timpuriu prin vitejia sa ostășească împotriva spaniolilor, englezilor etc. S-a bucurat de o bine-meritată și populară faimă de erou aproape legendar. Înobilat și răsplătit de regi, a fost înmormîntat în cripta regală de la Saint-Denis.

³ *Isabelle de Bavière* (1371—1435), regină a Franței, soția lui Carol al VI-lea; frivolă și cupidă, a pus interesele sale personale mai presus de interesele statului.

Laptele și vinul curgeau gîrlă ; dinaintea fiecărei uși pe unde trecea regina, se auzeau instrumentele muzicanților. La răscuri, copiii închipuiau scene din pioase mistere. Regina o apucă pe strada Saint-Denis. Doi îngeri pogorîră pe o frînghie, îi așezară pe cap o cunună de aur, în timp ce cîntau :

*Doamnă cu creștetul încins de crini,
Au nu din paradis ne vii ?*

Cînd ajunse la podul de la Notre-Dame, toți văzură cu uimire cum un om, avînd două făclii în mină, coboară pe o frînghie legată de turnurile catedralei.

Regele se bucura și el ca orice alt privitor de petrecere ; se amestecase în mulțimea tîrgoveților, s-o vadă la rîndu-i trecînd pe frumoasa și tînăra lui nemțoaică. Ba chiar luă pe spinare de la oșteni „ghionți cu nemiluita“, pentru că se vîrîse prea aproape ; așa se lăuda seara la doamne. Cumșecade cum era, știînd că la petrecere se află și mulți străini, căroră le părea rău că nu-l văzuseră niciodată bătîndu-se, se vîrî și el la întreceri, ca să le facă pe plac.

Curînd după aceea, tînărul frate al regelui, ducele de Orléans, se însoți cu fiica lui Visconti, bogatul duce al Milanului. Carol al VI-lea voi ca serbarea să aibă loc la Melun. O primi minunat pe fermecătoarea Valentina, care avea să aibă o atît de plăcută și de statornică influență asupra acestei firi slabe. Parisul crezuse că intrarea reginei avea să-i aducă o scădere a dărilor. S-a întîmplat tocmai dimpotrivă. A fost nevoie, pentru astuparea cheltuielilor petrecerii, să se ridice ga-

bela¹ și, pe de-asupra, s-au discreditat monezile de doisprezece și de patru dinari, iar oamenii au fost opriți a le folosi sub amenințarea cu ștreangul. Era moneda poporului mărunț, a sărăcimii. Vreme de cincisprezece zile oamenii aceștia au fost în culmea deznădejdi, neputînd cumpăra nimic de-ale gurii.

Războiul între păgîni însemna pace între creștini. Cruciada nu mai trebuia căutată departe ; ne ieșea singură în întîmpinare. Turcii înaintau ; înconjurau Constantinopolul, strîngeau din toate părțile Ungaria. Cuceritorul acesta rapid, Baiazid, *Fulgerul* (Hilderim), jurase, se spunea, ca pe altarul Sfîntului Petru din Roma să dea ovăz calului său. Mulțime numeroasă de nobili plecară : conetabilul, patru prinți de sînge, mulți oameni de mare faimă, amiralul de Vienne, seniorii de Couci, de Boucicaut. Ambițiosul duce de Burgundia dobîndi cîntea ca fiul său, ducele de Nevers, un tînăr de douăzeci și doi de ani, să fie în fruntea acestor bătrîni și încercați ostași. Numeroși tineri seniori, care luau prima oară parte la o expediție, desfășuraseră un fast nesăbuit. Flamurile, steagurile, valtrapurile erau încărcate de aur și argint ; corturile le-aveau din satin verde ; vesela de argint, încărcată în care, urma convoiul ; butoaie cu vin ales coborau Dunărea. Tabăra acestor cruciați forfotea de femei și fete de petrecere.[...]

La 25 decembrie 1396², în noaptea de Crăciun, în toiul veseliei prilejuite de această mare sărbătoare, pe cînd toți prinții se aflau la rege, un călăreț intră în palatul Saint-Paul, încălțat cu cizme, cum se afla, și cu pinteni. Se aruncă în ge-

¹ Impozitul pe sare.

² E vorba de bătălia de la Nicopole.

nunchi la picioarele regelui și spuse că venea din partea ducelui de Nevers, ostatec la turci. Armata în întregimea ei pierise. Din atâtea mii de oameni, nu mai supraviețuiau decît douăzeci și opt de inși, seniorii cei mai de vază pe care turcii îi cruțaseră pentru a fi răscumpărați. Nici nu era de mirare : nesocotința nebunească a cruciaților nu putea aduce decît un asemenea dezastru. Nu voiseră măcar să creadă că turcii ar putea să le iasă în cale. Baiazid se afla la șase leghe, în timp ce marșalul de Boucicaut dădea poruncă să li se taie urechile neobrăzaților care susțineau că netrebniții aceia de necredincioși îndrăznesc să-i întîmpine.

Regele Ungariei, care învățase pe pielea lui cum merg lucrurile într-o asemenea bătălie, se rugă de cruciați ca măcar trupele lui să alcătuiască avangarda, să opună în acest fel unor trupe ușoare alte trupe ușoare. Aceasta era și părerea seniorului de Couci. Dar ceilalți nici nu voră să audă. Avangarda era un loc de onoare pentru cavaleri : alergară așadar în frunte, se năpustiră, și la început prăvăliră totul în calea lor. După primele pîlcuri dădură peste altele, pe care de asemenea le imprăștiară. Pînă și ienicerii au fost puși pe fugă. Ajunși astfel în vîrfurile unei coline, zăriră de partea cealaltă patruzeci de mii de oameni de rezervă și văzură totodată cum largile aripi ale armatei turcești se apropie, ca să-i încercuie. Atunci, pentru o clipă, îi apucă groaza : mulțimea cruciaților se răzleți în neștire ; numai cavalerii se încăpățînară ; mai puteau încă să se replieze cu ungurii, afiați numaidecît în urmă-le și încă fără pierderi. Dar, după cît fuseseră de fanfaroni, prea mare ar fi fost rușinea : se năpustiră printre rîndurile turcilor și pieiră cea mai mare parte.

Cînd sultanul văzu cîmpul de bătălie unde zăceau măcelăriți mulți dintre oamenii săi, plîns, porunci să fie aduși toți prinții, cărora fie că le retează capetele, fie că-i ucise în chip obișnuit ; erau cu totul zece mii. Nu-l cruță decît pe ducele de Nevers și douăzeci și patru dintre seniorii cei mai de seamă pe care-i ținu să fie martori la acest cumplit măcel.

De cum se aflară cele petrecute și în ce primejdie încă se mai afla ducele de Nevers, regele Franței și ducele de Burgundia se grăbiră să-l copleșească pe crudul sultan cu neprețuite daruri, pentru a-l îndupleca : un vas de aur, șoimi din Norvegia, rufărie de Reims, tapiserii de Arras înfățișîndu-l pe Alexandru cel Mare. Adunară grabnic cei două sute de mii de ducați pe care-i cerea ca răscum-părare. Trimise și el, la rîndu-i, daruri regelui Franței : numai, că erau cu obrăznicie alese și în batjocură : o ghioagă din fier, o za din lînă, făcută după înmoda turcească, o tobă și arcuri ale căror corzi erau împletite din măruntaie omenești. Pentru ca jîgnirea să fie deplină, înainte de a le da drumul îi adună pe ostateci laolaltă și, adresîndu-se ducelui de Nevers, îi vorbi în aceste cuvinte aspre : „Jean, știu că tu ești senior mare în țara ta, fiu de mare senior. Ești tînăr, ai viitorul întreg înainte. Se prea poate să te simți rușinat și supărat de cele întîmplate în prima ta ispravă cavalerască și, pentru a-ți spăla onoarea, să strîngi împotriva-mi o armată puternică. Aș putea, înainte de a-ți da drumul, să te pun să juri pe credința și pe logea ta că nu vei strînge oaste împotriva mea nici tu, nici oamenii tăi. Dar nu, n-am să vă pun să jurați nici pe ei, nici pe tine. Cînd te vei fi întors înapoi acolo, n-ai decît să strîngi oaste, dacă asta ți-e pofta și vino de ne atacă. Și ceea

ce-ți spun ție o spun pentru toți creștinii pe care ai pofti să-i aduci. Sînt născut pentru a război neconținut, pentru a birui neconținut."

VEACUL AL XV-LEA. DEZASTRUL DE LA AZINCOURT. FECIOARA DIN ORLÉANS, 1429

Englezii avînd încă o noapte la dispoziție, o folosiră pentru a se pregăti, îngrijindu-și trupul și sufletul atît cît le stătea în putință. Mai întîi înfășurară steagurile, de teamă să nu le ude ploaia, scoaseră de pe ei și păturiră frumoasele cămăși de zale pe care și le pusese pentru luptă. Apoi, pentru a petrece omeneste această noapte rece de octombrie, își deschiseră cuferele de unde scoaseră cele de trebuință, punînd sub ei paie, pe care le aduceau de prin satele vecine. Oștenii își prindeau alte curelușe la armură, arcașii își schimbau corzile la arcuri. Cîteva zile în șir tălaseră și ascuțiseră țărushi, pe care de obicei îi împlintau în pămînt, încercuind locul din fața lor, pentru a opri înaintarea dușmanului. În vreme ce-și pregăteau victoria, bieții de ei se gîndeau și la mîntuirea sufletului; căutau să aibă cugetul împăcat și să se pună bine cu Dumnezeu. Se mărturiseau în grabă, atîți cît preoții puteau cuprinde. Totul se făcea fără zarvă, pe tăcute. Regele dăduse poruncă să se păstreze liniștea, pedepsindu-l pe cel ce-o încălca fie luîndu-i calul, de era gentilom, fie tăindu-i urechea dreaptă, de era oștean de rînd.

În tabăra francezilor lucrurile stăteau cu totul altfel. Mulți tineri erau chiar atunci ridicați la

rangul de cavaler. Peste tot focuri mari aprinse, care arătau dușmanului totul ; un zgomot surd de oameni care strigau, se chemau, mare forfotă de valeți și de paji. Mulți dintre gentilomi își petrecură noaptea cu armurile cele grele pe ei, călare pe cai, fără îndoială pentru a nu se murdări în noroi ; noroi adânc, ploaie rece ; îi pătrunsese frigul pînă-n oase. Treacă-meargă de-ar fi cîntat măcar muzica... Pînă și caii erau triști. Nici unul nu necheza... Adăugați la acest semn prost și amintirile ; Azincourt nu e departe de Crécy.

În dimineața zilei de 25 octombrie 1415, de ziua sfinților Crepin și Crepinian, regele Angliei ¹ după al său obicei, ascultă trei liturghii, înarmat și cu capul descoperit. Apoi i se așează pe creștet o minunată cască ce cuprindea o coroană de aur, toată numai podòabe, desăvîrșită, împărătească. Încălecă un cal mic, sur, fără să-și pună pîteni, dădu armatei ordin să înainteze pe un cîmp cu grîu răsărit, unde locul era mai puțin desfundat de ploaie ; armata alcătuia toată o singură masă ; la mijloc așezase pușinii lăncieri ce-i avea, străjuți pe de lături de pîlcuri de arcași ; apoi porni în pasul calului de-a lungul rîndurilor, zicînd pe scurt cîteva cuvinte : „Luptați pentru o cauză dreaptă, nu mă aflu aici decît pentru a-mi cere dreptul meu... Amintiți-vă că vă trageți din străbuna Anglie ; că părinții, nevestele și copiii voștri vă așteaptă acolo ; trebuie să merităm o primire bună. Regii Angliei totdeauna au făcut treabă bună în Franța... Apărați cinstea Coroanei ; apărați-vă pe voi înșivă. Francezii spun că vor tăia trei degete de la mînă fiecărui arcaș.“

Terenul era într-o stare atît de jalnică, încît nimeni nu se grăbea să atace. Regele Angliei tri-

¹ Henric al V-lea.

mise vorbă francezilor. Renunța la titlul de rege al Franței, dădea înapoi Harfleur, dacă i se dădea provincia Guyenne¹, ceva mai rotunjită, Ponthieu de asemeni, pe una din fiicele regelui și opt sute de mii de scuzi. Tîrgul acesta între cele două armate n-a știrbit cu nimic, cum s-ar putea crede, dîrzenia englezilor; în vremea aceasta arcașii înfingeau țăruii în pămînt.

Cele două armate prezentau un contrast cît se poate de izbitor. În partea franceză, trei escadroane uriașe, ca trei păduri de lăncii, care în îngustimea cîmpului de luptă urmau unul după altul, prelungindu-se mult în adîncime; în frunte... mulțime numeroasă de seniori, un curcubeu orbitor de armuri emailate, de herburii și flamuri, de cai ciudat travestiți, acoperiți de oțel și de aur. Francezii dispuneau și de arcași, și de oameni ai comunelor²; dar unde să-i fi pus? Locurile erau numărate, nimeni nu l-ar fi dat pe al său³; oamenii aceștia ar fi fost ca musca în lapte într-o atît de nobilă adunare. Aveau și tunuri, dar nu pare să se fi slujit de ele; pesemne că nici pentru acestea nu s-ar fi găsit loc.

¹ Aquitania.

² Patru mii de arcași, fără a mai pune la socoteală numeroasele miliții ale tîrgoveților. Parizienii oferiseră șase mii de oameni înarmați; dar n-au fost primiți. Un cavaler a spus cu acest prilej: „Ce nevoie avem de lucrătorii ăștia? Și-așa sîntem de trei ori mai mulți decît englezii...” Călugărul-cronicar observă că aceleași greșeli se săvîrșiseră la Courtrai, la Poitiers și la Nicopole, adăugînd cugetări îndrăznețe pentru acel timp (n. a.).

³ „Toți, spune călugărul cronicar, voiau să facă parte din avangardă.” [...] Tot astfel de la bunicul lui Mirabeau aflăm că la bătălia de la Cassano ofițerii au fost cît pe ce să scoată sabia unii împotriva altora, cu toții voind a fi primii în luptă (n. a.).

Armata engleză nu era arătoasă. Arcașii nu aveau armuri, cei mai mulți nici chiar încălțări; erau sărăcăcios apărați la creștet cu un fel de căști din piele tăbăcită, și chiar dintr-o împletitură de răchită cu fir de fier; bardele și securile, atîrnîndu-le la cingătoare, le dădeau înfățișarea unor dulgheri. Mulți dintre acești iscusiți meșteșugari își lăsaseră ciorapii în jos, pentru a le fi mai ușor și a lucra mai cu spor: să-și încordeze arcul întîi de toate, apoi să minuiască securea, după ce-ar fi ieșit din țarcul lor împrejmuit de țărugi și s-ar fi dus să doboare momile acelea nemișcate.

Fapt ciudat, de necrezut dar cu toate acestea sigur, e că, într-adevăr, armata franceză nu s-a putut mișca, nici pentru a lupta, nici pentru a fugi. Singură ariergarda a scăpat.

În clipa hotărîtoare, cînd bătrînul Thomas de Herpinghem, după ce rînduise armata engleză, și-a azvîrlit bastonul în aer, strigînd: *Now strike!*¹, iar englezii răspunseră printr-un strigăt tunător, ieșit din zece mii de piepturi, armata franceză tot neclintită rămase, spre marea lor uimire. Cai și cavaleri vrăjiți păreau cu toții, ori morți, în armurile lor. În realitate, caii aceia de luptă, sub greutatea apăsătoare a călăreților, stînd sub uriașa lor apărătoare de fier, se înfundaseră adînc, cu toate cele patru picioare, în pămînt; se înămoliseră cu desăvîrșire și abia izbutiră să înainteze puțin, la pas.

Aceasta este părerea istoricilor din tabăra engleză, părere plină de modestie, care le face cinste.

Lefebre, Jean de Vaurin și Walsingham spun cît se poate de lămurit că tot întinsul cîmpiei nu era decît o clisă. „Locul era moale și desfundat de

¹ Și-acum, lovește! (Engl.).

copitele cailor, încît cu mare greu te puteai smulge din glod, într-atît era de lipicios.“

„Pe de altă parte, mai adaugă Lefebre, francezii erau atîta de împovărați de armură, că nu se puteau urni. Întîi și-ntîi era apăsarea cămăși de zale, lungă, trecînd de genunchi și grea foarte ; în jos veneau apărătoarele picioarelor, pe deasupra armura lustruită, iar sus — coiful și viziera... Într-atîta de virîți unii în alții erau, că nu le stătea în putință a ridica brațul pentru a lovi în dușman, afară de cei aflați chiar în față“.

Alt istoric al taberei engleze ne spune că francezii erau rînduiți în adîncime pe treizeci și două de rînduri, în timp ce englezii nu erau decît în patru. Ceea ce nu le-a folosit cu nimic francezilor ; cele treizeci și două de rînduri se alcătuiau toate, ori aproape toate, din călăreți ; cei mai mulți dintre ei, departe de a putea acționa, nu vedeau nici ce se petrece ; englezii au acționat cu toții. Din cele cincizeci de mii de francezi, numai două sau trei mii s-au putut lupta cu cele unsprezece mii de englezi, sau, mai degrabă, ar fi putut, dacă li s-ar fi desprins caii din noroi.

Arcașii englezi, pentru a trezi momiile acelea inerte, le-au țintit cu o îndeminare desăvîrșită zece mii de săgeți drept în față. Călăreții de fier lăsară capul în jos, altminteri săgețile le-ar fi pătruns prin vizierele căștilor. Atunci, dinspre cele două aripi, de la Tramecourt, de la Azincourt, se puseră cu greu în mișcare, ajutîndu-se mult de pinteni, două escadroane franceze ; erau comandate de către doi oșteni fără cusur : seniorul Clignet de Brabant și senior Guillaume de Saveuse. Întîiul escadron, venind dinspre Tramecourt, a fost pe negîndite ciuruit dintr-o parte de un corp

de arcași ascunși în pădure ; nici unul, nici altul din cele două escadroane n-au ajuns la țintă.

Din cei o mie două sute de oameni care îndeplineau această misiune nu mai rămăseseră decît o sută douăzeci cînd ajunseră să dea nas în nas cu țarușii englezilor. Cei mai mulți căzuseră pe drum, oameni și cai, în glodul cel cumplit. De-ar fi făcut cerul ca toți să aibă aceeași soartă ; dar ceilalți, care aveau caii răniți, nu mai putură struni animalele cuprinse de furie, care veniră să se năpustească asupra rîndurilor franceze. Avangarda, departe de a fi în stare să se deschidă pentru a-i lăsa să treacă, era, după cum am văzut, strînsă, de nu se putea nimeni clinti. E lesne de închipuit accidentele îngrozitoare ce-au avut loc în această masă compactă, caii sperîindu-se, dînd înapoi, sufocîndu-se, azvîrlindu-și călăreții sau zdrobindu-i acolo, în armură, între pereții ei de fier.

Atunci se iviră englezii. Părăsindu-și îngrăditura de țaruși, aruncînd arcuri și săgeți, veniră cît se poate de la largul lor, cu bardele, securile, spadele cele grele și ghioagele țintuite, spre a nărui muntele acela de oameni și cai încheștați laolaltă. După îndelung timp, isprăviră de curățat avangarda și, cu regele lor în frunte, pătrunseră într-a doua bătălie.

Poate că atunci a fost clipa cînd optsprezece gentilomi francezi s-ar fi năpustit asupra regelui Angliei. Juraseră, se spune, să moară sau să-i doboare coroana ; unul dintre ei izbuți să desprindă o înfloritură ; pieriră cu toții. [...]

Mai rămînea ariergarda, care nu întirzie să se împrăstie. O mulțime de călăreți francezi, răsturnați de pe cai dar urcați la loc de valeți, scăpaseră cu viață din bătălie și se predaseră englezilor. În

clipa aceasta regelui i se vesti că o ceată de franchezi îi pradă prin bagaje și, pe de altă parte, zărește în ariergardă gasconi și bretoni care păreau că vor să se repeadă asupra-i. Avu un moment de teamă, mai ales văzîndu-i pe ai săi încurcați de atîția prizonieri ; porunci pe loc ca fiecare om să omoare pe cîte un francez. Nici unul nu-i dădu ascultare. Soldații aceștia dezbrăcați și desculți, văzînd că le încăpuseră pe mîna cei mai de seamă seniori din Franța, se și vedeau bogați... cînd colo, li se poruncea să se ruineze. Atunci regele numi două sute de oameni care aveau să slujească drept călăi. Inspăimîntătoare priveliște, spune istoricul, să-i vezi pe toți acei bieți oameni dezarmați, cărora li se dăduse cuvîntul că le va fi cruțată viața și care, cu sînge rece, au fost măcelăriți, decapitați, tăiați bucăți !...[...]

Bătălia odată sfîrșită, arcașii se grăbiră să despoaie morții, calzi încă. Mulți au fost scoși de sub leșuri, între alții ducele de Orléans. A doua zi, la plecare, învingătorii au luat cu ei sau au ucis ceea ce mai era în viață.

„Jalnic lucru era să vezi floarea nobilimii care fusese răpusă acolo și care despuiată se găsea, ca noul născut cînd vine pe lume.“ Unul dintre preoții englezi se arătă și el nu mai puțin mișcat. „Dacă priveliștea aceasta, spune el, stîrnea compătimirea și căința noastră, care eram străini și în trecere prin țară, cu cît mai mare trebuie să fi fost jalea în cei născuți și crescuți acolo ! Ah ! Fie ca neamul francez să ajungă la împăcare și unire cu cel englez, lepădîndu-se de aceste nimicnicii și rătăcirii !“ Apoi asprimea înăbușînd compătimirea, adaugă : „Pînă atunci greșeala de ei săvîrșită asupra capetelor lor să cadă“.

Englezii pierduseră o mie șase sute de oameni, iar francezii zece mii, gentilomi aproape cu toții, o sută douăzeci dintre seniori avînd flamuri. [...]

După ce am pomenit de moartea regelui¹, ar trebui să pomenim și de moartea poporului. De la 1418 la 1422 descreșterea populației e înspăimîntătoare. În acești ani lugubri totul pare a se învîrți într-un cerc aducător de moarte : războiul aduce foamete, foametea aduce ciumă ; aceasta, la rîndu-i, aduce foamete. Ai crede că ai sub ochi paginile acelei nopți din *Exod*, în care îngerul trece și iar trece, atingînd fiecă casă cu sabia.

În anul măcelurilor din Paris (1418), lipsurile, spaima, deznădejdea atrag după ele o epidemie care a secerat, se spune, numai în acest oraș optzeci de mii de suflete. „Către sfîrșitul lui septembrie, spune martorul ocular în naivitatea sa cumplită, se murea atît de mult și într-atîta de repede, că în cimitire era nevoie să se sape gropi mari, unde leșurile erau puse cîte treizeci, patruzeci, înghesuite unele într-altele ca sardелеle, și de-abia presărate cu pămînt. Pe ulițe nu dădeai decît de preoți ducînd sfînta împărtășanie.“

În 1419, nu se mai afla nimic de strîns pe cîmp ; plugarii muriseră sau își luaseră lumea în cap : semănaseră puțin și puținul acesta fusese călcat în picioare. Scumpetea bucatelor întrecuse orice măsură. Oamenii nădăjduiau că englezii vor readuce oarecare ordine și siguranță și că hrana nu se va mai găsi atît de rar ; dimpotrivă, bîntui foametea : „Cînd se făceau ceasurile opt, atîta de mare era îmbulzeala la ușa brutăriilor, că numai cine a văzut ar putea crede... Ați fi putut auzi în tot Parisul tînguirile sfișietoare ale copiilor care strigau :

¹ A lui Carol al VI-lea. Henric al VI-lea, regele Angliei, devine „suveran și stăpîn“ al Franței.

«Mor de foame». Pe o grămadă de gunoi puteau fi văzuți douăzeci, treizeci de copii, băieți și fete, care se sfârșeau acolo de frig și de foame. Și nu se afla inimă într-atît de împietrită care, auzindu-i noaptea cum strigă : «Mor de foame», să nu se sfișie de milă. Cîțiva dintre tîrgoveții milostivi cumpărară trei ori patru case, unde făcură spital pentru bieții copii.“

În 1421 foametea bîntuie cu și mai mare furie. Hingherul era urmărit de săraci care, pe măsură ce ucidea cîinii, devorau totul, „carne și măruntaie“. Satele, rămase pustii, se populau într-alt fel : haite de lupi alergau pe cîmp, răscolind, scormonind după hoituri ; noaptea intrau în Paris, ca pentru a pune stăpînire pe el. Orașul, din zi în zi tot mai pustiu, părea că în curînd va ajunge al lor : se spune că se aflau nu mai puțin de douăzeci și patru de mii de case părăsite.

Oamenii nu mai puteau rămîne în Paris. Impozitul era covîrșitor. Cerșetorii se revărsau din toate părțile, ajungîndu-se în cele din urmă ca numărul lor să precumpănească. Așa că oamenii mai bine plecau, părăsindu-și avutul. Și plugarii părăseau țarinile, lăsînd baltă hîrlețul ; își ziceau ei înde ei : „Să fugim în codru, la un loc cu fiarele... Rămas bun, neveste și copii... Să săvîrșim ce-i mai rău cu puțință. Să ne dăm pe mîna diavolului.“

Originalitatea Fecioarei, ceea ce a contribuit atît de mult la faima ei, a fost nu atît vitejia și viziunile sale, cît bunul-simț. În entuziasmul ei, această fiică din popor a văzut unde stătea răul și a știut să-i găsească dezlegarea.

Încurcătura din care oamenii politici și neîncredătorii nu puteau ieși, ea a descurcat-o. A spus hotărît și răspicat în numele lui Dumnezeu că

moștenitor e Carol al VII-lea ; l-a liniștit în privința acestui drept al lui, de care însuși se îndoia. Dreptul acesta ea l-a sfîntit, ducîndu-și regele direct la Reims, cîștigînd asupra englezilor, prin graba aceasta, avantajul hotărîtor al încoronării.

Nu arareori se întîmpla ca femeile să pună mîna pe armă. Luau adesea parte la asedii, dovadă cele treizeci de femei rănite la Amiens, dovadă Jeanne Hachette. Pe vremea cînd a trăit Fecioara, chiar în aceiași ani, femeile din Boemia luptau ca bărbații în războaiele husite.

Originalitatea Fecioarei, repet, nu stă nici în viziunile ei. Cine n-avea vedenii în evul mediu ? Pînă și în acest prozaic veac al cincisprezecelea, excesul suferințelor exaltase cu osebite spiritele. Aflăm la Paris, de pildă, un anume frate Richard care mișca întreg poporul cu predicile lui, încît englezii sfîrșesc prin a-l alunga din oraș. Călugărul carm din Bretania, Conecta, era ascultat la Courtrai, la Arras, de mulțimi numărînd între cincisprezece și douăzeci de mii de oameni. De-a lungul cîtorva ani, care premerg sau urmează Fecioarei, toate provinciile au inspirații lor. [...]

Lorena era, pare-se, una din ultimele provincii unde un asemenea fenomen s-ar fi putut ivi. Loreni sînt oameni viteji, bătauși, dar cu dragă inimă intriganți și vicleni. [...]

Lorena din munții Vosgi, ce-i drept, are un caracter mai grav. Acest ținut din Franța, din înaltul căruia coboară jur-împrejur fluvii către toate mările, era acoperit de păduri, păduri nesfîrșite și de o asemenea frumusețe încît carolingienii le socoteau cele mai vrednice pentru vînătorile lor imperiale. În luminișurile acestor păduri se înălțau cucernicele abații Luxeuil și Remiremont ; aceasta din urmă, după cum se știe, condusă de o

stareță care era prințesă a Sfântului Imperiu, avînd înalții ei sfetnici, o adevărată curte feudală, precum și un seneșal care la ceremonii mergea înainte-i, purtînd sabia goală.

Aici, la îngemănarea Lorenei din Vosgi cu cea din cîmpie, la îngemănarea Lorenei cu Champagne, aici a venit pe lume, la Dom-Remy, frumoasa și viteaza copilă care avea să mînuiască atît de bine spada Franței.

Cu cîteva secole mai înainte, Jeanne s-ar fi născut roabă a mînăstirii Saint-Remy ; cu numai un secol mai degrabă, roabă a seniorului de Joinville. Acesta era într-adevăr seniorul orașului Vaucouleurs, de care ținea satul Dom-Remy. Dar în 1335, regele silise familia Joinville să-i cedeze Vaucouleurs.

Jeanne era cea de-a treia fiică a unui plugar, pe nume Jacques *Darc*, și a Isabellei *Romé*¹. A avut două nașe, una se numea *Jeanne*, cealaltă *Sibylle*.

Fiului celui mai mare îi spusese Jacques, altuia Pierre. Pioșii părinți au dat uneia dintre fiicele lor numele — mai ales — al sfîntului Jean².

În timp ce copiii ceilalți se duceau cu tatăl la muncile cîmpului, la păzitul vitelor, mama o ținea pe Jeanne pe lîngă ea, dîndu-i de cusut, ori de tors. Nu a învățat nici scrisul, nici cititul : dar a

¹ Numele de Roméc și-l luau deseori în evul mediu cei care fuseseră în pelerinaj la Roma (n. a.).

² Jean = Ioan. Prenumele acesta aparține multora dintre oamenii celebri ai evului mediu : Jean de Parme (presupusul autor al *Evangeliei*) [...], Jean Huss, Jean Calvin etc. Pare a fi semnul, în familiile ce-l dădeau copiilor lor, unei anume înclinări mistice. Alegerea numelui prezintă o deosebită importanță în toate vîrstele religioase (a se vedea cartea mea despre *Originile dreptului*), cu atît mai mult la creștinii evului mediu, care puneau copilul sub protecția sfîntului al cărui nume îl purta. [...] (n. a.).

dobindit întreaga învățătură despre cele sfinte pe care o avea și mama ei. A primit religia nu ca pe o lecție, o ceremonie, ci în forma populară și naivă a unei frumoase povești de șezătoare, simplă cum e credința unei mame... Ceea ce primim în felul acesta, o dată cu sîngele și laptele, e lucru pururi viu, viața însăși...

Avem despre pioșenia Jeannei o mișcătoare mărturie, aceea a prietenei din copilărie, cea mai dragă ei, Haumette, mai mică cu trei sau patru ani. „De cîte ori, spunea ea, nu m-am dus în casa lor, și am dormit împreună, ca două prietene bune... Era o fată tare de treabă, simplă și blîndă. Se ducea cu dragă inimă la biserică și pe la locurile sfinte. Torcea, vedea de-ale casei, ca toate fetele... Se mărturisea deseori. Roșea, dacă i se spunea că e prea credincioasă, că se duce prea des la biserică.” Un plugar, adus și el ca martor, a adăugat că îngrijea bolnavii, că dădea de pomană. „Țin bine minte, spune, eram copil pe-atunci și ea m-a îngrijit.”

Toată lumea îi cunoștea milostenia și evlavia. Vedeau cu toții că e cea mai bună fată din sat. Ceea ce nu știau e că în trupul ei viața sufletească o absorbea întru totul pe cealaltă, zăgăzuindu-i desfășurarea josnică. A avut, trupește și sufletește, darul dumnezeiesc de-a rămîne copil. A crescut, s-a făcut puternică și frumoasă, dar a rămas pururi neștiutoare de neplăcerile fizice hărăzite femeii. A fost scutită de ele, spre binele gîndirii și al inspirației religioase. Născută la poalele zidurilor bisericii, legănată de dangătul clopotelor și hrănită cu legende, a fost ea însăși o legendă, săgetătoare și curată; de la naștere pînă la moarte.

A fost o legendă vie... Dar forța acestei vieți, exaltată și densă, a devenit nu mai puțin crea-

- toare. Fără știrea ei, pentru a spune astfel, copila *crea și realiza* propriile-i idei, le prefăcea în ființe, insuflindu-le din comoara vieții ei feciorelnice o minunată și atotputernică existență, față de care realitățile acestei lumi erau nespuse de jalnice și firave, [...]

Satul său se afla la doi pași de nesfârșitele păduri din Vosgi. Din pragul casei părintești, zărca bătrînul codru de stejari. Zinele umblau nestingherite în cuprinsul lui ; le plăcea cu osebire o anume fîntînă de lingă un fag uriaș, numit copacul zinelor, *al doamnelor*. Copiii agățau coronițe de cren-gile lui, cîntau sub ramuri. Aceste străvechi doamne și stăpîne ale pădurilor nu mai puteau, se spunea, să se adune la fîntînă ; fuseseră izgonite din pricina păcatelor lor. Dar biserica nu înceta să se apere de bătrînele divinități locale ; preotul, pentru a le îndepărta, făcea în fiecă an o slujbă acolo, la fîntînă.

Jeanne s-a născut printre aceste legende și visări populare. Ținutul, însă, îi dădea prilej să vezi, alături de acestea, o cu totul altă poezie, sălbatică, atroce și prea adevărată din păcate ! Poezia războiului... Războiul ! acest singur cuvînt poartă în el toate spaimetele. Nu fiecă zi, ce-i drept, aduce un asediu sau prădăciunea, ci mai curînd așteptarea, clopotele bătînd alarma, trezitul cu spaima în suflet și, în cuprinsul cîmpiei, acolo, departe, para sîngerie a incendiului... [...]

Jeanne a avut partea ei în aceste spectaculoase aventuri. I-a văzut sosind pe bieții pribegi ; a ajutat, ca o fată cu inimă ce era, să fie adăpostiți ; le dădea patul în care dormea ea, ducîndu-se să se culce în pod. Și părinții ei au fost siliți o dată să se ascundă fugind. Apoi, după ce valul jefuitoarelor

s-a scurs, familia s-a întors, găsiind satul trecut prin foc și pară, casa prădată, biserica incendiată.

A știut astfel ce înseamnă războiul. A înțeles această stare anti-creștină, i-a fost groază de domina diavolului, sub care fiecare muritor își dădea sufletul, aflîndu-se în păcat de moarte. Și se întreba dacă Dumnezeu avea să îngăduie aceasta de-a pururi, dacă n-avea să hotărînicească un soroc nenorocirilor, dacă n-avea să trimită un mîntuitor, cum adeseori făcuse pentru Israel, vreun Ghe-deon¹, vreo Iudită²... Știa că numeroase fuseseră femeile care salvaseră poporul ales al lui Dumnezeu, că de la începuturi fusese spus că femeia va nimici șarpele. Văzuse zugrăviți în tinda bisericii pe sfînta Margareta și pe arhanghelul Mihail căl-cînd în picioare balaurul... Dacă, așa cum toată lumea spunea, pierzania regatului era isprava unei femei, a unei mame denaturate³, mîntuirea se prea poate să vină din partea unei fete. Întocmai așa suna și o proorocie a lui Merlin⁴; proorocirea aceasta, îmbogățită, schimbată din provincie în provincie, ajunsese cît se poate de lorenă în ținu-

¹ Judecător israelit. A chemat sub arme poporul ebru împotriva madianiților și amaleciților, ieșind victorios din bătălia cu aceștia.

² Eroină a poporului ebru. În timp ce cetatea Betaliei era asediată, tînăra văduvă Iudita trece noaptea în tabăra dușmană, cucerindu-l cu farmecele sale pe Holofern, generalul lui Nabucodonosor. Cu mințile rătăcite de băutură, acesta îi cade pradă: Iudita îi retează capul, întorcînd astfel victoria de partea poporului său.

³ Adică Isabelle de Bavière, regina Franței, care își măritase fiica după Henric al V-lea al Angliei, dînd astfel regatul pe mîna ginerelui său.

⁴ Personaj legendar, una din figurile cele mai populare ale evului mediu. Avea darul proorociei și al magiei. Unul dintre eroii legendelor galice aparținînd ciclului lui Artur.

tul Jeannei D'Arc. O fecioară din Marca Lorenei trebuia să salveze regatul.

Într-o zi de vară, zi de post, la amiază, Jeanne aflându-se în grădina părintească, chiar lângă biserică, văzu într-acolo o lumină orbitoare și auzi o voce : „Jeanne, fii copilă bună și cuminte; du-te deseori la biserică“. Biata de ea, i-a fost tare teamă.

Altă dată a auzit din nou vocea, a văzut lumina, iar în cuprinsul ei alese chipuri, dintre care unul avea aripi și părea înțeleaptă făptură. Îi spuse : „Jeanne, mergi în ajutorul regelui Franței și îi vei înapoia regatul“. Întrebă, tremurînd toată : „Monsenior, nu sînt decît o biată fată ; nu voi ști nici să călăresc, nici să merg în fruntea oștenilor“. Vocea dădu răspuns : „Te vei duce să-l afli pe domnul de Baudricourt, căpitanul din Vaucouleurs, iar el te va ajuta să-l găsești pe rege. Sfînta Caterina și Sfînta Margareta vor veni în sprijinul tău.“ Rămase uluită și înlăcrimată, ca și cum și-ar fi văzut soarta întreagă.

Făptura nu era altul decît Sfîntul Mihail, asprul arhanghel al judecăților și al bătăliilor. Se mai ivi și altă dată, îmbărbătînd-o și înfățișîndu-i „jalea ce domnea într-al Franței regat“. Apoi veniră chipurile albe ale sfintelor, înconjurate de nesfîrșite lumini, cu capetele împodobite de nimburi bogate, cu graiul blind și induioșător pînă la lacrimi. Dar Jeanne plîngea mai ales cînd sfintele și îngerii o părăseau. „Aș fi fost bucuroasă, spune ea, ca îngerii să mă fi luat cu ei...“¹

Dacă plîngea într-o atît de mare fericire, n-o făcea fără pricină. Oricît de neasemuite și de glo-

¹ Procesul, interogatoriul din 27 februarie (n. a.).

rioase ar fi fost aceste viziuni, viața ei, de-atunci, s-a schimbat. [...]

Jeanne nu ne-a împărtășit nimic din această primă bătălie pe care a purtat-o. Dar e neîndoielnic că a avut loc și că a ținut mult, de vreme ce s-au scurs cinci ani de la prima viziune pînă la părăsirea casei părintești. Cele două autorități — părintească și cerească — dădeau porunci contrare. Una cerea să rămînă în umbră, în smerenie și hărnicie; cealaltă să plece și să salveze regatul. Îngerul o sfătuia să pună mîna pe arme. Tatăl, țăran aspru și cinstit, socotea că, dacă fata lui avea de gînd să plece alături de oșteni, el cu mîinile lui ar încerca-o mai degrabă decît s-o lase. Trebuia să se dovedească neascultătoare și dinspre unii și dinspre ceilalți. Aceasta a fost, neîndoielnic, cea mai mare bătălie a sa; cele pe care le-a dat împotriva englezilor n-aveau să fie decît un joc.

Întîmpină din partea familiei nu numai împotrivire, ci și ispită. Au încercat s-o mărite, în nădejdea că-i vor primeni mintea cu gînduri mai înțelepte. Un tinăr din sat a pretins că, mică fiind, Jeanne îi făgăduise să se mărite cu el ; și cum ea nu recunoștea, a dus-o în fața judecării eclesiastice din Toul. Se gîndeau că nu va îndrăzni să se apere, că se va lăsa mai curînd osîndită, măritată. Spre marea uimire a tuturor, Jeanne s-a dus la Toul, în fața scaunului de judecată, a vorbit, ea care întotdeauna tăcea.

Pentru a scăpa de sub autoritatea familiei, trebuia să găsească în chiar sînul ei pe cineva care s-o creadă ; era cel mai greu lucru din lume; cum nu putea fi tatăl ei acela, îl convertește pe unul din unchi în sprijinul misiunii sale. Acesta o ia în casă la el, ca pentru a-i îngriji soția de curînd lehoză. Căpătă făgăduială din parte-i că va merge

să ceară sprijinul lui Baudricourt, căpitan la Vaucouleurs. Oșteanul îl primește destul de rău pe țăran, spunându-i că nu e nimic de făcut, decît s-o trimită acasă la părinți, „pălmuită zdravăn“. Jeanne nu s-a descurajat ; ținea cu orice chip să plece ; și unchiul n-a avut încotro, a însoțit-o. Era clipa hotărîtoare ; părăsea pentru totdeauna satul și familia ; și-a îmbrățișat prietenele, mai ales pe micuța Mengette, pe care a încredințat-o Domnului ; cît despre marea ei prietenă și tovarășă, Haudette, cea pe care o iubea cel mai mult, a preferat să plece fără s-o vadă.

Ajunge așadar la Vaucouleurs, în veșmintele ei roșii de țărancă, și trage împreună cu unchiul la nevasta unui rotar, care căpătă prietenie pentru ea. Au ajutat-o să se înfățișeze lui Baudricourt, căruia îi spune cu hotărîre „că vine la el din partea Domnului, ca să-i ceară delfinului să se țină bine și să nu poarte bătălie dușmanilor săi ; căci Domnul îi va da ajutor la jumătatea postului... Regatul nu aparținea delfinului, ci Domnului ; dar Domnul voia ca delfinul să ajungă rege și să aibă regatul în paza lui.“ A mai adăugat cum că, în ciuda dușmanilor săi, delfinul va fi făcut rege, și că ea îl va duce să fie uns.

Căpitanul rămîne cît se poate de uimit ; bănuiește că în povestea asta se ascunde ceva necurat. Se sfătuiește și cu preotul, încercat și el, pe cît se pare, de aceleași bănuieli. Jeanne nu vorbise despre vedeniile ei nici unui slujitor al Bisericii. Preotul sosește, așadar, însoțit de căpitan, în casa rotarului, își pune stola și îi cere Jeannei, în numele Celui-de-Sus, să se îndepărteze, dacă e trimisă de duhul cel rău.

Dar poporul nu se îndoia, o privea cu admirație. Din toate părțile, lumea venea s-o vadă. Un gen-

tilom îi spune, ca s-o încerce : „Asta e, fetițo, regele trebuie să fie alungat, iar noi să ne facem englezi“. Ea i se plînge de refuzul lui Baudricourt : „Cu toate acestea, îi spune, înainte de jumătatea postului trebuie să mă aflu în fața regelui, chiar de-ar fi să-mi tocesc picioarele pînă la genunchi. Căci nimeni pe lume, nici regi, nici duci, nici fiica regelui Scoției nu pot lua înapoi regatul Franței, și singura lui scăpare sînt eu, deși mi-ar fi plăcut să rămîn cu furca în briu, lingă biata mea mamă ; căci nu asta-i treaba mea : dar trebuie să mă duc, să săvîrșesc toate acestea, căci așa e voia Domnului meu“. „Și cine e Domnul tău ?“ „Dumnezeu !...“ Gentilomul s-a simțit atins de har. Îi făgăduiește „pe credința lui și mînă în mînă cu ea, ca, sub îndrumarea lui Dumnezeu, s-o ducă la rege“. Un alt tînăr gentilom s-a simțit și el atins de harul ceresc, spunînd că o va urma pe copila aceea sfîntă.

Se pare că Baudricourt a trimis să ceară îngăduința regelui. În așteptare, a dus-o la ducele de Lorena, care era bolnav și voia s-o consulte. Jeanne nu i-a spus nimic altceva decît l-a sfătuit să nu-l minie pe Dumnezeu și să se împace cu soția sa. Și totuși, a încurajat-o.

Cînd s-a înapoiat la Vaucouleurs, a găsit un trimis al regelui care îi îngăduia să vină. [...] Oamenii din Vaucouleurs, cum nu se îndoiau de misiunea ei, au pus mînă de la mînă și i-au echipat un cal cumpărat anume pentru ea. Căpitanul nu i-a dat decît o spadă.

În clipa aceea s-a ivit încă un obstacol. Părinții, aflînd de plecarea-i apropiată, erau cît pe ce să-și iasă din minți; au făcut ultimele eforturi ca s-o

oprească ; au poruncit, au amenințat ; Jeanne rezistă și la a această ultimă încercare, scriindu-le prin cineva că-i roagă s-o ierte.

Pornea la o călătorie anevoioasă și cu deosebire plină de primejdii. Țara întreagă era cutreierată de soldați aparținând celor două tabere¹. Nu se mai găseau nici drumuri, nici poduri, iar apele erau umflate ; se aflau în luna februarie a anului 1429.

Gîndul că trebuia să pornească astfel, însoțită de cinci sau șase oameni cunoscînd meșteșugul armelor, ar fi fost de-ajuns să înspăimînte o fată. O englezoaică, o nemțoaică n-ar fi îndrăznit nici-cum una ca asta ; *necuviința* unei asemenea fapte ar fi îngrozit-o. Jeanne nu s-a tulburat ; era prea nevinovată pentru a se teme de ceva dinspre partea aceasta. A îmbrăcat haine bărbătești, pe care nu le-a mai părăsit ; strînse pe trup, bine prinse între ele, erau cea mai bună pază a ei. Și totuși era tînără și frumoasă. Dar împrejurul ei, chiar pentru cei mai apropiați, religia și teama puneau un zăgaz ; cel mai nevîrstnic dintre gentilomii care au condus-o spune că, dormind în preajma ei, nu l-a încercat niciodată umbra vreunui gînd necurat.

Jeanne străbătea cu o seninătate eroică țara pus-tiită și mișunînd de soldați. Însoțitorii regretau din inimă că porniseră împreună cu ea ; unii se gîndeau că poate e vrăjitoare ; și aveau o poftă cumplită s-o părăsească. Dar ea era într-atît de liniștită, încît dorea, prin fiecă tîrg pe unde tre-ceau, să se oprească și să asculte liturghia. „Nu vă temeți de nimic, le spunea, Dumnezeu mă călăuzește, pentru asta m-am născut.“ [...]

¹ Simpatizînd fie cu francezii, fie cu englezii.

STAREA ÎN CARE SE AFLA FRANȚA (1431—1440)

Frica de Dumnezeu și respectul *uzanțelor*, cele două friie ale timpurilor feudale, sînt călcate în picioare în veacul al XV-lea. Seniorul nu mai șade pe moșia lui, nu mai cunoaște nici oamenii, nici obiceiurile lor. Dacă se întoarce, e însoțit de soldați, ca să strîngă bani cît mai grabnic ; se abate cîteodată asupra ținutului ca furtuna ori grindina ; oamenii se ascund la apropierea lui : peste tot e alarmă, fuge care încotro apucă.

Iar seniorul, cu tot numele seniorial moștenit de la părintele lui, e departe de-a fi un senior ; nu-i decît un căpitan bătăran, un barbar, abia-abia de-i creștin. Adesea e capul vreunor *căznitori*, al vreunor *tunzători* ori *jupuitori*, ca unul din bastarzii familiei Bourbon, sau de Vaurus, sau Chabannes, sau La Hire. *Jupuitori*, acesta era numele lor adevărat. Ruinînd încă pe cei gata ruinați, luînd pînă și cămașa de pe cel căruia nu i se lăsase decît atît ; iar celor rămași numai cu pielea, le lua și pielea.

S-ar înșela cine-ar crede că numai căpitaniii jupuitoarelor, numai bastarzii și seniorii fără moștenire se dovedeau atît de cruzi. Nobilii, prinții deprinseseră în aceste războaie blestemate un gust ciudat de sînge. Ce să mai spunem dacă Jean de Ligny, aparținînd casei de Luxembourg, își învață nepotul, contele de Saint-Pol, un copil de cincisprezece ani, să-i măcelărească pe oamenii care fug ?

De altminteri, se purtau cu rudele lor ca și cu dușmanii. Era mai bine chiar, pentru mai multă siguranță, să aibă de-a face cu dușmani decît cu neamuri. În timpurile acelea, pe cît se pare, nu

mai aveau nici părinți, nici frați... Conte de d'Har-court își ține tatăl întemnițat toată viața ; contesa de Foix își otrăvește sora, seniorul de Giac — soția ; ducele de Bretania își ucide fratele înfometându-l, și încă în văzul tuturor : trecătorii auzeau cu groază o voce tînguitoare care cerșea o bucată de pîine... Într-o seară, la 10 ianuarie, contele Adolfe de Gueldre îl smulge din pat pe bătrînul său tată, îl tirăște cinci leghe pe jos, desculț, prin zăpadă, și-l azvîrle într-o văgăună, în fundul unei ripe. [...]

Oamenii erau cît se poate de obișnuiți cu asemenea lucruri, cînd izbucnește întîmplarea care i-a uluit pe toți : *conticuit terra* ¹.

Ducele de Bretania se afla la Nantes, astfel că episcopul, vărul și cancelarul său, încurajat de prezența sa, îndrăznește să cheme în judecată pe un mare senior din vecinătate, deosebit de temut, un Retz, care se trăgea din casa de Laval, care la rîndu-i se înrudea cu familia de Monfort, din stirpea ducilor de Bretania. Într-atît de mare era groaza pe care numele acesta îl stîrnea, că timp de paisprezece ani nimeni nu îndrăznise să deschidă gura.

Învinuirea era ciudată. O bătrînă, pe nume la Meffraie, străbătea satele, landele ; se apropia de copiii cei mici care păzeau vitele ori cerșeau, îi drăgostea și-i mîngîia, ținîndu-și mereu fața pe jumătate ascunsă, după o bucată de pînză neagră ; îi atrăgea pînă la castelul seniorului de Retz, după care nu-i mai vedea nimeni... Atîta timp cît victimele au fost copii de țărani pe care i-ai fi putut crede rătăciți, sau biete făpturi ca și părăsite de familiile lor, nu s-a ivit nici o plîngere. Dar în-

¹ S-a oprit pămîntul în loc (lat.).

drăzneala crescînd, ajung să pună mîna și pe copiii din orașe. La Nantes chiar, într-o familie cu stare și cunoscută, soția unui pictor încredințează pe tinărul ei frate celor din familia Retz, care-l cereau să fie copil de cor la capela castelului ; micuțul n-a mai apărut nicicînd.

Ducele de Bretania și-a dat consimțămîntul ca de Retz să fie judecat ; era încîntat să lovească în cei din familia Laval ; la rîndu-i, episcopul dorea să se răzbune pe seniorul de Retz care călcase cu armată una din bisericile sale. S-a alcătuit o comisie de judecată, în care intrau episcopul, cancelar de Bretania, vicarul Inchiziției și Pierre de l'Hospital, mare judecător al ducatului. Retz, care fără îndoială ar fi putut fugi, s-a crezut prea puternic pentru a se teme de ceva și s-a lăsat prins.

Gilles de Retz era un foarte mare senior, trăgîndu-se dintr-o familie bogată, îmbogățit și prin căsătorie. [...] Părea făcut pentru a-ți cîștiga încrederea. Era, se spune, un senior întreg la minte, om chipeș și cu înfățișare plăcută ; învățat pe de-asupra, și prețuindu-i deosebit pe cei ce vorbeau cu eleganță latina. Îl slujise bine pe rege, care îl făcuse mareșal, iar la încoronarea de la Reims, dintre toți sălbaticii aceia de bretoni avîndu-l în fruntea lor pe Richemont, pe Gilles de Retz îl alesese pentru a aduce de la mînăstirea Saint-Remy sfîntul mir... Retz, în ciuda ciondănelilor cu episcopul, trecea drept credincios ; ca un semn de credință pe atunci, și foarte la modă, era să ai o capelă deosebit de bogată și mulți copii de cor pe care să-i crești cu mare cheltuială ; în vremea aceea muzica bisericească înflorea în Flandra, încurajată de către ducii de Burgundia. Retz, ca un adevărat prinț, avea un cor numeros, cu mulțime de copii, care-l urma peste tot unde se ducea.

Toate acestea erau în favoarea lui ; pe de altă parte, nimeni nu putea tăgădui că judecătorii îi erau dușmani. I-a recuzat. Dar nu era ușor să recuzi o mulțime întreagă de martori, bieți oameni, tați și mame îndurerate, al căror șir nu se mai isprăvea, și care, hohotind de plîns, povesteau cu amănunte cum le fuseseră răpiți copiii. Nenorociții care-i slujiseră drept unelte în toate acestea nu-l cruțau nici ei, văzîndu-l pierdut fără scăpare. Atunci încetă să mai nege și, izbucnind în plîns, mărturisi totul. Atît de aparte îi era mărturisirea, încît cei ce-l auzeau, judecători și preoți, obișnuiți cu dezvăluirea fărădelegilor, s-au cutremurat aflînd atîtea lucruri nemaiauzite, făcîndu-și semnul crucii... [...]

Au găsit în turnul de la Chantocé o bute întreagă de oseminte calcinate, oseminte de copii, și atît de numeroase, încît au presupus că trebuie să fi fost vreo patruzeci. Au mai găsit și în latrinele castelului Suze, ca și prin alte locuri, peste tot pe unde trecuse. Peste tot trebuia să ucidă... La o sută patruzeci se ridică numărul presupus al copiilor omoriți de jivina nesățioasă.

Cum îi omora, și de ce ? răspunsul e mai cumplit decît moartea însăși. Erau ofrande aduse diavolului. Invoca demonii Baron, Orient, Belzebut, Satan și Belial. Îi ruga să-i dăruiască „aurul, știința și puterea“. Venise la curtea lui un tînăr preot italian din Pistoia, care îi făgăduia să-i arate acești demoni. Se mai afla și un englez care ajuta la aducerea lor. Lucrul era greu. Unul din mijloacele folosite era să cînte slujba de ziua tuturor Sfinților în cinstea duhurilor rele. Dar batjocorirea sfintelor taine nu le era de-ajuns. Le mai trebuia acestor dușmani ai Creatorului ceva și mai nelegiuit, potrivit facerii : batjocorirea ucigașă a în-

suși chipului celui viu al lui Dumnezeu... Retz dăruia câteodată vrăjitorului său singele vreunui copil, mîna, ochii, inima lui.

Această cînstire a diavolului era cîmplită prin aceea că, puțin cîte puțin, omul, ajungînd să nîmicască în el tot ceea ce era omenesc, începea să se schimbe, prefăcîndu-se la rîndu-i în diavol. După ce ucidea pentru stăpînul său, la început cu repulsie, desigur, sfîrșea prin a ucide pentru sine cu plăcere. Se bucura de moarte, și încă și mai mult de durere; dintr-un lucru cîmplit de trist ajunsese să-și facă o petrecere, o farsă: strigătele sfîșietoare, horecăielile îi mîngîiau auzul, strîmbăturile muribundului îl făceau să leșine de rîs; în clipa ultimelor zvicniri, se așeza, ca un spăimîntător vampir ce era, pe victima palpitîndă. [...]

Ceea ce-i trist de spus e că, pierzînd orice noțiune de bine și de rău, de judecată, Retz a avut pînă la sfîrșit încredere în mîntuirea sa. Nefericitul credea că-i cîștigase deopotrivă pe Diavol și pe Dumnezeu. [...]

A fost osîndit la arderea pe rug, dar n-a fost ars. Din considerație pentru familia sa puternică și pentru nobilime în general, a fost gîtit, înainte ca flacăra să-l fi atins. Trupul n-a fost prefăcut în cenușă. „Domnițe de neam ales“ au venit să-l ia de pe cîmpul de lîngă Nantes, unde se înălțase rugul, au spălat trupul cu nobilele lor mîini și, cu ajutorul cîtorva călugărițe, l-au îngropat cît se poate de cucernic în biserica abației carmelului.

Mareșalul de Retz își urmase cîmplitele lui în-deletniciri vreme de paisprezece ani, fără ca cineva să îndrăznească a-l invinui. Nici n-ar fi fost vreo dată acuzat și judecat, fără această neobișnuită potrivire, ca trei puteri de obicei dușmănîndu-se,

să cadă la înțelegere asupra morții sale : ducele, episcopul, regele. [...]

Dreptate de felul acesteia, care depindea de o atît de rară împrejurare, n-avea cum să se întîmple prea des. Nici că se mai afla o a doua pildă, ca un om de un asemenea rang să fie pedepsit. Alții, poate, erau și ei vinovați. Oamenii aceștia cu sînge albastru în vine, care încetul cu încetul se întorceau la conacele lor, războiul odată sfîrșit, îl continuau, mai sîngeros încă, împotriva bieților oameni fără apărare. [...]

Barbaria scotea din nou capul, afară de ceea ce avea bun în ea — simplitatea și credința. Feudalitatea se întorcea, dar nu devotamentul, fidelitatea, cavaleria. Strigoii aceștia feudali păreau asemeni unor osîndiți care aduceau cu ei de pe cealaltă lume nelegiuiri necunoscute încă.

Englezii degeaba se retrăgeau, Franța continua să se extermine pe ea însăși. Provinciile din nord se prefăceau într-un adevărat deșert, landele ciștigau teren ; în mijloc, cum am văzut, ținutul Beauce¹ ajunsese o paragină ; două armate s-au căutat una pe alta și de-abia s-au găsit în cuprinsul lui. Orașele, către care întreaga populație a satelor își căuta adăpost, devorau mulțimea aceasta nenorocită, rămînînd la fel de jalnice. Nenumărate case erau pustii, nu dădeai decît peste uși închise care nu se mai deschideau, sărăcimea lua din ele tot ce putea, ca să se încălzească. Orașul se ardea singur. Să ne închipuim care era soarta celorlalte orașe, dacă așa stăteau lucrurile în Paris, cel mai populat dintre ele, și unde funcționau cîrmuitorii, unde își aveau reședința corpuri ca Universitatea, Parlamentul. Lipsurile și foametea făcuseră din el un focar de boli dezgustătoare, contagioase, care

¹ Unul din renumitele grinare ale Franței.

nu se deosebeau prea mult una de alta și cărora li se spunea laolaltă ciumă. Carol al VII-lea a zărit locul acela înspăimântător, purtînd încă numele de Paris ; i-a fost groază și a fugit... Englezii nu încercau să se întoarcă. Cele două tabere se depărtau, parcă înțelese. Singuri lupii veneau bucurînd. Se iveau pe înserate, în căutare de hoituri ; cum nu mai găseau nici de unele pe cîmp, erau turbăți de foame și se dădeau la om. Contemporanul, exagerînd fără îndoială, ne încredințează că în luna septembrie a anului 1438 au devorat paisprezece oameni între Montmartre și poarta Saint-Antoine.

Aceste cumplite nenorociri sînt exprimate, foarte palid încă, în *Plîngerea săracului de rînd și a bieților plugari*. E un anestec de jelanii și de amenințări ; nenorociții flămînzi avertizează Biserica, regele, tirgoveții și negustorii, pe seniori mai ales : „Că focul e cît se poate de aproape de lăcașurile lor“. Îl cheamă pe rege în ajutor. Dar ce putea face Carol al VII-lea ? [...]

LUDOVIC AL XI-LEA

Era ciudat că nu se arăta și el ; turnirul avea loc chiar în fața porții lui, lîngă palatul Tournelle, unde își avea reședința. Pe cît se părea, tristele lui încăperi erau puțin înveselite de zarva petrecerii. Regele își ducea traiul acolo, singur și ca un calic ; ținea casă mică, cuhne săracă. Avusese ideea bizară să se mărginească la același număr restrîns de servitori pe care-i adusese cu sine din Brabant ;

trăia acolo ca la Genappe ¹. La drept vorbind, nici n-avea nevoie să se instaleze cum se cade ; viața lui avea să fie o călătorie, o peregrinare prin întreg regatul. De cum a ajuns rege, a luat veșmintul de peregrin, mantia din dimie groasă, cenușie, ciubotele de călătorie și nu le-a mai lepădat pînă la moarte. Părînd mai curînd a fi poposit în tabără decît a locui în acest palat uriaș, agitîndu-se, frămîntîndu-se în fel și chip, „prefirînd zi și noapte noi gînduri iscusite“, nimeni nu l-ar fi luat drept moștenitor adevărat în casa părinților săi. L-ai fi crezut mai curînd un suflet chinuit care cu părere de rău bîntuia locuința aceea ; departe de-a fi un strigoi, aducea mult mai mult a fi posedat de demonul viitorului. [...]

În nesfîrșitele veacuri ale evului mediu, în aceste timpuri de slabă aducere aminte și de amorteală, singură Biserica veghea ; singură ea a scris, păstrîndu-și scripturile. Iar dacă nu le păstra, cu-atît mai bine : își ticluia din nou faptele, îmbogățindu-le. Pămînturile bisericești cuprindeau în ele un fapt vrednic de admirație : ajungeau din ce în ce mai întinse ; cuvioasele garduri vii călătoreau ca prin minune. Apoi, tradiția și datinile străvechi încuviințau totul, cu venerație. E cunoscută preafrumoasa legendă, povestind cum, în timp ce regele doarme, episcopul merge în trapul măgărușului și tot merge, iar locurile la care ajunge să le dea ocol ale lui sînt ; cît ai clipi, capătă o provincie. Regele tresare cu spaimă, cînd e trezit din somn : „Doamne, dacă mai dormi, o să înconjoare întreg regatul tău“.

Această trezire bruscă a regalității e tocmai domnia lui Ludovic al XI-lea. Oprește Biserica, în vreme ce ea merge înainte ; o pofteste să arate

¹ Oraș din vechea provincie a Brabantului.

ce-i al ei, cu alte cuvinte să stea pe loc. Iar ceea ce-i al ei, vrea să vadă dovada că-i aparține.

Cu nobilii, alte socoteli de limpezit. Aceștia n-ar fi crezut în ruptul capului că ar putea îndrăzni cineva să se socotească cu ei. De multă vreme nu mai știau ce sînt ajutoarele senioriale, răscumpărările cuvenite regelui. Îi executau pe vasalii lor, dar nu mai dădeau nimic suzeranului. Spre marea lor uimire, iată că regele acesta nou invocă legea feudală. Și cere, ca domn și suzeran al suzeranilor, drepturile neprimite și nu numai cele de-acum, ci și pe cele din urmă. Așa se face că i-a prezentat o listă de plată uriașă ducelui de Bretania.

Dacă nobilii, seniorii de la țară, nu-l mai *ajutau* pe rege, cine oare îl ajuta ? Orașele. Faptul era cu atît mai greu cu cît plăteau cum nu se poate mai inegal, după bunul plac al celor care nu plăteau. Cei care știu cită greutate aveau în secolul al XV-lea nobilimea și Biserica nu mai pot avea nici o îndoială că orășenii *aleși* pentru a repartiza taxele erau slugile lor plecate și înfricoșate, că le dădeau ascultare fără să cricnească, ștergînd de pe rol pe cel care, mai de-aproape ori mai de departe, ținea de aceste înalte mărimi — neam ori servitor, văr al vreunui văr, sau bastard ieșit dintr-alt bastard. De altfel, *aleșii* erau răsplătiți pentru suptenia lor prin aceea că nu erau aleși de-adevărat, ci se numeau mereu și mereu aceleași familii ; încetul cu încetul, au ajuns să alcătuiască un fel de clasă, un fel de nobilime orășenească, legată de cealaltă printr-o alianță ereditară. Între nobili și notabili orășeni, complicata poveste a taxelor se aranja cu frumosul, ca în familie ; totul cădea pe spinarea celui sărac, a celui care nu putea plăti.

Carol al VII-lea încercase să remedieze aceste abuzuri, numind el însuși aleșii ; dar e mai mult ca

sigur că nu i-a putut numi decît pe cei desemnați de puterile locale. Ludovic al XI-lea n-a ținut seamă în nici un fel de aceste aranjamente. Declară cu asprime într-o ordonanță că „toți aleșii regatului sînt destituiți din pricina greșelilor și a neglijențelor săvîrșite“. Le face hatîrul să-i mai păsuiască un an. Numiți apoi din an în an, dau socoteală în fața Camerei de Conturi. Ei hotărăsc, dar hotărîrea lor trebuie aprobată de trimișii domnești. Importanța li se reduce la nimic : demnitatea funcției lor e anulată.

Nu e de mirare dacă fețele bisericești, cei cu slujbe în armată, notabilii orașelor, s-au pomenit cu toții înțeleși, mai înainte de-a fi vorba de vreo uneltire. Pînă și oamenii regelui erau împotriva lui ; iubiții și credincioșii slujitori ai Parlamentului, oamenii aceștia care făcuseră regalitatea, pentru a spune așa, în veacurile al XIII-lea și al XIV-lea, care o urmaseră orbește, în pofida conștiinței lor și a Bisericii, se opresc aici. Nu acesta era regele cu care erau ei obișnuiți, regele acela grav și viclean, rege al precedentelor, al trecutului, al literei scrise, pe care el o menținea schimbîndu-i la nevoie spiritul. Acestuia nu-i prea păsa de spiritul legii ; își urma singur calea, fără să ceară sfatul nimănui, calea primejdioasă a nou-tăților, întorcînd spatele uzanțelor străvechi, bătîndu-și joc de ele. În timpul cuvîntărilor solemne ale celor mai vrednici dintre reprezentanții săi, rîdea, ridicînd din umeri.

Așa i s-a întîmplat arhiepiscopului de Reims, cancelar al Franței, care îi făcea complimente cu prilejul urcării pe tron ; regele l-a oprit de la primul cuvînt. Papa, închipuindu-și că-l va da gata, îl trimise pe vestitul său cardinal grec Bessa-

rion¹, gloria Celor două Biserici. În timp ce prea-
învăţatul bizantin îşi rostea discursul cel plin de
miez, Ludovic al XI-lea a găsit că-i cu haz să-l
apuce de barbă, de lungă sa barbă orientală... Iar
drept orice mulţumire, rosti un biet vers lati-
nesc privitor la gramatică, ceea ce era tot una cu
a-l trimite pe bietul om înapoi la şcoală.

Tot acolo a trimis şi Universitatea, interzicân-
du-i, prin mijlocirea papei, să se mai amestece în
treburile regelui şi ale oraşului, să-şi exercite ciu-
datul ei *veto* de suspendare a cursurilor. Univer-
sitatea nu mai contează, pe viitor, ca partid poli-
tic ; era în declin, de altfel, şi ca instituţie de învă-
ţămînt, pierzînd ceea ce fusese sufletul şi viaţa ei,
spiritul de dispută.

Dacă lui Ludovic al XI-lea nu-i plăceau mai de-
loc scolastici, e nu numai din dispreţ pentru pălă-
vrăgeala lor, ci şi pentru că ştia înclinarea tuturor
acestor raşi în creştet de-a face pe sluga pe lîngă
seniorii şi prelaţii cu vază, pentru a se înfrupta
la rîndu-le din slujbe şi venituri. [...]

Cîteodată, cînd vedea pe cîte un om în primej-
die şi scufundîndu-se, alegea clipa aceea pentru
a-l dobîndi ; îl sălta cu mîna lui puternică, scăpîn-
du-l, copleşindu-l. Un om priceput şi talentat, un
legist îndemînat, pe nume Morvilliers, avea un
necaz cu Parlamentul ; confrăţii erau pe cale să-l
piardă, învinuindu-l de furtişag. Ludovic al XI-lea
porunceşte să-i fie înmînată toată hîrţogăria pro-
cesului, îl cheamă şi pe împuricat : „Doreşti să
se facă dreptate, sau îndurarea mea ?“ „Drep-
tate !“ La acest răspuns, regele aruncă hîrţile în

¹ Umanist şi scriitor grec (1395—1472), unul dintre
partizanii cei mai înflăcăraţi ai unirii Bisericii greceşti
cu Roma. S-a numărat printre promotorii Renaşterii în
Italia.

foe, spunind : „Să împarți tu dreptate la alții, te fac cancelar al Franței“. Era lucru de necrezut să dai astfel sigiliul pe mîna unui om bănuir, să pui un acuzat printre judecători, și chiar deasupra lor. Regele părea să spună că orice lege atîrna de el, de voia lui, pe care o așeza la locul cel mai ales, cuvenit dreptății, în sufletul lui de osîndit.

Cu felul acesta de a alege și a numi oamenii, care cîteodată îi izbutea, se întîmpla ca alteori să se pomenească în juru-i cu tîlhari, cu hoți. Nepuțindu-i plăti, îi lăsa să fure ; dacă furau prea din cale-afară, se spune că împărțea cu ei. Nu se uita mult la mijloacele aducătoare de bani ; totdeauna era lefter. Dispunea de veniturile slabe ale unui rege medieval, în vreme ce trebuia încă de pe atunci să facă față la nenumărate încurcături impuse de o guvernare modernă ; mii de cheltuieli, unele publice, altele ascunse, unele rușinoase, altele pline de glorie. Puține cheltuieli private ; nu avea cu ce-și cumpăra o pălărie, dar a găsit bani să dobîndească Roussillon-ul, - să răscumpere Somma.

Cei care-l slujeau trăiau cum dădea Dumnezeu, plătindu-se cu mîinile lor. În cele din urmă, prinzîndu-l într-o zi bună, îi smulgeau încuviințarea vreunei confiscări, dania vreunui episcopat ori abații. Nenumărate alte ori, neavînd nimic de dat, dădea o femeie. Dar moștenitoarele bogate nu se lăsau dăruite cu ușurință ; cea a Bretoniei i-a scăpat ; o tîrgoveață bogată din Rouen, cu care voia să-l plătească pe unul din valeții lui, a tot tărăgănat, a ocolit, ca o adevărată normandă. [...]

Sub pretext că pune rînduială în ale vînătorii, avea să atingă *senioria* în punctul ei cel mai sensibil, să-l stînjenească pe nobil în cea mai scumpă libertate a sa, aceea de a-l umili pe țaran.

Să amintim aici principiile senioriei, formulele ei sacrosancte : „Seniorul îi ține închiși pe mîrlanii lui, ca după țîținele unei uși, între cer și pămînt. Totul e al lui : codrul desfrunzit, pasărea în văzduh, peștele din apă, jivina-n tufiș, unda care curge, clopotul al cărui glas pînă-n depărtări s-aude...”

Dacă seniorul are drept, pasărea, jivina au și ele, pentru că sînt ale seniorului. Era așadar un obicei străvechi și respectat ca vînatul seniorului să-l mănince pe țaran. Nobilul era sfînt, sfînt era și alesul animal. Plugarul semăna ; cînd grînele încolțeau, iepurii de cîmp și toată liota celor de casă veneau și luau zeciuit și însutit. Dacă mai scăpau cîteva firave spice, mîrlanul vedea plimbîndu-se printre ele cerbul seniorului, și se descoperea în fața lui. Iar într-o bună dimineață, ca să-l prindă, în mare zarvă de cornuri și de hăitași, se năpustea asupra ținutului o furtună de vînători, de cai și de cîini, pămîntul era ras.

Lui Ludovic al XI-lea, tiranul acesta care nu respecta nimic, i-a venit ideea să schimbe rînduiala asta. În Dauphiné, avusese temeritatea să interzică vînătoarea. O dată venit la putere, își trădează cu imprudență intenția de a generaliza interdicția în tot regatul, exceptînd cazurile cînd ar fi vîndut el îngăduința cui ar fi poftit. Seniorul de Montmorency, avînd cîntea să-l găzduiască pe rege la el, voia să-i ofere petrecerea unei mari vînători și, pentru aceasta, adunase de peste tot rețele, țărushi, fel de fel de unelte și arme de soiul ăsta. Spre marea uimire a gazdei sale, Ludovic al XI-lea a poruncit ca totul să fie pus grămadă și ars.

Dacă ar fi să dăm crezare la doi cronicari dușmănoși lui, dar care adescori sînt foarte bine in-

formați, regele ar fi poruncit ca, în patru zile, toți cei ce aveau rețele, plase, capcane, să le înmâneze pe toate judecătorilor domnești ; ar mai fi interzis călcarea pădurilor de către prinți și seniori și ar fi oprit cu strășnicie persoanele *de orice rang* să mai vîneze, sub amenințarea de a fi pedepsite trupește și bănește. Se prea poate ca ordonanța să fi fost alcătuită, dar îmi vine greu să cred că a îndrăznit s-o pună în aplicare. Același cronicari ne încredințează că un gentilom din Normandia, încumetîndu-se în ciuda voinței regelui să vîneze și să prindă un iepure, l-a prins el însuși și a poruncit să i se taie urechea. Și se grăbesc să ne asigure că bietul om vînase pe propriul lui domeniu, iar pentru a face toată povestea și mai vrednică de crezare, adaugă o răutate absurdă, și anume, că regelui Ludovic îi plăcea într-atît vînătoarea, încît voia să fie singurul care să vîneze în întreg regatul.

Că oamenii regelui, cum susțin unii, făceau ceea ce regele le interzicea seniorilor, că îi necăjeau în fel și chip pe bieții oameni, e destul de probabil. Dar ceea ce e autentic și sigur sînt următoarele articole care pot fi citite în catastifele de cheltuieli ale lui Ludovic al XI-lea (în puținele care ne-au rămas): „Un scud unei biete femei căreia ogarii regelui i-au sfîrtecat oaia ; așijderi uneia căreia un ciine de-al regelui i-a ucis o gîscă ; și alteia, căreia ciinii și ogarii i-au rupt pisica. Tot pe atîta unui nenorocit căruia arcașii i-au culcat lanurile de grîu, străbătîndu-i ogorul“.

Aceste mici însemnări spun multe. Judecînd după despăgubirile date celor săraci ca și după multele milostenii care se găsesc în aceleași catastife, am fi ispitiți să credem că acest priceput om

politic a avut deseori velleitatea, în bătălia pe care o ducea împotriva celor mari, să fie regele celor de jos. Sau, poate, ar trebui să presupunem că în aceste preacuvioase speculații, în care și-i lua drept asociați pe sfinți și pe Maica Precista, ținând socotelile cu ei și lucrând împreună și la câștig și la pierdere, credea cumva că, ajutându-se de zisele milostenii și neînsemnate danii, și-i putea face părtași la vreo afacere deosebit de însemnată, sau poate, în sfârșit — și această explicație poate sta în picioare ca oricare alta — omul cel rău era citeodată și el om și, alături de ticăloșiile făcute din caleul politic și atât de crudele sale acte de justiție, își dăruia aceste răgazuri de dreptate privată, care, la drept vorbind, nu erau prea costisitoare. [...]

Adeseori pleca de dimineată, vina ziua întreagă, pe vînt, pe ploaie, prînzînd cum putea, stînd de vorbă cu oamenii mărunți, cu țărani, cu cărbunarii de prin păduri. Se întîmpla ca, neaflîndu-și stare, ca de obicei, vrînd să vadă și să afle totul, să se scoale cel dintîi și, în vreme ce toți ceilalți dormeau, să umble prin palat; într-o zi coboară la cuhnii, unde nu se afla încă decît un băiețaș care învîrtea frigarea : „Cît cîștigi ?“ Copilul, care nu-l văzuse niciodată, răspunde : „Atît cît și regele“. „Și regele cît cîștigă ?“ „Cît să-și ducă zilele, la fel ca mine“.

Rîndașul vorbise cu mîndrie, luînd iscoada cea prost îmbrăcată drept un sărăntoc... Nu se înșela. Nici că s-a pomenit vreodată sărăcie mai lucie, mai famelică, mai apucătoare. Neînduplecare de vîntor ori lihneală de milog, iată ce exprimă toate cuvintele sale, citeodată violente și oțărîte, adeseori lingușitoare, mincinoase, mîngietoare și josnice... Într-atît de nevoiaș era. Azi avea nevoie de

cutare provincie, mîine de cutare oraş... Venit pe lume lacom, făcîndu-se încă şi mai lacom o dată ajuns rege şi stăpîn al regatului, suferă, se vede cît de colo, din pricina tuturor fiefurilor pe care nu le are încă. Regalitatea închidea în ea însăşi prăpastia fără fund care avea să-i înghită pe toţi.

Am văzut aprigele lui începuturi şi cum foamea îi creştea pe măsura piedicilor întîlnite. Dintr-o dată, totul devine uşor, statele, provinciile curg una după alta, prada se dăruie singură, vînatul vine să-l roage pe vînător. Înflăcărarea aceasta de-a lua se va potoli, fără îndoială?... Se întîmplă tocmai pe dos. Patima violentă, nedreaptă, şi care lucra împotriva voinţei Celui-de-Sus, crede că judecata lui Dumnezeu e de partea ei : se socoteşte dreaptă pînă-n străfunduri, şi adînc nedrept i se pare tot ceea ce nu are încă. Unitatea regatului, nelămurit presimţită, ca pe un drept viitor, îi îndreptăţeşte toate mijloacele. Destul de puternic de-acum înainte pentru a nu mai avea nevoie de forţă, putîndu-şi adjudeca ceea ce pofteste şi cucerii prin decret, nu se mai poartă ca un vînător, se urcă în jilţul dreptăţii. Patima lui de acum încolo va fi împărţirea dreptăţii ; judecă într-una, pînă şi sărbătorile : Ludovic cel Sfînt făcuse doar dreptate chiar şi în Vinerea Mare.

Dreptate, în cazul de faţă, ajutată de războire, cîteodată execuţia săvîrşindu-se înainte de proces. [...]

Toate acestea au dus la o vînătoare netrebnică, deoarece procesele se făceau prin prepuşi, cărora bunurile acuzatului li se dădeau dinainte şi care erau interesaţi în condamnare.

Şi din netrebnicia acestor lucruri s-a ivit un altul, cumplit, o tagmă nouă, aceea a prepuşilor, care, creată de tiranie pentru trebuinţa ei trecă-

toare, voia să țină cît lumea și să tot aibă de lucru ; și prinzînd gust să tot hăituie, ajunsese a nu vîna doar la porunca stăpînului, ci-și bătea capul să tot afle pradă, iar din lipsă de dușmani se lua de prieteni. [...]

Un lucru rămînea mai ales de pe urma acestei domnii, și era din cele mai rele. Ludovic al XI-lea, fără a fi mai rău decît cei mai mulți dintre regii acestor triste timpuri, adusese prejudicii mai numeroase moralității vremii. De ce ? Pentru că *izbutise*. Lumea uita lungile lui umiliri, nu mai ținea minte decît biruințele de la urmă ; și confunda șiretenia cu înțelepciunea. Și multă vreme avea să dăinuie admirația pentru viclenie și religia succesului.

Un alt rău, cu osebire grav, care a falsificat istoria, e acela că feudalitatea, pierind de o asemenea mîină, lăsa impresia că e victima unei capcane. Ultimul vlăstar al fiecărei mari familii a fost numit: ducele *cel bun*, contele *cel bun*. Feudalitatea, acest vechi tiran caduc, a cîștigat mult pierind de mîina unui tiran.

Sub această domnie, trebuie s-o spunem, regatul, pînă atunci larg deschis, și-a dobîndit barierele indispensabile, țarcul împrejmuitor, alcătuit din : Picardia, Burgundia, Provența, Roussillon-ul, Maine și Anjou. S-a închis la capete pentru înția oară, iar pacea trainică a fost împămîntenită pe vecie, în provinciile din centru.

„Dacă mai trăiesc încă puțin, îi spunea Ludovic al XI-lea lui Commynes¹, nu se va mai afla pen-

¹ *Philippe de Commynes* (1447—1511), cronicar francez, aflat la început în slujba lui Filip cel Bun și a lui Carol Temerarul. A fost sfetnicul și omul de încredere al lui Ludovic al XI-lea, cu care s-a înțeles nespus de bine tot timpul cît l-a slujit.

tru tot regatul decît o singură Datină, aceleași măsuri și aceleași greutăți. Datinile toate vor fi înscrise în limba franceză¹, într-un frumos hrisov. Spre a pune capăt vicleșugurilor și jecmănelilor avocaților, procesele nu vor mai fi atît de lungi... Îi voi struni cum se cuvine pe cei din Parlament... Voi pune pe picioare o poliție uriașă în întreg regatul.“ Și Commynes mai adaugă aceasta, că dorea din inimă să ușureze poporul, văzînd bine cît era de împovărat, și simțînd din această pricină „o mare greutate pe inimă“. [...]

¹ Latina se menține multă vreme ca limbă a învățămîntului, a științei, a administrației, a justiției, a diplomației. Ca limbă a justiției a fost abolită abia în 1539, de către Francisc I.

RENAȘTEREA

INTRODUCERE

Plăcutul cuvînt *Renaștere* nu le evocă prietenilor frumosului decît înscăunarea unei arte noi și nestăvilitul avînt al fanteziei. Pentru erudit el înseamnă restaurarea studiului antichității ; pentru legiști lumina care începe să se facă în contradic-toriul haos al vechilor noastre datini.

Asta-i tot ? Răzbătînd prin pîcla unei teologii bătaioase, *Orlando*, arabescurile lui Rafael, ondi-nele lui Jean Goujon amuză capriciile lumii. Trei spirite întru totul deosebite, artistul, preotul, scepticul, ar cădea cu ușurință de acord în a crede că acesta e rezultatul ultim al acestui mare veac. *Ce știu ?*, întrebarea pe care și-o pune Montaigne, e singurul lucru care prezintă importanță pentru Pascal : Bossuet, în același spirit, și-a scris *Varia-țiile*.

Așadar, această colosală sfortare a unei revolu-ții atît de complexe, de vaste, de laborioase, să nu fi zămislit decît neantul ? O atît de uriașă voință ar fi rămas fără nici un rezultat. Există oare ceva mai descurajator pentru gîndirea omenească ?

Aceste minți deosebit de știutoare au uitat însă două lucruri, neînsemnate într-adevăr, care aparțin acestui veac mai mult decât tuturor celor premergătoare la un loc : descoperirea lumii, descoperirea omului.

Veacul al XVI-lea, în marea și legitima sa cuprindere, merge de la Columb la Copernic, de la Copernic la Galileu, de la descoperirea pământului la aceea a cerului.

În desfășurarea sa, omul s-a regăsit pe sine însuși. În timp ce Vesale și Servet au adus revelația vieții, cu ajutorul lui Luther, Calvin, Dumoulin și Cujas pe de-o parte, Rabelais, Montaigne, Shakespeare, Cervantes pe de alta, omul a pătruns în tainele vieții morale. A investigat temeliile adânci ale naturii sale. A început să întroneze Dreptatea și Rațiunea. [...]

DESCOPERIREA ITALIEI

Descoperirea Italiei le luase mințile la ai noștri; nu erau într-atît de puternici încît să reziste farmecului.

„Descoperire“ este cuvîntul potrivit. Însoțitorii lui Carol al VIII-lea¹, n-au fost mai puțin uimiți decît cei ai lui Cristofor Columb.

¹ Carol al VIII-lea (1470—1498), fiul lui Ludovic al XI-lea. A abandonat cu ușurință multe dintre provinciile marginase, alipite cu greu de tatăl său coroanei franceze. În 1495 întreprinde expediția din Italia, la chemarea lui Lodovico Sforza, tiranul Milanului. Simpatiile italienilor pentru Franța au durat însă puțin, expediția în Italia neavînd nici un rezultat politic.

Cu excepția provençalilor, pe care negoiul și războiul îi adusese deseori pe-acolo, francezii nu bănuiau existența pământului și poporului acestuia, a acestei țări a frumuseții, în care atâtea veacuri de artă, adăugî: du-se unei preafericite naturi, păreau a fi înfăptuit paradisul pe pământ.

Contrastul cu barbaria nordului era atît de puternic, încît cuceritorii erau uluiți, aproape intimidați de noutatea celor înconjurătoare. Dinaintea pinzelor, a bisericilor de marmură, a viilor atît de fermecător împodobite cu statui, dinaintea statuiilor vii: fetele acelea frumoase, încununate de flori, care veneau cu ramuri de palmier în mînă să le dea cheile orașelor, rămîneau muți de uimire. Apoi bucuria li se revărsa într-o izbucnire zgomotoasă.

Provențalii, care participaseră la expedițiile Neapolelui, veniseră în Italia fie pe mare, fie ocolind Romania și Abruzzii. Nici o armată nu urmasese încă, asemeni celei a lui Carol al VIII-lea, calea sacră, inițierea progresivă care, începînd cu Genova sau Milanul, trecînd prin Lucca, Florența și Sienna, îndrumă călătorul spre Roma. Aleasa și neasemuita frumusețe a Italiei stă în această privești generală, în acest *crescendo* al minunilor, începînd cu Alpii către Etna. Pătrunzînd, nu fără a vă simți mișcați, prin poarta zăpezilor veșnice, veți da peste un prim popas, plin de măreție, în plăcuta majestate a cîmpiei lombarde, această neîntrecută jerbă de grîne, de fructe și flori. Apoi Toscana, colinele atît de desăvîrșit conturate ale Florenței, împărtășesc un sentiment minunat de eleganță, pe care solemnitatea tragică a Romei o preface în oroare sacră... Asta-i tot? Un paradis încă și mai plăcut vă întîmpină la Neapole, noi emoții, în care sufletul se ridică pînă la înălțimea

Alpilor, la vederea colosului fumegînd din Sicilia. [...]

Cînd Carol al VIII-lea a intrat în Roma, la 31 decembrie 1494, papa Roderigo Borgia, faimosul Alexandru al VI-lea, urcat recent pe scaunul pontifical, nu era încă personajul ilustru care a lăsat urmă în istorie. Era un om de şaizeci de ani, foarte bogat, care de patruzeci de ani minuia fondurile Bisericii şi încasa drepturile de sigiliu. La venirea sa ca papă era cel mai mare capitalist al sacrului colegiu. De asta fusese numit. Nu s-a tocmit pentru slujba lui, a plătit cu generozitate fiecare vot şi nu în taină, ci trimiţîndu-i în plină zi unuia patru catiri încărcăţi cu bănet, altuia cinci mii de coroane de aur, îndeplinind întocmai cuvîntul *Evangeliei*: „Iar averea ta la săraci dă-o“.

Avea patru copii de la iubita lui, Vanozza, pe care îi recunoscuse public şi-i crescuse. Moravurile sale nu erau mai rele decît ale altor cardinali, era în schimb cu mult mai harnîc şi mai înclinat spre afaceri. I se reproşa un singur lucru, că se lăsa veşnic condus de o femeie. Multă vreme două romane îl guvernaseră : Vanozza şi mama ei; apoi le luase locul fiica sa, frumoasa Lucrezia, care a fost cîntată de poeţii vremii ; era deosebit de slab în faţa ei şi o iubea peste măsură, în daupa cinstei sale.

Ceea ce mai uimea nespus la curtea acestui papă era faptul că Borgia, născut în ţara maurilor, la Valencia, în Spania, atrăsese la Roma numeroşi traficanţi de pe-acolo, mauri şi evrei. Era în corespondenţă intimă cu sultanul şi primea bani de la el pentru a-l ţine ostatec pe fratele său, sultanul Gem.

Această ciudată prietenie, se spune, a mers atît de departe, încît papa a numit, ca episcopi și cardinali protejați de-ai lui Baiazid.

Pontificatul acesta memorabil era încoronarea unui uimitor șir de paپی răi. Unul singur — Pius al II-lea — în șazeci de ani, făcuse excepție. Toți ceilalți se asemănau între ei prin trei lucruri: erau niște desfrînați fără rușine și, în același timp, părinți atît de buni, atît de apucători, de zgîrciți și de ambițioși cît privește căpătuiala progeniturilor lor, încît ar fi prefăcut lumea în cenușă pentru a-și vedea bastarzii ajunși prinți. Și, pe de-asupra, preoți feroci. [...]

Sixtus, ajuns papă, dă o nouă pildă : alungă femeile, trăiește după moda turcească, nu poartă decît paپی. Mititeii aceștia, crescînd, ajung păstori de suflete, episcopi ori cardinali. În ciuda acestor morăvuri denaturate, nu s-ar putea spune că nu urmează natura, că nu ruinează Biserica pentru bastarzii săi ; pentru doi dintre ei mai ales, pe care-i avea de la sora sa, învrăjbește toată Italia ; trece totul prin foc și sabie, căutîndu-le principate. Înstăpînește o nouă lege, nemaiauzită, supunîndu-i pe prizonierii de război la cazne și amenințîndu-i pe episcopii care nu i se alătură să-i vîndă sclavi la turci.

Înspăimîntătorul papă moare, oamenii multumesc lui Dumnezeu. Cine ar fi crezut că următorul avea să fie mai rău încă ? Și așa a fost. Inocențiu al VIII-lea, nu mai puțin lacom pentru ai săi și nu mai puțin corupt, i-a întrecut în aceea că pe lîngă crimele sale le-a îngăduit pe toate ale celorlalți. Nimeni nu mai era în siguranță. Furt și viol, totul era îngăduit la Roma. Doamne din nobilime erau răpite seara, aduse dimineața : papa rîdea. Cînd au văzut cît e de bun, au început să omoare :

nici asta nu l-a tulburat mai mult. Un bărbat ucide două femei de stradă : celor care vin să vestească fapta, camerierul papei le spune vesel : „Dumnezeu nu dorește moartea păcătosului, ci ca el să plătească și să trăiască mai departe“.

La moartea lui Inocențiu se săvârșeau la Roma două sute de asasinate la ficcare două săptămîni. Alexandru al VI-lea a avut meritul să pună oarecare ordine.

Cardinalii socoteau că numiseră în persoana lui un bun administrator. Fusesse la origine avocat la Valencia. Lumea îl credea avar și deloc ambițios. Nepot al lui Callixtus al III-lea, în locul unei sinceri princiare n-a rîvnit decît o slujbă bună de unde să stoarcă bani. Unul din familia Rovere, nepot al lui Sixtus al IV-lea, a avut trei episcopate dintr-o dată. Borgia, năzuind la ceva mai solid, n-a avut decît venitul a trei episcopate. Om de afaceri înainte de toate, bun de gură, îndatoritor, împărțind cu mare dărnicie făgăduieli, mincinos fără pereche, acest Figaro ecleziasc reușea de minune în misiuni ; asta îl și menținuse atîta vreme în slujba de *factotum* al papilor, care nu se puteau lipsi de el nici în intrigile politice, nici în marele negoț spiritual — vînzarea iertărilor și a dreptății, negustorirea funcțiilor religioase, a păcatelor, a proceselor.

În această bancă a papalității ce schimba aurul de pe lumea asta cu bunurile de pe cealaltă, două lucruri arată că Borgia nu era un financiar vulgar, ci om inventiv, un adevărat spirit creator.

E primul dintre papi care declară oficial că numai cu un singur cuvînt poate spăla de păcate pînă și pe morți, și izbăvi sufletele în suferință din purgatoriu. Dovadă de adîncă înțelegere a vremurilor pe care le trăia. Își dădea nespus de bine

seama că, scăzînd credința, natura prindea puteri, iar dacă oamenii se dovedeau a fi mai puțin creștini, deveneau în schimb mai omenoși, mai simțitori, mai sensibili. Ce fiu ar fi avut inima să-și lase mama mistuită de flăcările iadului? Ce mamă n-ar fi plătit pentru a-și salva fiul?

Dar dacă flăcările spirituale ale purgatoriului constituiau un venit bun, cu atît mai sigur era că vor impresiona și vor goli buzunarele cele ce se vedeau chiar pe lumea asta! Cine ar putea spune la cît se ridică veniturile Sfîntului-Scaun de pe urma teroarei inchizitoriale? În Germania, doi călugări, trimiși de Inocențiu al VIII-lea într-o mică diocază, la Trèves, au ars ca vrăjitori șase mii de oameni. [...] Cine se simțea în primejdie alerga la Roma, își depunea bunurile la picioarele papei. Iar acesta ce făcea? Lacomul Sixtus al IV-lea, atît de sîngeros în Italia, a fost blînd și bun pentru Spania, amintind Inchiziției povestea bunului păstor. Alexandru al VI-lea, dimpotrivă, mult mai inteligent, a înțeles că cu cît Inchiziția va arde mai mulți oameni, cu atît mai mare nevoie vor avea oamenii de papă. A adus laude inchizitorilor, s-a dovedit nemilos în Spania, îndurător în Italia; evreii și maurii împotriva cărora tuna și fulgera îl aflau la el acasă cel mai cumsecade om, se puneau sub protecția lui, și-și aduceau capitalurile. [...]

Franța lui Ludovic al XI-lea și a jupînului Patelin¹, burgheză pînă-n temelii, batjocoritoare și

¹ Personajul principal din *Farsa jupînului Patelin*, scriere dramatică comică datînd din secolul al XV-lea și al cărei autor este necunoscut. Jupînul Patelin este un avocat care izbuteste să-l tragă pe sfoară pe negustorul Jossemaume, dar este la rîndu-i păcălit de clientul său, ciobanul Agnelet.

disprețuind orice măreție, e atât de desăvârșit mediocră, încît nici nu mai știe ce-i aceea mediocritate.

Nu-i ușor de ghicit cînd ar fi luat sfîrșit toate acestea, dacă, printr-o mișcare repede și tînească, Franța n-ar fi sărit zidul Alpilor și nu s-ar fi aruncat într-o lume, dacă nu de frumusețe cel puțin de lumină, unde nimic nu era mediocru. Și a găsit în contopirea aceasta ceva din natura ei originară, recăpătînd iarăși noțiunea grandoarei.

Nimic nu era plat în Italia, nimic prozaic, nimic burghez. Pînă și uritul și monstruosul (se găseau din belșug în veacul al XV-lea) erau ridicate la înălțimea artei. Lui Machiavelli, lui Leonardo da Vinci le plăcea să deseneze crocodili și șerpi.

Milanul nu era mediocru sub Vinci și Sforza în amfiteatrul său sublim, împresurat de Alpi, ținînd de Alpi el însuși prin catedrala sa de zăpadă și statuile ei strălucitoare; Milanul — cumpăna apelor lombarde, cumpăna regească a artelor, fluviilor și culturilor.

Roma nu era mediocră sub Borgia. Pletisi-toarea Romă modernă, înălțată din pletrele Coli-seului de către nepoții papilor, nu exista încă, după cum nu exista nici ipocrizia mărunță, viciul ascuns în spatele decenței. Roma era o ruină pă-gînă în care oamenii căutau creștinismul fără a-l găsi. Un amestec de barbarie și sălbăticie, de răz-boale și asasinate, de boari tîlhari din bălțile Pontice și de serbări sodomice. Deasupra tuturor, un bancher înconjurat de mauri și evrei: acesta era papa, iar fiica sa Lucrezia ținea sigiliile Bise-ricii.

Nu, toate astea nu erau mediocre. Cînd armata noastră s-a întors acasă, a adus de la Roma în-

împlări puțin obișnuite, care au făcut să pălească tot ceea ce Franța galică socotea picanterie, toate copilăriile din cele *O sută de nuvele*¹ și din vechile *fabliaux*-uri. Au încercat la Neapole să joace pe scenă aceste întâmplări. Dar se afla în ele o asemenea grandoare a răului, încît nu putea fi jucată și nici atinsă de nevinovăția francezilor noștri.

Au așteptat treizeci de ani pentru a găsi adevăratul nume al unei asemenea lumi. Nici Luther, nici Calvin nu izbutiseră. Ci numai Rabelais, acest bufon neîntrecut. *Antiphysis*, iată numele ce se potrivește și pe care el singur l-a ghicit (ceea ce-i împotriva firii). [...]

Această viziune cutremurătoare, apocaliptică, a Romei, a papei guvernînd mină în mină cu sultanul, scena cea mai puternică din cîte se văzuseră de o mie de ani încoace, a aruncat lumea într-o necuprinsă involburare de visări și de gînduri.

În minciuna minciunilor, în viciul tuturor viciilor, cugetătorii au găsit acest *Antiphysis*, această stare împotriva firii, împotriva Idealului, pe care mintea n-ar fi putut-o scorni, monstruozitate pilduitoare care i-a luminat prin contrast și, fără altă bîjbîire, a arătat calea bunului-simț, întorcerea la natură. [...]

Din acea zi două mari curențe electrice iau ființă în lume : Renașterea și Reforma.

¹ *Les cent Nouvelles nouvelles* — Cele o sută de nuvele noi. Culegere de povestiri, de largă circulație în veacul al XV-lea, relatînd mai cu seamă pășanii licențioase și avînd ca sursă de inspirație *fabliaux*-urile autohtone ca și scrierile nuvelistilor italieni.

Unul, prin Rabelais, Voltaire, prin revoluția dreptului, revoluția politică, se îndepărtează de creștinism.

Celălalt, prin Luther, Calvin, puritani, metodiști, se străduiește să se apropie de el.

FRANCISC I. IEZUIȚI. PROTESTANȚI. GARGANTUA

Curtea cea mai costisitoare era curtea lui Francisc I. Această curte veselă, veșnic pe drum, pare a fi un roman mobil, un pelerinaj pantagruelic de-a lungul Loarei, din castel în castel, din pădure în pădure. Pretutindeni, vânători nesfârșiți, sunetul tulburător al cornului. Pretutindeni, veșnice banchete, cu mesele puse la umbra copacilor, pentru cîteva mii de convivi. Apoi, totul pierea. Bieții trimiși ai regelui Spaniei nu știau niciodată nici unde, nici cum să dea de regele Franței. Se scula foarte tîrziu, iar celălalt rege, mama sa¹, tot foarte tîrziu. Zadarnic veneau curtenii pentru deșteptare²; regele dormea. Se întorceau mai tîrziu, regele călărea;

¹ *Francisc I* (1494—1547), era fiul Louisei de Savoia, care a vegheat la educația lui, fiindu-i multă vreme sfetnică.

² În orig. : *au lever du roi*; deșteptarea și îmbrăcatul regelui (în ultimele veacuri ale monarhiei franceze) se desfășurau după un ceremonial foarte precis. *Le petit lever* (mica deșteptare) începea în clipa cînd regele, trezindu-se din somn, își spunea rugăciunea. La aceasta, puteau asista numai prinții de sînge, cardinalii etc. Abia după ce regele era îmbrăcat, pieptănat și ras, aveau acces seniorii, secretarii de stat etc., recepții care se succedau pînă la ora începerii consiliului.

departe, pierdut în pădure. Seara era prea veselă ; pe miine treburile de stat. A doua zi, erau plecați ; curtea era pe drum ; trimiși găseau pe cițiva slujitori întirziați care le spuneau în grabă că regele avea să innopteze la zece leghe de acolo.

Un rege într-atît de călător trebuia să cunoască regatul, pe cît se pare, să fie în contact cu poporul, cu nobilimea măcar. Era tocmai dimpotrivă. Călătorea, într-un anume fel ostatec al curții sale, care-i ascundea tot restul. Uimitoarea sa dărnicie folosea foarte puținor oameni. Curînd după urcarea pe tron, a pus un impozit apăsător. De ce ? Ca să-l risipească. Banii luați i-a dăruit lui Montmorency, lui Brion, la doi-trei prieteni. [...]

E neîndoielnic că regele a adus din Spania¹ *Amadis*². Îi plăceau romanele cavaleresti. În zilele lungi, în orele nesfîrșite ale captivității, prizonierul răsfoia alene plictisitoare și melancolica epopee. Această poezie a nimicului i se potrivea de minune ; nu depindea decît de el să se inchipuie a fi *Preafrumosul Întristat*³. *Amadis* este ecoul unui ecou, firavă și palidă copie a vechilor poeme, mai potrivită să amuze trîndăvia decît să îndemne la acte eroice. De la mîndrul

¹ În 1525, în timp ce se afla în Italia, încercînd să recucerească regatul Milanului, Francisc I este făcut prizonier. E dus în Spania și ținut captiv de către Carol Cvintul care, prin tratatul de la Madrid (1526), îi smulge cedarea mai multor provincii franceze.

² *Amadis de Gaula* (Galia), celebru roman cavaleresc, aparținînd ciclului breton, editat în spaniolă de către Rodriguez de Montalvo, în 1508. Romanul avea însă circulație în Spania încă din veacul al XIII-lea. *Amadis* este prototipul cavalerului rătăcitor desăvîrșit : generos, dezinteresat, viteaz, credincios doamnei sale.

³ Nume sub care *Amadis* se retrage pentru o vreme la o sihăstrie, deznădăjduit de pe urma muștrărilor pe care i le făcea aleasa inimii sale.

Roland¹ la tristul Lancelot², de la acesta la Amadis vigoarea descrește într-una. În exasperarea unor isprăvi puțin probabile, se simte spiritul curtean, flecăreala leneșă și lincezeala vieții monahale care domnește în castele.

Alături de scolastica amoroasă, pierdută în cețuri, amesteca bucuos povestirile, atât de deosebit prețioase, ale lui Boccaccio, precum și *Cele o sută de nuvele* de pe vremea lui Ludovic al XI-lea, cele ale Margaretei³. Aceste istorisiri de nesfârșite aventuri galante, la drept vorbind puțin deosebite între ele, se potriveau noii sale vieți de inacțiune. Fusesse prizonier. Așa va rămîne mereu, adică sedentar.

Cea mai mare bucurie a sa de acum înainte va fi să clădească. Și a clădit așezăminte corespunzătoare acestei stări de spirit. Către 1523, după ciudata aventură cu sora sa, întreținea legături galante cu două doamne măritate din vecinătatea Blois-ului. Întîlnirile aveau loc în pădurile din față, într-un mic castel de-al vechilor conți. Blois, ajuns centrul financiar al Franței, era prea frecventat. După ce s-a întors de la Madrid, mai doritor de odihnă încă, a făcut și un parc, foarte întins, împrejmuit de ziduri, unde a putut aduce animale, scutindu-se astfel de umblatul îndelung al marilor vînători prin pădurile necuprinse. Co-

¹ Eroul *Cîntării lui Roland* (v. nota de la p. 37).

² Principalul erou al romanelor din ciclul Mesei Rotunde; iubirea sa pătimașă pentru regina Ginevra, soția regelui Arthur, îl face nedemn de-a mai purcede în căutarea Graalului.

³ *Marguerite d'Angoulême*, ducesă d'Alençon, apoi regină a Navarrei (1492—1549), sora lui Francisc I. Suflet sensibil, inspirat, este autoarea unei culegeri de versuri cît și a *Heptameronului* — culegere de povestiri în felul *Decameronului* lui Boccaccio. Nutrea o dragoste nețărmurită față de fratele său.

nacl ajunsese neîncăpător. Trebuia ridicat un castel ; dar nu un castel din cele vechi, ca o fortificație, strîns și gîtit ca un soldat în cuirasa lui ; nu donjonul sălbatic, inospitalier, din care castelana, la bunul ei plac, le alungă pe doamne, societatea, farmecul vieții. Ci dimpotrivă ; și nu atît un castel cît o mare minăstire care, cu turlele și cu tot dichisul ei feudal, să acopere, să îmbrățișeze încăperi numeroase, cabinete fermecătoare, celule tainice. E ideea Chambordului.

Nu-i nici donjonul gotic, nici acea *villa* — palatul italian — avînd mai degrabă săli decît odăi, spațiu mult iar loc de odihnă puțin. Societatea trebuia să fie totul, se vede limpede, o societate frămîntată, fără astîmpăr. Multă lărgime. Apartamente izolate ca și chiliile, fără comunicare directă, fără trecere din unele într-altele. Pînă și scări duble, îngăduind urcușul și scoborișul în același timp, fără a te întîlni sau vedea.

Pe dinafară, unitatea, armonia solemnă a turnurilor, a clopotnițelor ornamentale și a coșurilor în chip de minarete, adunate în jurul unui majestuos donjon. Pe dinăuntru, diversitatea, comunicarea ușoară, locurile de întîlnire ca și *aparté-urile*, toate libertățile agreabile.

Un spiritual arhitect din Blois, inspirat de geniul curtean, și poate îndrumat de stăpîn, de regecul abate al viitoarei minăstiri, a alcătuit planul acestei construcții originale. Nimic nu s-a preocupat pentru o operă atît de utilă și necesară. În ciuda tuturor nenorocirilor publice și a celei mai crîncene secătuiți financiare, o mie opt sute de lucrători au muncit vreme de doisprezece ani. Sfintele locului, amantele domniei, cea oacheșă din sud, cea bălaie din nord, doamnele de Chateaubriand și d'Etampes, au fost solemn înfă-

țișate în chip de cariatide. Monograma lui Francisc I e gravată peste tot împreună cu D-ul Diane; pus de tată sau de fiu ? ¹

Acest grăitor refugiu era cea mai de seamă preocupare a regelui. De la Tours, de la Blois, venea neobosit să-l vadă înălțându-se. Afacerile europene rămâneau mult în urmă. De la Blois, unde se afla visteria, banii se scurgeau firesc drept spre Chambord, pentru construcții, pentru cheltuielile curții. Cîteodată mai scăpa cîte ceva și pentru treburile statului, pentru războiul cu Italia, puțin, cu părere de rău și totdeauna prea tîrziu. [...]

Universitatea din Paris numărîndu-se printre ultimele care ținea partea scolasticii și a tuturor prostiilor învechite, era școala lor de predilecție.

Spiritele militante simțeau, la rîndu-le, din instinct, că Parisul era adevăratul cîmp de luptă unde avea să se dea, pe viață și pe moarte, bătălia dintre cele două credințe.

De la Universitatea din Alcalá, *cavalerul Fecioarei*, Ignățiu de Loyola, un căpitan cu osebite merituos, rănit, în vîrstă de treizeci și șapte de ani, venise de curînd la școlile din Paris (în februarie 1528), unde a rămas șapte ani.

De la Universitatea din Bourges, deschisă ideilor noi și aflată sub protecția Margaretei, un student de optsprezece ani venea adesea la Paris : întunecat și nestăpînit, atoașteștiutor, elocventul Calvin.

¹ *Diane de Poitiers* (1499—1566), după moartea soțului său, senșalul Normandiei, ajunge favorita delfinului (1536), viitorul Henric al II-lea. Mulți dintre contemporanii săi au împărtășit părerea (neîntemeiată) că pentru a-și salva tatăl implicat într-un proces politic ar fi acceptat și favorurile lui Francisc I.

De la Universitatea din Montpellier venea de asemenea din timp în timp un doctor, critic îndrăzneț, pe nume Rabelais, și căruia, atât unii cât și ceilalți, i-au stîrnit o antipatie adîncă, un dispreț neîarmurit.

Încă un cuvînt despre Loyola. [...] Născut în 1491, avea, în 1528, 37 de ani. Se hărăzise Fecioarei de șase ani și străbătuse toate etapele misticismului. Sihastru, cerșetor prin voia lui, pelerin la Ierusalim, student la Alcalá, înjghebase aici o asociație studentescă. Așa cum compatriotul său Raimundo Lulio¹ închipuise faimoasa *mașină de gîndit*, Ignatîu închipuise o *mașină de educație*, o disciplină automată, pe jumătate militară, un curs de *exerciții*, care, pornind de la actele corporale către cele spirituale, avea darul să facă din omul cel mai puțin chemat un *oștean al lui Isus*. Tocmai materialitatea acestei metode făcea forța ei. Loyola, spune biograful său, cînd era ispitit de diavol, *alunga ideile cu un ciomag*.

Era un basc din Biscaya, un Don Quijote deosebit de viclean, punînd mult simț practic în slujba vedeniilor lui. Dominicanii din Spania nu l-au înțeles, i-au cenzurat cartea despre *Exerciții* și l-au întemnițat. Dar arhiepiscopul din Toledo, presimțind mai bine decît călugării însemnătatea unui asemenea om, îl povățui „să-și cumpere mantie și tichie de student” și să se școlească în universități. La Paris trebuie să fi fost primit cu atât mai bine,

¹ Raimundo Lulio (1235—1315), supranumit Iluminatorul, mistic spaniol. Își părăsește familia, dedicîndu-și toate forțele îndocrinării misionarilor, în vederea convertirii la creștinism a necredincioșilor (arabilor). În scopul demonstrării adevărurilor credinței a inventat metoda descrisă în lucrarea sa *Ars magna* (*Marea artă*), din 1275.

cu cît Béda, adevăratul cap al Universității, era intim cu spaniolii.

Alesul căpitan, viteaz, rănit în chip glorios, pelerin de la Ierusalim, care văzuse Europa și Asia, trebuie să fi căpătat repede ascendent asupra studenților. Numai înfățișarea lui ar fi fost de ajuns pentru a-ți atrage atenția. Era chel, spune întiiul lui biograf; avea nasul foarte coroiat încă de sus, borcănat și lătit în jos, ochi încercănați, stinși de atita plinset. Nimeni nu plîngea cu mai multă ușurință; în fiecă clipă dădea drumul la șiroaie, la potop de lacrimi. Adăugați acestui portret niște pleoape strînse, acoperind mult ochiul, pline de crețuri și de zbîrcituri, unde zăceau în voie ascunse patima și calculul, forța ideilor fixe.

Faima cuvioșeniei lui era într-atît de mare, încît doi dintre compătrioții săi, Lainez și Salmerón, au făcut această lungă călătorie numai și numai pentru a-l vedea. Dascălii ajunseseră discipolii săi; repetitorul său, savoyardul Le Febvre, un profesor de filozofie, François Xavier, de Pampelune, toți trecură de partea sa, împreună cu alții, spanioli și francezi și, începîndu-și sub îndrumarea acestui mare căpitan *exercițiile*, ajunseră cei dintîi oșteni ai temutei armate a Fecioarei și a lui Isus. [...]

În 1529, profitîndu-se de supărarea lui Francisc I împotriva Sorbonei, într-un moment cînd, liniștit în urma tratatului de la Cambrai¹, s-a apucat

¹ Semnat de către Louise de Savoia (în numele lui Francisc I) și de către Margareta de Austria (în numele lui Carol Cîntul), tratatul de la Cambrai consfințește căsătoria lui Francisc I cu Eleonora, sora lui Carol Cîntul, și renunțarea Franței la provinciile Artols și Flandra.

să construiască în dreapta și-n stînga, Budé¹ obține nu să înalțe Collège de France, ci doar să fundeze două catedre (de greacă și ebraică). Așteptînd ca noul colegiu să aibă o clădire a lui, cursurile se țineau într-un mic colegiu universitar. Noua școală a funcționat la început prin găzduirea dată de dușmanii ei.

În 1530, numărul catedrelor crește de la două la cinci. Două, de greacă, au fost date una lui Toussain, prieten al lui Erasmus, alta lui Danès, nobil din Paris; alte două, de ebraică, la doi refugiați italieni, evrei, convertiți la Veneția, protejați de către Margareta. Unul dintre ei a avut ca succesor pe savantul francez Vatable².

Dar vrednic de laudă, ca fiind o primă ușă deschisă învățămîntului enciclopedic, e faptul că pomenitelor catedre de limbi sacre i-a fost adăugată una de matematică. Puteai prevedea că, puțin cîte puțin, toate științele aveau să forțeze intrarea, făcîndu-și loc, alcătuiind toate laolaltă școala universală a liberei critici și a reînnoirii spiritului uman.

Medicina începe să fie profesată din 1542, împreună cu filozofia. Latinei, introdusă încă din 1534, i se alătură araba și siriana, dreptul etc.

Școală glorioasă care își așteaptă încă istoria. A rupt ultimul lanț care îl țintuia pe om de tre-

¹ *Guillaume Budé* (1468--1540), filolog și erudit francez. S-a bucurat de mare trecere pe lângă Francisc I, al cărui bibliotecar era. În 1530 îl convinge pe rege să înalțe Collège de France. Cea mai de seamă lucrare a sa: *Comentariile asupra limbii grecești* (1529).

² *François Vatable* (m. 1547), exeget, specialist în ebraică și elină, numit de către Francisc I profesor al curții regale. A lăsat importante comentarii ale *Bibliei*.

cut, în clipa cînd Ramus¹ l-a vestejit pe cel mai respectabil idol, Aristotel, punînd pecetea revoluției cu sîngele său.

A avut două merite uriașe, propovăduind mai ales două lucruri : Orientul și Natura.

Aici au venit rabinii să învețe ebraica, urmînd lecțiile lui Vatable. Aici au venit perșii din India să-i ceară lui Burnouf² limba lor uitată.

Champollion³ și Letronne⁴ tot aici au dezgro-pat Egiptul. Cuvier⁵, Ampère⁶, Savart⁷ și alți mari inventatori au descoperit științele naturii. [...]

Școală — iată cel dintîi și cel mai de seamă cuvînt al Reformei. Ea înscrie în capul revoluției

¹ *Pierre la Ramée*, cunoscut mai cu seamă sub numele său latinesc *Ramus* (1515—1572), umanist, matematician și filozof francez. Devenit faimos în urma celor două lucrări scrise împotriva lui Aristot : *Dialecticæ portiones* și *Aristotelicæ animadversiones* (1543). Primul profesor de matematică la Collège de France.

² *Eugène Burnouf* (1801—1852), orientalist francez.

³ *Jean-François Champollion* (1790—1832), savant orientalist, celebru pentru a fi descifrat hieroglifele egiptene. Lucrările sale cele mai de seamă sînt : *Egiptul sub faraoni* (1814) și *Tratat despre sistemul hieroglifelor la vechii egipteni* (1823).

⁴ *Jean-Antoine Letronne* (1787—1848), arheolog, director al Școlii de arhivistică, profesor la Collège de France. Printre numeroase lucrări de specialitate se numără și : *Culegere a inscripțiilor grecești și latinești din Egipt* (1842—1848).

⁵ *Georges-Léopold Cuvier* (1769—1832), mare naturalist francez, creatorul anatomiei comparate și al paleontologiei ; principalele sale lucrări sînt : *Lecții de anatomie comparată* (1800—1805) și *Studii asupra osemintelor fosile* (1821—1824).

⁶ *André-Marie Ampère* (1775—1836), mare matematician și fizician francez, creatorul electromagnetismului și al electrodinamicii.

⁷ *Félix Savart* (1791—1841), fizician francez, specialist și inventator mai cu seamă în acustică.

sale această datorie esențială a autorității publice : învățămîntul universal, școli de băieți și de fete, școli libere și gratuite, unde să se așeze toți laolaltă, bogați și săraci.

Ce înseamnă *țară protestantă* ? Țara în care oamenii știu să citească, unde religia în întregimea ei se bazează pe citit.

E pentru prima oară cînd se vorbește despre învățămîntul pentru fete, cînd se începe educarea acelor care curînd, ca soții și mame, vor avea sarcina să-și educe fiii.

Cititul, scrisul, educația religioasă, puțină istorie, mult cînt.

E pentru prima oară cînd se instituie învățămîntul universal al muzicii. [...]

Thomas Hubert din Liège, care, în 1535, a venit în Franța împreună cu electorul palatin, ne dă un curios portret al lui Francisc I. E pentru ultima oară cînd mai e încă el însuși. Suferințele l-au cuprins în 1538 cu o violență fără seamăn, astfel că în anii care urmează, pînă la moarte — în 1547 — se poate spune că și-a supraviețuit.

Încă din 1535 sănătatea îi era adînc zdruncinată. Dar continua să aibă o conversație plină de strălucire, memoria, pe care italienii o admiraseră, bună : „Știa și spunea de minune particularitățile fiecărei țări, bogățiile, ceea ce produce, drumurile, fluviile navigabile, și asta chiar și pentru ținuturile cele mai depărtate“.

Hubert mai adaugă : „Nu doar artiștii ar fi tras folos ascultîndu-l, ci și grădinarii și plugarii. Din păcate rostea cuvintele anevoie, căci boala îi mîncase omușorul.“ (Hub., *Vita Fred. Pal.*).

Și nu avea decît patruzeci și unu de ani. Carol Cvintul avea treizeci și cinci și nu era cituși de

puțin mai sănătos. Se bălăba ca și Francisc I, iar păr nu mai avea deloc. Se spunea că și-l tăiasse. Îl pierduse poate în urma atacurilor de epilepsie ce-l încercaseră din când în când în tinerețe, sau din pricina plăcerilor nesăbuite, ori în urma bolilor. Era nesățios și în privința femeilor ca și a bucatelor; femei coapte și copile, totul îi era pe plac. Un ulcer l-a silit să părăsească dintr-o dată armata, în 1532, în prezența lui Soliman.

Bolile acestor monarhi au slujit omenirii prin aceea că doctorii lor, cei mai pricepuți pe atunci, au fost nevoiți ca pentru rele cu totul noi să caute și remedii noi, lăsând de-o parte vechea medicină greacă și arabă, care în cazul acesta rămânea mută. Doctorul lui Francisc I, ilustrul Gunther d'Andernach, șeful școlii din Paris, a văzut cele mai mari spirite ale vremii asaltându-i catedra: ca Fernel¹, Sylvius², Servet³, Vésale⁴. Aici a făcut Vésale cea dintâi descriere anatomică a omului. Aici a întrezărit Servet marea și cea mai de seamă descoperire a secolului, circulația sîngelui. [...]

Francisc I, încetul cu încetul, se închisese parcă în sine. De tînăr, visase la început orientul și cruciada. Apoi Italia, apoi imperiul. Milanul îi ră-

¹ *Jean Fernel* (1497—1558), celebru doctor al vremii sale, matematician și astronom.

² *Jacques Dubois*, cunoscut pe numele său latinesc *Sylvius* (1478—1555), cel dintâi care s-a slujit de cadavre umane pentru studiul anatomiei.

³ *Michel Servet* (1511—1552), medic de origine spaniolă, i se atribuie descoperirea circulației pulmonare.

⁴ *André Vésale* (1514—1564), cel mai mare anatomist din veacul al XVI-lea, a practicat cu îndrăzneală disecțiile anatomice.

măsese la inimă. Dar ar fi voit să-l capete prin înțelegere, mai curînd, decît prin război.

Războiul i se potrivea atît de puțin, încît renunțase pînă și la vînătorile cele mari și obositoare. Necuprinsele priveliști de pe Loara, pustiu-rile din Solognes care erau pe plac regelui călăreț, făcîndu-l să așeze atît de trist feeria de la Chambord, nu i se mai potriveau hoinarului cu sănătatea șubredă. Îi trebuiau priveliști mai adunate și pline de farmec. Iubea Fontainebleau-ul.

Armonie cerută de vîrstă și de anotimp, Fontainebleau e mai cu seamă un piesaj de toamnă, cel mai aparte, cel mai sălbatic și mai blînd din cîte se află, cel mai recules. Stîncile lui, călduros însozite, printre care se adăpostește bolnavul, minunăția de necrezut a umbrarelor ruginite de penelul lui oetombrie, care te cufundă în visare, înainte de iarnă, lingă micuța Sena, aflată la doi pași de acolo, pierdută printre ciorchini auriți, e un ultim și fermecător cuib, îngăduindu-ți să te odihnești și să sorbi încă ceea ce mai rămîne din viață, înghițitură aleasă a culesului de vii.

„Dacă ți s-ar întîmpla o nenorocire, unde ți-ai căuta adăpostul și mîngîierea?” „M-aș duce la Fontainebleau”. „Și dacă ai fi fericită?” „M-aș duce la Fontainebleau.”

Sînt cuvintele unei femei de duh care pot fi resimțite de oricine. Dar mai ales cei răniți, cei răniți sufletește, au prins slăbiciune pentru aceste locuri. Ludovic cel Sfînt, în adîncile lui tristeți asupra năruirii evului mediu, vine să se roage în aceste păduri. Ludovic al XIV-lea, învins, fuge de Versailles, de triumfurile sale zugrăvite pe pînză, care nu mai sînt decît ironie, și caută la Fontainebleau puțină tăcere și umbră.

Tot aici și Francisc I, descurajat de războaiele cele depărtate, văduvit de visul lui despre Italia, își face o Italie franțuzească. La porunca lui, se refac galeriile, promenoarele elegante, comode, bine așezate, din vilele lombarde, pe care n-avea să le mai vadă. Își construiește și el o galerie a lui Ulise. Odiseea sa a luat sfârșit. Își acceptă Itaca, lăsându-se în voia soartei.

Francisc I, care nu cu puțin contribuise la naufragiul Italiei, adună epavele cu o dragoste lacomă, la care aceasta a fost sensibilă. Și n-a voit să țină minte decât patima nutrită pentru ea. Patimă adevărată, nu prefăcută. În acest veac în care toți regii pozează în protegitori ai artelor, se cuvine să facem unele deosebiri între ei. Leon al X-lea a avut ideea ciudată să-l facă pe Rafael cardinal. Omul politic Carol al V-lea a flatat Veneția adăpostind penelul lui Tițian. Cu toții au onorat artiștii. Dar Francisc I i-a iubit.

Exilații italieni găsesc în el cea mai mare dintre consolări: îi imita, însușindu-și purtările lor, felul de-a se îmbrăca și aproape și limba. Când în 1518 marele Leonardo da Vinci a venit la el, a fost într-atît de adulat, încît la cei optzeci de ani ai săi a schimbat moda, a fost copiat de către rege și întreaga curte în croiala veșmintelor, în felul de-a purta barba și părul. Numai rana de la cap l-a putut face pe rege să-și schimbe pieptănătura. Toată lumea, după pilda sa, folosea roștirea italiană. [...]

Italianii, răsplătindu-i, au făcut pentru el minuni, o adevărată lume de capodopere. Din păcate, regentele ¹ noastre din veacul al șaptespre-

¹ Aluzie la *Maria de Medici*, soția lui Henric al IV-lea. La asasinarea acestuia, în 1610, fiul lor, Ludovic al XIII-lea, nu are decât 9 ani, astfel încît Maria de Medici

zecelea, foarte galante și foarte ipocrite, n-au putut îngădui picturile cele fără perdea; nu le plăceau decît realitățile. Un act nelegiuit de fetul acesta este distrugerea singurului tablou pictat de Michelangelo în ulei. Pas unic, primul și ultimul, pe care l-a făcut vreodată pe tărîmul hazardat al fanteziei. Opera de care vorbim era Leda, austeră și aprigă voluptate, înrobitoare ca și natura. O trimisese regelui de la Fontainebleau. Chipul acela serios „cum nu mai fusese altul“ mîndru și trufaș în pătima sa, a părut obscen unor mirosișite nerușinate, și, din această pricină, ars de către proști.

Jaful Romei ¹, din 1527, căderea Florenței ², din 1530, constituiseră, într-o oarecare măsură, o perioadă de dispersare pentru Italia. Concentrarea a fost sfărîmată. Arta italiană s-a îndreptat spre cele patru vînturi. Gian-Cristoforo Romano ³ se

va deține regența între 1610—1617. Prost îndrumată de sfetnicul și amantul său italianul Concini, perioada aceasta se caracterizează prin anarhie și războaie civile.

Anna de Austria, soția lui Ludovic al XIII-lea, deține regența între 1643—1661, pînă la majoratul fiului său, Ludovic al XIV-lea. Îndrumată la fel de prost de amantul și sfetnicul său Mazarin (primul-ministru).

¹ Aluzie la dese crize politice și religioase provocate de rivalitatea dintre cele două mari familii romane: Orsini și Colonna. Temutele trupe de mercenari ale acestora au devastat și jefuit cu sălbăcie Roma în 1527 (*il sacco di Roma*).

² Asediul Florenței de către trupele lui Carol al V-lea, care lupta pentru hegemonia în Italia. A avut loc între 1529—1530, terminîndu-se cu înfrîngerea florentinilor; aceștia luptau pentru proclamarea republicii, pentru libertățile citadine. Înfrîngerea aduce după sine re-instaurarea senioriei Medicilor.

³ *Gian-Cristoforo Romano* (1465—1512), sculptor, arhitect și medalist. A lucrat la mormintele familiei Sforza, din Pavia, Lodovico Moro l-a chemat la Milano, a sculp-

duce la Mantua. [...] Alții se îndreaptă către străfundurile nordului, inspirându-se din geniul său barbar, și, pentru imperiul lui Ivan cel Groaznic, clădesc Kremlinul. Iar alții vin în Franța ; în materialul cel mai neascultător, gresia de Fontainebleau, află efecte neprevăzute, avînd în chip ciudat legătură cu taina priveriștilor împrejmuitoare, cu întunecata și sumbra enigmă a politicii regiilor. De aici toți mercurii, toți mascaronii aceia înfricoșători din *Curtea ovală*, de aici, atlasii surprinzători care străjuiesc scaldătorile în *Curtea calului alb*, oameni-stînci, căutîndu-și într-una de trei sute de ani încoace alcătuirea trupească și sufletească, stînd oarecum mărturie că în piatră se află visul înnăscut al ființei și dorința ei de devenire.

Nu sînt prea departe a crede că italienii aceștia, pierzînd țară și pămînt, fără publicul și criticii lor, cu atît mai fără de opreliști pe meleaguri barbare cu cît erau siguri de a fi admirați, și-au luat aici o îndrăzneală pe care n-o avuseseră la ei acasă. Il Rosso¹ a lepădat hățurile armăsarului nestăpînit care era fantezia sa. Avînd de-a face cu un stăpîn care nu voia decît să se amuze, care nu înceta spunîndu-i : *îndrăznește*, a topit laolaltă pentru mica galerie favorită a bolnavului toate artele, în cea mai fantască dintre îndrăzneli. Nimic mai nebunesc, mai înveselitor. Triboulet²,

tat una din porțile palatului din Mantua etc. (Lapsus din partea lui Michelet : Gian-Cristoforo Romano se stinge în 1512, așadar înaintea evenimentelor la care se referă.)

¹ *Giovanni-Battista Rossi*, numit *il Rosso* (1494—1541), renumit pictor florentin ; Francisc I îl cheamă în Franța în 1530, încredințîndu-i lucrările de artă ce se executau la Fontainebleau.

² *Le Fleurial*, numit *Triboulet*, bufonul lui Francisc I. Apare ca personaj la Rabelais (*Gargantua*), Hugo (*Regele*

Brusquet¹, și-au dat, desigur înțeleptul lor sfat. Frumosul, uritul, monstruosul se îmbină fără vreo stridență. Ai spune că e *Gargantua* orchestrat de Ariosto². Preoți obezi, vestale îndoielnice, eroi grotești, copii îndrăzneți, toate chipurile sînt franceze. Nici o amintire din Italia. Copilele acelea sprintare și nostime, altele mișcate; cu sufletul la gură, o alta care suferă și a cărei vecină îi atinge încetișor sînul (plin de viitor) cu o mîină de soră, toate chipurile acestea fermecătoare sînt fetele Franței noastre, puse de Rosso să pozeze, să se joace în fața lui. Roșind, înfricoșate, făcînd haz de-a se fi pomenit în palatul regilor, altele bosumflate și puse pe plîns, pentru că erau prea admirate, totul a luat. E natura în tot adevărul ei, și e o adevărată încîntare. [...]

Cu cît decădea mai mult, Francisc I era mai puțin ahtiat după femei și cu atît mai îndrăgostit de arte. Se știe ce i-a spus lui Cellini : „O să te îngrop în aur“. Iar cînd mica galerie i-a fost deschisă de către Rosso, cînd s-a văzut stăpînul acelei farse dumnezeiești, rege al aceluia popor petrecăreț, al unui serai unic în felul lui, a făcut și el o farsă, i-a spus lui Rosso : „Te fac canonic“. Și piosul artist a căpătat un canonicat.

Rosso n-a tras nici un folos de pe urma lui. La o supărare, și-a luat viața. Tot asta a fost și soarta marelui și fermecătorului Andrea del

petreche). (Din nou lapsus : Triboulet moare în 1525 sau 1528, deci anterior perioadei la care Michelet se referă.)

¹ Jean-Antoine Lombart, numit Brusquet; bufon de curte, i-a succedat lui Triboulet, avînd apoi același rol sub Henric al II-lea, Carol al IX-lea.

² Lodovico Ariosto (1474—1533), renumit poet italian, una din figurile cele mai remarcabile ale Renașterii. Opera sa capitală rămîne *Orlando furioso* (1516); în care dă dovadă de o neîntrecută fantezie.

Sarto. Cel puțin acesta, înainte de-a se întâmpla nenorocirea, a dat ce-a fost mai bun în geniul lui, pictînd pentru Francisc I cea mai tulburătoare pînză ce s-a pomenit vreodată. Ciudată biruință și, neîndoielnic, puțin meritată, pentru un rege atît de ușuratic, ca sufletul mare al acelui italian, într-un elan de recunoștință, să creeze pentru el opera aceea atît de vie și arzătoare, ca o suflare dumnezeiască : *Mila* (care e la Luvru).

Că flacăra s-a aprins de aici, că scînteia a scăpărat, nu mă mir. *Et quasi currentes vitai lampada tradunt*¹. Începînd din ziua aceea, Franța pleacă din Italia, se desprinde de ea și preia torța.

Regina adevărată a Franței era picarda aceea plină de viață, îndrăzneța ducesă d'Etampes² care, printr-un meșteșug fără îndoială straniu, s-a priceput să-l păstreze pe Francisc I douăzeci de ani. Adevăratul centru al regalității era camera ei. Ca s-o împodobească, n-a chemat un străin ci un francez, unul tînăr, mîna răpitoare a celui vrăjitor Jean Goujon³, care dădea pietrelor un farmec unduitor, adierea Franței, iar marmura curgea molcom ca apele noastre, fremăta ca ierburile cele înalte și pieritoare, șerpua ca lanurile.

Cariatidele acestei odăi misterioase par încercarea unui tînăr, încercare îndrăzneță, inco-

¹ Și le dau mai departe ca pe niște fugare torțe de viață (lat.).

² *Anne de Pisseleu*, ducesă d'Etampes (1508—1580), se număra printre domnișoarele de onoare ale Louisei de Savoia, mama lui Francisc I. Acesta se îndrăgostește de ea la întoarcerea din captivitate (Spania). Spirit fin, cultivat, a protejat artele și pe artiști.

³ *Jean Goujon* (1510—1568), sculptor francez renascen-tist, unul dintre cei mai remarcabili artiști ai Franței. Castelele de la Ecouen, Anet, palatul Luvrului se mîndresc cu lucrările sale.

rectă și fericită. De unde a luat trupurile acelea cuceritoare, atât de puțin proporționate, nimfe stranii, nealevea, nemăsurat de lungi și mlădii? Să fie plopii de la Fontaine-belle-eau¹, trestile rîului său, sau coardele de viță de la Thomery², luînd chip omenesc în răsucirea lor capricioasă? Visele din pădure, *visele unei nopți de vară*³, ce nu pot fi întrezărite decît în somn, lăsîndu-ți dimineța părerile de rău, au fost surprinse în treacăt de mina aceea iute și delicată. Și iată-le ostatece pe fermecătoarele nimfe, ținute locului de artă; nu se vor mai putea face nevăzute.

Camera aceasta care nu-i prea încăpătoare, galleria rabelaisiană, călduroasă și scundă, dominînd micul eleșteu, au fost refugiile ultimilor ani ai lui Francisc I, martorii conversațiilor sale. Era curios, doritor să afle. Și nicicînd n-au fost atîtea de spus ca pe-atunci. Pereții vorbesc. Asemeni cuvintelor înghețate pe care le-a întîlnit Pantagruel, și care se dezghețau din cînd în cînd⁴, ce oare ar putea opri conversațiile zugrăvite de Rosso să se desprindă de pe pereți? Povestesc despre descoperirile recente, din Asia, America. Curca⁵, pasăre ciudată, care a uimit atîta la în-

¹ Fontainebleau — este denumirea contrasă a celor trei cuvinte: *Fontaine-belle-eau* = fîntină cu-apă-frumoasă.

² Comună de pe Sena, în vecinătatea pădurilor de la Fontainebleau, renumită prin culturile sale viticole.

³ Cf. Shakespeare, *Visul unei nopți de vară*.

⁴ Cf. Rabelais, *Pantagruel*, cap. LV și LVI.

⁵ În fr.: *dinde*; tot o contragere de cuvinte; inițial curca era numită *poule d'Inde* = găină din India (adică din America, desemnată pe atunci sub denumirea de Indii Occidentale).

ceput, elefantul, arătos împodobit cu o parură de sultană ; veți zări în ordine noile subiecte de conversație.

Aici a venit să bată la ușă noutatea ciudată, nelegiuită și revoltătoare cum că *pământul se învîrtește*, iar nu soarele, și că Iosua s-a înșelat. Și totul, calculat, demonstrat de către un precucernic ecleziast. Aici au fost povestite, aflate din cartea lui Ovando¹, minunile nebănuite ale lumii celei noi, în care viața viețuitoarelor nu seamăna întru nimic cu cea din vechea lume, iar omul, fără nici o legătură cu neamurile din vechime, nu părea a se trage din Adam. Aici veneau Rincón², Duchâtel³, Postel⁴ să-i spună : „Turcii prețuiesc mai mult decît creștinii“. Și-i povesteau despre fastul de necrezut al lui Soliman, frumoasa rînduială, serbările, feeriile de la Constantinopol. Mintea bolnavului inactiv, cu atît mai ageră, cuprindea totul. Îl îndemna pe Cartier⁵ să descopere Canada. Îi însărcina pe naturaliștii Belon,

¹ *Nicolas de Ovando* (1460—1518), guvernator al Indiilor spaniole, după debarcarea lui Columb.

² *Antonio Rincón* (m. 1541), diplomat spaniol, a trecut în serviciul lui Francisc I, care i-a încredințat numeroase misiuni pe lîngă Soliman.

³ *Pierre Duchâtel*, cunoscut și sub numele său latinesc de *Castellanus* (1480—1552). Episcop, profesor de greacă și latină. A întreprins numeroase călătorii prin Europa, ca și prin Orient. Francisc I îl numește lectorul său. Duchâtel a luat parte activă la fundarea înaltei instituții de cultură care a fost Collège de France.

⁴ *Guillaume Postel* (1510—1581), orientalist, profesor la Collège de France, a întreprins călătorii în Orient.

⁵ *Jacques Cartier* (1491—1557), navigator francez. Înăsărcinat de către Francisc I să descopere o trecere spre Asia prin pârtea de nord a Lumii Noi, a ajuns în estuarul Saint-Laurent, apoi, urcînd pe fluviu, a pus bazele posesiunii Noua Franță. În călătoriile sale ulterioare a descoperit Canada.

Rondelet, Gilles d'Alby să studieze, să aducă încoace viețuitoarele necunoscute din Asia.

Sora sa, regina Navarei, Budé, bibliotecarul său, Duchâtel, lectorul său, dar mai ales frații Du Bellay¹ au avut un rol hotărâtor în toate acestea. Jean du Bellay², fără doar și poate, l-a amuzat pe rege cu cartea aceea surprinzătoare pe care o publicase la Lyon mucalitul acela de doctor Rabelais, protejatul și *servitorul* său, cum se spunea pe atunci.

Ce carte? Sfinxul sau himera, un monstru cu o sută de capete, o sută de limbi, un haos armonios, o farsă cu neînchipuit tîlc, o beție minunată de trează, o nebunie de adîncă înțelepciune.

Care om? Și ce era el? Întrebați mai curînd ce nu era. Cunoscător al tuturor științelor, al tuturor artelor, al tuturor limbilor, adevăratul *Pan-urgos*³, agent universal în științe și în afa-

¹ Importantă familie seniorială din Anjou, care a dat Franței oameni de stat, fețe bisericești și scriitori de seamă. Frații Du Belay la care se referă contextul sînt: Guillaume, Martin și Jean du Bellay. Acesta din urmă, ca prelat și diplomat, a primit numeroase însărcinări politice din partea lui Francisc I. (Vărul fraților du Bellay este cunoscutul poet și scriitor *Joachim du Bellay*, aparținînd grupării Pleiadei.)

² *Jean du Bellay* era protectorul lui Rabelais. Cînd în 1536 capătă funcția de cardinal și pleacă la Roma, Rabelais se grăbește să-l însoțească, deoarece *Pantagruel*, apărut în 1532, fusese condamnat de către Sorbona, iar autorul se temea să nu fie ars pe rug.

³ Derivat din greacă unde înseamnă: „bun la toate”, „iscusit”. Întîlnirea dintre Pantagruel și Panurge e înfățișată în Cap. IX din *Pantagruel*. Rabelais îl descrie astfel: „Mai era el iarăși, cînd se afla la Paris, pușlama, bețiv, măsluitor, derbedeu, tîrîie-brîu, vîntură-țară, destrăbălat. Încolo, cel mai bun băiat din lume, clocînd cite una împotriva polițailor și-a străjii.” (Cap. XVI) (Citat din trad. lui Romulus Vulpesco, Edit. Tineretului, 1968, p. 141.)

ceri, care a fost totul și s-a priceput la toate, care poartă în sine geniul veacului și-l depășește în fiecare clipă.

Cristofor Columb a descoperit Lumea Nouă la cincizeci de ani. Rabelais avea aproape aceeași vîrstă, sau cu ceva mai mult, cînd a descoperit lumea sa.

Noutatea conținutului a fost semnalată de noutatea formei. Limba franceză s-a ivit într-o măreție pe care n-a mai avut-o nici înainte, nici după. S-a spus cu dreptate : ceea ce Dante a făcut pentru italiană, Rabelais a făcut pentru limba noastră. A întrebuițat și a îmbinat toate dialectele, elemente din toate veacurile și din toate provinciile pe care evul mediu i le punea la dispoziție, sporind totul cu nenumărate expresii tehnice pe care le furnizau științele și artele. Altul ar fi pierit în această uriașă diversitate. Pe cînd el armonizează totul. Cunoașterea antichității, mai ales a geniului grec, precum și a tuturor limbilor moderne îi îngăduie să se distanțeze de limba noastră, dominînd-o.

Majestuos spectacol. Pîraiele, riurile acestei limbi, primite, amestecate într-însul ca într-un lac, își află albie comună, ieșind laolaltă și purificate. Este în istoria literaturii ceea ce sînt în natură lacurile Elveției, mări de ape vii, care, scurgîndu-se dinspre ghețari printr-un păienjenș de fire, se adună în ele, de unde ies apoi fluviu, pe nume Reuss, ori Ron, ori Rin.

Asta cit privește limba și forma. Dar privitor la conținut, cu cine se compară ?

Cu Ariosto ? Cu Cervantes ? Nu. amîndoi rîd pe un mormînt, al patriei ucise și al cavaleriei răposate. Amîndoi privesc spre soare-apune. Rabelais privește spre zori.

Ar fi ridicol să compari *Gargantua și Pantagruel* cu *Divina Comedie*. Opera italiană, inspirată, calculată, desăvârșită armonie, pare a nu suferi comparație cu nici o operă omenească. [...]

Să spunem așadar pentru Dante ceea ce spunem pentru cei doi. Privește și el spre trecut. Dacă forța lui de nestăvilit izbucnește câteodată spre viitor, e aproape fără voia lui, printr-o minunată întâmplare care ține de geniul și de patima lui, printr-o rătăcire a inimii.

Tendința lui Rabelais este de-a dreptul contrară. Vislește către răsărit, spre țărîmuri necunoscute.

Opera e mai puțin armonioasă : cred și eu. E o descoperire.

Cunoaște întreg trecutul și-l disprețuiește. Tîrăște după sine multe rămășițe, dar le smulge din goană, presărîndu-le pe drum. Dacă păstrează ceva, sînt cuvinte, nume, cu care botează lucruri noi și foarte contrare.

Devizei orgolioase a lui Montesquieu¹ i-ar sta mai bine aici : „Un copil fără mamă“² (*Prolem sine matre creatum*).

Unde sînt predecesorii ? Își numește cartea *Utopie* și fără îndoială că *Utopia* lui Thomas Morus³ îi este cunoscută. A avut sub ochi și *Elogiul*

^{1, 2} Charles Secondat, baron de Montesquieu (1689—1755), scriitor francez, autorul celebrelor *Scrisori persane* (1721). Opera capitală a vieții sale rămîne *Spiritul legilor* (1748). După titlul complet al acesteia, Montesquieu menționează în latină cuvintele citate de Michelet.

³ Thomas More (*Morus*) (1478—1535), înalt cancelar al Angliei. Cîntea și integritatea sa l-au îndemnat să nu-l susțină pe Henric al VIII-lea. Din porunca acestuia a fost decapitat. Cea mai de seamă operă a sa rămîne *Utopia*, publicată în 1516, în limba latină, la Basel, de către prietenul său Erasmus. Este o critică aspră la adresa tabloului politic al lumii contemporane (despotismul mo-

nebuniei al lui Erasmus ¹. Nu datorează un cuvânt nici unuia, nici altuia. [...]

Nu a împrumutat decît de la popor, de la vechile tradiții. Datorează ceva poporului școlilor, studenților. Se slujește de ceea ce știe și rîde, își bate joc. Toate acestea de-a lungul operei sale profunde, gîndite, par ca niște risete de copil, ca niște cîntece de leagăn, de doică.

Navigator îndrăzneț pe marea adîncă ce-i înghite pe vechii zei, merge în căutarea marelui *Poate*. Va căuta îndelung. Legătura fiind tăiată și de la Legendă luîndu-și rămas bun, nevoind să se oprească decît asupra adevărului, a ceea ce e rațional, înaintează anevoie, alungînd vedeniile. Dar științele se ivesc, îi luminează calea, dăruindu-i luminile *Credinței celei adînci*. Mai tîrziu Copernic și Galileu. Dar încă de pe acum America și noile insule, puterile chimice extrase din vegetale, mișcarea singelui, circulația vieții, conclucrarea și intrajutorarea funcțiilor biologice izbucnesc în *Pantagruel* în pagini minunate care, deși într-o formă ușoară și adesea ironică, sînt tot atîtea cînturi religioase ale Renașterii. [...]

Dar înainte de-a ataca această carte, ar trebui cunoscut cît de cît felul în care autorul a ajuns la ea. Din păcate, totul e învăluit în întuneric. [...]

narhilor, servilismul curtenilor. venalitatea funcțiilor) căreia îi este opusă societatea republicană, desăvîrșită, de pe insula *Utopia*.

¹ *Didier Erasmus* (1467—1536), erudit și literat din Țările-de-Jos, una dintre cele mai luminoase figuri de umaniști ai Renașterii. Prin activitatea sa de editor, de propagator al culturii a făcut receptiv țărilor nordice ale Europei față de cultura greacă și latină. Opera sa capitală, *Elogiul nebuniei*, publicată în latină, la Basel, în 1510, este o satiră la adresa clerului și a intoleranței religioase.

Ceea ce știm cel mai bine e că a dus existența marilor gânditori ai timpului, o viață frământată, rătăcitoare, când ici, când colo, ca un iepure hăituit. S-a ascuns, a folosit vicleșuguri, s-a adăpostit cum a putut, izbutind să ajungă la o vîrstă omenească, chiar și la bătrînețe, fără să fie ars.

O viață cumplită, cum lesne se vede. Acest copil vesel al Tourrain-ei, prieten al naturii, a fost făcut preot, călugăr. Și iată că de la început, călugării ghicindu-i geniul, îl viră binișor într-un *in pace*. Cîțiva magistrați îl scot de-acolo. Multă vreme va trăi aproape ascuns la adăpostul fraților Du Bellay, foștii lui condiscipoli. Devine factotumul lor : pentru Guillaume, face istorie ; pentru René, fizică ; pentru cardinalul Jean, diplomație. Curtean, bufon de castel, medic de țară, autor la bunul plac al librarilor, acest mare geniu tîrăște după sine viciile vechiului său antereu, făcînd mai curînd caz de ele, ca să fie pe placul celor mari. Băutor neîntrecut (pe hîrtie) și desfrînat (în versuri latinești), păstrează, uimitor lucru, în această viață de aventurier o vigoare morală, o corectitudine, o suverană dragoste pentru bine, o asemenea ură pentru rău, care va face să piară vechea lume.

La Montpellier preda medicina cu brio ; dar blestematul lui de antereu îi aduce neplăceri. S-a dus să se așeze la Lyon, unde marea colonie italiană aducea oarecare libertate. A dat acolo peste altă victimă a fanatismului, energicul, întreprinzătorul editor Etienne Dolet¹, care ataca deopo-

¹ Etienne Dolet (1509—1546), editor și filolog francez, unul dintre cei mai energici reprezentanți ai Renașterii intelectuale în Franța veacului al XVI-lea. În tipografia sa de la Lyon a tipărit numeroase materiale favorabile ideilor înnoitoare. Este acuzat în repetate rînduri de erezie și ateism, sfîrșind prin a fi ars pe rug.

trivă și legiștii și clerul, și care în cele din urmă a sfârșit prin a fi ars. Rabelais alcătuiuse pentru Dolet și alți librari almanahuri populare, satire, care îi răspîndiseră numele. Erau curioși cu toții în ce parte avea s-o apuce. Protestanții se întrebau dacă o să li se alăture; Bèze¹ spune în versurile sale: „Orice spirit ales e cu ochii pe omul acesta“.

La apariția lui *Gargantua*, au fost uimiți cu toții, au strigat de groază și de bucurie. Puțini au înțeles că e o carte de educație. Puțini au ghicit cuvîntul ascuns, care e cel din *Emile*²: „Întoarce-te la natură“.

Era o poziție anti-creștină. Împotriva evului mediu, care spune: „Natura e rea, neputincioasă cît privește mîntuirea ta“, el spune: „Natura e bună; dă-ți osteneala, mîntuirea e în tine“.

Dar Rabelais nu pornește, ca Rousseau în *Emile*, de la o axiomă abstractă. Ci din însăși realitatea vieții, de la moravurile acelor vremi, de la felul lor grosolan de-a gîndi. Concepția, cît se poate de copilărească, e aceea a omului enorm, gigantic ca alcătuire, a unui uriaș. Toată chestiunea e cum să faci un uriaș cumsecade.

Vechile povești cu uriași, departe de a se stinge, cunosc o înflorire o dată cu apariția regalității și a guvernării moderne. Cum să închipui acest fenomen ciudat, diavolesc sau dumnezeiesc, al unui întreg popor rezumat într-un singur om, cum să închipui centralizarea monarhiei? Cum să reprezîți acest Dumnezeu? Să fie oare un uriaș, care

¹ *Théodore de Bèze* (1519—1608), cel mai ilustru dintre discipolii lui Calvin. A profesat la Geneva, lăsînd o operă poetică, polemică și religioasă.

² *Emile* sau *Tratat de educație*, publicat de Jean-Jacques Rousseau în 1762.

mănincă oamenii făcuți salată ? Doar *un rege nu se hrănește cu te miri ce*.

Se vede că Rabelais de cum a deschis ochii a dat de imagini ridicole ; o lume de batjocură i s-a înfățișat încă din leagăn. A văzut timpurile fericite, bogate, așezate, de la începuturile lui Ludovic al XII-lea, vremurile lui Grandgousier¹ și Gargamèle². Încă își mai aduce aminte de ele, *Gargantua* se ivește în anul în care Francisc I a pus impozitul pe vinuri și care a stîrnit revolta Lyonului. Începe caraghios cu acest cuvînt : *Sitio*³

Această sete (care în curînd devine sete de știință și de idei) autorul o așază la început în materialitatea cea mai de jos. Numai bețivăneală, îmbuibare și ghiftuială pe ruptelea. Acest prolog burlesc ne introduce în carte, așa cum farsele și vicleimurile precedau odinioară colindele.

Așa e omul din acele timpuri. Așa l-a înfățișat și Rabelais. Copilul, prost crescut încă din leagăn, apoi educat cum nu trebuie, oferă imaginea desăvîrșită a ceea ce trebuie evitat. Acestui început rău, educația scolastică îi adaugă toate viciile, toată lenevia de care e în stare, proaste moravuri și învățături inutile.

Iată punctul de plecare, și așa trebuia să și fie.

Judecînd lucrurile în timp, superioritatea lui Rabelais asupra succesorilor săi, Montaigne⁴, Fénelon⁵ și Rousseau e evidentă. Planul său de

¹, ² Personaje din *Gargantua*, părinții acestuia.

³ Mi-e sete (lat.).

⁴ Michel de Montaigne (1533—1592), în *Eseurile sale* (1580), se referă între altele și la problemele educației.

⁵ *Télémaque* (1699), este cartea de educație pe care ilustrul prelat francez François de Salignac de la Mothe Fénelon (1651—1715), a scris-o pentru elevul său, ducele de Bourgogne.

educație rămîne cel mai complet și cel mai rațional. E mai ales bogat în urmări, pozitiv.

Rabelais crede, *împotriva evului mediu*, că omul e bun că, departe de a-și înăbuși însușirile cu care s-a născut, trebuie să le dezvolte în întregime : pe cele sufletești, pe cele ale spiritului, pe cele trupești.

Rabelais crede, *împotriva epocii moderne*, împotriva rezonerilor, a criticilor Montaigne și Rousseau, că educația nu trebuie să înceapă prin a fi rațională și critică. Rousseau, Montaigne își condamnă elevul, de la bun început, la pîine goală, de teamă să nu mănînce prea mult. Rabelais își hrănește copilul cu tot ce a lăsat Dumnezeu mai bun ; natura și știința îl alăptează din plin ; copleșește prea fericitul prunc cu toate darurile cerului și ale pămîntului, umplîndu-l de poame și flori.

Se va spune că această educație e prea bogată; prea plină, prea căutată. Dar arta și natura au partea lor, pentru a face agreabilă știința. Muzica, botanica, meșteșugurile din toate branșele, toate exercițiile corporale vin cu desfătările lor. Religia se naște din adevăr și din natură, pentru a încălzi și a fecunda simțămintele. Seara, după ce, dascăl și învățăcel, fac împreună bilanțul zilei, „se duceau în plină noapte, în locul cel mai descoperit al casei, să vadă bolta cerului, să urmărească înfățișările astrelor. Și se rugau lui Dumnezeu atotfăcătorul cîstîndu-l, întărindu-se în credința lor față de el și aducîndu-i laudă pentru bunătatea-i nemărginită. Și mulțumindu-i pentru tot timpul scurs, se încredințau dumnezeeeștii sale

mile pentru întreg viitorul. Acestea făcînd, mergeau să se odihnească.“

Această educație își dă roadele. Gargantua n-a fost format numai prin științe. E deopotrivă om și erou. Știe să-și apere tatăl și țara. Învinge pentru că e drept, iar spiritul păcii îi dă curaj.

O justiție nouă se ivește, condamnîndu-l pe alde Carol Cvintul, pe toți cuceritorii : „Credință, lege, judecată, omenie, Dumnezeu, toate vă osîndesc și veți pieri ; nu mai sînt timpurile care vă îngăduiau să cucești regatele așa“.

Cartea aceasta poartă în sine pecetea timpului, scrisă vădit sub influența ultimelor evenimente, a războaielor împăratului¹, ca și a războaielor scolastice din Paris, ucigător de potrivnică josnicei și turbulentei haite a dușmanilor gîndirii. Rabelais, venit în 1530 de la Montpellier la Paris, îl găsisse pe Bêda triumfînd, rugul lui Berquin² cald încă ; plecase, plin de amărăciune și indignare.

În 1534, Jean du Bellay, în drum spre Roma, trece prin Lyon și-l ia cu sine pe Rabelais. La întoarcere, în 1535, îi încredințează funcția de medic la marele spital din Lyon.

Poziția acestui om abil pe lângă Francisc I este întocmai cea a domnilor d'Argenson pe lângă Ludovic al XV-lea. După Pompadour, s-au străduit ei să-l facă pe rege favorabil drumului deschis de Voltaire ; Du Bellay împreună cu ducesa d'Etam-

¹ Carol al V-lea.

² *Louis de Berquin* (1489—1529), gentilom din Artois, prieten cu Erasmus. A luptat cu mare ardoare în scrierile sale pentru apărarea libertății de conștiință. Condamnat de către Facultatea de teologie și ars pe rug.

pes trebuie să fi încercat să-l influențeze pe Francisc I prin Voltaire-ul vremii, care este Rabelais.

Opera, terminată în cursul anului 1535, pare să fi avut în momentul acela toate șansele să-l câștige pe rege. [...]

O altă aluzie măgulitoare la adresa regelui, care tocmai isprăvisese Chambord-ul, este epilogul cărții, episodul plăcutei *Abații de Thélème*, a cărei arhitectură este aidoma cu a noului castel.

Succesul a fost uriaș. S-au vândut, spune Rabelais, în două luni, mai mulți *Gargantua* decât *Bibliei* în nouă ani. Cartea cunoaște șaiszeci de ediții și traduceri numeroase în toate limbile. E cartea cel mai mult tipărită după *Biblie* și *Imitatio Christi*.

Efectul care l-a avut asupra curții, asupra regelui, trebuie să fi fost mare, de vreme ce un curtean atît de abil ca Jean du Bellay a îndrăznit s-o numească *O nouă Evanghelie*, sau, într-un singur cuvînt : *Cartea*. [...]

Acest mare spirit a dat cel puțin un frumos început, o aleasă încercare de educație, o lumină, o speranță. Cerința vremurilor, urgența revoluției cerea altceva.

Rousseau face educația unui gentilom. Rabelais pe cea a unui uriaș cumsecade. Dar pe popor cine își ia însărcinarea să-l educe ?

Știți oare că tocmai în momentul acela, în 1535, o uriașă mașină a reacțiunii fanatice agită poporul și curțile ? Regele acesta care se amuză cu cartea nou apărută, regele acesta pe care credeți că-l țineți, o să vă scape. Va ceda, fără să-și dea seama, mișcării celei mari, unde clocotesc laolaltă intriga religioasă și credința pătimașă a poporului.

HENRIC AL II-LEA. CURTEA ȘI FRANȚA. JARNAC

*Credință mai supusă nicicînd n-a fost jurată
Noului domn (o ! tu, aleasă doamnă !)
Ci dragostea-mi, nicicînd ajunsă-n toamnă
Nicicînd murind ci veșnic minunată.
Groapă adîncă, turlă ferecată
În ocnă e credința-mi zadarnică și vană
Dar tu îi ești stăpîină, regină, aleasă doamnă,
Căci pe vecie-i temnița durată.*

Domnia cea nouă ne poartă în plin roman. *Amadis*-ul spaniol, foarte de curînd tradus, imitat, comentat, e *Biblia* sa cavaleriească. *Amadis* e mai mult decît citit și înghițit pe nerăsuflăte, e pus în faptă. Henric al II-lea aproape roșește că e fiul lui Francisc I ; e fiul regelui Perión, e *Preafrumosul Intristat*. Realitatea și istoria sînt îngropate la Saint-Denis ; și astfel liberi, mulțumescu-ți ție, Doamne, pătrundem pe tărîmul zînelor.

Se află vreun loc unde să nu putem ajunge ? Herburile vremii, emblemele și devizele nu vorbesc decît de aștri și de stele. Cucerirea lumii e asigurată ; dar ce-i asta ? Pe minunate emailuri, un armăsar focos îi poartă pe Diana și pe Henric în nori ? în ceruri ? N-aș putea să spun unde.

În locul salamandreii veșnice, care domnise treizeci de ani, în locul soarelui lui Francisc I, a căruia soră fusese floarea-soarelui, alt astru le urmează — luna — romanescă, echivocă, luminînd îndoielnic. [...]

Nu ne aflăm, vă rog să credeți, într-o lume adevărată, e vorba de-o vrajă, care numai prin nenumărate feerii și lovituri de teatru poate fi

menținută. Armida¹ aceasta de cincizeci de ani, care duce de zgardă un cavaler de treizeci, trebuie să lovească în fiecă zi cu bețigașul fermecat. Cu prețul acesta e tinără; nu știu ce izvor fermecat o întinerește fără încetare. Clădește, dărîmă, clădește din nou, se înconjoară de toate artele. Niște prinți ai întîmplării, cei din familia Guise, vor acționa sub protegierea brațului ei, vor ului, mișcînd și încîntînd inimile. [...]

Mai întîi, în clipa morții lui Francisc I, e bogată. Banii curg gîrlă pentru serbări. Trei serbări una după alta. Serbarea înmormîntării, minunată, uriașă, tragică cu demnitate și măsură, cu care prilej se aruncă milioane. Serbarea încoronării făcută cu regească dărnicie, în care regele i-a copleșit cu daruri pe sfetnicii săi. Serbarea unei lupte impuse, a unei judecăți a lui Dumnezeu, aceasta din urmă întunecată, sălbatică și singeroasă, la care e poftită întreaga Franță.

În așteptare, plimbări de scurtă durată, serbările însele, viața de cavaleri rătăcitori prin pădurile noastre, din castel în castel și trecînd pe sub arcuri de triumf. Bătrînul prieten al regelui, conetabilul, îl ia pe rege, îl duce la desfătătoarele castele de la Ecouen, Ile-Adam, Chantilly. Dar Diana îl ține la Anet. Aici, înconjurat de cei din neamul Guise, îmbătat de fanfare, de devize profetice și legănat de visul cuceririi lumii, cu ochii închiși, ia hotărîri neînduplecate, pe placul idolului și divinității sale.

Prima dintre acestea a uimit. În vreme ce răposatul rege, de-abia răcit, făcea lugubra călă-

¹ Eroină din *Ierusalimul eliberat*, de Torquato Tasso; îndrăgostită de Rinaldo, îl ține departe de armatele în fruntea cărora trebuia să lupte.

torie de la Rambouillet la Saint-Denis, douăzeci de zile după ce murise, domnia lui e pălmuită : Franței i se vestește că avea să pășească într-o lume nouă, în afara vechilor căi, în afară de orice cale, de orice tradiție, că timpul avea să fie dat înapoi, că dintr-un salt aveau să se întoarcă la regele Artur și la Carol Magnul.

Regii noștri, parlamentele, urmau, începînd din veacul al XIII-lea, marea operă a jurisprudenței. Cu puțin în urmă, Carol al VIII-lea, Ludovic al XII-lea și Francisc I scriseseră, redactaseră Datinile țării. [...] Această revoluție ținea de rege, depindea de el, își căuta puterea în el. Și iată că regele o dezmințe și-o repudiază, nevrînd s-audă nimic ; toată truda îngropată în legi o calcă în picioare. Cere dreptul forței, vechiul și prețiosul drept gotic, înțelepciunea înfruntărilor, judecata spadei. Ludovic cel Sfînt, pe cît poate, împiedică duelul juridic ; Henric al II-lea (în veacul jurisprudenței) îl autorizează, prezidîndu-l, influențîndu-l ; face arene, asmute campionii, după obiceiul antic : îngăduiți luptătorilor să înceapă.

O răsturnare atît de gravă se face prin trei rînduri de scris neciteț, fără semnătură, în josul unei fișici de provocare.

Dar care poartă totuși cuvintele acestea : *Alcătuit în consiliul regelui. Și semnat Laubespın* (numele secretarului de stat).

Care e consiliul acesta ? Își împart puterea în el, cît se poate de nedrept, prietenul și amanta : conetabilul, care pare a învîrți totul, și Diana, prezentă, acționînd prin oamenii ei, de Guise, care într-adevăr apucă totul. [...]

Actul ciudat despre care e vorba, presupunînd că dreptul acesta barbar era legea care domnea,

îl obliga pe seniorul de Jarnac să răspundă provocării seniorului de la Châtaigneraie.

Jarnac e cumnatul ducesei d'Etampes, al amantei a cărei stea apune o dată cu moartea lui Francisc I. La Châtaigneraie e o spadă cunoscută prin duelurile sale, un braț neîntrecut, un dulău spadasin în solda lui Henric al II-lea.

Tinăra amantă a bătrînului rege prea își dăduse osteneala să se întîmple așa. Vreme de zece ani o hărțuise pe Diana, zicîndu-i *baba*. Se afla la curtea lui Francisc I, printre servitorii, valeții privați și poetașii favoriți, o adevărată fabrică de epigrame împotriva amantei fiului său. Într-o zi, i se dăruiau dinți; într-alta era sfătuită să-și cumpere păr. Nesocotiții aceștia înțepau o femeie care nu uita și nu ierta nimic, care avea să fie mai mult decît regină și să le-o întoarcă înzecit.

Era cît se poate de ușor s-o piardă pe ducesa d'Etampes. Fusesse, ca și nenorocitul și dizgrațiatul Chabot¹, ca și Jean du Bellay, favorabilă tuturor ideilor noi. Avea și o soră protestantă, bine-cunoscută, și exaltată în credința ei. [...]

Dușmanii și-au spus că era prea ușor s-o ucidă, dar că trebuia să fie adusă la disperare, și vînătoarea să înceapă nu cu pînda, ci, animalul hăituit, încolțit fiind, să simtă dinții împlîntîndu-i-se, să simtă spaima și durerea, să verse mai ales lacrimi fierbinți de amărăciune, care mărturisesc înfrîngerea și cer iertare.

Victima putea fi mușcată în două locuri. Mai întîi, avea în Bretania un soț de ochii lumii, pe

¹ *Philippe de Chabot*, conte de *Charny*, tovarăș de copilărie al lui Francisc I. Ridicat la înalte demnități de către acesta; apoi, în 1541, dizgrațiat și întemnițat, din pricina uneltirilor conetabilului de Montmorency, acesta din urmă partizan al fracțiunii grupate în jurul Dianci de Poitiers și a delfinului (Henric al II-lea).

care îl ținea acolo în exil, ca guvernator al provinciei. Consimțise în schimbul unei lefi grase. Dar ea era aceea care lua banii și și-i păstra. Și asta, vreme de douăzeci de ani. Soțul, văzînd că regele a murit și că ea nu mai are scăpare, izbucnește, strigă în gura mare că e furat, o tîrăște în fața Parlamentului. Și iată-i pe soți improșcîndu-se cu noroi, și o dată cu ei memoria răposatului rege. Diana exultă în asemenea măsură încît îl trimite pe Henric al II-lea, pe rege, la judecătoria procurori, în cloaca lor : de ce ? ca să-i dea ultima lovitură unei femei care și așa se îneca.

Și mai era un loc încă și mai sensibil în care putea fi atinsă, fără ca, biata de ea, să poată scoate un țipăt. Amantă timp de douăzeci de ani a unui bolnav, a unui bolnav jalnic, avusese, desigur, consolări. Cîrtea, malițioasă, se gîndea că tînărul care o consolează trebuie să fie Jarnac, frumos, elegant, delicat, pe care ducesa d'Etampes, pentru a-l avea mereu lîngă ea, i-l dăduse de soț surorii sale. Jarnac cheltuia mult, trăia pe picior mare, deși tatăl său, în viață încă și recăsătorit, nu putea fi prea larg la punga. Nu era greu de ghicit cine-l dăruia.

Înțelegînd, simțînd aceasta, ducesa trebuia crutată cu grijă de moarte. Dușmanca ei nu i-ar fi tăiat capul pentru nimic în lume, cînd îi putea străpunge inima.

N-au avut răbdare să aștepte moartea lui Francisc I. Cu un an sau doi înainte, au pus cleștele în foc. Delfinul, unealtă docilă, a pornit totul cu brutalitate, apostrofîndu-l pe Jarnac cu vorbele : „Cum se poate ca un fiu de familie, al cărui tată mai trăiește încă, să cheltuie atîta, să trăiască așa ?” Tînărul, surprins, s-a crezut abil

și desăvîrșit curtean răspunzînd un lucru pe care-l socotea plăcut, spunînd că soacra îl *întreține*, nerefuzîndu-i nimic. Cuvînt cu subînțeles, care părea a lăsa să se priceapă că Jarnac imita exemplul delfinului, că o avea pe soția tatălui său.

De-abia rostit cuvîntul, delfinul îl spune la toată lumea și încă în acești termeni : „Se culcă cu soacră-sa“.

Asemenea cuvinte, spuse de un prinț, umblă repede. Au ajuns drept la urechea tatălui lui Jarnac, iar de la tată la fiu. Primind asemenea lovitură, tînărul, îndrăznind totul, înfruntînd totul, regi și delfini, jură că acela care a mințit astfel e un om rău, un nenorocit, un laș.

Totul se spargea în capul delfinului.

Un rege nu se bate, nici un prinț, un delfin. Dar nu duc lipsă de oameni încîntați s-o facă în locul lor. Henric avea dintr-ăștia o grămadă. Plăcîndu-i luptele și săriturile, plăcîndu-i scrima, își alegea prietenii după tăria pumnului și sprinte-neala piciorului, după îndemînarea lor de spadasini.

Prieten mai ales al delfinului era un om puternic, scurt în picioare și lat în spete, luptător neîntrecut, cu o putere în braț *de să-i lase lați chiar pe luptătorii bretoni*. Avea douăzeci și șase de ani și se și distinsese în război, mai ales la Cérissolles¹. Deși lăudăros, era viteaz cu adevărat și se socotea neîntrecut. Alerga din duel în duel, înfrunta pe toată lumea. Asta îl făcuse cineva. Altminteri, fără avere și mezin, își luase numele senioriei fratelui său vîrstnic, seniorul de La Châ-

¹ Ceresole Alba, localitate din Italia (Piemont), unde în 1544 trupele franceze au înfrînt trupele spaniole ale lui Carol al V-lea.

taigneraie. Tira după sine (pe spezele delfinului) o haită întreagă de oameni ca el.

Delfinul n-a întâmpinat nici o dificultate să-l asmută pe La Châtaigneraie. Acesta, cum auzi vorbindu-se despre pățania lui Jarnac, făcu din ea cauza lui. Sustinu că lui îi spusese Jarnac cuvintele acelea, că i le rostise de o sută de ori, și îl opri să spună altfel.

Jarnac avea cu câțiva ani mai mult decît La Châtaigneraie, era cu mult mai înalt, delicat și subred. *Celălalt, chiar fără arme*, spune relatarea luptei, l-ar fi desființat, l-ar fi nimicit.

Ce era de făcut? La Châtaigneraie cerea ca lupta să aibă loc; făcuse mare zarvă și i se adresase regelui (mai era încă Francisc I), care îl oprește să meargă mai departe. Cît timp au tărăgănat luerurile? Nu știm. Dar ironiile, gesturile de dispreț, confruntările n-au încetat. Pentru că, la 12 decembrie 1546, Jarnac, nemaiputînd trăi așa, îi cere regelui îngăduința să se lupte. Regele răspunde că n-o va face niciodată.

Francisc I moare (la 31 martie); și care e cea mai arzătoare chestiune a monarhiei? Cumva războiul cel mare din Germania, ajutorul făgăduit principilor protestanți? Nicidecum! Avem cu totul altceva de făcut. Îi bate el Carol Cvintul la Mulhberg. Marea chestiune e duelul, e moartea lui Jarnac, răzbunarea dintre femei.

Un cuvînt rostit în timpul luptei ne îndreptățește să credem că Jarnac, alarmat, văzînd cu cine se înfruntă (și în spatele căruia se afla însuși regele) a făcut umilitorul demers de a se duce la Diana, dușmanca lui, încercînd s-o înduplece. Mare naivitate. Era de trei ori osîndit. Ca amant al dăcesei, mai întîi, dar și pentru că se trăgea din familia Chabot dinspre tată, văr al amiralului

Chabot, iar după mamă d'n familia Saint-Gelais, rudă cu poetul purtînd același nume, și prin urmare afiliat poate osînditei fabrici de epigrame *împotriva babei*, de care am vorbit.

Înalta doamnă pare să-i fi spus, cu răceala ei înșelătoare, că nimic nu-i stătea în putere, că dacă ai intrat în horă trebuie să joci, că nu se află leac, de vreme ce regele însuși era în joc și că *el n-avea să cedeze niciodată*.

Nu exista scăpare decît să se umilească, să nu mai dezmintă incestul, să confirme jignirea adusă tatălui său, să fie caraghiosul regelui și petrecerea curții.

Așa nădăjduia și curtea, bucurîndu-se dinainte. Totul era pregătît pentru a da afacerii o publicitate cumplită. Se făcuse din asta o serbare ; regele voia s-o prezideze și să le cinstească pe doamne cu acest dar.

Din porunca lui Henric al II-lea arena de luptă a fost făcută în mijlocul Franței, nu departe de Paris, în minunata ~~privești~~ privești de la Saint-Germain. Acest loc unic, chiar înainte de-a se fi făcut terasa, lungă de o leghe, a fost totdeauna un teatru, cel mai frumos din toate ținuturile noastre. Triumfala esplanadă de pe care pădurea privește Sena și nenumăratele ei șerpuiuri a găzduit toată Franța. Cei din Paris au venit zgomotoși și curioși ; negustori și meșteșugari, tîrgoveți și calfe de toate soiurile, cele două mari branșe înveșmîntate în negru — oamenii robei și Universitatea — aceasta din urmă deosebit de oțărîtă și nemulțumită. Dar cei mai curioși la vedere erau cei ce alcătuiau mulțimea nobilimii sărace care, începînd de la 23 aprilie pînă la 10 iulie, în aceste două luni și jumătate avusese vreme să

se strîngă din toate provinciile. Ciudată ea însăși, oferea un adevărat spectacol pentru curte. Erau arătate cu degetul chipuri dintr-alt veac, nobilii aceia strigoî cu scurteici de pe vremea lui Ludovic al XII-lea și avînd cai care șchio-pătau de pe vremea bătăliei de la Pavia¹. Dormind cu toții în pădure și, printre mirosuri de bucate alese, înfruptîndu-se cu pîine goală, potolindu-și setea cu apa fluviului, luînd de-a dreptul de pe iarbă bucatele frugalului și pastoralului lor banchet. [...]

Nobilimea de-abia își trăgea sufletul în conacele ei ruinate. Și, culmea, se înmulțise nemăsurat de mult; mezinii, care pe vremuri nu se în-surau și piereau prin mînăstiri sau în cruciadă, întemeiaseră familii (de cerșetori). Din ce trăiau? Din parazitism. Cei mai îndemînatici se lipeau de seniori, se mulțumeau din fărîmituri, lingeau blidele. Dar cei mai numeroși încă erau cei mîndri, nepricepuți la nici unele, sălbăticiți, înveșmîntați în mantia lor găurită, pierind de foame în chip nobil.

Mulți dintre ei s-au trezit cu prilejul acesta mare. Și-au procurat cele de trebuință adunînd ultimele rămășițe. Voiau să vadă pe regele cel nou, curtea, prăpastia care înghițea toată Franța.

Îndelungile pregătiri, nesfîrșitele ceremonii dezgropate din cărțile de cavalerie și toată erudiția pedantă care s-a folosit pentru a reproduce întocmai aceste vechituri de ceremonialuri gotice le-au dat răgazul să privească, să se informeze, și, stînd ochi în ochi, să ațintească asupra acestei odioase curți privirile lor triste și pline de ură.

¹ Din 1525, cînd Francisc I fusese făcut prizonier.

LOVITURA LUI JARNAC, 10 IULIE 1547

Mai întâi regele, cînd îl deslușeai în mulțimea aceea strălucitoare, uimea, te întristai văzîndu-l. Deși era înalt, puternic și bine cioplit, nu era plăcut la vedere. Fața lui întunecată de spaniol te ducea cu gîndul la captivitatea de la Madrid, la întunecimea temniței, iar umerii lui ciolănoși parcă simțeau apăsarea bolților joase. Față de întemnițat. Mai simțeau și plictisul încercat de veselul său tată făcînd dragoste cu fiica acelui rege bătăran, buna și trista Claude¹.

În totu, nu rău, ci de-o bunătate greoaie și influențabil (a se vedea bustul de la Luvru). Se înțelege că pe un asemenea om, o dată prins și strunit, îl poți împinge departe ; că, născut cățel pentru a se gudura pe lîngă stăpîni, se poate preface în dulău, într-un dulău crud, care mușcă fără să știe de ce.

În portretul ei probabil (Muzeul Cluny) Diana înspăimîntă mai curînd prin răceala ei înșelătoare.

Fiică a Ronului, dar îndelung *înțeleptită* de traiul în Normandia, pune răceală în ceea ce rostea, în purtarea ei aleasă. Dar ceea ce făcea era cu atît mai plin de patimă.

Cît de temută era se vede din sfortările slugarnice ale reginei italiene, tinăra Caterina de Medici, care n-are ochi decît pentru ea, cerșin-

¹ *Claude de France* (1499—1524), regină a Franței, fiica lui Ludovic al XII-lea ; făgăduită la început arhiducelui Carol (viitorul Carol al V-lea), sfîrșește prin a se căsători în 1514 cu vărul ei François d'Angoulême, viitorul Francisc I. Lipsită de strălucire, a stat retrasă, neavînd nici o influență asupra curții și a soțului său.

du-i un cuvînt, un zîmbet. Și n-o făcea zadarnic, era răsplătită. Cele două femei ofereau un adevărat spectacol pentru provincialii cei austeri, care nu înțelegeau nimic din această impudică împărțeală intimă¹. [...]

Așa arăta curtea, în dimineața zilei de 10 iulie, rînduită cu mare pompă pe estradele de la Saint-Germain. Locurile au fost ocupate dis-de-dimineață. Încă de la ora zece, toți fiind de față, jocurile sînt deschise, ceremoniile încep. Dar lupta n-a avut loc decît seara, foarte tîrziu, aproape la apusul soarelui. [...]

Așadar, încă de la ora zece, Guienne, crainicul, pornește în căutarea celui care făcuse provocarea, La Châtaigneraie, care își face intrarea în arenă în mare zarvă de trîmbițe și tobe, condus de nașul său, François de Guise, și de către oamenii ce-l însoțesc, trei sute de gentilomi purtînd culorile sale, alb și stacojiu. Aduce cinstire asistenței dînd ocol arenei. Apoi e condus cu solemnitate la cortul său, de unde nu s-a mai mișcat.

Cine era prințul acesta care-și făcea intrarea cu o asemenea pompă? Un mezin din Poitou sărac lipit pămîntului. „Se scurseseră nu mai puțin de cinci săptămîni, spune Vieilleville², de cînd La Châtaigneraie umbla tot cu nasul pe sus, lucru urît și de neîndurat pentru toți, cheltuind nemăsurat și peste puterile lui, dacă regele, care-l iubea, nu i-ar fi dat cu ce.” Urît, într-adevăr și de

¹ Caterina de Medici era regina Franței, soția lui Henric al II-lea. Diane de Poitiers ținea ea însăși cheia alcovului lor, aducîndu-i cînd și cînd aminte regelui de îndatoririle conjugale.

² François de Scepeaux, senior de Vieilleville, mareșal al Franței, distins prin bravura sa pe cîmpul de luptă; ridicat la înalte demnități de către Francisc I.

neîndurat, cînd însuși judecătorul pătinea una din părți.

Nu începe nici o îndoială că La Châtaigneraie își pierduse mințile de tot. Amețit de propria lui îngîmfare, era și mai și de nebunia celorlalți. Timpul nu mai exista, povestea era sfîrșită înainte de-a începe, Jarnac era ca și mort pentru el, nu-i mai păsa decît de biruință. Trece printre curteni, poftind pe toată lumea la petrecerea lui regească, pe nobili și pe prinți. Un Burbon refuză.

Alt Burbon, ducele de Vendôme, foarte potrivit celor din neamul Guise, vrînd să-i dea curaj bietului Jarnac, cere să-i fie naș; dar regele nu-i îngăduie. Jarnac nu-l avu ca naș decît pe Boisy, marele scutier, din familia Bonnivet, o familie decăzută, stinsă. Vendôme, indignat de o părtinire atît de vădită și grosolană, se ridică, iar prinții de sînge îl urmează.

Timp de două luni Jarnac se pregătise de moarte făcînd numeroase fapte cușernice. Totuși, pentru a nu scăpa nimic din vedere, adusese un vestit *maestro* italian care cunoștea ascunzișuri ce l-ar fi putut descumpăni chiar pe un spadasin de meserie. Italianul luă informații, observă el însuși. Află că La Châtaigneraie are un braț puțin țeapăn de pe urma unei răni vechi, și pe asta își alcătui el planul de bătaie.

Jarnac fiind cel provocat, avea dreptul să propună armele. Chestiunea se punea dacă era mai bine pentru el să propună arme gotice, incomode și greoaie, din veacul al cincisprezecelea, sau din cele mai ușoare, care se foloseau în veacul al șaisprezecelea. Pe drept, de vreme ce erau afișate toate vechiturile, putea cere arme vechi, folosite în lupte de felul acesta cu o sută sau două sute

de ani în urmă. Părtea adversă nu se aștepta la una ca asta. N-ar fi bănuir niciodată că cel mai slab avea să ceară armele acelea greoaie. Brantôme¹ ne încredințează totuși că La Châtaigneraie a aflat în mînuirea lor greoaie o piedică, ceea ce a stîmjenit mișcările brațului său rănit pe vremuri.

De altminteri, italianul se bizuia atît de puțin pe reușita acestui mijloc, încît, pentru orice eventualitate, îl învăță pe Jarnac un altul, uzitat în Italia. Îl povățui să ceară două pumnale, unul mai lung, prins deasupra coapsei, altul scurt, pus în cizmă : ultima scăpare a celui doborît, și care se numea *miséricorde*², pentru că în clipa îndoielnică, pe cînd învingătorul se află deasupra și așteaptă ca învinsul să-i ceară iertare, acesta mai poate trage cu brațul liber pumnalul și să i-l împlinte în pîtec.

Pumnalele au fost îngăduite, ca și zaua, ca și spadele cele lungi și ascuțite, cu două tăișuri. N-am găsit să fi fost vorba de cuirasa coapselor, nici de jambiere ; pe cît se pare au fost socotite prea grele pentru această zi călduroasă, pentru o luptă pedestră.

Au întîmpinat împotrivire și au vorbit îndelung despre mănușile propuse de nașul lui Jarnac, mănuși lungi și țepene de fier, părăsite de multă vreme și socotite o curiozitate din alt veac. A mai cerut și un scut mare din oțel lustruit, tot atît de neuzitat pe atunci, dar minunat cînd era vorba să faci să alunece spada unui rival violent, să macini forța și furia unui nestăpînit ca La Châtaigneraie.

¹ *Pierre de Bourdelles, senior de Brantôme* (1535—1614), memorialist al vremii.

² Îndurare.

Toate acestea au fost refuzate de către Guise, nașul său. Judecătorii litigiului erau mareșalii Franței, pe care-i prezida conetabilul. Puteai să pui prinsoare că aveau să-l nedreptățească pe Jarnac, favorizându-l pe Guise (și pe rege). Totuși, fie dintr-un sentiment de onoare și de dreptate care cerea să egaleze șansele, fie din obișnuința de-a se înclina în fața voinței populare, mareșalii socotiră că trebuiau urmate întocmai uzanțele vechilor lupte și că nu puteau refuza armele folosite pe-atunci.

Părerea conetabilului era hotăritoare. Ce-avea să spună ? Am văzut cât de slab și de servil se dovedise sub domnia cealaltă. Noua domnie de-abia începea și nu se știa încă de partea cui avea să se încline cumpăna. Deși Montmorency era și părea a fi omul cel mai însemnat al țării, deși aparent puterea se afla toată în mâinile lui, conetabilul văzuse cu câtă ușurință buna sa prietenă Diana și neînsemnații ei prieteni Guise îl răpiseră pe Henric al II-lea și de la Chantilly și de la Ecouen, care erau proprietățile sale, și-l duseseră la Anet. Și mai văzuse în consiliul din 23 aprilie cu câtă ușurință și împotriva oricărei așteptări obținuseră de la rege ordinul de-a se bate, adică moartea lui Jarnac. Dacă îi lăsa așa, s-o ia mereu înainte, el însuși pierdea terenul. Om de paie, simplu manechin, nu i-ar fi rămas decât să-și ia tălpășița.

Toate acestea, fără îndoială, îl făceau să țină cu Jarnac. Și tot ar mai fi șovăit, temându-se de minia regelui, dacă n-ar fi fost o împrejurare deosebit de gravă, care-i stătea pe inimă mai mult ca orice, făcându-l să dorească din toată ființa moartea lui Châtaigneraie.

Acest fapt, cu totul necunoscut, și pe care întîmplarea m-a făcut să-l descopăr, e următorul : În aceeași zi, la 23 aprilie, cînd consiliul, de voie, de

nevoie, cedase în fața regelui și-l condamnase pe Jarnac, Montmorency obține, ca o răsplată pe-
semne pentru actul necugetat pe care-l semna, o
foarte înaltă favoare personală. Regele îi acordă,
pentru nepotul său Coligny, funcția de colonel ge-
neral al infanteriei franceze.

Coligny, ce-i drept, o merita din plin. Era un om
de treizeci de ani, de o mare gravitate, cu o edu-
cație solidă și aleasă, a cărui vitejie fusese încer-
cată, și era încă de pe atunci plin de răni. Își luase
însărcinarea aspră de a forma cetele noastre pe-
destre, recrutate în mare parte printre zurbagii
și tilhari. Trecea drept un om crud, spune istoricul,
*dar cruzimea sa salvase viața unui milion de oa-
meni.* Instrucțiunile lui, prima bază a codului nos-
tru militar, îl așază printre cei dintâi creatori ai
infanteriei naționale.

Un asemenea nepot era o adevărată comoară
pentru intrigantul cel grav. La Coligny toate vir-
tuțile existau cu adevărat, în timp ce Montmorency
păstra doar masca lor. Era foarte util pentru acesta
din urmă ca nobilimea din provincie, al cărei
ideal Coligny îl întruchipa, să-l judece pe unchi
după nepot. Cinstea desăvârșită a unuia înșela în
privința celuilalt. [...]

Familia Guise ar fi voit cu orice preț ca regele
să-i retragă această onoare. Izbutiseră să țină
lucrurile în suspensie și fără să treacă la fapte
timp de doi ani, gândindu-se ca între timp ha-
tirul să-i fie trecut unui favorit. Favoritul momen-
tului era La Châtaigneraie, regele murea după el ;
și le-a venit ideea ciudată, năstrușnică (prostească
sub oricare alt rege) să-i fie dată acestui spadasin,
ca preț pentru o lovitură de spadă, o slujbă care
cerea o atît de aleasă purtare, ținuta cea mai aus-
teră, moralitatea cea mai gravă, slujbă care era

în realitate aceea de judecător militar, întrunind sabia dreptății cu cea a băătăiei.

Umbla zvonul peste tot că La Châtaigneraie avea slujba, cu alte cuvinte că n-o mai avea Coligny, că lumea își bate joc de conetabil, că partidul bătrînilor e luat peste picior, că totul încăpea pe mîinile celor tineri, alde Guise.

Iată de ce era foarte important pentru conetabil ca La Châtaigneraie să fie ucis. Își dădu încuviințarea pentru armele propuse de Jarnac.

Instinctiv, simțea că Franța era de partea lui, că toată nobilimea de provincie l-ar fi privit cu ochi răi pe La Châtaigneraie învingător și colonel de infanterie. Cît despre stăpînul său, îl cunoștea el bine, și socotea că, la urma urmei, avea să se consoleze repede de moartea marelui și scumpului său prieten, iar de-ar fi fost înfrînt, departe de a-l plînge, i-ar fi purtat pică.

S-au înțeles foarte greu, și într-un tîrziu, pe la șapte seara, au căzut de acord. Căldura lui iulie, oboseala, așteptarea, ațîțase la culme nerăbdarea spectatorilor. [...]

În sfîrșit, strigările sînt făcute de către crainici în cele patru vînturi. Nimeni n-are voie să se miște, să tușească, să scuipe, să facă vreun semn.

Sînt luați din corturile lor, sînt aduși în îmbrăcămîntea lor ciudată, ținînd de două epoci, și care ar fi părut grotescă în altă împrejurare. Dar nimeni n-avea chef de rîs.

„Îngăduiți luptătorilor să înceapă !” O dată rostite aceste cuvinte, cei doi înaintează... și toată lumea își ține răsufarea.

Nimeni n-ar fi îndrăznit să ridice mîinile către cer, dar ochii, inimile, cereau ajutorul.

Cele două momii de fier se îndreptau una împotriva celeilalte (dinspre dreapta, cea puternică și

îndesată, dinspre stînga, cea înaltă), cînd prima se îndoi, lovi cu vîrfurile sabiei o dată, și încă o dată... zadarnic.

Silueta înaltă, Jarnac, încredințîndu-se în totul lui Dumnezeu și nemaiproteguîndu-se cu scutul, încercă o lovitură cu tăișul spadei, năpustind-o (și poate ajutîndu-se cu amîndouă mîinile) asupra îndoiturii genunchiului lui La Châtaigneraie.

Lovitura își atinse ținta atît de bine, încît acesta n-a speculat momentul cînd Jarnac era atît de descoperit și cînd l-ar fi putut străpunge. Se clătină și *păru uimit*. Ceea ce-i îngădui celuilalt să-l mai lovească încă o dată, atît de năprasnic și de nemilos, încît, de data asta, piciorul a fost retezat și atîrna... Omul se prăbuși greoi la pămînt.

„Redă-mi onoarea, spuse Jarnac, și adă mulțumire lui Dumnezeu și regelui !... Redă-mi onoarea !“ Dar La Châtaigneraie rămînea mut.

Jarnac, lăsîndu-l acolo, străbate arena și i se adresează regelui. Pune un genunchi la pămînt și spune : „Sire te implor să mă socoți om cîstit !... Ți-l dau pe La Châtaigneraie. Ia-l, sire. Numai tinerețea noastră poartă vina a tot ce s-a-ntîmplat...”

Dar regele nu răspunde nimic.

Act crud și pătînitor. Învinsul, pe care Jarnac îl crășase, putea să nu fie decît amețit, să se ridice și să înceapă lupta. I se dădea timp să-și vină în fire și să capete puteri.

Învîgătorul se temea de același lucru și se întoarce la el. Dar îl găsi nemișcat, pierzînd sînge. Se aruncă în genunchi, alături de el, și bătîndu-se în piept cu mînușa de fier, spuse : „*Non sum dignus, Domine*“¹ Apoi îi rugă pe La Châtaigneraie să se recunoască învins, să-și vină în simțiri.

¹ Nu sînt vrednic, Doamne (lat.).

Acesta își venise în fire, dar îl apucase un acces de furie. Se ridică într-un genunchi, înșfăcă spada și, printr-o mișcare disperată, încercă să se năpus-tească asupra celuilalt. „Nu mișca ! îi spuse Jarnac, am să te omor“. „Omoară-mă odată !“ Și se prăbuși.

Acest din urmă cuvînt îl putea ispiti pe Jarnac. Ce-avea să se întîmple dacă nu-l omora ? Turbatul de La Châtaigneraie, scăpat cu viață, și fără nici o îndoială cruțat de rege, n-ar fi pierdut nici o zi, nici un ceas, de cum s-ar fi înzdrăvenit, ca să-și ucidă învingătorul preaîndurător.

Dar avea repulsie să-l omoare pe omul acela în timp ce zăcea la pămînt, omul regelui de altminteri, și care, poate, nu i-ar fi iertat-o niciodată.

Pentru a doua oară se întoarce la rege... Lamentabil spectacol ! Se așeză din nou în genunchi : „Sire, sire, te rog din inimă, consimte și primește-l, căci în casa ta a fost hrănit... Socoate-mă om cinstit !... Bătălie de vei purta, nu se va afla gentilom care să te slujească mai din inimă decît mine. Îți voi dovedi că te iubesc și că mi-a fost de folos să mănînc pîinea ta.“

Rugăciunea aceasta nu-l înduplecă pe rege. Nu-și descleștă dinții, închis în încăpățînarea lui sălbatică, legat prin cuvîntul dat, fără îndoială, sclav cu mintea și cu limba, vrăjit în chip jalnic.

Rănitul zăcea fără ajutor. Jarnac, întorcîndu-se iar, îl găsi într-o baltă de sînge, cu spada căzută din mînă. Înduișat de starea în care-l afla, îi spuse : „Châtaigneraie, fostul meu tovarăș, recunoaște-l pe Ziditorul tău, și să fim prieteni !“ Nu-i mai cerea nimic altceva acestui muribund decît să se gîndească la Dumnezeu. Dar așa pe moarte cum era, La Châtaigneraie mai avu încă o pornire îm-

potriva lui. Jarnac, cu capătul spadei sale, îndepărtă spada fiarei acesteia sălbatică, spada și pumnalul, apoi luă toate armele, înminându-le crai-
nicilor.

Vedeau cu toții că La Châtaigneraie se simțea foarte rău. Putea să-și dea duhul. Jarnac, pentru a treia oară, se duce la rege : „Sire, în numele Celui-de-Sus, recunoaște-l învins, te conjur...”

Conetabilul, care în timpul acesta coborise în arenă și văzuse corpul, îi spuse regelui, întorcându-se :

„Privește, sire, căci va trebui ridicat”.

Dar regele era tot atît de mut ca și rănitul. Toată lumea vedea că adevăratul rival al lui Jarnac era regele și că nimic nu era de făcut. Un freamăt conținut de furie și de indignare, fără a fi auzit, se ghicea în rîndurile mulțimii, și nu se afla ființă, oricît de josnică și de slugarnică, să nu rostească în adîncul sufletului său un blestem împotriva tronului. Jarnac, electrizat de valul acesta de minie, ieșindu-și din fire, lăsă la o parte purtarea sa de curtean supus : făcu un gest îndrăzneț care arăta, hărăzind-o urii publice, adevărata ei țintă. Se duse la Diana, se opri în fața ei și aruncă aceste cuvinte din arenă către tribuna regală : „Ah, doamnă, ți-ai spus cuvîntul !”

Treizeci de mii de oameni o priveau... Vraja a fost ruptă, spaima resimțită dintr-acolo de unde trebuia ; ochii i s-au deschis regelui : văzu muntele de ură care apăsă asupra ei și a lui, și, lăsîndu-și în jos umerii mătăhăloși (așa cum se văd în bustul său) îi aruncă lui Jarnac aceste cuvinte seci : „Mi-l dai pe învins ?”

Învingătorul atunci, aruncîndu-se în genunchi pentru a patra oară, spuse : „Da, sire, !... *Sînt oare*

om cinstit?... Ți-l dau, sire, în numele Celui-de-Sus“.

Dar regele parcă avea gura cusută. N-a putut cu nici un chip să rostească : „Ești om cinstit“. A ocolit să îndrepte ofensa, rostind un cuvânt care nu privea decît duelul : „Ți-ai făcu datoria, se cuvine să-ți fie redată onoarea“.

Mulțimea n-a luat aminte la toate amănuntele acestea. Inimile s-au deschis, piepturile au răsuflat ușurate. În timp ce muribundul era scos, toți așteptau cu bucurie ca, după obiceiul din vechime, învingătorul să fie plimbat în triumf prin arenă, în sunetul trîmbițelor. Lumea a aplaudat atîta, de credeai că o să se prăbușească cerul. Conetabilul și-a luat inima-n dinți și a vorbit, pomenind de acest obicei și drept al învingătorului. Dar Jarnac s-a cutremurat la gîndul acestui triumf care l-ar fi pierdut pe vecie ; se împotrivi din răsuputeri : „Nu, sire, să mă socotesc printre oamenii credincioși ție, iată tot ce doresc“.

L-au dus atunci sus, în tribuna regelui. S-a aruncat și de astă dată în genunchi. Henric al II-lea avusese timpul să-și vină în fire, să-și compună o atitudine. Îl sărută, cu acest elogiu forțat : luptase ca Cezar, vorbise ca Aristot.

Unii spun că l-ar fi luat de-adevărat printre oamenii săi, și l-ar fi avut în grațiile sale. Nu cred de fel una ca asta. La sfîrșitul acestei domnii, îl află tot simplu căpitan, la Saint-Quentin, sub Coligny.

Ceea ce a uimit cel mai mult e faptul că regele păru să uite cu desăvîrșire, sau, mai degrabă, să-l disprețuiască, pe fostul și atît de îndrăgitul său prieten. Nu i-a iertat înfrîngerea, lăsîndu-l în ultimele clipe ale agoniei fără a-i da cel mai mic semn. Nenorocitul a fost atît de disperat din pri-

cina acestei părăsiri, încît și-a smuls feșele cu care i se oblojiseră rănile, lăsînd singele să curgă, și așa a izbutit să moară.

I-a fost dat să bea pînă la sfîrșit paharul, prin jignirea pe care i-a adus-o poporul. Chiar în seara aceea, cortul său și toate cele de pe lingă el au fost cu violență pustiite. Minunatul ospaț pe care-l pregătise pentru triumful său a fost hăpăit de servitorime. Apoi a venit mulțimea, care a răsturnat vasele și tingirile, a dărîmat mesele. Vesela de argint, împrumutată de unele mărimi de la curte, a fost jefuită, dusă. Iar după hoți, o gloată amestecată dădu năvală, stricînd, spărgînd, sfișîind și călcînd în picioare ce mai rămăsese.

Toate acestea i-au fost aduse la cunoștință regelui ; acesta, conținînd în el mai mult o mare minie, a fost cît se poate de fericit să poată lovi. A dat drumul arcașilor săi, gărzii, paznicilor. Și s-au năpustit cu toții asupra mulțimii aceleia dese, fără a-i căuta pe făptași, fără a lămuri nimic, lovind cu spadele, cu sulitele, cu ghioagele, cu halebardele. Învălmășeală îngrozitoare, oameni striviți, măcelăriți la întîmplare, pe întuneric.

Noaptea era închisă, întunecoasă, și mulțimea s-a scurs prin pădure și către Paris, nepărîndu-i rău de-a se fi călătorit, în ciuda deznodămîntului crud. Multe lucruri se luminaseră și mulți oameni, pînă atunci nehotăriți, începură să știe ce să creadă, după ce văzuseră de-o parte curtea, de cealaltă Franța.

Tot ce era mai ales și mai mîndru în nobilimea de provincie, cei neslugarnici și săraci, dar mîndri, au fost liberi începînd din noaptea aceea și plini de avînt, nemaisimțînd fascinația regalității din timpul domniei răposatului rege apăsîndu-le

umerii. Iar religia curții, catolicismul Guise-ilor, al Diane, nu mai prețuia pentru ei. Mulți s-au simțit protestanți, fără a ști măcar ce e protestantismul.

Cît despre poporul mărunt din Paris, studenți și meșteșugari, în ciuda potopului îngrozitor care a blagoslovit seara regeasca ospitalitate, și cu toate că nu puțini dintre ei rămăseseră pe veci acolo, iar alții ajunseră ciungi, șchiopi și chiori, poporul acesta, răscolit de o bucurie aprigă, ducea cu sine o vorbă : *lovitura lui Jarnac*, care spusă, răspusă într-una de-atunci încolo, reînnoia neîncetat această înfrîngere a regalității.

MARTIRII

Cînd Carol Cvintul părăsi, în 1540, Spania, lăsînd puterea în mîinile marelui inchiizitor, și străbătu Franța pentru a înăbuși revolta din Flandra, clerul din Țările de Jos îi spuse că legile spaniole nu erau de-ajuns, că trebuiau date altele, deosebite întru totul, nemaipomenite și cumplite.

Era interzis oamenilor să se adune, să vorbească, să cînte, să citească. Cei care nu denunțau sufereau aceeași pedeapsă cu cei nedenunțați. Ce pedeapsă ? Bărbații arși, femeile *îngropate* de vii.

Lucrurile s-au petrecut întocmai. Porțile orașelor au fost închise, au fost făcute vizite la domiciliu, care s-au soldat pe loc cu o provizie de victime, douăzeci și opt numai în Louvain. Două femei au fost *îngropate* de vii. [...]

De ce acest ciudat supliciu ? O femeie arsă pe rug oferea un spectacol nu numai înspăimîntător,

ei și groaznic de indecent, pe care pudoarea nor-
ăului nu-l suporta. După cum se vede din supli-
ciul Jeannei d'Arc. Cele dintii flăcări ce se înăl-
țau ardeau hainele, dezvăluind cu cruzime biata
golicione tremurătoare.

Așadar, îngroparea se făcea din decență. Lucru-
rile se petreceau astfel : sicriul, virit în groapă
fără capac, era astupat pe deasupra cu trei bare
de fier, după ce pacienta se afla înăuntru. O bară
deasupra capului, a doua apăsa pîntecul, a treia
picioarele. Pămîntul era azvirlit apoi asupra celei
vii. Cîteodată, din milă, călăul, pentru a scurta
chinul, gîtuia victima dinainte (supliciul nevestei
croitorului din Tournai, 1545). Dar se vede din alt
exemplu, cel al nevestei bărbierului din Mons, că
execuția se făcea cîteodată mai sălbatic, cu înceti-
neală, și prin sufocare. Biata femeie, fiindu-i silă
să simtă pămîntul de-a dreptul peste față, îi ceru
călăului o batistă, iar acesta îi îndeplini ruga în-
ainte de-a azvirli pămîntul. „Apoi îi jucă pe pîntece,
o călcă în picioare, încît sîrși din fericire prin a-și
încredința sufletul Mîntuitorului (1549).“

Îl scutim pe cititor de alte amănunte groaznice
care au mai fost inventate. Se pare totuși că cel
mai bun mijloc de-a încolți și-a duce la disperare
sufletul era lipsa de somn. O rătăcire de moarte
punea stăpînire pe om ; își pierdea judecata.

Supliciul focului era cît se poate de diferit, ne-
spus de arbitrar. Cîteodată rapid, iluzoriu, cînd
victima era gîtuită dînainte ; altădată înfiorător
de îndelungat, cînd pedepsitul era pus de viu pe
cărboni pe jumătate stinși, sucit, răsucit de mai
multe ori cu o cange de fier, ori, altădată, ars cu
încetul la foc domol de lemne verzi (martiriul lui
Hooper, 1555). Hooper, episcop protestant, a fost

torturat în chip cumplit, ars în trei rînduri ; la început, erau prea puține lemne ; au fost aduse, dar erau prea verzi și, cum bătea vîntul, fumul nu-l îneca. Lumea l-a auzit, pe jumătate ars cum era, strigînd : „Aduceți lemne, oameni buni, aduceți lemne ! Puneți pe foc“. Grăsimea de pe picioare se prăjea, fața i se înnegrise cu totul, limba umflată îi ieșea din gură. Apoi, grăsimea și sîngele începură să se scurgă ; pielea de pe pîntece fiind consumată, măruntaiele se revărsau. Iar omul încă mai trăia, izbindu-se cu pumnul peste piept. Un hohot de plîns zgudui pe toți privitorii ; mulțimea plîngea ca un singur om.

În Țările de Jos Inchiziția reproșa clerului local că exploatează teroarea aceasta și că răscumpără acuzații. Tot astfel se întîmpla și în Franța.

Atunci i-a fost interzis clerului să-i ruineze pe acuzați prin amenzi, care aduceau daune confiscării și-i prejudicia pe curteni. Emigrația protestantă trebuia să fie mai ales spre folosul acestora, înmulțind *bunurile vacante*, a căror concesie o dețineau Guise-ii și Diana.

În 1551, în edictul de la Châteaubriant, au arătat cu naivitate că pentru ei persecuția și sperietoarea rugului era o afacere. Îi atribuiră denunțatorului o parte uriașă și monstruoasă : *o treime din bunurile denunțatului*.

COLIGNY

Aici trebuie să spun un cuvînt despre acest mare om care n-a fost deloc preamărit peste măsură. Am cercetat cu atenție dacă nu cumva moartea

sa tragică, patima unui mare partid au denaturat lucrurile ; dar, mai întâi, am dat peste faptul că mulți dintre catolici, și încă dintre cei mai ostili, nu l-au pus nici ei mai prejos. Privind de-aproape lucrurile, ești silit să recunoști că nu s-a aflat vreodată virtute mai aleasă, voință mai hotărâtă, mai neabătută și nicicând dezmințită.

Aspra lui îndeletnicire de instructor și creator al infanteriei, rolul său de judecător neînduplecat, pentru a putea struni soldatul și a protegui poporul, efortul de a rămîne el însuși, drept și cinstit, în mijlocul intrigilor, a dăruit acestei virtuți o umbră, aceea de a fi îndurerat și plin de amărăciune. Muștrătoare pildă pentru contemporanii săi, a privit bogăția cu dispreț, mîndru și ales.

Fapte, nu cuvinte, acțiune, nu aparență : iată ce sare în ochi de-a lungul întregii sale vieți. Disciplina militară, moralizarea armatei, iată tot ce-a urmărit vreme de patruzeci de ani. El însuși slujind veșnic de exemplu ; acolo unde e o misiune grea, neștiută, primejdioasă, acolo unde drept orice răsplată nu te alegi decît cu lovituri, acolo îl întilnești pe Coligny. Spre deosebire de ațiția alții care se pun în frunte, el se arată într-atît de puțin, încît numai din întîmplare, adesea de la dușmanii săi, afli ce-a făptuit. .

Citiți-l de pildă pe Tavannes¹ : povestește cum a condus tatăl său la Renty² frumoasa șarjă care

¹ *Gaspard de Saulx, senior de Tavannes (1509—1573)*, mareșal al Franței, distins în numeroase bătălii, precum și în reprimarea Reformei ; unul dintre inspiratorii mäsacrului din noaptea Sfîntului Bartolomeu.

² Bătălia de la Renty (1554), dintre trupele franceze ale lui Henric al II-lea (victorioase) și armatele lui Carol al V-lea.

a zdrobit trupele imperiale, onoare pe care de Guise a dorit să și-o atribuie sieși. Dar Brantôme (puțin parțial cu siguranță, catolic și nerecuzabil) spune că atacul era cu neputință cită vreme nu s-ar fi scos de pe poziții un corp de arcebuзieri spanioli, care, postați pe flanc, într-o pădurice, i-ar fi nimicit pe atacanți. Coligny descalecă; însoțit de cei mai buni infanteriști ai săi, înarmat cu o sulită, se năpustește spre pădure, îi bate pe spanioli, de două ori mai puternici, îndeplinind cu mîna sa această riscantă operație. Numai atunci a putut ataca Tavannes.

Seara, în odaia regelui, de Guise zicînd: „Am făcut așa și pe dincolo...” Coligny întreabă: „Unde vă aflați dumneavoastră?” Cuvînt aspru, dar drept. Preadescurcărețul căpitan, oricare i-ar fi fost meritul, își păstra deseori forțele, ajungea tirziu și culegea roadele. La Dreux¹, încetineala aceasta a trecut drept trădare, cînd de Guise a așteptat cu sînge rece ca toți, prieteni și dușmani, să se fi nimicit, pentru a rămîne singurul învingător.

Oricum va fi fost, cuvîntul acesta al adevărului l-a ars ca un fier roșu. A simțit că i s-a citit în gînd, că e dejucat, și a strigat cu putere: „Ah, nu mă dezonați!” „Nu-i nici pe departe intenția mea!” „Și nici n-ați avea cum!...” Lucrurile luau o întorsătură urită. Regele a intervenit, le-a închis gura. Dar de-atunci, au fost dușmani.

¹ Bătălia de la Dreux (1562), dintre armata regală, comandată de către conetabilul de Montmorency și ducele de Guise, și protestanți, în frunte cu prințul de Condé și amiralul de Coligny.

CATERINA DE MEDICI. CAROL AL IX-LEA

Distinsul scriitor căruia îi datorăm publicarea *Negocierilor Franței în Levant* spune că scrisorile Caterinei de Medici lasă impresia unei femei „simple, bune și aproape naive”, avînd îndeosebi geniul dragostei materne, căruia îi datorează înaltele sale calități politice.

Pentru a avea despre Caterina o părere atît de favorabilă, trebuie să te mărginești numai la ceea ce scrie ea însăși. Naivitatea aparentă a scrisorilor sale, savoarea lor de netăgăduit sînt de altminteri un farmec propriu limbii de curte către sfîrșitul veacului al XVI-lea. În timp ce provincialii, unii chiar geniali, ca Montaigne, ca d'Aubigné¹, te obosesc printr-o trudnicie neostenită, marile doamne ale vremii, Caterina, Maria Stuart, Marguerite de Valois, scriu din fuga penei o limbă de pe acum modernă, agreabilă și facilă, în care puținele întorsături arhaice par o plăcută stingăcie galică, dînd o falsă impresie de franchise de pe vremuri. [...]

Nu că acești oameni politici ar fi căzut în greșeala scriitorilor protestanți care i-au pus în circă toate fărădelegile vremii. Ci doar o cunose mai bine, știind ca nimeni alții că avea foarte puțină inițiativă, iar îndrăzneală deloc; nici chiar în rău. Urmărea evenimentele de la o zi la alta, alăturîndu-și indiferența morală, cuvîntul minci-

¹ *Théodore-Agrippa d'Aubigné* (1552—1630), istoric, literat, căpitan calvinist. A suferit numeroase persecuții datorită credinței sale, în timpul războaielor religioase. Opera lui capitală rămîne *Les Tragiques* (*Tragicile*, 1616) — un poem satiric în care înfierează bătăliile sîngeroase dintre partizanii celor două credințe.

nos și îndeminarea oricărei cauze avînd șanse de izbîndă. Deși cu timpul a influențat foarte mult. Singură ea era harnică, singură ea avea pana veșnic pornită pe scris, mereu gata și ascuțită. În fruntea acelor Laubespın, Pınar și Villeroy și a altor secretari francezi, în fruntea acelor Gondi, Birague și a altor secretari italieni, trebuie să așezăm acest nesecat scrib femelă, Caterina de Medici. Veșnic mîzgălește hîrtia. Dacă nu sînt depeșe de făcut, se despăgubește alcătuiind scrisori de politete, ori complimente, ori condoleanțe, chiar și unor simpli particulari, solicită procese; scrie pentru construcțiile ei, pentru micile vile și palate pe care le înalță sau intenționează să le înalțe. Cea mai cunoscută este plăcuta vilă de la Tuileries, mic palat elegant care nu mai poate fi descoperit sub monstruoasele gheboșări și peruci arhitecturale cu care au împopoțonat-o marele secol¹.

Caterina iubea artelē, dar în mic. Rămăsese întocmai pe calapodul micilor principate italiene.

Reprezenta foarte bine, cu oarecare noblețe în îmbrăcăminte, în serbări și construcții, o frumoasă ținută de regină mamă, dezmințită, pe de-o parte, de suita sa deocheată de fete ușoare, iar pe de alta, de clipele cînd își dădea drumul la gură, făcînd glume grosolane și cinice, amintind de vulgaritatea Medicilor și de acea falsă bonomie care nu puțin a contribuit la înălțarea acestor prinți negustori.

Niciodată nu era mai veselă ca atunci cînd i se aducea vreo satiră bună îndreptată împotriva sa, amară, jignitoare și piperată. O durea burta de atîta rîs. [...]

¹ Adică secolul lui Ludovic al XIV-lea, secolul al XVII-lea.

Așa era adevărata Caterina de Medici, bună la o adică, în sensul că era insensibilă la tot.

Altminteri, gata să admită orice crimă care se dovedea utilă. Admiratorul său, Tavannes, care o dezvinovățește destul de bine de unele otrăviri, îi atribuie și omorul unui favorit al fiului său, și chiar marea inițiativă a morții lui Coligny. O prețuiește prea mult, cred, și exagerează atribuindu-i o idee atât de îndrăzneată. E-adevărat, a consimțit, a cedat. Dar niciodată n-ar fi îndrăznit să treacă la o asemenea faptă fără o presiune dinafară și fără să încerce o mare teamă.

Avea tot atât de puțină inimă cât și simțuri ori temperament. Ca mamă, se comporta firesc, fiind femeală, iubindu-și progenitura. Cel puțin pe una; îl numește sincer și cu îndrăzneală pe Henric de Anjou: „Persoana care mi-e cea mai dragă pe lume”. (Scrisoarea din 1 dec. 1571). Era aspră cu fiica ei Marguerite și cu ducele d'Alençon, și cât se poate de ipocrită pentru cel mai mare, regele Carol al IX-lea. [...]

Carol al IX-lea n-avea pe nimeni de partea lui. Mama sa îl ținea izolat. Pe Henric de Anjou, dimpotrivă. Curtea galantă, parfumată, a mititelului acestuia stînd veșnic în pat, și încă de pe acum doftoricit pentru puțină vlagă ce-o avea, era plină de oameni de acțiune. Tavannes, atât de singeros în noaptea Sfintului Bartolomeu; tuciuriul Strozzi care, într-o singură zi, a înecat cu sînge rece opt sute de femei: Montesquieu, care-l asasinase pe Condé, și, în sfîrșit, asasini de profesie, ca Maurevert. Prințului femeie îi plăceau masculii și, prin urmare, toți cei cu putere în braț.

Viața lui Carol al IX-lea n-ar fi cîntărit nimic pentru ei, dacă n-ar fi socotit că ei domnesc sub el și că în curînd vor moșteni tronul. Toată lumea

era încredințată că regele va muri curînd de vreun accident, rană, nestăpînire ori boală. A fost rănit de un cerb în 1571 ; pentru o clipă, fratele său s-a socotit rege.

Acest nenorocit Carol al IX-lea (să spunem deopotrivă și ticălos) a fost o enigmă pentru toți ca și pentru el însuși. [...]

În timp ce ușurința, elocința sa innăscută, dragostea pentru versuri și muzică puteau trece drept amintire a lui Francisc I și a Margaretei, furia pentru arme, pentru vinătoare, pentru omorul dobitoacelor (chiar lovindu-le cu bîta) mira, stîrnea frica. Era alcătuit nefiresc de ciudat, îi plăceau măștile hidoase, burlești, petrecerile primejdioase, îndeminările la care se pricep măscăricii. A pus o dată rămășag cu un senior că, făcînd exerciții vreme de doi ani, *va izbuti să-și sărute piciorul*. Deși avea moravuri firești (în comparație cu fratele său), era cinic la vorbă și, ceea ce se poate spune cu toată tăria, chiar deocheat. Cîteodată, în amuzamentele sale stranii, se scula în plină noapte, dădea poruncă să fie toți ceilalți sculați, alerga mascat, la lumina torțelor, să-l trezească, sperîndu-l, pe vreun tînăr senior pe care-l lega în chingi ori îl biciuia el însuși.

Dar cel mai adesea era prost dispus și întristat. Se închidea, făurea arme, bătea fierul pînă nu mai putea. Ori se afunda adînc în pădure, vîînd pînă la epuizare și neoprindu-se decît atunci cînd cădea de istovire.

I se atribuie versuri frumoase în maniera lui Ronsard. Eu, care nu cred deloc în talentul regilor de-a face versuri, nu sînt prea departe de-a le accepta pe cele ale lui Carol al IX-lea. În portretul făcut la șaisprezece ani, în ochii săi plini de furie, părăînd puțin sașii datorită privirii piezișe, se poate

totuși vedea o sclipire. Sufletul acesta violent, trufaș, poate să fi întilnit și să fi înduplecat într-o bună zi furtunoasă Inspirația ; capricioasa muză, care de obicei îi urmează pe înțelepți, se lasă cîteodată surprinsă de nebuni. [...]

Dar ceea ce e neîndoielnic e că nu a avut nimio din josnicia mamei sale, nimic din obiceiurile murdare ale familiei Valois, din scrisorile amoroase ale fratelui Henric. A iubit, și întotdeauna pe aceeași. A iubit-o pînă la moarte.

Obiectul acestei singure dragoste era o tină ră ceva mai vîrstnică decît el, Marie Touchet, de origine flamandă, nepoată după mamă a unui doctor al regelui, și fiică a unui judecător din Orléans.

Două lucruri aveau putere asupra lui : muzica și această liniștită flamandă. La sînul ei s-a adăpostit în cele două momente cumplite. Singurul copil pe care l-a avut de la ea, a fost zămislit în clipe de deznădejde, în ziua în care a fost silit să spună că dorește masacrul. Puțin mai apoi, cînd se afla pe moarte, înconjurat de umbrele și vedeniile nopții Sfîntului Bartolomeu, tot pe ea a chemat-o a căutat în ea sinuciderea exterminîndu-se prin dragoste.

[După noaptea Sfîntului Bartolomeu] masacrul începu iar, deosebindu-se printr-un spor aparte de cruzime ; de astă dată se răfuiau vecinii ei înde ei, oamenii care se cunoșteau. Uciderea se făcea mai cu îngrijire, căzînd mai ales asupra femeilor și a copiilor, și chiar asupra celor pe cale de-a se naște, pentru a stinge familiile și a pune capăt unor viitoare răzbunări. E straniu cîte femei însărcinate au fost ucise ; li se spinteca pîntecele și li se smulgea fătul, de teamă să nu supraviețuiască. „Ar plînge hirtia dacă am așterne pe ea tot ce s-a

făcut atuncea.“ Un negustor care era tîrît la apă avu nefericirea să i se agațe copiii de el, strigînd într-una : „Vai ! Tată ! Vai ! Tată !“ Au fost măcelăriți împreună și aruncați în rîu. Într-o casă rămasă pustie, unde totul fusese ucis, nu se mai aflau decît doi copii mici de tot ; călăii i-au luat într-o coșniță, ca pe pisoii de curînd fătăți, și velsi, de față cu toată lumea, i-au aruncat de sus, de pe pod. Un sugar în scutece a fost tîrît cu funia petrecută pe după gît de niște copii de zece ani. Altul, aproape tot atît de mic, pe care un ucigaș îl ducea în brațe, începu să se joace cu barba lui, zîmbind ; barbarul, care s-ar fi înduplecat poate, rosti vorba de ocară pentru puiul de tîrfă, îl străpunse cu spada și-l aruncă.

Nu se auzeau decît urlate, strigăte înspăimîntătoare de femei care erau azvîrlite pe fereastră, împușcături, uși sparte cu berbecele și cu pietrele, nu vedeai decît leșuri tîrîte prin șanț, însoțite de huiduieli și fluierături.

Se petrecură lucruri de necrezut. Un soț mulțumi celor care îl lăsaseră văduv. O fiică îi călăuzi pe ucigași la ascunzătoarea mamei sale. Un biet om, despuiat pînă la piele, scăpase, ascunzîndu-se sub arcada unui pod ; noaptea aleargă la nevastă, care nu vru să-i deschidă cu nici un preț ; l-a lăsat în stradă pînă ce l-au ucis.

În învălmășeala aceea nemaipomenită, prilejul era bun de făcut afaceri. Împricinații se ucideau între ei. Cei care rîvneau la slujbe le făceau de petrecanie celor ce le aveau, lăsîndu-le astfel libere. Moștenitorii ajungeau cu ajutorul unui glonte să se înfrupte din avere. [...]

Pofta vine mîncînd ; începură să-i omoare puțintel și pe catolici. Un anume Rouillard, canonic la Notre-Dame, e ucis la el în casă. De ce ? Un

istoric dezvăluie pricina, mai întemeiată decît s-ar crede în vreme de război civil : „Avea o fire rea și mărimile orașului nu-l prea puteau înghiți“.

Biron, deși catolic, nu se bizui pe asta ; se închise la Arsenal, al cărui guvernator era, porunci să fie ridicate podurile suspendate și să se îndrepte două tunuri asupra Parisului. Așa s-a putut păzi, și împreună cu sine alte cîteva persoane, între alții un copil, care avea nefericirea să fie un moștenitor bogat. Sora și cumnatul copilului erau în culmea deznădejdie văzînd că micuțul supraviețuiește măcelului. Sora ajunsese pînă într-acolo încît veni la ușa Arsenalului rugîndu-se și plîngînd să i se dea micuțul ei frate, pe care voia să-l scape, după cum spunea.

Toată lumea cunoaște întîmplarea tinărului Caumont de la Force care a dat dovadă de atîta prudență. Ascuns sub trupurile străpunse de pumnale ale tatălui și fraților săi, scăldat în sînge, auzea tot felul de lume trecînd încoace și încolo și privind la copiii uciși. Unii spuneau : „Cu atît mai bine ! Degeaba ucizi lupul dacă nu-i ucizi și puii.“ Iar alții : „Păcat !“ Dar copilul continua să stea nemișcat. În sfîrșit, spre seară, îl vede pe un om ridicînd brațele către cer și zicînd cu lacrimi în glas : „Oh ! Dumnezeu nu va răbda toate astea !“ Atunci înălță binișor capul și încet de tot îndrăzni să spună : „Nu sînt mort...“ „Dar cum te cheamă?“ „Du-mă la Arsenal. Domnul de Biron te va răsplăti bine.“

! Lucrurile s-au petrecut cu mai puțină orbire decît s-a crezut. Și s-au călăuzit în așa fel încît să aducă folos cît mai mult. Mulți s-au îmbogățit. Au stors de pe morți pînă și grăsimea, pe care au vîndut-o spițerilor.

La 30 august scrisoare trimisă peste tot de către rege pentru oprirea măcelului. Într-atît de puțină ascultare i s-a dat, încît la Troyes cel care aduce scrisoarea o păstrează în buzunarul său două zile.

De altminteri, nu trebuie să ne înşelăm : Sfîntul Bartolomeu nu e o noapte, ci un anotimp. Ici-colo s-a ucis tot timpul lunilor septembrie şi octombrie.

Ar trebui să ne pierdem orice iluzie despre firea omenească dacă am crede că ferocitatea aceasta a fost generală. Din fericire, un număr uriaş de catolici au osîndit noaptea Sfîntului Bartolomeu.

Tagma călăilor s-a purtat deasupra aşteptărilor. Au refuzat să mişte un deget, zicînd că ei nu ucid decît în urma judecăţii.

La Lyon şi într-alte părţi, soldaţii au refuzat să tragă, zicînd că ei nu se pricep să tragă decît la război.

De-a lungul văii Ronului, catolicii, la vederea victimelor din Lyon care pluteau pe apă, scoteau strigăte de durere, chemîndu-l într-ajutor pe Dumnezeu împotriva ucigaşilor.

Dacă protestanţii s-au lepădat, catolicii în schimb, cuprinşi de groază faţă de cele petrecute, au simţit pierindu-le credinţa. „Cele întîmplate, spune unul dintre ei, m-a făcut ca de atunci să iubesc oamnenii şi cauza protestantă.“

HENRIC AL IV-LEA

Era nepotul celui mai mare flecar din cîţi văzuse Franţa şi Navarra, al *băieţoiului care a prăpădit totul*. Vreau să spun al lui Francisc I.

Era și nepotul fermecătoarei Margareta de Navarra, atît de nestatornică în misticismul ei, neștiind niciodată dacă e protestantă ori catolică.

Bunicul său, Henri d'Albret, care fără doar și poate citea *Gargantua* (apărut în 1534), săvîrși întocmai la nașterea sa (1553) cele povestite de Rabelais. Îi dădu să bea vin, și încă din cel de Jurançon. Pentru a-i face pe plac bunicului, mama, Jeanne, cuprinsă de dureri, dădu glas unui cîntecel bearnez în cinstea Fecioarei de la Jurançon¹.

Preceptorul său ne încredințează că simțind numai buchetul rubiniului, vîrednicul fiu al lui Rabelais a și început să clatine din cap. Încîntat, bunicul i-a spus: „O să fii un adevărat bearnez!”

A făcut într-adevăr totul, ca să i se îndeplinească prevestirea. A oprit să-i fie învățat scrisul. De asta a ajuns nepotul un atît de plăcut scriitor. Scurtele lui însemnări sînt neprețuite.

În ciuda acestei măsuri, a primit o educație destul de temeinică. A învățat latina numai din rostire, ca pe o limbă maternă. Tot astfel, sub influența celor înconjurătoare, a atmosferei din preajmă, a fost educat și celălalt fiu al naturii, le-neșul acela fără pereche de Montaigne. Nici o osteneală, nici o obligație, neavînd decît vag ideea de îndatorire.

Cea mai de seamă îndatorire a sa era să alerge nestingherit pe ogoare, să se încaiere cu copiii, să umble descoperit, desculț. Educație destul de obișnuită la prinții din Pirinei. [...]

Fără astîmpăr, așa era omul acesta, și în dragoste și în luptă. I se atribuie prostește lungi alcătuiuri, opere în care se vede trudnicia, elocința

¹ Localitate de la poalele Pirineilor, renumită prin podgoriile sale.

și care sînt ale lui Forget¹ sau Mornay². Dar îi lipseau pentru a le alcătui și răbdarea și suflul; n-a scris decît puține rînduri (în afară de unele rare împrejurări), un ordin vreunui căpitan, o în-tilnire, un cuvînt de dragoste.

Să rezumăm:

Întîi de toate era un mascul, mai mult încă, un satir, așa cum o dovedește profilul său.

În al doilea rînd, un francez, foarte asemănător cu fratele bunicului; un Francisc I, dar mai familiar, flecărind bucuros cu tot felul de oameni.

În al treilea rînd era un gascon, cu acel spor de duh și de șugubetrie pe care oamenii aceștia îl adaugă rasei franceze. Locurile natale își puseseră adînc pecetea asupra lui și s-a dezbărat cu greu de aceasta. A rămas mai ales glumeț și zgircit, năs-cocind fel de fel de coțcării vesele care-l scuteau să mai scoată punga.

Copil fiind, se spune că a avut opt doici și că a supt opt feluri de lapte. Așa i-a fost și viața, un amestec de nenumărate influențe.

Coligny și Caterina de Medici au fost două dintre doicile lui. Din păcate, primul i-a folosit tare puțin, a doua nemăsurat de mult. N-a luat cruzimea ei indiferentă, ci nepăsarea la toate.

Ceea ce înșela cel mai mult la el era sensibilitatea, cît se poate de adevărată și deloc prefăcută, ce-l cuprindea repede, căci era dăruit cu ea din naștere. Ochii îi avea deosebit de vioi dar buni, mai totdeauna umezi; plîngea cu o uimitoare ușurință. Plîngea din dragoste, din prietenie, din milă, dar cine se poate încrede în el?

¹ *Pierre Forget*, ministru al lui Henric al IV-lea.

² *Philippe de Mornay* (1569—1623), unul dintre cei mai distinși reprezentanți ai hughenotilor, sfetnicul lui Henric al IV-lea. A lăsat *Memorii*.

Ei, și ! Toată ființa lui răspindea un anume farmec și o bunătate care-l făceau să fie tare iubit. Preceptorul său povestește o întâmplare minunată (poate o născocire de-a lui Henric al IV-lea), dar atât de bine istorisită încît nu mă pot împiedica să n-o redau.

Carol al IX-lea, fiindu-i sfîrșitul aproape, rămînea vreme îndelungată fără a scoate o vorbă; dintr-o dată spuse, întorcîndu-se către cei de față, de parcă atunci s-ar fi trezit : „Chemați-l pe fratele meu“. Regina mamă trimite după ducele d'Alençon. Regele, văzîndu-l, întoarce capul, spunînd din nou : „Căutați-l pe fratele meu. — Iată-l. — Nu, doamnă, regele Navarei vreau să vină, el e fratele meu.“ Regina trimite după el, dar poruncește să fie adus prin bolțile unde se aflau archebuzierii. Cel care-l conducea îl încredințează că n-are a se teme de nimic. Cu toate acestea, tare ar mai fi avut poftă să se întoarcă. Pe o scară ascunsă, pătrunde în odaia regelui, care îi întinde brațele. Regele Navarei, mișcat, plîngînd, suspinînd, se prăbușește lângă pat. Regele îl îmbrățișează cu putere : „Frate, pierzi un prieten bun ; dacă aș fi dat crezare celor ce mi se spuneau, n-ai mai fi fost în viață, dar eu te-am iubit fără încetare. Să nu te încrezi în“... „Domnule, sări atunci regina mamă, nu spune așa“. „Doamnă, o spun, asta-i adevărul... Crede-mă frate, iubește-mă; în tine singur am încredere, cît privește soarta soției și fiicei mele. Roagă-te pentru mine... Adio !“

Cei aflați pe moarte văd limpede. Cu-adevărat, Carol al IX-lea văzuse că dintre toți cei ce se aflau pe lângă el numai acesta era om.

Să fi greșit poporul aducînd laudă acestei domnii ? Legenda să fie numai o închipuire ? Nu. Poporul a avut dreptate să păstreze amintirea acestui rege ca nealții, unic în felul lui, care a stîrnit în toți oamenii dorința de a fi francezi, care și-a plătit datoriile, a pregătit războiul fără a împovăra pacea și a lăsat visteria plină.

Nici o asemuire nu se poate face între el și Ludovic al XIV-lea, între domnia aceasta care a dres totul și cealaltă care a năruit totul. Potrivită înțelegere, atît de fericită, dintre Henric al IV-lea și Sully nu se întîlnește cîtuși de puțin între Ludovic și Colbert. Cheltuielile lui Henric al IV-lea pentru petrecerile și iubitele sale, și pe care nu le scuz cîtuși de puțin, nu sînt nimic pe lîngă furibunda risipă, pe lîngă adevărata căsăpire a banilor care s-a făcut simțită sub marea domnie.

Henric e cu adevărat mare. Cu puțin a făcut mult. Sully nu era nici pe departe ce a fost Colbert. Puterea lui Henric al IV-lea era mărginită față de înspăimîntătoarea putere a lui Ludovic al XIV-lea, care a găsit totul de-a gata.

Situația lui Henric al IV-lea, astfel judecînd lucrurile, a fost nenorocită. A trebuit să răscumpeze regalitatea, copleșindu-și dușmanii.

Cei din familia Guise au rămas puternici și au ajuns încă și mai bogați. [...]

Pe lîngă tiranii aceștia mari, se afla mulțimea celor mici, a guvernătorilor de orașe, a comandanților de fortificații; în sfîrșit, seniorii, mai puțin puternici ca seniorii pe atunci, dar încă și mai cu greutate poate ca mari proprietari de pămînturi — dar ce spun ? — ca proprietari de oameni. În ciuda nenumăratelor răscumpărări și a îmblînzirii datinilor, robia dănuia în multe din provinciile noastre.

Un adevărat flagel al timpului e faptul că cei mari își atribuie, aducînd-o în folosul lor, puterea regelui și a curților de judecată care se cuvenea să-i îngrădească pe ei. Nu mai era nevoie, ca odinioară, să lupte; era de-ajuns să pledeze. Lașitatea oamenilor de robă puneă justiția la picioarele lor. Oamenii legii, atît de împăunați și de rotofei în roba lor roșie, se trezeau făcînd pe servitorii cînd vreunul din zeii aceștia de la curte le făcea neprețuita cinste de a-i vizita. Cu capul descoperit, îndoîți pînă la pămînt, conducîndu-l pe marele senior pînă în stradă, pînă la caleașcă, magistratul făgăduia totul. *Curtea! Un curtean*, la acest cuvînt legea pieria, dreptatea se topea. Curajul președintelui așijderea și, cel mai adesea, virtutea doamnei președinte.

Cei mari, tot atît de apucători pe atunci pe cît fuseseră odinioară de ambițioși, năzuiau să acapareze toate bogățiile Franței. O făceau pe două căi: mai întîi, prin atotputernicia lor față de tribunale, prin cauze veșnic cîștigătoare; apoi, prin căsătorii, adjudecîndu-și mai cu voie, mai fără voie, toate moștenitoarele bogate.

Regele s-a pus de-a curmezișul, oprindu-le.

1. A dăruit o mai mare independență magistraților, îngăduindu-le pentru o mică sumă de bani ca funcțiile să fie ereditare, nemaivînd astfel de-a face, de fiecare dată cînd era un loc vacant, cu acești regi ai provinciei sau cu influențele de la curte.
2. A interzis familiilor prea puternice, mai ales familiei Guise, marile căsătorii, care i-ar fi mărit și mai mult puterea. Ceea ce aceasta n-a îndurat, dorindu-i din toată inima moartea.

Cei din neamul Guise au socotit domnia aceasta ca pe o aspră tiranie, ca pe o nemiloasă revoluție.

Tocmai într-asta stătea caracterul ei profund, care, deși zădărnicit în afară, cuprindea înlăuntru forța arzătoare a unei revoluții sociale, care propășea monarhia și, găsim-o prea sfielnică, îi spune să îndrăznească.

Sully, asemuindu-se întrucîtva cu marii revoluționari, pare să fi simțit aceasta. Nimic mai dramatic decît întreprinzătoarea străpungere a acestui războinic, neștiutor pînă atunci al unor asemenea lucruri, în hățișul cel des al abuzurilor, în care pătrunde cu spada în mină. Dar abuzurile, întreșesîndu-se ca lianele, trebuiau fi mai întii descurcate pentru a le putea tăia. Într-asta constă munca uriașă a acestui mare om, viața sa de pustnic în mijlocul Parisului, nopțile petrecute scriind și socotind, așa se explică asprimea sa neîndurătoare față de curteni.

Își astupa urechile ca să nu mai audă înduioșătoarea plîngere a abuzurilor pe care trebuia să le rezeze. La fiecare lovitură strigau toate, întocmai ca arborii însuflețiți din pădurile lui Tasso. Dar nu! Securea revoluției nu respectă nimic.

Revoluție împotriva ipotecilor sfinte ale creditorilor noștri străini și a impozitelor scoase din mîinile exploatării florentine. [...]

Revoluție împotriva slujbelor cumpărate ori atît de bine cîștigate, împotriva tuturor acelor preacinstiți percepatori, controlori, numărători de orice fel, care găseau mijlocul de-a nu mai număra, acoperiți cum erau cu toții de protecția celor mari de la curte.

Revoluție împotriva guvernatorilor din provincii care au văzut postați în coasta lor pe un inspector general al regelui.

Revoluție și mai îndrăzneță împotriva seniorilor, nu încă prin încercarea de a le rade castelele, ci de a-i împiedica să facă noi fortificații.

După toate aceste revoluții să însemnăm și tiraniile acestei administrații.

Cerea printre altele ca seniorii laici sau eclesiastici, care percepeau taxă de trecere pe drumuri și ape cu condiția să le întrețină, să-și îndeplinească această îndatorire, sub pedeapsa de-a cădea în dizgrație. Sully, în calitatea sa de intendent general al drumurilor, i-a hărțuit într-atita, încît în cîțiva ani au sfîrșit cu toții prin a-i da ascultare. Negoțul era liber să circule și o dată cu el forța publică. Drumurile cele îngrijite de seniori au slujit pentru a fi vizitați, supravegheați.

Pădurile și apele au fost pentru prima oară păzite, administrate. Altă bătălie uriașă împotriva braconierilor, a soldaților ajunși hoți, a vagabonzilor înarmați.

Peștii au fost protejați; riurile au fost din nou populate și oprit pescuitul în vremea înmulțirii. [...]

Industria datează de pe vremea acestei domnii. Însuși regele a încurajat-o ; mai puțin Sully, dăruit cu totul agriculturii. Lumea muncitorimii, în cu totul altfel liberă și mobilă decît aceea a cultivatorilor, se ivește dintr-o dată. Manufacturile de mătăsuri, pînzeturi, sticlăriile, fabricile de oglinzi etc. au fost create sau mult lărgite de către Henric al IV-lea. A poruncit ca peste tot să fie plantați duzi. Cîte zece mii în fiecare diocază. Au fost puși și la Tuileries, la Fontainebleau, peste tot. Această hotărîre atît de înțeleaptă de a se trage folos din grădinile publice pentru culturile utilitare a fost luată în rîs de către regaliști în vre-

mea Revoluției, dar ea datează de pe timpul lui Henric al IV-lea. [...]

Vinător neobosit, adevărat gentilom de țară, cum îl arăta și înfățișarea, obiceiurile și gusturile, Sully n-a iubit mai puțin nici Parisul, care însă nu l-a răsplătit în aceeași măsură. Nobilimea, clerul, corporațiile, oamenii de robă îi purtau pică și nu-î erau binevoitori. Ceea ce nu l-a împiedicat să se numere printre creatorii orașului. Parisul se extinde nemăsurat sub domnia lui. Toate străzile din cartierul Marais, numite după provinciile prin care călătorise atât de mult, suferise și luptase (străzile Berri, Touraine, Poitou, Saintonge, Périgord, Bretagne etc.) trebuiau să dea într-o mare piață care s-ar fi numit *Place de France*. [...]

El a legat între ele părțile Parisului, făcând un tot. Orașul central, insula Cetății, a Palatului de Justiție abia dacă avea comunicație cu Parisul meridional, unde se afla Universitatea, și cu Parisul nordic, comercial. Ca urmare la vechiul pod Saint-Michel, ridică *Pont au Change*, iar în capătul insulei uriașul și minunatul *Pont Neuf*, unul din cele mai mari din Europa. Acesta din urmă a făcut trebuincioasă strada *Dauphine*, prin care fostul cartier protestant Saint-Germain este pus în legătură cu orașul.

Delicatele și spiritualele gravuri ale lui Callot¹ ne arată tocmai acest Paris, așa cum îl clădise Henric al IV-lea, cu Pont Neuf, cu frumosul chei al pieței Dauphine, cu Luvrul și minunata sa galerie care dinspre Sena se vede în principala sa perspectivă, etalindu-și aspectul monumental; în sfârșit, la mijloc, pe Pont Neuf, figura plăcută și

¹ Jacques Callot (1592—1635), renumit gravor francez, iscusit pictor de moravuri în ale sale *Capricii* (1617), precum și în *Vederi din Paris*.

iubită, statuia ce a fost înălțată cu cea mai mare îndreptățire vreodată unui rege, pe vremea cind toate popoarele îl chemau să fie arbitru sau stăpîn.

Luvrul a fost pasiunea sa. De cum și-a făcut intrarea în Paris, a dat de lucru unei mulțimi de muncitori care murea de foame, iar în trei ani (1594—1596) termină acea minunată parte din marea galerie care duce de la Luvru spre pavilionul Lesdiguières. Caterina de Medici, e drept, făcuse parterul. Totuși partea lui Henric al IV-lea e uriașă. O mare îngrămădire de etaje au fost suprapuse: „Ossa peste Pelion, Olimpul peste Ossa”¹. Monograma Gabriellei² pe care o poartă această construcție, împletită cu aceea a lui Henric al IV-lea, vorbește îndestul despre avîntul pasiunii, despre nădejdea cu care a fost înălțată.

Ceea ce cucerește la această parte a clădirii, ținînd întrutotul de Henric al IV-lea, deosebindu-se adînc de Luvrul lui Francisc I, e grija de a crea multe încăperi mărunte, care să ofere cu ușurință ospitalitate. Primii oaspeți trebuiau să fie artele și științele — într-atît de îndrăgite de Renaștere — ale căror embleme grave împodobesc frontoanele, dimpreună cu scenele de vînătoare, sau cu amorașii de pe vremea Renașterii. Luvrul o dată continuat și unit cu Tuileries, ar fi fost un palat și un muzeu totodată, închinat oricărei activități umane. Sus, alături de apartamentele regelui și ale sfetnicilor săi, lunga galerie de plimbare

¹ Ossa și Pelionul, masivi muntoși din Grecia; expresia a rămas ca o aluzie la episodul luptelor dintre titani și Jupiter (mitologie), sugerînd la figurat o mare îngrămădire.

² Gabrielle d'Estrées marchiză de Monceaux, metresa lui Henric al IV-lea.

împodobită cu picturi. Cele două etaje intermediare ar fi adăpostit nenumărate mașini — istoria invențiilor — (în modele mici). Pe lângă toate acestea, ar fi oferit adăpost marilor artiști și meșteșugari, inventatorilor care, ieșind din fâgașul și rutina corporațiilor, s-ar fi simțit stăviliți de către acestea.

Henric nu putuse nimici corporațiile meșteșugărești atât de puternice încă. Dar cine putea dovedi în fața unei comisii a regelui că e priceput era scutit de încercările și de nenumăratele bețe în roate prin care corporațiile închideau calea către meșteșuguri. Dintre acești muncitori liberi, cei mai ingenioși ar fi capătat găzduire în casa regelui. Acesta, cum nu se rușina de nici un lucru bun și util, le-ar fi deschis prăvăliile de la parter, pentru a-și putea expune operele publicului.

Ceea ce admir mai mult la această idee originală, și care se află la o mie de leghe depărtare de regii dinainte și de cei de după el, e că nu a separat artistul de meșteșugar, acesta fiind el însuși un artist în atât de numeroase profesii. *Galeriei cu antichități*, creată de Caterina, i s-ar fi adăugat, la același nivel, Muzeul artelor și al meșteșugurilor.

Nu dorea nimic pentru sine din care să nu împărtășească și altora. Datorită lui, Biblioteca regală, așezată la Paris, deschisă tuturor, a devenit cu adevărat a poporului, cum ar fi fost și *Muzeul meșteșugurilor* și *Grădina botanică* pe care voia s-o creeze.

Astfel, rege și popor, locuind sub același acoperiș, la Luvru, omul acesta curios, binevoitor, dornic de bine, de nou și lucruri frumoase, ar fi coborât din muzeul său în ateliere, ar fi asistat la progresele industriale, ar fi stat de vorbă cu mun-

citorul, așa cum făcea cu țăranul, informându-se fără încetare despre soarta poporului.

Cînd a apărut *Casa rustică*, frumosul *Teatru al agriculturii* de Olivier de Serres¹, Henric al IV-lea l-a citit cu religiozitate, o jumătate de oră pe zi.

„Pășunitul și plugăritul — cele două mamele ale Statului“ — acest principiu al lui Sully era și în inima lui Henric al IV-lea. Ar fi dorit ca seniorii în loc să cerșească la curte, să se ducă să trăiască pe domeniile lor, fructificîndu-le. [...]

Sub Ludovic al XIV-lea, văd cum un bun cetățean, Vauban, ilustrul inginer care a adus îmbunătățiri tuturor fortificațiilor noastre, în lunile și triste sale răgazuri ce țineau luni întregi între zidurile acestor citadele, se informează cu solitudine asupra cauzelor mizeriei, îl cercețează pe țăran, îi compătimente soarta, căutînd mijlocul de a o îmbunătăți. Sub domnia lui Henric al IV-lea, acest curios, acest cetățean e însuși regele. Și luați aminte că nu e un solitar ca Vauban, ci un om hărțuit de nenumărate influențe, de treburi și de patimi; dar inima îi era neprihănită. După o viață de eforturi și necazuri (am în vedere mai ales viciile sale), care l-ar fi blazat și înăcrit pe oricare altul, el a păstrat aceleași ardoare, aceeași dragoste pentru binele public.

„Cînd umbla prin țară, spune Matthieu², se oprea ca să vorbească cu poporul, cercetîndu-i

¹ Olivier de Serres (1539—1619), agronom francez; a realizat fructuoase experiențe de specialitate. Lucrarea sa cea mai de seamă rămîne *Théâtre d'agriculture des champs* (1600). S-a bucurat de marea prețuire a lui Henric al IV-lea.

² Pierre Matthieu (1563—1621), istoriograf sub Henric al IV-lea și Ludovic al XIII-lea.

pe cei ce treceau, de unde vin, încotro se duc, ce mărfuri au cu ei, ce preț are fiecare lucru în parte. Și, băgînd de seamă că multora această purtare simplă li se părea a aduce jignire demnității regești, spunea : «Reșii găsesc că nu-i vrednic de ei să știe cît prețuiește un scud ; dar eu aș dori să știu prețul unei bănuțe, cu cîtă osteneală o dobîndesc bieții oameni, pentru a nu-i împovăra peste puterile lor».

SECOLUL AL XVII-LEA.
RICHELIEU ;
LUDOVIC AL XIII-LEA

Un pictor, cît se poate de fidel, de conștiincios în artă și în viață, flamandul Philippe de Champaigne, a pus pe pînză adevăratul chip al cardinalului de Richelieu, figura lui fină, puternică și uscățivă (galeria Luvrului).

Pe acest pictor jansenist l-ar fi muștrat conștiința dacă ar fi înveselit, dacă ar fi îmbogățit imaginea aceea cenușie cu o rază de lumină, așa cum ar fi făcut Rubens sau Murillo. Subiectul, trist, ingrat, și-ar fi schimbat natura. Ochiul privitorului ar fi fost mulțumit, asemenea și arta, dar ar fi înșelat istoria. [...]

Se îndreptă spre noi. Nu ne simțim prea în siguranță. Personajul acesta pare de-a dreptul însuflețit. Să fie oare om ? Sau spirit ? Da, e inteligent, fără îndoială, o inteligență hotărîtă, limpede — să adaug oare și luminoasă ? mai degrabă de o strălucire sinistă. Dacă ar mai face cîțiva pași, ne-am pomeni față în față. Puțin îmi

pasă. Cu toată deșteptăciunea lui, mi-e teamă că în piept n-are nimic, nici inimă, nici măruntaie. [...]

Cîte contraste în el! Atît de neînduplecat și de slugarnic, atît de integru și de plecat. Cîte cazne trebuie să-l fi plămădit, să-l fi alcătuit, apoi să-l fi nimicit, sau, mai bine, să-l fi zdrobit, pentru a putea ajunge lucrul acesta cu totul și cu totul artificial, care merge fără să meargă, înaintează fără a părea că o face, fără pic de zgomot, ca și cum ar păși pe un covor ce i-ar înăbuși pașii... apoi, o dată ajuns, răstoarnă totul.

Te privește, din străfundul tainei lui, sfinxul înveșmîntat în roșu. Nu îndrăznesc a spune din străfundul prefăcătoriei lui. Contrar sfinxului antic, care pierde dacă i se ghicește taina, acesta pare a spune : „Cine mă ghicește o să piară“.

Cine vrea să nu-l descopere cîtuși de puțin pe Richelieu, să-i citească *Memoriile*. Toți cei de-o teapă cu el, Sylla, Tiberiu și alții, au scris sau au pus să li se scrie memoriile, ori memorialele, pentru ca istoria să fie mai greu de pătruns, pentru ca neștiința să fie mai deplină și pentru a dezorienta oamenii, mai ales pentru a potrivi anii de la început cu cei de la sfîrșitul vieții, și a mai sulemenii oarecum supărătoarele contradicții aflate de-a lungul vieții lor.

Richelieu e de partea Spaniei pînă la patruzeci de ani, iar de atunci încolo, împotriva ei. Să fi mințit cu încăpăținare în prima parte a vieții? Sau poate, după ce a fost sincer, să se fi schimbat dintr-o dată, într-un tîrziu, rămînînd cu hotărîre francez?

Sărăcia l-a silit de timpuriu să se bizuie pe meritul său. Era ultimul din cei trei frați. Familia

sa nu era bogată și s-a înrudit cu oameni de rind. Fratele vîrstnic, care era la curte, cheltuia totul. Al doilea, care avea episcopatul din Luçon, a trecut la călugării șartriști. Și, pentru ca episcopatul să nu iasă din familie, a trebuit ca al treilea copil, Richelieu, să intre în tagma bisericească, în ciuda gustului său pentru arme. Cel vîrstnic a fost ucis în duel, prea tîrziu pentru ca mezinul să-i mai ia locul și să nu se mai facă preot.

Poate să nu fi fost din născare turbat, dar a ajuns cu timpul. Contradicția dintre firea lui și haina bisericească l-a dăruit din plin cu acreală, îndemnîndu-l să facă mari eforturi și ducîndu-l la acea „oțărîre a singelui care singură te face să cîștigi bătăliile“.

Ca preot, bătăliile sale nu puteau fi decît teologice. De timpuriu, își trece tezele cu mare răsunet, la Sorbona, dedicîndu-le lui Henric al IV-lea, punîndu-se la dispoziția regelui întru izbînda marilor întreprinderi. Apoi pleacă la Roma, să fie uns, să se pună la dispoziția papei. Nici regele, nici papa n-au răspuns la nerăbdarea tînărului și a înfocatului om politic.

S-a îngropat atunci în tristețe în episcopatul destul de sărac de la Luçon, într-un ținut unde aveau loc dispute, la doi pași cum se afla de La Rochelle și de hughenoti. Vecinătatea acesta nu-i dă pace. Deși suferă de migrene violente, scrie împotriva protestanților.

Nu e lipsit de talent. Pana sa e o spadă, scurtă, vioaie, lovind cu pricepere. [...]

Cu toate acestea, ar fi rămas cît se poate de obscur la Luçon, dacă n-ar fi purtat decît controverse religioase. Dar era băiat drăguț, un chip

delicat, plămădit din porțelan. Concini¹ era de faianță. Frumosul Bellegarde², frumos însă de pe vremea lui Henric al III-lea, era cam copt. Toate acestea au făcut-o pe regina mamă să-l ia drept preot al curții (1616).

Avea cu douăzeci de ani mai puțin decât ea. Soarta i se preschimbă, prinde aripi. E făcut pe loc consilier de stat (martie), secretar de cancelarie (iulie), ambasador în Spania (unde nici nu se gîndește să se ducă). Încă de la 30 noiembrie a pus mîna pe două portofolii : războiul, afacerile străine. [...] În sfîrșit, atît de violentă e pîrtinirea reginei mame, încît îi admite, fără nici un fel de justificare, prezența în consiliul de miniștri.

Era împins de la spate pentru locul de prim-ministru de către regina mamă ; dar mai înainte voise să se pună la adăpost, dobîndind pălăria de cardinal, care, de altminteri, i-ar fi îngăduit să participe la consiliu. Lucrurile au tărăgănat doi ani. În septembrie 1622, în timp ce Richelieu era la Lyon, treaba se face. Un gentilom care îl jignise și dorea să i se apropie află primul, la Paris, știrea cea bună, sare pe cal, aleargă într-un suflet pînă la Lyon. Dă buzna în palatul episcopului, în odaia sa, îi cade la picioare : „Eminența-voastră e cardinal !“

¹ *Concino Concini*, (n. 1617) aventurier italian ; a avut un mare ascendent asupra Mariei de Medici, al cărei amant era. Răsplătit cu numeroase funcții și demnități, a deținut de fapt rolul de prim-ministru în perioada regenței (v. și nota de la p. 206).

² *Roger II de Saint-Lary*, senior, apoi *duce de Bellegarde*, abil om de curte, fără scrupule. S-a bucurat de numeroase favoruri sub Henric al III-lea, Henric al IV-lea, Ludovic al XIII-lea.

Omul acesta atît de stăpînit n-a rezistat loviturii de trăsnet. Ca toţi melancolicii, îl apuca în asemenea împrejurări accese de bucurie nebună, sălbatică, furioasă (avea un frate nebun). Şi iată că începe să danseze prin odaie, în faţa gentilomului înspăimîntat. Apoi, după ce dă naturii partea ei, noul cardinal, potolit, mai rece ca oricînd, îi smulge făgăduiala, jurîndu-se pe capul lui, să nu sufle nimic din cele petrecute. [...]

Ludovic al XIII-lea nu văzuse bani niciodată, iar Richelieu l-a făcut să vadă.

A fost o lovitură de teatru asemănătoare celei date de Sully, celălalt vrăjitor, care bătuse în pămînt cu piciorul şi banii ţîşniseră, spre marea uimire a lui Henric al IV-lea.

Venitul, care scădea an de an, creşte dintr-o dată. În afară de o anchetă întreprinsă împotriva birarilor, venit trecător, Richelieu s-a dus drept la sursele obişnuite, la contabili, percepatori şi a început să numere o dată cu ei. Au rămas foarte uimiţi. De obicei cînd li se cerea bani, susţineau totdeauna că dăduseră mai mult decît trebuia şi că mai curînd li se datorau; apoi se ofereau să împrumute şi-i dădeau regelui cu dobîndă chiar banii lui.

Jocul acesta încetează cu un om serios, care nu ştie de glumă, care limpezeşte el singur totul. Om cinstit înainte de orice, mai mult chiar, de o generozitate mîndră, care l-a făcut, de pildă, să dăruiască statului cîştigul de o sută de mii de scuzi, dobîndit după ce luase asupra-şi afacerile marinei.

Lui Ludovic al XIII-lea nu-i plăcea faţa acăea ascuţită, dar era încredinţat că dizgraţiindu-l însemna să ducă iarăşi viaţa de lipsuri în care-l ţinuse Concini. [...]

Adunarea a votat într-un singur avînt o sumă uriașă avînd drept scop crearea grabnică a armatei și a flotei a cărei procurare era repartizată astfel : o treime revenea vistieriei, *două treimi provinciilor*. Trebuiau să găsească mijloacele care le erau pe plac și dări la alegere. Pe lângă această sumă, reducerea de impozit de șase sute de mii de franci părea o glumă. Erau scăzuți, e drept, din impozitul direct strîns de la cei de jos, de la sărăcime. Dar bogații, nobilii și preoții care aveau să instituie în fiecare provincie un nou impozit, pe cine aveau să impună ? Pe cei de jos, vezi bine, pe sărăcime, iar nu pe ei, cei bogați și privilegiați.

Aici se vede situația adevărată în care se afla Richelieu. *Nu putea cere nimic celor două clase avute*. Preot cum se afla, nu putea lua de la preoți. De-abia le-a putut smulge trei milioane, în contul bunurilor protestanților, care aveau să fie exterminați. A îndrăznit, în 1631, să le ceară titlurile bunurilor lor, dar a fost întîmpinat cu un refuz răspicat. Nici pe nobilime n-avea mai mulți sorți s-o facă platnică. Departe de a da, cerșea, dar cerșea cu capul sus, amenințînd aproape cu spada în mînă. [...] Acestor cerșetori avuți și înarmați, statul le răspundea prin glasul regelui că va avea grijă de ei, iar Biserica le-a umplut gura, de-a lungul secolului, cu bunurile protestanților.

Așadar, Richelieu nu putea lua banii de unde se aflau, ci trebuia să-i caute acolo unde nu se aflau. Unde ? La săraci, în măruntaiele poporului, în însăși ființa lui ; încît săracul sărăcea și slăbea și mai și. [...]

La prima propunere serioasă care s-a făcut, Richelieu a dat înapoi. Un magistrat care nu știa iotă din toată comedia asta, a găsit cu cale să spună că birul ar trebui să fie *real*, nu personal, fiind

socotite imposabile toate bunurile, *inclusiv bunurile nobiliare*. Richelieu n-ar fi rămas ministru douăzeci și patru de ore dacă ar fi sprijinit propunerea aceasta. A lăsat-o să cadă. Nu s-au găsit decât trei membri care să sprijine această zădărnice. [...]

Ieșirea la liman din ruină și dintr-o situație proastă și fără scăpare Richelieu n-a putut-o face decât tot prin ruină. Încă din prima zi a venirii lui, văd în el ceea ce a fost și a rămas, ceea ce se citește pe chipu-i lugubru: dictatorul disperării.

În orice lucru, nu putea face binele decât prin rău, adesea recurgînd la cele mai rele patimi din vremea sa. [...]

Deși unei minți atît de luminate ar fi trebuit îndeobște să-i placă binele, lui nu-i plăcea cu dragă inimă. Nu era bun. A nutrit un sentiment ales despre onoarea Franței, dar, ca preot și nobil, un adînc dispreț pentru popor. Pomeneste în *Testamentul* său vechea credință că un popor care s-ar îmbogăți ar fi și nesupus. *Poporul e un catîr* care trebuie să ducă samarul, atîta doar că pentru a-l duce cum se cuvine, nu trebuie să te porți prea aspru cu el.

Richelieu a fost urît și de națiune, pe care a salvat-o de la invazie, și de Europa, pe care a ajutat-o să se elibereze. Henric al IV-lea, care n-a avut timp să facă nimic, a fost adorat de toți. Plăcuta aureolă pe care o avea Franța în acele timpuri, acea mare forță atrăgătoare care-i arunca Europa în brațe, vai ! ce se alege de ea ! Cine dorea sub Henric al IV-lea să fie francez ? Toată lumea. Cine sub Richelieu ? Nimeni.

Suferința marelui om de stat care conducea această mașină îndărătnică, cu mișcări sacadate, trebuie să fi fost atroce. Și e lesne de înțeles de ce era tot timpul bolnav. Veșnica lipsă de bani, efortul neîntrerupt de a-i inventa din nimic, iar pe de altă parte intrigile de curte și încă alte ne-numărate chinuri, asemănătoare acelor ascunse ale unor insecte, toate îl țineau într-o agitație cumplită. Și încă nu era destul ; mereu alți și alți diavoli bîntuiau sufletul acesta neliniștit, ca o casă mare, răvășită toată : goana după femei, galanteria lui tomnatică, și pe deasupra, preocupările teologice, apoi încăpăținarea de a scrie cu orice preț, de a face versuri, tragedii !

Ce tragedie mai sumbră decît propria lui persoană ! Pe lângă el, Macbeth e vesel. Și avea accese de violență, căci furia, îndelung contenită lăuntric, l-ar fi înăbușit dacă, asemeni lui Hamlet, nu și-ar fi masacrat tapiseriile împlîntînd pumnalul în ele. Cel mai adesea își înghițea fiera și furia, acoperea totul cu respectul, cu decența ecleziastică. Neputința aceasta, patima înfrînată se inversunau asupra trupului său : o arsură ca de fier roșu îl chinuia în pîntec, îi tortura vezica — era la un pas de moarte.

Dar cel mai mare chin al său era regele, care dintr-o clipă într-alta putea să-i scape. Spania, curtea așteptau moartea lui Ludovic al XIII-lea. Soția regelui, fratele său îi priveau în fiecare dimineață chipul și nădăjduiau. Șubred încă de la optsprezece ani, cuprins mereu de febră, victimă a unor abcese care erau cît pe ce să-i curme viața în 1630, zadarnic își spunea că e viu, zadarnic acționa cîteodată, dînd chiar dovadă de curaj : cei din juru-i susțineau că e mort sau, dacă nu, puțin mai lipsea să fie.

Era curios la vedere menajul celor doi bolnavi. Regele socotea că regatul e pierdut, dacă nu l-ar mai avea pe Richelieu. Iar Richelieu ştia că regele o dată mort, nu i-ar mai fi rămas nici două zile de trăit. Urît de moarte, mai ales de către fratele regelui, trebuia să aranjeze în așa fel lucrurile încît să moară o dată cu Ludovic al XIII-lea. Şi poate tocmai de asta îi plăcea cel mai mult regelui celui posac, neîncrezător, răuvoitor şi care nu-l iubea de fel, dar îşi putea spune în fiecare clipă: „Dacă eu mor, omul ăsta e spînzurat“.

Tocmai această îndoită şansă a morţii, în care duşmanii săi îşi puseseră speranţa, a fost ceea ce l-a făcut puternic şi cumplit. Avea momente în care vorbea şi se purta ca în prezenţa morţii; şi atunci sublimul, pe care cu atîta trudnicie îl căuta aiurea, izvora de la sine.

Aşa se întîmplă într-un anume pasaj din alocuţiunea pe care o ţine regelui cu prilejul întoarcerii din La Rochelle, de faţă fiind duşmanii săi, regina mamă şi confesorul regelui, dulceagul jezuit Suffren.

Spune totul, care e situaţia lui adevărată, ceea ce a făcut şi ceea ce a primit, ceea ce-i aparţine şi ceea ce a refuzat. Are drept avere douăzeci şi cinci de mii de livre rentă, iar regele i-a dăruit şase abaţii. E silit la cheltuieli mari, mai ales pentru a-şi întreţine paza, fiind înconjurat de pumnale. A refuzat o pensie de douăzeci de mii de scuzi, a refuzat leafa din partea amiralităţii (40.000 franci), a refuzat dreptul de amiral (o sută de mii de scuzi), a refuzat milionul pe care i-l dăruiau oamenii fiscului, ca să nu mai fie urnăriţi.

Cere să-şi părăsească slujba, nu pentru totdeauna, ci deocamdată; va fi chemat mai tîrziu, de

va mai fi în viață, de vor avea nevoie de el. Explică foarte bine că se află în mare primejdie și că are nevoie să se pună pentru un timp la adăpost.

Vrea oare să se facă necesar, să le arate că nu se pot lipsi de el, ca să stăpânească apoi cu și mai multă tărie friele puterii? Dacă asta țintește, trebuie spus că e ciudat procedeul și îndrăzneț peste măsură. Vorbește cu franchețea celui care nu vrea să cruțe nimic. Îndrăznește să-i arate stăpînului său, poate ca un ultim serviciu, un șir întreg de cusururi, de care regele trebuie să se lepede. Și n-avem de-a face cu una din acele satire lingușitoare în care e arătat un defect mititel, o umbră acolo, o pată cu meșteșug aleasă, pentru a pune în lumină părțile frumoase ale portretului. Nu; e o judecată îndrăzneată și aspră, cu multă pătrundere făcută, ca ieșită din pana unui La Bruyère ori Saint-Simon, care răscolesc în adîncime caracterul acesta o sută de ani mai tîrziu, o judecată ca despre morți, făcută de un mort. Grabă și ușurătate, pizmă și bănuială, nici o stăruință, puțină înclinare către lucrurile mari, porniri de ură necugetate, uitarea serviciilor făcute și nerecunoștință. Nimic nu lipsește.

Regina mamă trebuie să se fi cutremurat de indignare, dacă nu cumva și de groază, intuind că un om care îndrăznește asemenea lucru poate îndrăzni totul: și că, simțindu-se puternic tocmai pentru că se afla în pragul morții, nu pune nici un preț pe moartea celorlalți.

Iezuitul s-o fi simțit întors pe dos, prăbușindu-se în tăcere și umilință.

Regele și-a dat seama de asta și a luat totul ca pe un testament, al unui bolnav către alt bolnav, al unui muribund către alt muribund.

Richelieu, rugat, implorat, rămîne mai departe prim-ministru.

Nu-i mai rămînea decît să se achide de marea și obșteasca îndatorire umană. A făcut-o în chip cît se poate de onorabil, murind precum trăise, ca un teolog catolic și controversist, făcînd cînte cărților sale (pe care le iubea mai presus de orice), însuflețit pînă la capăt de-o credință neînduplecată. Asistat de preotul de la Saint-Eustache, care-l povățuia să le ierte dușmanilor săi, rosti aceste cuvinte alese și, cred, adevărate : „Nu am avut alții decît pe aceia ai statului“. [...]

Cel mai mare om din acele vremuri rele nu putea fi altfel decît rău. Întrunise urîtelile și caraghioslîcurile care țineau de preotul ce se voia cavaler, cu ridicolul pedantului de la Sorbona și cusururile unui versificator jalnic ; pe deasupra, escapadele sale libertine, obișnuite prelaților din acel timp, dar cu atît mai izbitoare la un om atît de serios.

A avut acrelile lui de preot. Ca om politic, a avut încăpățînări de jucător, înverșunîndu-se să cîștige *cu orice preț*, punîndu-și viața pe o singură carte, viața lui și viața altora. Cu toate acestea, să fi dat într-adevăr dovadă de cruzime ? Nimic nu ne îndreptățește să credem. Cei patruzeci de osîndiți care au pierit sub el, timp de douăzeci de ani, au fost greșit judecați, fără îndoială (așa cum se întîmpla atunci, în comisii), dar asta nu înseamnă că erau mai puțin vinovați, iar cei mai mulți erau trădători, care ne vindeau la străini.

N-a iertat cu nici un chip. Și n-ar fi putut-o face decît spre răul Franței.

Îi iubea nespus pe cei care-l iubeau. Niciodată nu uita o binefacere și nu s-a aflat nicicînd un prieten mai bun. Chiar și față de cei pe care nu-i iubea încerca adesea să se stăpînească în numele dreptății. Fontenelle¹ pomenește o faptă de-a lui deosebit de aleasă și curioasă.

Ca autor, Richelieu îl pizmuia în chip jalnic pe Corneille, iar ca om de stat primise din parte-i lovitura cea mai dureroasă : glorificarea Spaniei în *Cidul*². [...]

Dar continua să-i dea o pensie și chiar să-l primească. Într-o bună zi îl vede sosind tare mîhnit, trist și visător. „Lucrezi mult, Corneille ?“ „Vai, monseniore, nu-mi mai stă în puteri. Sint îndrăgostit.“ Și spune că iubește, dar pe-o ființă atît de sus-pusă, atît de sus, încît nu poate nădăjdui nimic. „Dar cine e ?“ „Fiica unui inspector general de finanțe din orașul Andely“. „Numai atît ?“ spune Richelieu. Tocmai atunci se reprezentase *Cinna*³.

¹ Bernard Le Bovier de Fontenelle (1657—1757), literat francez, a lăsat mai cu seamă opere morale, satirice, polemice. Partea cea mai vie a operei sale rămîne aceea în care a preparat „crezul“ viitorului secol : ideea că nu putem accepta decît ceea ce rezistă în urma examenului rațiunii.

² *Cidul* este jucat în 1636 ; se știe că unul din principiile de bază ale politicii externe a lui Richelieu a fost întărirea puterii Franței în detrimentul Spaniei ; de la aceasta Richelieu smulge două dintre provinciile de graniță : Roussillon-ul (în sud) și Artois-ul (în nord) ; tot Spania era cea care dădea sprijin (ajutor armat) protestanților francezi. În sfîrșit, Anna de Austria, soția lui Ludovic al XIII-lea, era infanta Spaniei și dușmana lui Richelieu ; orice „glorificare“ a Spaniei (cum era cazul cu *Cidul*) trecea drept o dezaprobare a politicii primului-ministru și deci o raliere la tabăra „reginelor“.

³ *Cinna* sau *Îndurarea lui August*, tragedie de Corneille, reprezentată în 1640 (August îl iartă pe Cinna, care complotase împotriva-l).

Richelieu ia pildă de la August. Poruncește să i se scrie tatălui, chemându-l grabnic la Paris. Omul, mirat, speriat, se înfățișează. Și ministrul îl rușinează pentru că nu vrea să-și dea fata după marele Corneille. Iar acesta a fost căsătorit de mîna dușmanului său.

A murit într-atît de temut, că nicăieri nimeni nu îndrăznea să spună că e mort, nici chiar în străinătate (Montglat).

Se temeau ca, de ciudă, printr-o sfortare cumplită de voință, să nu-i treacă prin minte a se-ntoarce.

MAZARIN

Am văzut cum Mazarin, înaintea Frondei ¹, exploatase vreme de cinci ani regatul mulțumită puterii de opinie pe care i-o dădea fiecare victorie anuală a lui Condé ². Vreme de șapte ani (după Frondă), s-a redresat, a strălucit, și-a consolidat poziția, mulțumită rezultatelor trainice ivite de pe urma succesorilor lui Turenne ³. [...]

¹ Mișcare insurecțională (1648—1653) îndreptată împotriva guvernării Annei de Austria și a lui Mazarin, înăuntrul căreia se disting două momente: *fronda parlamentară* exprimînd nemulțumirea maselor față de proasta guvernare a lui Mazarin (impozite împovărătoare etc.) și *fronda prinților*.

² *Louis II de Bourbon*, prinț de Condé (marele Condé) (1621—1686), unul dintre cei mai mari conducători de armate ai veacului al XVII-lea; a repurtat numeroase victorii împotriva spaniolilor, germanilor etc.

³ *Henri de la Tour d'Auvergne*, viconte de Turenne (1611—1675), mareșal al Franței, mare strateg militar;

Mazarin a subordonat în întregime problemele de stat : 1. chiverniselii celor din familia sa, căsătoriei nepoatelor lui ; 2. avariției sale, înjghebării unei averi uriașe, cea mai monstruoasă din cîte a strîns vreodată un ministru. Concini, Luy-nes¹, sînt nimic pe lîngă el.

Pentru a-l face cardinal pe fratele său, aproape că s-a războit cu papa, iar fratele acesta, un călugăr slab de minte, a ajuns vice-rege în Catalania. [...]

A avut șapte nepoate, care au fost înzestrate toate cu dote uriașe. [...]

Domnul Sismondi², savantul economist, se străduiește să-și explice cum de-a putut Franța, după războiul civil, să se refacă sub Mazarin. Zadarnice explicații. Faptele arată că *nu s-a refăcut cîtuși de puțin*.

La opt ani după Frondă, în chiar anul morții lui Mazarin (1661), rapoartele citate de către domnul Feillet arată acest lucru lamentabil, și anume, că *nu numai în provinciile de graniță* (Burgundia, Picardia, Champagne, Lorena), ci chiar în *cele din interior*, de pildă în Angoumois, mizeria e aceeași ca și în *împrejurimile Parisului*. Săracii continuă să mănînce, la fel ca pe vremea Frondei, animalele aruncate la gropile de gunoi, smulgîndu-le din gura ciînilor.

S-a văzut neputința, ineficiența și eșecul ajutoarelor pe care a încercat să le organizeze omeno-

a sprijinit întărirea autorității regale, în numele căreia a reputat numeroase victorii.

¹ *Charles de Luynes* (1578—1621), ministru al lui Ludovic al XIII-lea, renumit prin abilitatea sa curteană. Și-a cîștigat încrederea regelui, obținînd după asasinarea lui Concini (1617) funcțiile și demnitățile acestuia.

² V. nota de la p. 36.

sul Vincent de Paul ¹, cei trei bănuți *pe lună* care s-au dat, chiar și în anul cel mai aspru, unei populații mai mult decît infometate. Adăugați la aceasta supele economice (legume în apă chioară, cam asta era totul), *magazinele de milostenie*, unde fiecare aducea ceea ce-i prisosea. Lista obiectelor donate e interesantă ; te-ar apuca rîsul, dacă nu ți-ar veni să plîngi : „Nouăsprezece lanterne, douăzeci și șase duzini șiraguri de mătăni, piepteni vechi, douăzeci și trei de seringi etc., etc.” (Feillet).

Din ziua în care Richelieu a vrut să se atingă de bunurile Bisericii și, neputînd, a dat înapoi, caritatea la fel ca și statul avea să-și ia pentru totdeauna nădejdea de la ele. Iar micile milostenii smulse de către această Biserică atît de bogată inimilor duioase ale doamnelor noastre cumsecade și neînsemnatele lor economii nu s-au dovedit a fi decît ridicole față de monstruosul flagel care puțin cîte puțin a supt tot sîngele Franței.

Care flagel ? Două pompe aspiratoare de o uriașă putere de absorbție.

1. Marea pompă centrală a fiscului, exploatarea violentă a Franței de către-un escroc în folosul altui escroc. Vreau să spun de către Mazarin și Fouquet, căruia i-a dat pe mîină visteria țării.

2. Universală pompă a tuturor tiraniilor locale. Reînvie toate sub această cîrmuire slabă și hoțască, și care se simte prea vinovată pentru a da în vileag vreun vinovat ; satele sînt lăsate în voia seniorilor, lacomi, apucători, deprinși cu belșugul.

¹ (Sfîntul) *Vincent de Paul* (1581—1660), teolog, fondatorul a numeroase opere de binefacere : spitalul Incurabililor și cel de la Salpêtrière îi datorează existența. A organizat asistența și ajutorarea categoriilor sociale celor mai de jos : deklasate, ocași, copii părăsiți, prostituate etc.

Ca popoarele să fie exploatate, furate, e lucru obișnuit. Nici n-am lua aminte, dacă de data asta în furt nu s-ar strecura o îndrăzneală lașă, o asemenea pricepere la josnicie, cu totul nouă și originală — fie-ne iertat cuvîntul — și care poate nu s-au întîlnit decît de această singură dată.

A fost văzut, timp de opt ani, acest lucru surprinzător, uimitor, absurd : *un om care era rege și stăpîn*, care putea lua ceea ce poftea, și care totuși îl fura pe rege, adică se fura pe el însuși.

Căci Mazarin era cu-adevărat statul (tot atît cît a fost și Ludovic al XIV-lea). Și, în același timp, făcea afaceri cu statul, ajunsese să strîngă impozitele, să fie furnizorul armatei. Specula alimentele, specula artileria, marina. Cheltuielile sale private erau socotite drept ale regelui.

Deși era atît de iscusit în intrigi și cîrpăceli (cum cu dreptate spune Retz), nu înțelegea și nu cunoștea Franța pe care o exploata. Astfel că în fiecă clipă, fără tact și fără decență, orbește, săvîrșea lucruri josnice. A înjosit funcțiile, demnitățile, vinzîndu-le și înmulțindu-le. „Mai bucuror făcea zece duci și pairi, decît să dea zece scuzi“.

Cu puțin înaintea morții făgăduiește jilțul de președinte de tribunal unui protejat al reginei. Omul vine să-i mulțumească. „Preabine, dar vreau să-mi dai o sută de mii de scuzi.“ Zadarnic a intervenit regina cu spusa, el rămînea neclintit, zicînd într-una : „Vreau o sută de mii de scuzi“. Tot spunînd așa, a mûrit. Și au avut slujba pe nimic (Montglat).

Nu puteai răzbate pînă la el, afară dacă erai jucător. Era cartofor neîntrecut și nu s-a putut niciodată dezbăra de această îndeminare și repe-

ziciune a mîinii. Se zice că alegea sunătorii calpi ori ştirbiți pentru a-i schimba la joc [...]

S-a vorbit mult despre abilitatea lui Mazarin, despre subtilitatea politicii sale, despre diplomația sa discretă, ca și de perseverența în a continua tradiția lui Henric al IV-lea și a lui Richelieu. Lucruri răspuse, pentru că s-au spus o dată. Lucruri convenționale, pe care toată lumea le repetă. Dar să le examinăm. Henric al IV-lea și Richelieu au cultivat, au menajat, și-au aliat micile puteri. Primul i-a cîștigat de partea sa pe elvețieni, și s-a legat strîns cu olandezii. Cu aceștia ar fi voit Richelieu să împartă Țările de Jos. Mazarin s-a certat și cu unii, și cu alții.

În criza atît de gravă care marca începutul rivalității maritime dintre Anglia și Olanda, era momentul cel mai potrivit s-o cîștige pe aceasta din urmă. Dar Mazarin nu vedea în asta decît prilejul de a face cu ușurință piraterie¹. Vrednic început al unui șir întreg de prostii prin care Ludovic al XIV-lea izbutește s-o alipească strîns pe Olanda de Anglia. [...]

LIMBA FRANCEZA

Oricare altă națiune, jefuită de-alde Mazarin, Fouquet, Louvois², secătuită de atîtea războaie, atîta glorie, atîția eroi, atîția pungași, ar fi pierit,

¹ Înțeles cu piratii, Mazarin jefuia vasele olandeze.

² *François-Michel Le Tellier*, marchiz de Louvois (1639—1691), om de stat, cancelar al Franței. I-a succedat lui Colbert în funcția de suprintendent al construc-

nu și-ar mai fi venit niciodată în fire. Dar aceasta încă mai dăinuie.

Cum se explică acest brevet de imortalitate, această tinerețe fără bătrînețe a Franței ? [...]

Singura explicație am găsit-o într-un autor englez din veacul al XVII-lea care, străbătind meleagurile noastre pe timpul acela, a zărit, nu fără spaimă, o mare mulțime zdrențuită, oameni scheletici, o horă de vreo douăzeci — treizeci de mii de sărăntoci care dănțuiau din toată inima. Scheletele acestea, cum nu cinaseră nimic, în loc să deznădăjduiască, încropeau seara un bal. Era o armată de-a lui Ludovic al XIV-lea.

Să uiți, să rîzi de tot, să suferi fără a căuta leac suferinței, să-ți bați joc de tine însuși și să mori rîzînd, asta a fost Franța pe-atunci. Cîntecul continuă neîntrerupt, comedia vine și ea. Comicii — iată marii noștri consolatori.

Instrumentul de care dispun, noua limbă franceză, născută din *Mazarinade*¹, e de pe acum strălucitoare. O găsim și în *Romanul comic*². Ca și în *Memoriile* cardinalului de Retz³, pe care le-a început cu siguranță la Vincennes (1652). Și va izbucni în acel pamflet mușcător, atotputernic, birui-

țiilor. S-a impus mai cu seamă ca organizator al armatei monarhice.

¹ Pamflete (în versuri și proză), îndreptate împotriva lui Mazarin, care circulau pe vremea frondelor.

² Opera cea mai de seamă (1651) a lui *Paul Scarron* (1610—1660). Autor de factură burlescă, a ilustrat cu succes toate genurile literare.

³ *Paul de Gondi, cardinal de Retz* (1613—1679) ; a jucat un rol de seamă în viața politică și religioasă a curții sub Ludovic al XIII-lea și Ludovic al XIV-lea. Celebrele sale *Memorii* începute către sfîrșitul vieții și apărute postum (1717) constituie un adevărat monument istoric și literar.

tor, al frondei religioase, în *Scrisorile provinciale* ¹ (1657). *Tartuffe* ² (1664) bate la ușă.

Adio, limbă galică ! Salut, limbă franceză !

Frumoasa și puternica limbă a veacului al XVI-lea, atît de adesea vibrînd din inimă, era puțintel pedantă. Se poticnea în faldurile rochiei sale, întîrzia în neșlefuirile (pitorești, minunate) cu care era semănată. Nu era pe măsura unor oameni grăbiți, de afaceri, nici pe placul luptătorilor care țintesc să lovească repede, necerînd cuvîntului decît vigoare și repeziciune.

Într-asta stă meritul Frondei. N-a lăsat nici un rezultat vizibil, palpabil, material. N-a lăsat decît spirit, care, adăpostit într-un vehicul de neînvins, se va răspîndi, pătrunzînd peste tot. A făurit pentru a-l adăposti o mașinărie ciudată — noua limbă franceză.

Limba aceasta a suferit parcă o transformare chimică. Era solidă, devine fluidă. Puțin propice circulației, avea un mers stîngaci și grosolan. Dar iată că, lichefiată, aleargă cu ușurință, rapidă și caldă, minunat de luminoasă. Iar dacă unii capricioși (Montesquieu, La Bruyère ³) îi exploatează mai ales scăpărarea, curentul cel mare, limpede și ușor, nu-i mai puțin fluid: de la Retz la Sévigné ⁴ și de aici la Voltaire.

¹ *Scrisorile provinciale* (1656—1657), ilustrînd disputa dintre iezuiți și janseniști, sînt opera lui *Blaise Pascal* (1623—1662), celebrul filozof și scriitor francez.

² Cunoscuta comedie a lui Molière, reprezentată în 1667.

³ *Jean de La Bruyère* (1645—1696), celebru moralist francez, autor al *Caracterelor*.

⁴ *Marie de Rabutin-Chantal*, marchiză de Sévigné (1626—1696), cunoscută prin vasta corespondență adresată fiicei sale (*Scrisori*, postum, 1725), model de proză

Frona a făurit limba aceasta. Limba aceasta l-a făurit pe Voltaire, pe gigantul Voltaire. Voltaire a făurit presa și jurnalismul modern.

Trebuie oare să spunem că puterea aceasta aparține unei limbi naționale ? Nu ; e limba europeană, acceptată de către diplomația tuturor popoarelor. Regină ieri prin Voltaire și Rousseau, iar azi atât de absolută, încît celelalte limbi, învinse, primesc puțin cîte puțin influența gramaticii sale.

Această cumplită unealtă de analiză lămurește totul, nimiceste totul, poate prefăce totul în pulbere, zdrobește formalism, legi, dogme, tronuri. Numele său este : *rațiunea vorbită*. [...]

Fatalitate a luminii ! Pătrunde peste tot, cu ajutorul blestematei limbi franceze, care nu va putea fi nicicînd oprită. S-a sfîrșit cu orice ascunziș al întinericului. S-a sfîrșit cu tainele, s-a sfîrșit cu sfînta sfîntelor. *Divina noapte* (a lui Homer) e nimicită. Cînd ai o limbă ca asta, te războiești cu zeii.

LUDOVIC AL XIV-lea. COLBERT. MOLIÈRE

Europa a datat, pe drept cuvînt, venirea regelui la putere prin moartea ministrului ¹ (9 martie 1661), și cerceta curioasă cum va începe această domnie. Primul dintre actele ei a putut prevesti

artistică spontană și în același timp document oglindind moravurile nobilimii franceze de la curtea lui Ludovic al XIV-lea.

¹ Mazarin.

restul, precum și marea revoluție care avea să-i marcheze sfârșitul ¹.

Cînd grupurile de trimiși s-au prezentat să-l felicite pe rege, acesta a poruncit ca protestanților să li se închidă ușa în nas. Reîmprospătează ordonanța care îi oprea să-și cînte psalmii, chiar și la ei acasă, le desființează întrunirile, în sfîrșit, dă dreptul copiilor să se declare împotriva părinților. Fetele cînd ating vîrsta de doisprezece ani, băieții pe cea de paisprezece se pot declara catolici, eliberîndu-se de sub tutela familiei și putîndu-și alege domiciliu în afara casei părintești. Ordonă părinților să nu pună piedici copilului convertit și să-l întrețină, oriunde ar fi voit să se ducă (24 martie).

Trei lovituri în cinsprezece zile, ultima deosebit de dureroasă. Toate trei fuseseră dinainte cerute de către ultima Adunare a clerului, care votase aceste doleanțe încă de la 6 octombrie (1660) și le-a făcut cunoscute regelui în martie. Regele acordă totul fără dificultate. Falimentul iminent pe care Mazarin i-l lăsa moștenire îl făcea deosebit de supus față de o tagmă atît de puternică, singura bogată, care putea fi numită marea stăpîină a Franței și cu care deseori avea să poarte negocieri.

Regele *dat de Domnul* ² era așteptat cu mare nerăbdare de către cler. Pe de altă parte, poporul, în nenorocirea lui, secătuit de cei optsprezece ani de domnie a ministrului, își punea mari nădejdi în tînărul rege, crezînd că-i va ușura soarta. Se pă-

¹ Aluzie la revocarea Edictului din Nantes ; v. nota de la p. 297.

² În orig : *Dieudonné*, născut după mulți ani de așteptare.

rea că Franța avea să întinerească. Încă de pe timpul Frondei, chipul bălai al acestui copil sever, când era urcat pe cal pentru vreo treabă de seamă, fermeca mulțimea, făcându-le să lăcrimeze pe femei, ca ivirea unui înger mîntuitor. Nu împlinise doisprezece ani cînd vizionari ca Morin și Davenne îl visau, socotindu-l brațul lui Dumnezeu.

Mai tîrziu, un om pe jumătate smintit, unealtă de-a iezuiților, prieten intim cu duhovnicul regelui, pe nume Desmarests, îl făgăduiește credincioaselor habotnice ca pe un mare răzbunător, care avea să mîntuie Europa de turci, de hughenoti și mai ales de janseniști.

Obiectul acestei mari așteptări, regele nu era cîtuși de puțin mirat. Se născuse din plin miracol¹, era miracolul însuși, cerut de tatăl său, făgăduit de către mama sa întemeierii abației Val-de-Grâce, format, hrănit în această credință, la mare depărtare de restul omenirii. Memoriile sale scrise (sau cel puțin copiate) de mîna sa, stau mărturie acestei convingeri adînci, liniștite : credința că Dumnezeu sălășluiește în el.

Nu s-a mai văzut o asemenea nestrămutată încredințare nici înainte, nici după el. Cum de-au izbutit să clădească acest adevărat miracol de cre-

¹ Datorită ușurătății Annei de Austria, pe de-o parte, datorită firii închise și reticente a lui Ludovic al XIII-lea, pe de altă parte, relațiile intime ale perechii regale erau ca și inexistente. Cum totuși Franța, în 1637, nu avea încă un delfin (moștenitor al tronului), curtea organizează un adevărat complot pentru a favoriza o apropiere între soți ; aceasta se întîmplă în noaptea de 9 spre 10 decembrie ; regele, lăsîndu-se convins de rugămintele Mariei Louise de La Fayette, confidenta și dragostea sa platonică, pe care o vizitase la minăstirea Visitation din Paris, unde se retrăsese, acceptă găzduirea pe care regina i-o oferă în noaptea aceea la Luvru. Rodul acestei intimități dintre soți va fi Ludovic al XIV-lea.

dință, într-atît de statornică în sine, acest cult al Eului ? Nici o lingușire n-ar fi fost de-ajuns. A fost nevoie de un lucru mare, rareori întîlnit : încuviințarea mulțimii și speranța tuturor.

Adorația poate prosti omul. Pe de altă parte, plăcerea și hărțuiala femeilor poate irita. De data aceasta efectul a fost altul. Ludovic al XIV-lea a rămas stăpîn pe sine, distant, tăios și aspru, foarte rece. Cele de mai sus, primindu-le ca pe niște lucruri cuvenite, l-au influențat puțin. Orgoliul l-a menținut în zăgazurile puternicei sale mediocrități. Chiar cînd cădea pradă patimilor și în clipele de mare rătăcire, nu se cheltuia cîtuși de puțin.

Și mai era ceva care-l ținea neclintit în credința divinității lui : o mare ignoranță. Dacă ar fi știut cîte ceva, s-ar fi îndoit. Ar fi șovăit cîteodată. Mazarin se îngrijise de educația lui. În afară de cîteva cuvinte despre Europa, privitor la căsătoria lui, cîteva sfaturi date în clipa morții, nu l-a mai învățat nimic. A trebuit să se formeze singur, iar din ceea ce mai tîrziu Colbert, Louvois i-au spus, n-a luat decît ceea ce i-a convenit. De aici l se trage seninătatea, grația aceea suverană, pe care nu le-ar fi avut niciodată dacă ar fi știut toate piedicile, greutățile adevărate, angrenajele mașinării. În sfaturile către fiul său, îi recomandă să se încreadă în Dumnezeu, care-i va face cunoscută voia prin el, să știe puțin și să acționeze cu hotărîre.

Dar ceea ce știa foarte bine, mulțumită lipsurilor în care Mazarin îl ținuse în copilărie, e că un rege care vrea bani trebuie să țină el însuși cheile sipe-tului, fiindu-și singur propriul său intendent. Asta l-a făcut să fie nelipsit din consiliu, pînă la sfîrșitul vieții.

Cînd la moartea lui Mazarin miniștrii l-au întrebat cui trebuie să se adreseze pe viitor, le-a răspuns : „Mie“.

Declarînd aceasta — cuvîntul avea să ajungă foarte cunoscut — toată lumea a admirat, a binecuvîntat măreția curajului pe care-l mărturisea luînd asupra-și asemenea însărcinare. Ministrul finanțelor, Fouquet, a rîs pe sub mustață, necrezînd că va fi în stare să continue, nevăzîndu-l în spate pe dușmanul său de moarte și succesorul său, Colbert.

Cei din familia Colbert aveau, prin contrast, o origine foarte de rînd ; au ajuns negustori, s-au deosebit prin vitejia și curajul lor ostășesc, prin inițiativă creatoare. Colbert a avut trei fii, morți pe cîmpul de bătălie sau răniți. Curajul acesta aducea la unul dintre membrii familiei (unchiul lor, consilierul Pussort) a ferocitate. Cît despre ministru, cei care l-au văzut mărturisesc că n-au întîlnit om mai bun la inimă ca el, cu un caracter atît de puternic, dar atît de violent.

Un om cinstit se ivise din cea mai murdară casă a Franței : Colbert fusese intendentul lui Mazarin. Umblase prin hoțiile lui fără a-și mînji mîinile, foarte corect față de stăpinul său. De altminteri n-a păstrat în nimic tradiția lui Mazarin, ci mai curînd ceva din sufletul lui Richelieu, patronul, idolul său, singurul sfînt din calendarul lui.

Cum a căpătat încrederea regelui ? Prin două lucruri foarte simple : 1. Dîndu-i pe mînă atîția bani cum nu mai văzuse niciodată ; 2. încredințîndu-l că avea să facă totul el însuși, prezentîndu-i acte și cifre, sau cel puțin unele calcule sumare care l-au făcut să creadă că avea totul pe mînă.

Averea lui Mazarin, cea mai cuprinzătoare din cîte a avut vreodată o persoană particulară, se

ridica la o sută de milioane de pe-atunci. Cincisprezece milioane bani lichizi, ascunși prin fortărețe. Fouquet n-a suflat nimic regelui, Colbert i-a spus. Regele, lăsându-i familiei averea aparentă, a pus mîna pe cea ascunsă și, pentru o clipă, s-a pomenit singurul bogat dintre regii Europei.

Regele e cel care cedează, pentru a dobîndi cîte ceva. Părăsește reforma clerului. [...] Interzice judecătorilor laici să intervină în cauzele preoțești. *Biserica judecă Biserica*, această lege a evului mediu nu e în mod expres scrisă, dar e practică. Lumea sfîntă e de acum înainte închisă. O decență aleasă va acoperi totul. Nici un scandal nu va tulbura nobila armonie a acestei tagme.

Altă concesie, uriașă, în defavoarea protestanților. O declarație a regelui convertește în legi generale toate dispozițiile locale date împotriva lor în ultimii zece ani.

Zadarnic electorul de Brandenburg a intervenit pentru ei. Zadarnic Colbert voia să-i menajeze în vederea fundațiilor sale industriale. Regele i-a transmis cuvinte liniștitoare electorului. Iar Colbert, dacă i-a putut proteja în marele negoț și în manufactură, n-a putut face în schimb nimic ca să nu fie excluși din toate micile meșteșuguri (lucru deosebit de important). De pildă : lenjeresele din Paris nu le primeau la lucru pe protestante, lăsîndu-le muritoare de foame.

Cît despre copiii luați protestanților, clerul a spus, și s-a ținut de cuvînt, că nu-l va asculta pe rege și nu-i va da înapoi. Cînd se încerca ceva, asmuțea liota lui de habotnice, de cerșetori, de negustori.

Protestanții bolnavi, aflați pe patul de moarte, erau asaltați de călugări. Pentru a fi curmat, răul

s-a înăsprit și mai mult. Călugărul sau preotul catolic trebuia să aștepte la ușă. Dar judecătorul intra în numele regelui, întrebându-l pe bolnav *în ce credință dorește să moară*. Scenă necruțătoare și adesea ucigătoare ; intrarea solemnă a omului legii îl impresiona pe bolnav ; cel care rezistase preotului catolic ceda în fața judecătorului, cuprins de îngrijorare pentru familia sa, murind în deznădejde, catolic fără voie, prin autoritatea legii.

Regina mamă moare în ianuarie 1666, lăsându-i fiului drept ultimă dorință aceea de-a curma erezia. Regele era un fiu bun ; câteodată, ce-i drept, își mai supărase mama ; cu atât mai mult trebuie să fi pus la inimă acest ultim cuvânt al ei, prin care credea că ispășește slăbiciunile avute în viață. De altfel, nu i se cerea decât un lucru pe care îl dorea el însuși. Cîrmarea ereziei în Franța, umilirea protestanților în Europa, mai ales pe cei din Olanda, convertirea Angliei (cu arma în mînă, neîndoielnic), aceasta era ambiția firească a căpeteniei lumii catolice, al viitorului moștenitor al regilor Spaniei, al adevăratului succesor al lui Filip al II-lea.

Fiecare vedea războiul apropiindu-se, și curtea se bucura. Numai doi oameni, în clipa aceea, și fără îndoială cei mai mari, Colbert și Molière, se întristează. Colbert adresează regelui primele plîngerii privitor la cheltuielile prea mari. Se înspăimîntă văzînd cum minăstirile își măresc proprietățile. Dă prime populației, o pensie familiilor cu zece copii. Tristă mărturie despre starea în care se găsea țara, sub o aparentă prosperitate.

Marele spirit al veacului, cel care zi de zi îi descifrează înțelesul, Molière, ca și cum ar citi în cutele frunții lui Colbert soarta Franței, dă în anul

acela ¹ *Mizantropul*. O piesă neobișnuit de îndrăzneată (mai mult poate decît *Tartuffe*, mai mult decît *Don Juan* ; căci dacă Alceste bombăne, o face mai mult la adresa curții decît a Célimenei). Dar ce altceva e curtea dacă nu lumea regelui, aranjată pentru el și de către el ? Iar proastele alegeri pentru slujbele publice, care îl revoltă pe Alceste, cine altul le face dacă nu regele ?

Alt amuzament pentru curte erau strigătele, plingerile domnului de Montespan. [...] Atunci regele a făcut un lucru nou în Franța, nemaivăzută vreodată nici înainte, nici după el. A scris singur, cu mîna lui, divorțul dintre domnul și doamna de Montespan și a trimis actul acesta ciudat la Châtelet ². Dar nu s-a oprit aici. S-a răzbunat umplîndu-și rivalul de rușine, umilindu-l cu banii pe care-l silește să-i ia ; îi plătește soția, alungîndu-l din Paris în schimbul celor o sută de mii de scuzi.

Pretutindeni același spectacol. De la cel mai de sus către cel mai de jos, fiecare-l umilește cu îndrăzneală pe cel slab și inferior lui, care-și ține lacrimile, încearcă să rîdă, veștejindu-l la rîndu-i pe altul și mai de jos, care n-are pe cine să se răzbune. Cascadă și cataractă a rușinii coborînd din clasă în clasă, de la curte la oraș, de la oraș la Franța și de la Franța la națiuni.

Marele ecou al durerii e cel care, din oficiu, are însărcinarea să stîrnească rîsul. Molière e bolnav, în timp ce treburile-i merg bine, copleșit de jigniri, de bani și de griji. *Avarul* ³ nu avusese succes. Nu te făcea să rîzi decît de încornorați și de ciomăgeli.

¹ În 1666.

² Castel din Paris ; pînă la Revoluție a fost sediul justiției regale, slujind și de închisoare.

³ Datînd din anul 1668.

Păstra pentru sine rolurile acestea de oameni bătuți. Să nu fi simțit oare nimic? *Georges Dandin*¹ e dureros. *Pourceaugnac*² e îngrozitor „Priviți la întristarea lui, ochii aceștia roșii și rățăciți, puținătatea acestui trup firav, negricios...” Vai! Era chiar Molière făcându-și portretul.

Colbert a murit din pricina ruinii publice, pentru că nu mai putea face nimic ca s-o împiedice și pierduse orice speranță. I se căuta nod în papură. Regele îi reproșa cheltuielile ridicării Versailles-ului, făcut împotriva voinței lui. I-l dădea de pildă pe Louvois, lucrările de zidărie, șanțurile făcute pe nimic de către soldați și țărani, ca și cum lucrările de artă dintr-un palat ar fi același lucru. Îl dădu gata certându-l pentru prețul grilajului de la Versailles. Colbert se duce acasă, se culcă și nu se mai scoală.

A murit urit de toți, blestemat. A trebuit să-l îngroape noaptea, ca să fie scutit de furia poporului. S-au făcut cîntece, numite *ponts-neufs*³, despre moartea tiranului. Cuvînt folosit anapoda? Nu; acest foarte mare om fusese de două ori tiranul Franței.

Tiran din pricina împrejurărilor, a timpului și a necesităților vremii; tiran prin violența cu care voia binele, a nerăbdării, a voinței sale pătimase. Vina o poartă, și pe drept cuvînt, războaiele lui Louvois, regele și curtea, construcția Versailles-ului, risipa necugetată. Dar mai e ceva. *Înseși împrejurările erau tiranice*. Colbert zidește pe un teren dinainte ruinat, iar mizeria înaintează în secol fără ca nimic s-o poată opri. Cauzele sînt de

¹ Datînd din anul 1668.

² Datînd din anul 1669.

³ Pentru că se cîntau pe Pont-Neuf.

ordin politic și moral și urcă departe în timp, mai ales trîndăvia clasei nobiliare și a clerului care, după ce ruinasă Spania, avea să ruineze și Franța.

Încă de la început, Mazarin îl ucide pe Colbert. Impozitul, dublîndu-se către 1648, pus de toată liota slujbașilor pe spinarea micului cultivator, îl silește pe acesta să-și vîndă ogorul seniorului parohiei. Dar pămînturile ajunse pe mîna unui trîntor produc puțin. Sub Colbert, foametea bîntuie din trei în trei ani. Pentru a hrăni cu ușurință armata, pe cei care lucrau în manufacturi, menține griul la preț scăzut, oprînd aproape tot timpul exportul, neîncurajînd așadar muncile agricole. Între 1600 și 1700 orice produs fabricat își încințește prețul. Singur griul e tratat ca un produs natural, în care munca investită nu prețuiește nimic. [...]

Răul spaniol — ura pentru muncă, gustul pentru viața nobilă — prinsese rădăcini în țară de multă vreme. Colbert se învîrtea în cercul unei contradicții fără ieșire. Vrea să-i *descurajeze pe trîntori* spune el, și lovește în falșii nobili. Cu ce ? Cu autoritatea regelui, a regelui nobililor, care, atrăgînd totul la curte, *nobilizînd* națiunea, o aduce în stare de lenevie. Viața moartă și neproductivă a curtea-nului, a preotului, amortește din ce în ce totul.

Omul acesta activ e devorat de trei categorii ne-productive : *nobilimea*, care trăiește tot mai mult pe spinarea statului ; *funcționărima*, a cărei existență e impusă de progresul ordinii ; a treia e *armata permanentă*, care-și îngroașă rîndurile peste măsură. [...]

Sub Mazarin, Franța, căzută în mizerie, zdrențăroasă, mai bea încă vin. Sub Colbert, nu mai poate bea decît apă. [...]

Blestemele tuturor i-au tulburat pînă și ultimele clipe de viață. Sosește o scrisoare de la rege, dar el nu vrea să citească : „Dacă aș fi făcut pentru Dumnezeu tot ce am făcut pentru omul acesta, aș fi sigur de mîntuirea sufletului, pe cînd așa, nu știu în ce parte mă duc...”

REVOCAREA EDICTULUI DIN NANTES

Revocarea¹, de-atîta vreme pregătită, a avut totuși efectele unei surprize. Protestanții se străduiau să se îndoiască. Au găsit mii de motive prin care să se poată amăgi singuri. Emigrarea era deosebit de grea ; dar cea mai mare piedică stătea în chiar sufletul celor care trebuiau să facă pasul acesta. Li se părea peste puteri să se dezrădăcineze de pe meleagurile lor, să rupă atîtea legături trănice, să-și părăsească prieteni și rude, toate obiceiurile, acoperișul casei părintești, căminul familiei, cimitirele unde se odihneau ai lor. E greu totuși să te desparți de Franța aceasta nemiloasă, care adeseori își sfișie propria ei carne ; și n-o faci decît cu mare efort și regretînd de moarte. Protestanții, harnicul popor al lui Colbert, erau cei mai buni francezi din Franța. Cel mai adesea oa-

¹ Edictul din Nantes, dat de Henric al IV-lea în 1598, pusesse capăt luptelor religioase dintre catolici și protestanți, acordînd toleranță religioasă acestora din urmă. În 1685, cedînd presiunilor clerului, curții și bigotismului doamnei de Maintenon, Ludovic al XIV-lea revocă Edictul din Nantes, sub pretext că în Franța nu mai există protestanți. Cu acest prilej se dezlănțuie adevărate campanii de barbarie împotriva lor, aceștia părăsind masiv Franța (în ciuda interdicțiilor legii) și îndreptîndu-se spre Anglia, Olanda, Germania.

meni muncitori, negustori. mărunți fabricanți de postavuri, agricultori mai ales, precum și cei mai buni grădinari din Europa. Oamenii aceștia de treabă țineau ca la ochii din cap la casele lor. Nu cereau nimic altceva decât să robotească acolo în tăcere, să-și ducă zilele și să moară. Numai la gîndul plecării, al călătoriilor îndepărtate, îi cuprindea o spaimă cumplită, adevărate chinuri. Pe vremea aceea nu se călătorea ca în zilele noastre. Mulți dintre ei, după ce-au ținut piept tuturor persecuțiilor, cînd au fost duși cu de-a sila în porturi pentru a fi azvîrliți în America, și-au pierdut nădejdea, au murit, neputîndu-și părăsi patria.

Generalii rîdeau la vederea hughenoților maltratați, pe care soldații îi azvîrleau goi pe ușa și-i fugăreau pe străzi. [...] „Un rău neînsemnat, pentru un mare bine“ — acest cuvînt al cazuistului ștergea totul. Doamna de Maintenon¹ se resemnează zicîndu-și : „Dumnezeu se slujește de orice fel de mijloace“.

Teroarea din '93, în plin război, sub privirea dușmanului, pe vreme de mizerie și foamete, a

¹ *Françoise d'Aubigné*, marchiză de Maintenon (1635—1719), nepoata poetului protestant Agrippa d'Aubigné (v. nota de la p. 249). Trece ulterior la catolicism, devine soția lui Paul Scarron (v. nota 2, p. 285), impunîndu-se înaltei societăți prin salonul literar pe care-l ține, frecventat de marile spirite ale vremii. După moartea soțului devine guvernanta copiilor doamnei de Montespan, amanta lui Ludovic al XIV-lea. Regele o cunoaște, e impresionat de austeritatea și alesele ei calități morale. Rezistă avansurilor regelui pînă în 1683, la moartea reginei, cînd cei doi sînt uniți, printr-o căsătorie secretă. Doamna de Maintenon a jucat un rol considerabil în viața politică și religioasă a Franței din ultima parte a domniei lui Ludovic al XIV-lea, fiind în bună parte inspiratoarea politicii de intoleranță promovată de rege.

fost sălbatică, dar nu ipocrită, n-a fost însoțită de veselie demonică din 1685. Femeile au fost ghilotinate, dar nu insultate. Au urcat neprihănite pe eșafod. [...]

De altminteri, orice martiriu al trupului nu are nici o înrîurire asupra unui spirit liber. Oricîte jigniri și dureri îndura, victima dragonadelor¹, adeseori chinuită, însingerată, rămîne și mai statornică în credința ei. [...] Soțul era pus la cazne sub ochii soției. Fiica era profanată sub ochii mamei, prin muncile rușinoase pe care le făcea. Altă încercare : mama care alăpta era legată, iar sugarul care plîngea, se zbătea, era pe moarte, i-l țineau la oarecare depărtare. Nici un alt chin nu era mai cumplit. [...]

SPITALE, TEMNIȚE, GALERE ; ÎNCHISORI DE COPII

Spitalele noastre de pe vremuri nu se deosebeau prin nimic de casele de corecție. Bolnavul, săracul, prizonierul aruncat acolo era statornic socotit ca un păcătos lovit de Dumnezeu, care, întii de toate, se cuvenea să ispășească. Traiul pe care-l ducea era necruțător.

O atît de cumplită caritate înspăimînta. Numele pline de blîndețe ale spitalelor : *Hôtel-Dieu* (Săla-

¹ Inițiatorul dragonadelor este Louvois (v. nota 2, p. 254); din dispoziția acestuia trupele de dragoni — cele mai indisciplinate din întreaga armată — trebuiau găzduite cu de-a sila de către familiile protestante. Avantajul pentru stat era dublu : se micșorau cheltuielile de întreținere și aveau ca rezultat imediat convertirea la catolicism a unui număr impresionant de protestanți.

șul-Domnului), *Charité* (Caritate), *Pitié* (Milostenie), *Bon-Pasteur* (Bunul-Păstor) etc. nu mai amăgeau pe nimeni. Bolnavii se ascundeau ca să moară, înspăimîtați la gîndul că vor fi tîriți la spital. În vremurile de foamete, care sub Mazarin și Colbert bîntuie din trei în trei ani, nimic nu-i poate îndupleca pe înfometați să se ducă să fie hrăniți la *Hôpital général*. Dar curții, celor puternici, nu le plăcea să vadă rătăcind turmele acelea nesfîrșite de nenorociți, învinuire grăitoare adusă cîrmuirii. Săracii erau hăituiți ca vînatul. Erau fugăriți, adunați cu ajutorul poliției, înspăimîtați cu caznele cele mai aspre. Dar fugeau cu înverșunare din spital, ca dintr-o adevărată casă a morții. Căci așa și era. Sănătoși și bolnavi dormeau laolaltă, cîte patru, cîte șase într-un pat. Această promiscuitate hidoasă, să dormi lingă rîioși și venerici, sau lingă alții împuroiați, făcea să te cutremuri de dezgust. Se petreceau scene groaznice. Un bătrîn soldat estropiat, care nu voia să vină la spital, a fost însemnat cu fierul roșu și biciuit pe străzi (1659). Chiar și femei au fost tratate astfel (1656, 1669).

Toate bolile contagioase domneau între porțile lor, nestingherite, favorizate cum erau de necurătenii, de focarele de infecție. Vechea Franță, neglijentă pînă și în palate, nepăsătoare față de curățenie, dădea uitării îngrijirile cele mai simple, cele mai trebuitoare vieții. Nici un progres. Dimpotrivă, Francisc I a poruncit să fie făcute latrine la Chambord. Ludovic al XIV-lea nu face la Versailles, nici în aripile înălțate de el la Fontainebleau. Într-o ambianță de o asemenea splendoare, contraste rușinoase. [...]

Dacă palatele erau așa, cum arătau temnițele? Vechile minăstiri, jilave și întunecoase, care mai peste tot astăzi sînt folosite drept închisori, orice

s-ar face păstrează un fond neștirbit de necurătenie istorică, un miros de nedescris, încît de cum le pășești pragul te ia cu leșin. Nenorociții care au cunoscut temnițele lui Ludovic al XIV-lea spun că aerul lor stricat era cel mai greu dintre chinuri. În multe din ele aerul nu pătrundea decît prin niște crăpături strîmte care dădeau în șanțuri pline de miasme. Șoarecii, chiar și șerpîi, tot felul de insecte dezgustătoare colcăiau în întuneric. Anumite închisori de pe coastă și altele de pe pantele Alpiilor erau atît de umede, atît de mucegăite și de înghețate, încît cei dinăuntru își pierdeau dinții și părul. Multe din celule erau doar niște puțuri în care în anumite perioade urca apa ; altele, locul de scurgere al latrinelor vreunei minăstiri, sau oraș, sau, în sfîrșit, gropnițele de gunoaie unde se azvîrleau hoiturile și stricăciunile de orice fel, iar măruntaiele jivinelor putrezeau sub omul viu.

Nimeni n-a scăpat vreodată de la galerele lui Ludovic cel Mare. Chiar și cei condamnați un timp limitat rămîneau acolo toată viața. [...]

Cei care în tablourile spirituale, întunecate și reci ale lui Joseph Vernet¹ văd galerele de la Toulon sînt departe de a ghici adevărul. Niciînd nu s-a alcătuit o mașinărie mai grosolană. Nici un fel de loc între punți. Căla era o bortă neîncăpătoare unde se puneau proviziile și unde erau azvîrliți cei bolnavi. Toată lumea se culca pe punte, sau, mai curînd, nu se culca ; din lipsă de spațiu, fiecare rămînea așezat. La unul din capete, o masă pe patru țărushi, la care stătea și mîncă zbirul, sufletul galerei. Alergînd pe lîngă șirul de bănci ale vislașilor, strigînd, înjurînd, urlînd cu furia lui

¹ *Claude-Joseph Vernet* (1714—1739), pictor francez specializat în peisaje marine.

provensală, plimba pe șirul lor de spinări goale
șuierătura cumplită a vînei de bou, care ba se abă-
tea pe o bășică, ba se ridica sîngerînd. Din cînd
în cînd, vlăguit de atîta alergătură, se ducea să se
așeze pe tronul lui de fier. Călăii din subordinea
sa îl înlocuiau, astfel că vislitorii nu aflau nici pic
de odihnă. Dacă încordarea ar fi slăbit o clipă, că-
pitanul, cocoțat la pupă, ar fi băgat de seamă, i-ar
fi amenințat să-i azvîrle în apă. Era mai totdeauna
un mezin dintr-o familie nobilă, cavaler de Malta,
deprins cu ferocitatea ordinului său, înăsprit în
războaiele din nordul Africii. Sub îmbrăcămintea
de curtean, o inimă de călugăr soldat, blestemînd
ziua întreagă, pomenindu-l într-una pe diavol, om
lipsit de Dumnezeu, de credință, de milă și de
familie. Neavînd drept moștenitor decît Malta, nu
precupețea nimic, trăia regește, bînd și mîncînd pe
alese, în infernul acela de lovituri, de strigăte și
de infometați.

Nimic mai vesel ca o galeră. Totul se făcea rit-
mic, în cadența desăvîrșită a vislei. Dacă se opreau
cîtuși de puțin, marinarii provențali înălțau cu
sprinteneală un cort. Unul dintre ei bătea în tam-
burină. Dansatorii aceștia pătimași, ca niște săl-
batici, zdupăiau în horă sau săreau *moresca* avînd
clopoței agățați de genunchi, fără a se sinchisi de
cercul lugubru al celor prinși în lanțuri de băn-
cile lor.

Cei care, nopți în șir, lungi nopți neliniștite, au
stat nemișcați, înghesuți, stingheriți, pe vremuri
în trăsurile publice (am stat așa o dată o sută de
ceasuri în șir), aceia își pot închipui cîte ceva din
viața aceasta cumplită. Nu faptul că erai lovit, nici
că trebuia să fii gol pînă la brîu pe orice fel de
vreme, nici că erai udat de valuri fără încetare
— căci marea mătura într-una puntea foarte

joasă — nu ăsta era lucrul cel mai greu de îndurat. Nu, nu asta îi aducea la disperare pe condamnați. După cum nici hrana neîndestulătoare care îi lăsa istoviți. Deznădejdea cea mare era să stea ținuiți veșnic în același loc, să se culce, să mănince, să doarmă acolo, pe ploaie, ziua și noaptea ; să nu poată nici capul să și-l întoarcă, să rămână mereu în aceeași poziție, să fie adesea cutremurați de friguri, să zacă, să moară tot înlănțuiți și pecetluiți.

Cala, unde era dus câteodată muribundul, când îi încurca prea mult pe ceilalți, îl prefăcea repede într-un leș. Duhoarea era atât de cumplită, încît îți tăia răsufierea de cum intrai. Te mînceau păduchii de viu. „Cînd eram silit să pătrund în cală, spune duhovnicul Bion, mă simțeam pe loc ca sufocat și mă umpleam tot de lighioane. Mi se părea că-i calc morții pe urmă. Pentru a putea confesa în locul acela atât de strîmt, trebuia să mă culc de-a lungul celui în agonie, câteodată strîns lipit de altul, care își și dăduse sufletul.“

În decembrie 1685, apăruse temutul decret : „*De la cinci la șaisprezece ani, orice copil*¹ *va fi ridicat în opt zile*“.

[...] Zadarnic se converteau părinții, copilul tot era luat. [...]

Care erau suferințele micuților în lunga lor împotrivire ? Cine a știut vreodată ? De la șapte ani erau socotiți oameni în toată firea, și asta spune totul. Înțeleapta lege ecleziastică glăsuiește că la șapte ani *omul e la vîrsta cunoașterii*, așadar, cine se împotrivește e un mîrșav, un ipocrit. Fete bătrîne înăcrite și colerice se purtau urît cu ei, bruscîndu-i, fără a ști ce înseamnă un copil, fără a

¹ E vorba de copiii protestanților.

bănuî că-i poţi zdrobi sufletul. Mulţi copii ieşiţi de pe miinile lor au rămas epileptici.

Au fost cazuri de rezistenţă neobişnuită, de neîmblînzit, copii ca puii de lei. Micuţele Mirat, orfane, şi avînd între opt şi zece ani, au rămas la călugăriţe doisprezece ani în şir. Ridicate de la buna lor de către oamenii legii din Meaux însoţiţi de arcaşi, ele sparg geamurile caretei, se rănesc, vor să se arunce pe portieră. E nevoie de ajutorul soldaţilor pentru a le stăpîni. Sînt instalate în casa unui catolic. Fug la rude, care le dau pe mîna cui? a preşedintelui de Lamoignon, la a cărui poruncă fuseseră ridicate. Sînt închise la Charonne, într-o minăstire, de unde copilele ies, sărînd gardul. Prinse din nou, le ţine sub cheie la el în casă. Dar furia şi strigătele lor, violenţa cu care opun rezistenţă fac atîta zgomot, încît regele însuşi dă poruncă să fie înapoiate rudelor, la Meaux. Ajunseseră între timp domnişoare în toată firea. E regretabil de spus că episcopul din Meaux, Bossuet¹, după ce vreme îndelungată se îndărătnicise să le persecute, obţine să fie întemniţate. [...]

Interesul juca rolul lui în toate acestea. Minăstirile răpeau de preferinţă pe fetele îndemînatice, care aveau talent la cusătorii, făceau lucruri drăguţe ce se vindeau bine. Mai mult chiar, minăstirile căutau şi se întreceau care mai de care să le ia pe cele care plăteau pensuni grase. Episcopul de Montauban ia o copilă de paisprezece ani şi o duce într-o minăstire de lângă Bordeaux „căci va avea o sută de mii de scuzi“.

¹ Jacques-Bénigne Bossuet (1627—1704), prelat francez, preceptor al delfinului, episcop de Meaux. Predicator de talent, a lăsat o operă literară şi istorică vastă, în care se vădeşte apărătorul rigid şi neînduplecat al tradiţiei.

O statuie ecvestră a regelui trebuia să fie înălțată la Toulon. Puget¹ face un proiect. Ciudată și violentă satiră, care, fără nici o îndoială, n-a putut fi gustată. E *Alexandru cel mic*, cel ce poate fi văzut la Luvru. Nu reține prea mult atenția. Vulgaritatea eroului (voită, calculată de artist) te face să-ți întorci privirea. E un bărbat vulgar și chipeș călărind un cal în plin avânt. Om și animal galopează ca un centaur greoi, fără a băga de seamă ce strivesc în calea lor, un morman de carne ome-nească.

Pe jos chiar, pe pământ, un tânăr frumos, cu păr lung, femeiesc, poate chiar o femeie. Biata făptură zace pe spate. Pintecul său poartă această greutate copleșitoare; va fi zdrobit, va plesni. Ceea ce natura umană are mai slab, și-ar vrea să apere cel mai mult de durere, iese în evidență, pentru a suferi mai mult. Deasupra — un cuirasier, un soldat crâncen, neînarmat, dar emanând o forță uriașă, și care încă nu e aruncat la pământ; a fost numai imbrâncit în genunchi. Brațul său drept, braț de aramă, care atinge pământul dar nu cedează, e arcuit, sprijină călărețul. Mai mult, poartă un om aflat pe moarte, cu chipul tânăr, pe care calul tocmai îl atinge zdrobindu-i pieptul cu greutatea lui. Parcă auzi cum îi pîrîie oasele. Cu brațul stîng își smulge părul din cap, pe cel drept îl înalță către cer, invocîndu-i mărturia.

Dedesubtul și deasupra soldatului cuirasat, cei doi tineri fără cuirasă par a fi doi frați. Aceștia sînt poporul, poporul nevinovat și pașnic, care nu dorea decît să se apere, care a pierit ca să-și salveze vatra.

¹ *Pierre Puget* (1622—1694), pictor, sculptor și arhitect francez.

Nu cunosc nici un alt monument de artă care să-ți săgeteze mai viu inima. Și totuși, această atît de necruțătoare imagine a războiului nu lasă să se întrevadă toată uriciunea și groaza ce-o semăna. Războiul, deși e lipsă de bani și de toate cele, e continuat fără încetare. Cum? Mulțumită acelei cumplite petreceri, acelei libertăți neîngrădite care, atîta vreme cît nu luptă, e îngăduită soldatului. Trei sute de mii de prăpădiți, fără pîine, fără soldă, rabdă de foame dar, ce-i drept, petrec. Campaniile lor sînt o bacanală sălbatică și veselă, care seamănă lacrimi peste tot. Generalii dau exemplu. Luxembourg slujește drept pildă celor tineri în cele mai sinistre orgii. Vendôme capătă de la rege o permisie ca să se îngrijească de o boală rușinoasă (cînd se întoarce la curte, are nasul mîncat). Villars, glumeț, neînfricat, binevoitor, are niște ieșiri de veselie atît de deșănțate, încît un frumos și tînăr neamț, un prinț suveran, e silit să scoată spada. Așa generali, așa soldați.

DECĂDEREA NOBILIMII ; MORAVURI ; FOAMETE ; SFÎRȘITUL VEACULUI

Profesiuni noi încep să fie practicate de către nobilime. Nenumăratele tripouri îi văd întrecîndu-se pe noii cavaleri, adunați la turnirurile postavului lor verde ; un nou cuvînt a îmbogățit limba : *chevalier d'industrie*¹. Drept orice pricepere unii n-au decît dichiseala lor și un chip de

¹ În traducere literală : *cavaler de industrie* — industrie are aici sensul de ingeniozitate, pricepere de-a te descurca — așadar, om care trăiește din expediente.

tirfă fără rușine. Priviți în colecția de mode a lui Bonnard pe tânărul acela drăgălaș care, rezemat de pilaștrii scenei¹, într-o poză grațioasă, îi eclipsează pe actori. [...]

Ceea ce pe timpul lui Henric al III-lea, al tatălui lui Condé și sub Mazarin se numea moravuri italiene, ceea ce pe atunci era socotit excentricitate ajunge acum foarte obișnuit în Franța. Către mijlocul veacului, *Monsieur*², Choisy³ și alții se îmbracă bucuroși în straie femeiești. Carnaval burlesc al citorva tineri smintiți, dar care totuși șochează mai puțin decât îmbrăcămintea bărbătească, atît de efeminată, care se poartă obișnuit către bătrînețea lui Ludovic al XIV-lea. Podoabele feminine, unite straielor bărbătești, sînt ca un semn de degradare, ca un drapel al ambiguității, al viciilor îmbinate fără rușine, în văzul tuturor. [...]

Aceeși imoralitate în moda feminină; aceasta face din femei niște sigisbei de serai sau niște pușlamale de paji părăind a fi furat haine femeiești. Așa voiau ele să fie, pentru a se complăce în depravare. [...]

De-abia dacă la începutul căsătoriei, și pentru a avea un moștenitor, soțul își dădea osteneala să se gîndească la soție. Și-atunci, cele mai rușinoase mijloace de-a zămisli fără dorință ajungeau trebuincioase. Ele însele mărturisesc senine acest lucru trist, că numai prezența umilitoare a unei a treia persoane îi mai putea însufleți pe adormiții lor soți. [...]

¹ Pe timpul acela scena nu era separată de sală, genților puteau asista chiar pe scenă la desfășurarea piesei.

² Domnul (fratele regelui).

³ *François-Timoléon de Choisy* (1644—1724), abate și literat, autor de opere cu caracter istoric. ecleziastic dar și licențios.

Toate acestea, săptămână de săptămână, erau spuse la spovedanie. Nu-l scuteau de nici un amănunt pe preot. Penitentul, plin de malicie, nu-l ierta deloc. Doar el trebuia să spele toate păcatele. [...]

Să fi ignorat regele adevărata stare a moravurilor? Cîtuși de puțin; dar închidea ochii. Mai ales față de preoți se arăta îngăduitor, pentru a nu stîrni lucrurile. Un episcop, exilat pentru necuviințele lui, are cu sine un tovarăș ciudat, nici bărbat, nici femeie (o femeie deghizată). Renunță la îndatoririle lui, și e de ajuns; regele îi scrie chiar „că l-ar vedea cu plăcere“ (*Corresp. adm.*, IV, 195, 233). Aceași indulgență într-o împrejurare mai deochetă. Un tînăr vizitiu îl învinuiește pe un anume abate, ale cărui obiceiuri sînt bine cunoscute. Și abatele scapă retrăgîndu-se pe domeniul lui; regele îi poruncește să rămînă acolo. Iată toată pedeapsa. (*Ibid.*, 298, note). Mai tîrziu, preoții de felul acestuia s-au înmulțit într-atîta, ajungînd atît de nerușinați, încît regele a fost silit să vîre pe mulți la Bicêtre, pentru scurt timp, ca să se îndrepte. Dar cum să stîrpești și să pedepsești un viciu atît de răspîndit, ușor de aflat la preoți, dar ascuns în familie? Totul e lăsat pe seama Bisericii, a confesionalului, la bunul plac al celei mai depline îngăduințe.

Gravitatea regelui, decența doamnei de Mainte-non, totuși, impuneau. Cum își duceau traiul împreună? Importantul medalion de ceară pe care, din fericire, domnul Soulié ¹ l-a regăsit (Versailles) ne dă unele lămuriri vrednice de mirare. Regele poartă pecetea grăitoare a senzualității josnice din

¹ *Frédéric Soulié* (1800—1847), romancier și autor dramatic. a dat și opere de inspirație istorică.

acel timp. S-a mai înăsprit, dar aflăm, mai ales, o anume destindere morală. Obrajii, buzele groase vorbesc îndeajuns despre o greoaie înclinare către desfătări, de la care cere mai mult decît în tinerețe.

Prețiosul jurnal al medicilor regelui arată că de la 1687 la 1700, în afară de unele ușoare accese de gută, se însănătoșise. Dar doctorul său, Daquin, a cărui singură preocupare era să facă față la excesele gastronomice ale pacientului, îi dădea mereu curățenii, ceea ce trebuie să-l fi slăbit. [...] În viața sa, prea îndestulată de cărnuri și vinuri, predomina materialitatea, care trebuie să fi luat, în ciuda vîrstei, josnice înclinări carnale, mărturisite de medalion. O viață mai variată l-ar fi ferit. Dar mîrginirea la un cerc restrîns de obiceiuri, un trai petrecut ore îndelungate închis în odaia fără ferestre de la Fontainebleau, sau în cabinetul negru (numit oratoriu) de la Versailles, îl îngreunau și mai mult. În medalion, pentru a spune pe șleau, predomină porcul, mai mult chiar — porcul sălbatic.

Doamna de Maintenon e compătimită. A avut, fără nici o îndoială, multe de îndurat. În vizitele făcute la Saint-Cyr¹, scăpa cîteva ceasuri, atît cît putea. Această persoană sobră, care nu bea decît apă, cu un temperament rece, ajunsă la o vîrstă înaintată, trebuia să îndure la bătrînețea ei austeră contrastul unei bătrîneți senzuale. Îngreunarea aceea austriacă se ivise la rege. Devenit statornic în urma convertirii și, tenace din fire, o copleșea cu

¹ Localitate în apropiere de Versailles unde Ludovic al XIV-lea și doamna de Maintenon au construit (1685) un așezămînt de educație pentru tinerele fete nobile, fără avere. Și-a avut importanța sa culturală: multe din tragediile lui Racine au fost interpretate și prezentate în fața curții de către domnișoarele de la Saint-Cyr.

fidelitatea lui pe ea și pe părintele La Chaise ¹, confesorul său. Saint-Simon ² arată martiriul acestuia din urmă, fără a-l explica. Un om care asculta fără odihnă, rostite de gura regelui, în afară de secretele politice, altele mai triste, acele jălnice slăbiciuni omenești pe care ți le ascunzi ție însuți, un asemenea om, spun, era un prizonier de stat pe viață. Regele nu i-a dat pace nici cînd se afla pe patul morții, îndirjindu-se asupra acestui leș. Murise, iar regele tot îl mai silea să-l asculte și să-i dea dezlegare.

După un început blînd al iernii ³, de dădeau frunzele pe copaci, s-a năpustit deodată un frig groaznic. Spun unii că a înghețat marea (exagerare ridicolă). Dar apele au înghețat toate. Frigul a fost la Paris de 16 grade Réaumur iar în alte părți de 18. Iarnă aspră dar deloc neobișnuită. [...]

Mortalitatea a fost dintre cele mai cumplite. Lucru ușor de înțeles, dacă ne gîndim la starea în care se afla țara ; în Normandia cea bogată, oamenii nu mai dormeau decît pe paie. Lucru de înțeles dacă ne gîndim că bietul francez din acele timpuri nu era îmbrăcat decît cu pînză (în timp ce englezul purta veșminte de lînă) : dacă ne gîndim că, peste tot, casele dărăpănate nu se mai reparau, că vatra era spulberată de vînt, că acoperișul nu mai adăpostea vite — blînzii tovarăși ai omului care-i ți-

¹ *François d'Aix de la Chaise* (1624—1709), iezuit, vreme de treizeci și patru de ani confesorul lui Ludovic al XIV-lea.

² *Louis de Rouvroy, duce de Saint-Simon* (1675—1755), om de curte și de stat, rămas celebru pentru ale sale *Memorii*, importante alit ca document istoric cît și ca valoare literară.

³ Iarna anului 1709.

neau de cald, apărindu-i viața cu căldura linii de pe ei, cu boarea răsuflării lor călduțe. Natura a fost aspră, dar n-ar fi fost omucidă dacă n-ar fi lovit asupra omului gol, despuiat tot de către om.

Oamenii au mai avut și bucuria unei ordonanțe care îndoia taxele de trecere. Griul a rămas unde se afla, n-a mai circulat. S-a depozitat de la sine, grămădindu-se într-un singur loc, cu viclenie, așteptînd să fie speculat, în timp ce scumpetea creștea. Saint-Simon arată cu acest prilej, și pare a le împărtăși, cumplitele bănuieli care circulau în popor. Curtea pare să fi fost complice. Unii merg și mai departe : doamna de Maintenon, care de față cu lumea se înfrupta cuviincios din pîine neagră, specula pare-se grînele, scotea ciștiguri uriașe. Dar sînt învinuiri fără nici un temei. [...]

Ludovic al XIV-lea, deloc complice, s-a purtat de parcă ar fi fost. A găsit de cuviință că foarte prost fac parlamentele amenințîndu-i pe speculanți. Își luă asupra-și sarcina de a-i pedepsi. Dar nici unul din ofițerii săi n-ar fi îndrăznit să închidă pe niște oameni protejați de persoane atît de sus-puse.

Culmea deznădejdiei a fost cînd bieții plugari, găsind cu cale să semene așa-numitul *grîu de martie*, puțin răspîndit pe atunci, poliția, fie din prostie și neștiință grosolană, fie dintr-o nemiloasă slugărnice față de acaparatorii atotputernici ai grînelor, i-a oprit s-o facă. Interdicție cumplită, prea tirziu îndreptată.

Lucrări mărunte încredințate unei mici părți a populației din Paris, o firavă încercare de-a percepe taxe pentru cei săraci, toate au fost jalnice și rușinoase.

S-a crezut o clipă că ciurma avea să vină în ajutorul foametei. Au izbucnit epidemii. Cozi uriașe

s-au ivit la porțile spitalelor. Acestea, secătuite de rezerve, slobozeau sărăcimea din nou, lăsând-o muritoare de foame.

Urmările flagelului s-au dovedit poate cele mai necrutătoare. Jalnicii supraviețuitori, copii gălbejiți, vlăguți, odrasle ale unor părinți storși de putere, au zămislit la rîndu-le numai infirmi și avor-toni nesănătoși. Subțirimea francezilor ajunsese proverbială în Europa. Gravurile engleze, mai ales, dau cu batjocură în vileag pe supușii lui Ludovic cel Mare, mărunți toți ca niște pitici (v. Hogarth etc.).

Cum a privit regele criza aceasta ? Mizeria nu se mai afla departe, ci sub ochii lui, la curte, la masă cu el, aproape. Umplea Versailles-ul. Un val de schelete flămînde veneau să bată în grilajul aurit al palatului. N-au avut încredere, pentru a le alunga, decît în elvețieni, care, știind numai nem-tește, nu le înțelegeau rugămintile sfișietoare.

Nobilii, îndeobște expropriați, ruinați, nu mai trăiesc decît din te miri ce, din expediente, din jocuri de noroc, cerșetorie, vînzarea nerușinată a influenței pe care n-o mai au, de pe urma unor jospnice încîrdășiri cu financiarii, prefăcîndu-se în slujitorii lor.

Aceștia, oameni de robă, agenți comerciali, perceptori pricepuți în fel de fel de afaceri (cel mai adesea rele, trebuie s-o spunem), puseseră mîna în chip tainic pe bunurile lumii leneșe. Dacă o mai lasă să trăiască, e numai și numai pentru a trage foloase de pe urma ei pe lîngă curte. Nobilimea nu mai trăia decît de formă, în umbra acestora. Viețuia, dar nu mai exista cu adevărat.

Între acești falși proprietari și cei adevărați — care catadicsesc să le mai lase încă titlurile — s-au văzut încheindu-se cele mai rușinoase, cele mai degradante tranzacții. Lumea finanței, multă vreme jumulită de către nobilime, își scotea pîr-leala. Se lăsa din ce în ce mai greu dusă de nas prin căsătorii. Georges Dandin, ajuns Turcaret¹, își apără cu mult mai bine sipetul cu bani. De aici, toate acele situații disperate, fără ieșire, otrăvirile de pe vremea marchizei de Brinvilliers², și a femeii Voisin³.

Bărbații, mai ușuratici, complăcîndu-se în jocurile de noroc și-n parazitism, își schimbă poziția, se adaptează mai ușor. Dar femeile, decît să dea cu un pas înapoi, erau gata la orice, ar fi vrut mai curînd să piară. Salvau pînă la capăt aparențele, titlul care le dădeau dreptul să frecventeze curtea, să fie aproape de atențiile regelui.

În sfîrșit, domnia, această domnie împovărătoare de șaptezeci și doi de ani, se va sfîrși. Ludovic al XIV-lea pare a mai rămîne în viață pînă în 1715.

Veacul celălalt colcăie de pe acum pe dedesubt,

¹ Eroul piesei cu același nume (1709), de Lesage, tipul financiarului înavuțit prin jaf și camătă.

² *Marie-Madeleine d'Aubray*, marchiză de Brinvilliers (1630—1676), celebră pentru a fi recurs la procedeul otrăvirii tuturor celor care se opuneau intențiilor sale. A fost condamnată la moarte prin retezarea capului și ardere în piața publică.

³ *Procesul* marchizei de Brinvilliers a avut numeroase implicații, între altele a declanșat așa-numita *Afacere a otrăvurilor*. Astfel a fost arestată Catherine Deshayes — numită *la Voisin*, moașă—criminală, ghicitoare și pri-cepută în otrăvuri. Tribunalul i-a acordat aceeași sen-tință.

veacul liberei cugetări, al libertinilor ¹ cum se spunea, veac al îndrăznelilor neîngrădite în necuprinsa lume a spiritului. E oare de ajuns să-l numim, așa cum a făcut-o Hegel, *imperiul spiritului*? Veacul acesta și-a rostit el singur numele, mai complet, mai adînc încă : *întoarcerea la Natură*, *întoarcerea la sentimentele vieții*, ale umanității.

SECOLUL AL XVIII-LEA.
REGENȚA. LAW. DOMNIA
CAFELEI. MANON LESCAUT
WATTEAU

Dacă vrem să judecăm așa cum trebuie perioada aceasta despre care se vorbește oarecum la întîmplare, trebuie să ne gîndim că după Ludovic al XIV-lea a avut loc, atît în bine cît și în rău, o explozie de libertate. Totul iese la lumina soarelui. S-a întîmplat ca în *Diavolul șchiop*² al lui Lesage, cînd demonul înlătură acoperișurile caselor, face pereții străvezii, putîndu-se vedea dintr-o dată totul. Mii de lucruri își dau pe față întreaga indecență. Ceea ce făceau noaptea cei de la Versailles, în escapadele lor ipocrite la Paris,

¹ Erau desemnați sub această denumire în veacul al XVII-lea liber-cugetătorii, cei care în numele rațiunii respingeau adevărurile „date”, „revelate” (religioase). Personalități ilustre, ca filozoful Gassendi, poetul Théophile de Viau, apoi Fontenelle, fac astfel trecerea între scepticismul raționalist al veacului al XVI-lea (Montaigne) și filozofii veacului al XVIII-lea : Diderot, Voltaire, Rousseau etc.

² Celebrul roman de inspirație picarescă al lui Lesage, publicat în 1709.

în timpul orgiilor dezlănțuite în *căsuțele singurate*, se face acum în plină zi, acasă. Scandalul zgomotos, ostentația și gratuitatea viciului, adesea mai mult chiar decât viciul însuși, iată ce-a însemnat regenta. [...]

În general moravurile sînt mai la locul lor sub această regentă decât sub cele două regente ale veacului al XVII-lea. Licențiozitatea poznașă și veselă a veacului al XVIII-lea e mai puțin josnică. Cine ar fi îndrăznit să trăiască pe-atunci așa cum făcuseră cei mai mulți din familia Condé, sau Vendôme, sau Monsieur în mod public? Școala italiană pierde terenul ; mai puțini bărbați-femeie și mai puține otrăviri. Regentul n-ar fi suportat spectacolul care i se oferise atîta vreme lui Ludovic al XIV-lea. [...] Monstruozitățile devin rare, lumea le remarcă și le fluieră. [...] S-a arătat, de asemeni, aspru și față de un prelat care, avînd o țîitoare frumoasă, găsea cu cale s-o arate cu o pompă pontificală întregului Paris.

Lucrul cel mai picant în crearea acestei republici financiare, care ar fi absorbit statul, e că avea drept partizan și complice chiar statul, pe care trebuia să-l absoarbă. Regentul îl susținea din toată inima pe Law¹. Se asemănau amîndoi. Prințul, spirit inovator și de timpuriu încrezător în utopiști, și l-a asociat cu ardoare pe acest profet al bursei, apostol umanitar care dorea ca fiecare om să fie acționar, asociat, jucător, un jucător fe-

¹ John Law (1671—1721), bancher scoțian, fondatorul *Băncii generale* (1716) în Franța. În cadrul *sistemului* său, Law a înlocuit banii de metal prin bancnote, dar mai cu seamă a dat curs acțiunilor de Bursă, avînd acoperire în colonii: *Compania Occidentală* (1717), *Compania Indiilor* (1719). Creat însă pe baze inflaționiste, sistemul a eșuat.

ricit. Law, înmulțind bogăția, avea să facă din regat un uriaș postav verde unde n-aveai cum să pierzi, unde toți ar fi reușit; dar ce spun? nu regatul, ci lumea, cele două lumi aveau să înjghebe laolaltă un uriaș joc, la care Umanitatea întreagă ar fi câștigat.

În așteptare, deficitul creștea. Regentul era pricina? Nu prea, ținând seama de cheltuielile sale personale. S-a dovedit puțin darnic cu amantele (Saint-Simon). Bastarzilor le-a dăruit bunuri bisericesti. Până și fiicei sale nu i-a dat decât o casă mică, La Murette. [...] Pe de altă parte, la Palais Royal totul era de o mare simplitate. Acest palat, precum și cel de la Saint-Cloud, erau rezidențe modeste, unde nu se putea etala luxul. [...] Regența nu a avut timpul să născocească rafinamentele costisitoare pe care le vor găsi mai târziu fermierii generali¹ [...]

Cusurul regentului nu venea atât de-acolo că era cheltuitor, ci pentru că nu se pricepea să refuze. Era mină spartă din naștere, totul i se scurgea printre degete. Dădea din prietenie, din slăbiciune, sau pentru că era silit s-o facă. La multe din aceste daruri era constrins, trebuie s-o spunem. Cum ar fi putut-o refuza pe doamna de Ventadour și pe altele care aveau pe mîna lor pe copilul-rege, mica mașinărie regească atât de inertă, dar atât de primejdioasă în cutare împrejurare neprevăzută? Cum ar fi putut refuza nesățioasa familie Condé,

¹ În orig. : *les fermiers généraux* — erau așa-numiți percepatori generali, cam cincizeci la număr în toată Franța, avînd în grija lor strîngerea impozitelor. Sub vechiul regim (pînă la Revoluția din 1789) existînd venalitatea funcțiilor, aceștia își cumpărau slujba, vîrșind visteriei regatului o sumă fixă. Cum diferența dintre costul slujbei și limita maximă a impozitelor constituia beneficiul lor personal, au realizat averi fabuloase.

cînd veneau toți, unul cîte unul, să roage, să-și arate colții ? [...]

Două lucruri făceau prăpastia tot mai adîncă : slăbiciunea regentei și slăbiciunea regentului, toată acea stare de lucruri jalnică, viciile în care se zbăteau, indiferența.

Cu mult înaintea sistemului, Parisul devine o mare cafenea. Trei sute de cafenele își deschid porțile discuțiilor. La fel se întîmplă și în alte orașe mari : Bordeaux, Nantes, Lyon, Marsilia etc.

Țineți seama că orice spițer vinde și el cafea, oferind ceștile aburinde clienților. Și mai țineți seama că și mînăstirile se grăbesc să ia parte la acest negoț rentabil. La vorbitor, maica portăreasă, ajutată de tinere surori slujitoare, orice ar spune lumea, îi îmbie cu cafea pe cei în trecere.

Niciînd în Franța n-a înflorit conversația mai mult și mai bine. Era mai puțin elocventă și retorică decît în '89 ; Rousseau nu apăruse încă. Nu sînt invocate citate din nimeni. Spiritul țîșnește, spontan, așa cum poate.

Nici o îndoială că meritul acestei explozii scăpărătoare revine în parte fericitei revoluții a timpului, marelui eveniment care a creat obiceiuri noi, schimbînd pînă și năravurile : *introducerea cafelei*. [...]

Cabaretul e detronat, abjectul cabaret unde sub Ludovic al XIV-lea tinerii își cheltuiau tinerețea, în tovărășia butoaielor și a femeilor ușoare. Mai puține cîntece de beție noaptea pe străzi. Mai puțini seniori prăbușiți în șanțuri. Dugheana elegantă unde se poartă acum discuțiile, și nu atît dugheană cît salon, schimbă, înalță moravurile. Domnia cafelei înseamnă domnia cumpătării.

Cafeaua, licoare sobră, adînc cerebrală, care, tocmai dimpotrivă decît spirtoasele, mărește limpezimea minții și luciditatea — cafeaua care în-lătură nelămurita și greoaia poezie a aburilor în-chipuirii ; care, după ce privește realitatea cu ochii larg deschiși, face să scapere scînteia și fulgerul adevărului — cafeaua cea antierotică, substituind atracției sexuale ascuțimea minții. [...]

În Franța se deschid cafenele puțin după 1671, dar fără prea mare ecou. Mai era nevoie și de revoluția, ori, măcar, de libertatea cuvîntului. [...]

Cafeaua cea tare, adusă din Santo-Domingo, concentrată, hrănitoare, și tot pe-atît de excitantă, a hrănit veacul ajuns în puterea vîrstei, vremurile cele mari ale *Enciclopediei*. A fost băută de Bufon, de Diderot, de Rousseau, dăruind din căldura sa sufletelor acelora aprinse, din lumina sa privirii pătrunzătoare a profeților adunați la „Procope“¹, care în adîncul licorii celei negre au zărit viitoarea rază a lui '89.

Uriașul val de conversații care caracterizează acele vremuri, sociabilitatea aceasta excesivă care se încheagă atît de repede, care face ca trecătorii, necunoscuții, strînși în jurul cafelei, să trîncănească și să se asculte unii pe alții, ce țintește oare, în jurul cărui subiect se poartă ? Al micilor diferențe de opinii de nuanță jansenistă ? [...] Se vorbea mai curînd despre Law, despre ascensiunea lui neobișnuită, despre republica de acționari pe care începuse s-o creeze. Se vorbea despre cafea, despre poligamia din orient, despre libertățile din lumea anticreștină. Toate amestecate unele cu

¹ Fundată în 1684 de către sicilianul Francesco Procopio, nu departe de sediul Comediei Franceze, „Cafeneaua Procope“ e faimoasă în veacul al XVIII-lea pentru a fi fost frecventată de toți marii „filozofi“ : Voltaire, Montaigne, Helvetius etc.

alte, încurcate. Căci Franța de pe-atunci, pe cit e de spirituală, pe atât e de neștiutoare în ale geografiei și în ortografierea numelor. Mulți pun Asia la apus. Înșelați de cuvântul *Indii*, confundă cele două continente sub magicul nume — veșnic de mare efect — *Insulele*.

De la Hesperide¹ la *Robinson*, toate misterele lumii se ascund în insule. Aici a fost adăpostită comoara ascunsă a naturii, lina de aur, sau, ceea ce prețuiește tot pe atât, elixirele vieții, care se plătesc în aur. [...] Aceeași poveste : *Manon Lescaut*², *Paul și Virginia*³, *Atala*⁴. [...]

Deși se citeau puține cărți, cele scoase în Olanda, interzise sau proscrise, cele care circulau în manuscris, pe ascuns, aveau mare răsunet. Cartea lui Bougainville⁵, ingenioasa sa apologie a lui Mahomed și a mahomedanismului, trecea din mână în mână. Dar nici una n-a avut un efect atât de mare ca îndrăzneța și strălucita carte a lui La

¹ Insule fabuloase în Atlantic, despre care se crede că ar fi Canarele.

² Acțiunea cărții (1727) Abatelui Prévost se petrece în bună parte în America (Indiile Occidentale).

³ Acțiunea cărții (1787) lui Bernardin de Saint-Pierre se desfășoară într-adevăr în Ile-de-France (ins. Mauriciu), locul unde autorul își petrecuse tinerețea, numărându-se printre cele dintâi opere care au introdus exotismul în literatură.

⁴ Micul roman (1801) al lui Chateaubriand, a cărui acțiune se petrece tot în America de Nord.

⁵ *Louis-Antoine de Bougainville* (1729—1811), faimos navigator francez. Cartea care l-a făcut celebru și în care povestește mai cu seamă despre descoperirea Arhipelagurilor polineziene este *Călătorie în jurul lumii* (1771).

Hontan¹ despre sălbatici, cu frontispiciul pe care se vedea un indian călcînd în picioare sceptre și coduri de legi (*leges et sceptrum terit*): legile și regii. Lovitură îndrăzneată care, cu douăzeci de ani înaintea *Scrisorilor persane*, deschide veacul al XVIII-lea. [...]

La Hontan expune fapte, povestește, rareori trage concluzii. Totuși, ceea ce spusese despre educație Rabelais, Montaigne, Comenius², ceea ce în medicină spusese marele Hoffmann³ (1692), el o spune în 1700: *întoarceți-vă la Natură*. Secolul care începe nu-l decît un comentariu al acestor cuvinte.

Două lucruri sar în ochi citindu-i cartea: concordanța dintre spusele călătorilor laici, discordanța dintre spusele misionarilor.

Secolul și-a găsit făgașul. Nehotărît pînă acum, ca apa părelnică a unei bălți, și-a aflat albia. Străbătînd piedici, ruine vechi ca și altele noi, coboară către '89.

Cît a mers în patru ani de zile? Cît de departe sînt noile vremuri de Ludovic al XIV-lea! Chiar dacă ar fi să măsurăm distanța numai după aceea

¹ *La Hontan* (1666—1715), călător și scriitor francez; a străbătut de mai multe ori Canada, lăsînd relatarea: *Nouă călătorie în America septentrională, cuprinzînd mai multe relatări despre felurile de popoare care o locuiesc* (1703)

² Numele latinizat al lui Jan Komensky (1592—1670), umanist și pedagog ceh, adept al Reformei. Lucrarea în care tratează chestiuni de educație este *Didactica magna* (1633).

³ *Frederic Hoffmann* (1660—1742), faimos medic german, autor a numeroase lucrări de specialitate, medicul particular al lui Frederic-Wilhelm, regele Prusiei.

că apostolul, profetul, idolul Franței e acum un protestant¹.

Fericit antract de blîndețe, de umanitate și de toleranță. [...].

Ești cuprins de uimire văzînd cîte s-au făcut în cîteva luni ale anului 1719. Învățămînt egalitar, egalitate de impozite, o simplificare uriașă, îndrăzneată, a administrației, mai multe reforme minunate pe care le vor relua mai tîrziu Turgot² și Necker³. [...]

Regentul, care deschisese pentru toți porțile Bibliotecii regale, deschide tuturor și Universitatea (14 aprilie 1719). E subvenționată de stat, învățămîntul e gratuit. [...] Care sînt primii studenți ce o vor părăsi în curînd? fiul unui meșter de cuțite, nemaipomenitul Diderot, și altul, crescut de mic de un lemnar, d'Alembert cel priceput la toate — adică *Enciclopedia*.

Nu putem trece mai departe fără a spune un cuvînt despre un mic roman de o importanță și de o popularitate uriașă, *Manon Lescaut*. Secolul lui

¹ Aluzie la Law.

² *Anne-Robert Jacques Turgot* (1727—1781), economist, ministru al finanțelor sub Ludovic al XVI-lea. Lucrarea sa capitală este *Cugetări asupra provenienței și distribuției bogățiilor* (1766). Susținut inițial de către rege, Turgot a luat unele măsuri radicale, ce-au stîrnit nemulțumirea privilegiaților. A fost nevoit să demisioneze în 1776.

³ *Jacques Necker* (1732—1804), financiar și om de stat, ministru al finanțelor sub Ludovic al XVI-lea, între 1777—1781. Și-a atras ostilitatea privilegiaților prin măsuri ca desființarea unor slujbe, dar, mai cu seamă, datorită faptului de a fi făcut publică lista cheltuielilor regale (celebrul *Compte rendu*, dezvăluit în 1781); reclamat în repetate rînduri de către regalitate la începutul Revoluției, nu poate face față evenimentelor, care-l în-lătură. (V. și partea referitoare la *Istoria Revoluției*.)

Ludovic al XIV-lea nu are asemenea cărți populare. Nu trebuie să ne închipuim că marea masă a celor de jos citea tragediile lui Racine. Iar dintre cărțile de devoțiune, nici una nu izbutește să fie citită de toată lumea [...]

Iată o carte populară. Mare, foarte mare eveniment. Nu apare decît în 1727, dar e cu siguranță scrisă, sau cel puțin începută, în timpul la care se referă, în anii dureroși ai îmbarcărilor către Mississippi¹, cînd jalnica aventură era încă atît de dureroasă. E nu atît un roman cît o povestire, o confesiune.

Nicicînd nu s-a mai pomenit un asemenea succes de lacrimi. Nici o critică; nimeni nu mai vedea nimic. Chiar și bărbații plîngeau. Femeile citeau, reciteau într-una. Fetele devorau paginile în taină. De ce negustorceasa se vîră după tejghea? De ce tînara jupîneasă n-o mai aude pe doamna cînd sună? E aproape înnebunită. Plînge fără să se poată stăpîni. „Ce-ai pățit?“ „Nimic“. Dar doamna îi găsește *Manon*, pe care-o ține ascunsă sub brobodă.

Cartea aceasta micuță se adresează unui public numeros (foarte numeros, căci e vorba de toată lumea), acela al îndrăgostiților. E singura citită fără concurență pînă la *Julie*² a lui *Rousseau*, deci mai bine de treizeci de ani. *Julie*, la rîndu-i, care va

¹ E vorba de *Compania Mississippi*, nume pe care populația Franței îl dădea *Companiei Occidentale*, fondată de către Law (1717) și care avea drept scop fructificarea pămînturilor Luisianei. Pentru a dobîndi mină de lucru, îmbarcările viitorilor coloni se făceau forțat, fiind în mare parte alcătuite din răufăcători, prostituate etc. După cum se știe, Manon Lescaut, eroina cărții abatelui Prévost, are și ea aceeași soartă.

² Eroina romanului lui Jean-Jacques Rousseau *Julie sau Noua Eloiză* (1761).

domni tot pe-atît, nu pălește decît în prezența lui Paul și a Virginiei. Fiecare din aceste trei cărți marchează o eră nouă, o revoluție în moravuri. [...]

Exprimă într-adevăr Manon sufletul regentei, așa cum îndeobște se crede? Nu; nici urmă de dragoste pentru lumină care să răzbată din paginile ei. Dezolata Manon privește nu atît răsăritul, cît apusul. Apartine mai ales sfîrșitului domniei lui Ludovic al XIV-lea. E o carte de dragoste libertină, catolică. [...]

Iată un lucru esențial, capital, care nu a fost spus. Micul cavalier des Grieux și Manon, cei doi copii care sosesc din ținutul lor, unul de șaptesprezece ani, celălalt de cincisprezece și care fac față atît de repede corupției din Paris, n-au cum să fi fost formați aici, în precocitatea lor la viciu. Sosiți puțin timp după moartea regelui, nu regenta, nu sistemul îi corupe într-atît. Au fost crescuți numai și numai în provincie. Au trăit în case nobiliare. El e fiul unor gentilomi destul de cu vază, de vreme ce are drept slujitori tot gentilomi. Ea, deși are un nume fără strălucire, Manon, e sora unui ofițer, deci de familie bună, și cu siguranță avînd titlul de *domnișoară*¹.

Sînt amîndoi după chipul și asemănarea bunului abate Prévost. În ciuda tuturor pășaniilor, au un anume fond religios care devine cît se poate de puternic la sfîrșit, deoarece, atunci cînd se stabilesc în America, simt cu tărie nevoia să le fie binecuvîntată unirea. Dar acest fond religios n-a avut prea mare efect moral la începuturile lor. La cincisprezece ani, micuța e de pe acum „experimentată.” Și această experiență o face să-l urmeze

¹ Titlu oarecum nobiliar dat în vechea Franță, pe care o femeie îl păstra și după căsătorie, în cazul cînd soțul nu avea titlu de noblete.

fără nici o ezitare (după ce două luni i se făcuseră complimente) pe un băiat necunoscut. El, mai pătimăș, mai puțin corupt, firește, cât de repede trece totuși de la seminar la tripou, la escrocherii ! „Dar e îndrăgostit, se va spune, și-o urmează orbește pe aleasa lui.“ De acord, dar chiar și dragostea ar fi mai pătimășă dacă onoarea, religia s-ar zbate un pic, cel puțin atît cît să fie învinse. Dar principiile acestea sînt atît de moarte, vorbesc atît de puțin, încît dragostea nici n-are ce birui.

Autor și erou sînt una și aceeași persoană, după părerea criticii serioase. Cartea n-are nimic dintr-o ficțiune. Asemenea lucruri nu se inventă. Prévost, autor îndeobște dezlînat și fără concentrație, aici, sub impulsul unui sentiment foarte personal, a aflat o forță și o simplitate uimitoare. Nu e geniu, ci mai mult : e însăși natura, durerea, rușinea, dragostea, voluptatea amară, disperarea... Inima se simte zdrobită.

N-a procedat ca Rousseau. Nu s-a numit în cursul confesiunii. Și cred că a suferit din pricina asta. Așa cum era el, ar fi gustat o fericire senzuală semnîndu-și povestea de dragoste, scriind că e chiar el cel care a avut-o pe Manon. [...] Dar nu putea. Era preot. Fusesse călugăr. Și-a respectat haina.

Marele pictor, care moare chiar în acel an (1721), n-a putut citi *Manon*, dar în fiecare clipă a zărit-o în viață, pictînd-o neobosit.

S-a spus cu multă ușurință că modelul său e femeia italiană. Aproape totdeauna e cea franceză. Italianca e cu totul alta din două pricini : sau printr-o frumusețe mai robustă, mai desăvîrșită, plină de armonie, sau printr-un neastîmpăr excesiv, prin gestică. În vreme ce chipul de fată pe care

ni-l dă Watteau, mult mai grațios, nu-i decît mișcarea gingașă ; unduiește asemeni aerului și apei, mișcîndu-se fără a umbla. Siluetă gingașă, din rafinament sau din pricina lipsurilor îndurate (prost hrănită în copilărie, brutalizată mai tîrziu ?), pare a te înțepa, dar te și înduioșează. Dorești din inimă s-o faci fericită. Vai ! Nu ai prea multe șanse. Iubește puțin. Drăgălașul ei cap e totul. Inima, trupul, prea puțin cîntăresc.

Să fie Manon ? Da, cel mai adesea. Dar Watteau, care are noblețea lui, care e mereu delicat, într-un anume fel necunoscut niciodată lui Prévost, Watteau a zugrăvit-o mai puțin ofilită. Cuios lucru, abatele care nu vorbește decît de lumea bună și se socoate un gentilom, cade adesea în vulgaritate printr-o pălăvrăgeală zăpăcită, printr-un sentimentalism trivial. Watteau, zugravul cel mîndru, fără altă vanitate decît arta sa, e mereu nobil, orice-ar face, prin neobișnuita subțirime, prin ascuțimea geniului său. [...]

Această puțință de-a prinde pe pînză spiritul și chiar invizibilul, plăcere aleasă, dar atît de viu resimțită, trebuie să consume, să macine din temelii. Omul devine nepăsător la tot și dezgustat. A făcut din Watteau un melancolic, disprețuind bucuriile firii. Deosebit de senzual în idei, nu e deloc pe pînză. Evită obscenitatea. I-ar îngreua penelul. În subiectele carnale, evită. În *Imbarcarea spre Citera*¹, pe care atît de drăgălașele și tinerele pelerine o fac pentru prima oară, pictorul se oprește la plecarea însăși. Nu zugrăvește decît speranța, visul. Își va imbarca personajele, dar nici măcar nu părăsește țărmlul. Nici viața nu i-a

¹ *Imbarcarea spre Citera* datează din 1717. La vechii greci, Venera citeriană era patroana îndrăgostiților.

fost alta decît o neîncetată pornire, o aspirație, un început.

Atinge cîteodată inocența, într-atît e de frămîntat de spirit, adeseori tragicul, iar o singură dată chiar și sublimul. De pildă : comicul italian pe care-l pictează la toate vîrstele, *Marele Gilles*. La ultimul triumf, copleșit de succes, de strigăte, de flori, revenit în fața publicului, umil, cu capul plecat, bietul Pierrot a uitat pentru o clipă sala ; în plină mulțime, visează (cîte lucruri ! întreaga viață ca într-o străfulgerare), e ca și cum s-ar prăbuși... *Morituri te salutant*¹. Te salut, mulțime : eu voi muri.

Watteau moare sărac. Ar fi fost înecat în aur dacă și-ar fi plecat geniul. Protejat (și chiar iubit) de către regii finanței, care voiau să-i ofere găzduire în casa lor, a voit să fie singur, liber și trist după placul inimii.

Trist din ce pricină ? Mai întîi din pricina artei. Își închipuia că nu e priceput, neștiind anatomie — ceea ce se află dedesubt și care-ți îngăduie să schimbi, să prefaci în fel și chip ceea ce-i deasupra.

Îl mai socot trist și pentru că resimte dureros timpul în care trăiește. Cît de jalnic e poporul ! N-are de pictat decît slăbături. Femeile acelea atît de drăgălașe sînt niște „drăgălașe oscicare“.

Sistemul, febra îmbogățirii îl dezgustă, fuge în Anglia. S-a molipsit de *spleen*², acolo. Apoi prăbușirea Franței l-a ucis. Lumea i se părea fără ieșire. Ceea ce oamenii în fiecare clipă au nenorocirea

¹ Aluzie la cuvintele pe care gladiatorii le rosteau înainte de începerea luptei, în timp ce defilau prin fața lojii imperiale : *Ave Caesar imperator morituri te salutant* : Salut Cezar, împărate, cei care merg la moarte te salută (lat.).

² Plictiseală (engl.).

să creadă. Cîteva luni de-ar mai fi trăit ar fi des-
chis *Scrisorile persane*, ar fi presimțit noua auroră,
ar fi găsit ieșire, perspectivele pe care le căuta, cu
un cuvînt : *causa vivendi*¹.

Se stinge la treizeci și șapte de ani. Foarte alesul
chin al geniului zăgăzuit, care nu și-a împlinit
destinul, e desăvîrșit de bine arătat în unicul său
portret, în frumoasa gravură din crîng, unde-l gă-
sim în picioare, cu pensulele în mînă, alături de
prietenul lui cel bun, care stă jos. Nu-și spun ni-
mic. Inteligent, prietenul știe că orice cuvînt ar
putea răni, înăspri o inimă atît de bolnavă. Dar
pentru a înlătura această dureroasă uscăciune, face
muzică, lăsînd să tremure, să cînte, să plîngă vio-
loncelul. Plin de solicitudine și de avînt, de cre-
dincă în geniu, blindul consolator îi cîntă imor-
talitatea.

ENORIAȘA CADIÈRE (1730—1731)

Ludovic al XIV-lea s-ar fi cutremurat el însuși
dacă ar fi văzut pînă unde ajunsese puterea cle-
rului sub Ludovic al XV-lea.

Clerul e statul și cîrmuirea. [...]

Sutana ajunge drapelul Franței. [...]

„Cîrmuire slabă, dar moderată și blindă“ ?
Eroare. Sub Ludovic al XV-lea se agravează teroa-
rea protestantă. [...] Această guvernare blindă ni-
micește Sorbona (ridicîndu-i pe patruzeci și opt
dintre doctorii ei), distruge colegiul Sainte-Barbe,
înăbușă presa. [...] De sus și pînă jos totul e în

¹ Temei pentru a trăi (lat.).

mina lor ; nimic nu poate străpunge cordonul. Totul e cu desăvîrşire astupat, pînă şi crăpăturile pe unde s-ar putea strecura un sunet, o rază de lumină. Securitate desăvîrşită.

Dar tocmai în clipa asta, din locul cel mai îndepărtat, cel mai neînsemnat, se aude o fluierătură stridentă.

Franţa are momente cînd, în plină primejdie, nu-şi poate stăpîni risul. [...]

Din Toulon, de la Aix, din Provenţa cea zgomoasă, ajunge la urechile zeflemitorilor din Paris o noutate. E vorba de un miracol... al iezuiţilor (august 1731, *Barbier*, II, 179, 192).

Miracol ! Un bătrîn iezuit, educîndu-şi eleva, pe domnişoara Cadière din Toulon, o transfigurează. Aceasta capătă stigmatete¹, aidoma Mîntuitorului. Sîngele picură, mai ales din frunte. Lumea crede, se prefăce a crede. Nimeni nu îndrăzneşte să cerceteze.

Miracol ! Graţia divină e fecundă. Nu-i nimic dacă îngerul Domnului, Girard, e bătrîn şi urît. Într-o bună dimineată sfînta a zămislit, şi nu numai ea, ci şi altele sînt însărcinate, de toate categoriile sociale: negustorese, muncitoare, doamne. Graţia divină nu ţine seamă de rang.

Să fie Girard un înger ? Jansenişti işi pun mîna în foc că e diavol. [...] Strînşi cu uşa, iezuiţii răspund că dacă diavolul şi-a vîrit coada, apoi în Cadière se află, pentru că ea l-a ispitit pe Girard. [...]

Provenţa se împarte în două, ţinînd fie cu unii, fie cu alţii, cu toată furia şi pornirea de care sînt în stare meridionali. Concertul cel mai disonant, o harababură întreagă de farse, de cîntece glumeţe izbucneşte. Parisul ţine isonul cu un uriaş hohot

¹ Semnele sîngerînd ale cuielor, la mîini şi la picioare.

de ris. Numai că în povestea asta burlescă se ascundea o chestiune de mare seriozitate, pe de-a-n-tregul politică. Adevăratul rege pe-atunci era preotul, iar veștejirea lui însemna pătrunderea zorilor libertății.

Lumea a ris la început, dar curînd s-a cutremurat (septembrie 1731), aflînd să iezuiții înăbușeau crima prin crimă, că la Aix chiar, în Parlament, oamenii regelui propuneau *gîtuirea*... „A lui Girard, fără îndoială ?“ „Nicidecum“... a victimei sale.

Asta a dus la ridicarea poporului, la întrunirile acelea de sute de mii de oameni. Mila, compătimirea, sentimentele omenești s-au înarmat. În lipsa oamenilor, pînă și pietrele s-ar fi răsculat.

Întrebarea e cum de-a fost cu puțință, sub înțeleptul acela de Fleury¹, care se temea așa de mult de scandal, ca lucrurile s-ajungă atît de departe, cum de nu s-au priceput să înăbușe totul de la început. Într-asta stă adevăratul miracol, ca, sub această cîrmuire a întunericului, lumina să fi putut țîșni, și venind de jos, să străbată orice piedică. Explicația e că iezuiții, fiind atît de puternici, au crezut cu fiecare etapă a procesului că pot stăpîni lucrurile. Dar le scăpau într-una din mîină, zarva creștea din ce în ce. Afacerea a izbucnit, cumplită, ca la lumina electrică, arătînd în toată urîșenia ei, în părțile cele rușinoase, autoritatea cîrmuitoare atît de plină de sine, și căreia lumea i-a putut vedea dosul.

¹ *André-Hercule de Fleury* (1653—1743), cardinal și om de stat, preceptor al lui Ludovic al XV-lea, asupra căruia a exercitat o deosebit de mare influență. A îndeplinit sub domnia acestuia funcția de prim-ministru, fără a recurge la titlul ca atare.

Revelație adâncă, deosebit de instructivă, care nu se bizuia numai pe un fapt aparte, vulgar și banal. Că Girard abuzase de o biată fată neștiutoare, de o copilă bolnavă, în timpul crizelor ei letargice, asta nu spunea mare lucru. Dar grăitor asupra libertinajului practicelor mistice e faptul că un iezuit bătrîn, urît, a putut, cu atîta ușurință, în mai puțin de șase luni, să le cîștige pe toate penitentele. Însărcinate toate. Atunci s-a văzut felul în care erau păstorite.

Tot atunci s-a aruncat lumină și asupra vieții din mînăstiri. Girard cunoștea discreția care domnea între zidurile lor, de vreme ce acolo voia să-și adăpostească victimele. Mînăstirea Ollioules, unde a dus-o pe Cadière, arată limpede ceea ce de altfel s-ar fi putut vedea și-n altă parte : o stareță cu obiceiuri și purtări neîngrădite ; călugărițele din lumea bună, bogate, aducînd foloase abației, domneau, slujite toate de călugări ; călugării aceștia — niște neînfrînați care ar fi întinat pînă și pe copiii crescuți acolo ; în sfîrșit, grosul călugărițelor, biată turmă de femei, viețuind într-un plictis de moarte, legîndu-se în prietenii necugetate, umbre amăgitoare ale dragostei.¹

Justiția ecleziastică s-a ivit în adevărata ei lumină.

Episcopul din Toulon, mare senior plin de bunăvoință, care la un moment dat a apărât-o pe Cadière, a fost cuprins de teamă cînd iezuiții i-au amintit de o anume infamie. Din lașitate, trece de partea lor. Judecătorul ecleziastic, forțînd orice drept, l-a atras, l-a subjugat pe chiar omul regelui, locotenentul civil implorat de victimă. Le-au ascultat ca martore pînă și pe însărcinatele lui

¹ A se vedea *Călugărița*, romanul lui Diderot.

Girard. Grefierul le-a înspăimîntat pe călugăritele de la Ollioules, spunînd că dacă nu vorbesc cum trebuie, vor fi silite prin cazne. [...]

Din cei şaizeci de martori citaţi de victimă, n-au binevoit să asculte decît treizeci. Simplele răspunsuri ale copilei erau atît de copleşitoare, atît de grele de adevăr, încît temnicerii ei, nemiloasele *girardine*, au silit-o să bea o licoare cu ajutorul căreia timp de trei zile au prostit-o de-a binelea, făcînd-o să vorbească împotriva ei. [...] Procesul ajunge la Parlament.

Toată societatea înaltă din Aix era de partea iezuiţilor. Doamnele din lumea bună se confesau la ei. Girard, foarte la largul său, arată că nu făcuse decît să urmeze practicile misticii înalte. Era dreptul şi datoria confesorului să se închidă singur cu penitenta şi s-o îndrume. Numai ignoranţa laicilor putea stîrni discuţii în privinţa asta. Ceea ce putea trece drept indecent sau impur era o recomandare întru umilă supunere, înfrîngerea orgoliului şi a voinţei. Fără a recurge la cărţile vechi, putea invoca marea carte la modă, carte de curte, dedicată reginei Franţei, scrisă de un episcop şi bine primită peste tot, *Viaţa Mariei Alacoque*¹ (in.-4 ; 1729). În paginile ei ascultarea este virtutea cea mai preţuită din toate. Iar Isus spune: „Supune-te voinţei superiorilor tăi, iar nu voinţei mele“. Şi în altă parte : „Dă-le ascultare mai curînd lor, decît mie“. Aşadar : ascultă-l pe preot, împotriva lui Dumnezeu. [...]

Parchetul a tras încheierea „să fie spînzurată şi gîduită la Toulon, în piaţa abaţiei dominicane“. Pe deasupra, să fie urmăriţi fraţii ei care o susţinuseră. Avocatul, numit din oficiu — care o apă-

¹ Călugăriţă (stareţă) vizitandină din veacul al XVII-lea.

rase din datorie, ca să asculte Parlamentul — să fie la rîndu-i urmărit !

Atîta numai că pentru a o sugruma pe Cadière ar fi trebuit să aibă loc o adevărată bătălie. Tot poporul a dat fuga la închisoarea unde era întemnițată, strigînd : „Nu-ți fie teamă, domnișoară ! Sintem aici, nu te teme !“ [...]

În urma judecății Parlamentului din octombrie 1731, doisprezece magistrați cer moartea lui Girard ; doisprezece se abțin. Cu președintele face treisprezece. E achitat.

Puțin a lipsit ca Girard și președintele să fie făcuți bucăți.

Ipocrita dezbatere a procesului spunea : „copila va fi *încredințată mamei ei*“. Dar în același timp era socotită calomniatoare. Suporta cheltuielile de judecată, iar declarațiile ei trebuiau să fie arse de mîna călăului.

Încredințată mamei ? Era cu neputință să fie adusă la Toulon, unde ar fi fost purtată în triumf, iar Girard era ars în efigie. Nimic n-a mai putut da de urma copilei de atunci. Dacă ne gîndim că iezuiții au persecutat, i-au exilat pe cei care fuseseră de partea ei, nu mai încape nici o îndoială că nefericita victimă care, fără voia ei, îi dăduse pe față, trebuie să fi fost zăvorîtă în vreo minăstire din cele aspre și pecetluită sub piatră, într-un mortuar *în pace*.

Dar procesul ei a făcut un serviciu imens. Lumea a înțeles de minune, începînd de atunci, de ce clerul se agita, era atît de nerăbdător să se scape de judecătorii laici. Pînă și în Parlamentul din Aix, atît de favorabil preoților, care încă de pe vremea lui Francisc I i-a masacrat pe ereticii valdenzi, și care în acest din urmă

proces îl scosese basma curată pe Girard, învinuind-o pe Cadière, pînă și aici pătrunsese lumina. Justiția, prin procedura, anchetele, interogatoriile sale, e cît se poate de indiscretă. Lumea grației divine, a nopții, a tăcerii, are oroare de asta. Orice contact cu justiția i se părea o *persecuție*.

Deosebit de largă era, sub Ludovic al XIV-lea, îngăduința de care se bucura preotul. Nu i se cerea decît să fie puținel decent. Lumea nu găsea nici un rău să aibă o prietenie intimă, aproape ca o căsătorie. [...] Cardinalul Bonzi, din Toulouse, o adora (și o plătea) pe doamna de Ganges. Pierzînd-o, a murit de supărare, iar lumea l-a plîns mult. Pe treapta cea mai de sus a clerului, marele Bossuet el însuși a avut, și nu era o taină prea mare, o prietenă, cu treizeci de ani mai tînără decît el, pe care o proteja cu „creditul lui și cu bani“ (Floguet).

Veacul al XVIII-lea nu era mai aspru. Filozofii, deosebit de indulgenți, îi scuteau pe clerici să cîștige prinsoarea acestui miracol cu neputință. Pentru a justifica slăbiciunile preotului, ei aplică formula lor, atît de comodă : *întoarcerea la Natură*. Afacerea Cadière, față cu această toleranță, opune realitatea : *anti-Natura* barbară, excentricitatea libertină, egoismul sălbatic, rutul nemilos, care devine dintr-o dată feroce, pentru a înăbuși, a ascunde, a îngropa.

Întoarcere la Natură ? la dragoste ? Nicidecum. Sub monstruosul orgoliu al unei minuni de nevinovăție, s-a întrezărit o lume a crimelor săvîrșite în tăcere, a tainelor celor mai josnice. Iar grădiniile cele împrejmuite de ziduri, atît de bine ferecate, ale mînăstirilor, au început a stîrni curiozi-

tatea. Lumea a ghicit că ascundeau ceva. Prea aveau un aer funebru. [...]

Oare ce s-ar fi întâmplat dacă niște magistrați adevărați, cu simțul datoriei, ar fi pătruns o dată cu legea dincolo de zidurile acelea, dacă ar fi cercetat sacrul pământ, dacă i-ar fi smuls tainele, dacă ar fi dat la iveală poporul acela de copii morți înainte de-a trăi, oasele lor înălbite de vreme peste care dăm astăzi ? Până atunci clerul era atât de sus-pus, încît judecătorul, trecînd prin fața zidurilor lor, pășea discret, fără a-și ridica privirea. Dar iată că justiția, umanitatea, își întindeau puterea asupra acestei lumi. [...]

Abcesul, gata să se spargă, îi dădea fierbînteală clerului, făcîndu-l să se agite, să se grăbească, să se repeadă fără nici o stăpînire. Numai că lovitură cea mare din octombrie 1731, afacerea Cadière o arăta îndestul, constata că strigînd împotriva Parlamentelor, a justiției laice, clerul voia mai întîi de toate să suprimă pe cei ce le cenzurau moravurile, asigurîndu-se de blindele libertăți din Italia : securitate, impunitate.

Iar dacă regele interzice Parlamentelor să se ocupe de oricare din problemele *ecleziastice*, lumea înțelege care este interesul clerului. Și rîde. Cîntecele zboară. Pe stradă, orice iezuit care trece e urmărit cu strigătele : „Girard ! Uite-l pe Girard !” Iar dacă nu strigă, lumea dă glas unor arii vechi, populare, povestind despre cîrja făcătoare de minuni a bunului părinte Barnabas, capucinelu acela vestit, neostoit duhovnic de copile, care, prins la ele, și-a uitat cîrja acolo. Tabachere, haine, mobile, totul e după moda Cadière, după moda cîrjei. Și nimeni nu putea stăvili această revărsare.

VOLTAIRE, DOAMNA DU CHÂTELET

Era ca și căsătorit din prietenie cu unul din spiritele serioase ale timpului, unul din acele spirite virile ale Franței, doamna Du Châtelet, nespus de învățată și doctă, îndrăgostită de studiile cele mai înalte, traducându-l pe Vergiliu și pe Newton. Era cît se poate de liberă, judecînd după ideile morale de atunci, neglijată, uitată de către domnul Du Châtelet. Avea douăzeci și șapte de ani, trăise viața, studiasse și înțelepciunea și lumea, nu găsisse nimic la care inima să-i tresară. [...] În cartea aceea mică ¹ a simțit însăși viața. Iar preaplînul inimii ei s-a dăruit.

Voltaire era bolnav și se afla în perioada aceea tulbure de criză din 1733, cînd îngerul acesta trimis de Newton a venit să-l vadă, adus de o prietenă, în trista sa locuință de lângă Saint-Gervais. Newton îi dăruia o femeie, îndrăgostită și devotată, aleasă tovarășă de lucru, care i-a îndulcit viața și nu i-a știrbit cu nimic libertatea, ba dimpotrivă.

Vreme de cincisprezece ani a avut în casa ei un adăpost plăcut, aproape de frontieră, ceea ce îi îngăduia să îndrăznească dar să și ocolească furtuna. Era și nu era în Franța, se afla cu un picior afară, pe pămîntul libertății ².

¹ E vorba de *Scrisorile engleze*, lucrarea lui Voltaire.

² Elveția este în toată această perioadă țara care oferă securitate personală, libertate și toleranță religioasă tuturor spiritelor înaintate din regatul Franței. Ca și J.-J. Rousseau, Voltaire a trecut deseori granița în Elveția, pentru a se sustrage rigori or absolutismului. Cirey, proprietatea doamnei Du Châtelet, se afla în Champagne, aproape de frontieră.

În aprilie 1734 primejdia a fost adevărată. Voltaire părăsește Parisul. Un mandat de arestare e dat împotriva lui de la Versailles ; în același timp, Parlamentul, ca măsură la o plângere a clerului, incriminează, arde cartea prin mîna călăului (iunie 1734).

Nu avea nici un adăpost. Doamna Du Châtelet face pasul cel mare, îl ascunde la ea.

Era o faptă temerară. Toată lumea a fost împotriva ei, în afara domnului Du Châtelet. Om de spirit, nemaipăsîndu-i de soția sa încă de multă vreme, a găsit că face bine adăpostindu-l pe geniul acela persecutat, fără familie, fără prieteni, nici cămin. L-a apărut pe Voltaire, i-a adus serviciul.

Oaspete prea puțin vrednic de a fi temut la drept vorbind, puțin compromițător. Cu înfățișarea lui slăbită, avînd patruzeci de ani împliniți, fire nervoasă și bolnăvicioasă, bolnav închipuit pe deasupra, mereu pe moarte, o *umbră de om*, cum singur spunea, Voltaire oferă prea puțin imaginea unui amoretz. Stătea închis toată ziua, nu se iveau decît o oră, apărînd și dispărînd ca o nălucă ; la Cirey chiar, abia dacă e zărit. Doamna de Graffigny, care l-a văzut aici, și doamna de Staël¹ — la Sceaux², găsesc că seamănă cu un

¹ Anne-Louise-Germaine Necker, baroană de Staël-Holstein (1766—1817), scriitoare, fiica ministrului de finanțe Necker. A influențat prin operele sale, cel mai adesea rod al călătoriilor întreprinse (*Despre literatură, considerată în raporturile sale cu instituțiile sociale*, 1800 ; *Corinna sau Italia*, 1807 ; *Despre Germania*, 1810). ideile literare, morale și politice din prima jumătate a veacului al XIX-lea.

² Castelul Sceaux, în apropiere de Paris, proprietate a ducelui și ducesei du Maine, deseori frecventat de spiritele înaintate ale vremii.

strigoi, cu un călugăr de altădată avînd ochi șireți și blînzi, al cărui suflet — curios — ar fi venit de pe cealaltă lume s-o vadă pe asta.

Legătură cît se poate de serioasă pentru Emilie, tînără încă, frumoasă și puternică la cei douăzeci și șapte de ani ai ei, ființă plină de viață, de sănătate, mult mai mult decît sînt, îndeobște, doamnele din lumea bună. Munca o menținea. Scrisorile ei, foarte intime, secrete, adresate lui d'Argental¹, îi fac multă cinste. Ele dezminț ceea ce cu atîta ușurință s-a spus : că nu-l iubea pe Voltaire decît pentru faima și succesul lui. Sînt grave, scrise de pana unui om ales, dar foarte pătimase și vădînd un adevărat cult pentru Voltaire. [...] Departe de a-l călăuzi către literatura mărunță, de succes minor, îl admiră, îl urmează pe cît îi stă în puteri în marea sa înflorire filozofică. Mai mult, îl îndepărtează de la terminarea lui *Ludovic al XIV-lea*², operă mediocră și prea puțin profundă. Îl va întîrzia pe cît cu putință, ținînd manuscrisul încuiat.

Cirey, oferind o priveliște nu prea generoasă, cu castelul său prea puțin vesel și dărăpănat, nu putea fi decît, pe placul unor asemenea spirite harnice. Numai două apartamente puteau fi locuite. La primul etaj, doamna cea serioasă calcula, traducea pe Newton. Dedesubt, la parter, Voltaire scria toată ziua. E, în perioada aceasta, foarte mare. Cirey i-a redat echilibrul ; a fost universal, a strălucit în toate domeniile.

¹ Ch.-Augustin de Ferriol, conte d'Argental (1700—1788), consilier al Parlamentului din Paris, diplomat. A manifestat o prietenie vie față de Voltaire, protejîndu-l adesea.

² *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, operă istorică publicată în 1751.

DOAMNA DE POMPADOUR ; ENCICLOPEDIA

Domnișoara Poisson [...] era fiica lui Poisson cel spînzurat (în efigie) și se trăgea din neam de măcelari. [...] Dar nu avea nici pe departe prospețimea frumoaselor negustorese de carne. Portretele ne-o arată drăgălașă și ștearsă, de o mediocritate atrăgătoare. Scurpa sînge de timpuriu ; poate din vina mamei ei (o frumusețe trupeșă, plină de îndrăzneală și de putere) care, speculînd-o, a pus-o să lucreze prea mult. La nouă ani, copilei i s-a prezis „că va fi amanta regelui“. Mama, a cărei casă îi atrăgea mult pe literați, își lăuda neobosit minunea, pomenindu-i talentele și farmecele și zicînd : „E o bucățică pentru rege“.

Cumătra Poisson, care nu știa ce-i rușinea, l-a asaltat pe Ludovic al XV-lea, punînd la cale un atac în toată regula. A încercat să i-o plaseze în chip de Diană, pe cînd regele se afla la vînătoare. A încercat să-l cucerească prin talentele de muziciană ale fetei, căci strălucea la clavecin. [...]

Dar a mai trebuit să aștepte. Le Normand, perceptor general, mai mult decît prieten al familiei Poisson și poate tatăl micuței, o mărită după nepotul său d'Etiolles. Așezată la casa ei, înconjurată de lux, a putut lepăda ceea ce nu era de soi, s-a șlefuit, și-a rafinat purtarea. A ținut un salon unde se adunau artiști și oameni de litere, crainicii faimei. Dar marele ei mijloc de reușită a fost teatrul pe care și l-a înjghebat, cu decoruri, costume, trucaje etc. Juca și ea, desfășurînd un talent plăcut, actriță de mîna a doua sau a treia. Cînta cu un glăscior de canar, despre care se spunea că e de privighetoare. Dar ccourile răzbă-

teau mai sus. Președintele Hénault e fermecat și vorbește despre ea la regină. [...] La fel face și Binet, o rudă de-a familiei Poisson, valet al del-finului. O laudă regelui.

Ajunge la rege pe-o altă cale, ajutată de scutierul său Brige, care a avut-o mai întâi. În sfârșit, au făcut ce-au făcut și într-o seară regele o primește. Nu e încântat. Avea douăzeci și trei de ani, patru de căsătorie, doi copii. Era obosită, moleșită, departe de-a fi proaspătă. A făcut atât de puțină impresie încît nu trece decît o lună din seara aceea și regele nu-și mai aduce aminte de ea. A trebuit să i se improspăteze memoria, amintindu-i-se de o anume seară, de-o anume doamnă. I s-a spus că de-atunci, biata de ea, rămăsese îndrăgostită, că soțul ei era înspăimîntător de gelos, că ea se zbuciumă, că ajunsese în pragul disperării, că se gîndea să se omoare. Era în aprilie. Regele se pregătea să plece în Flandra. Au grăbit totul, i-au adus-o în noaptea de 22 să supeze cu el. Richelieu¹ era de față, nu face mare caz de ea. Dar după ce pleacă el, actriță desăvîrșită, îi spune regelui că era pierdută, că nu se mai putea întoarce, că trebuia s-o ia la el, s-o ascundă undeva. Situație picantă. Regele o duce la micul mezanin de deasupra apartamentelor sale. Acolo, timp de cîteva zile, o are în taină, îi aduce de mîncare, tremurînd tot și disperat din pricina scrisorilor ieșite din minți pe care soțul le scria. Își dă seama cît de mult e iubită, simte tot prețul comorii. Și iată-l prins. N-o mai ascunde. Familia posomorită și tăcută, șușotelile, mutrele acre îl supără. Nu el e stăpînul? Ca să le facă în

¹ E vorba de *ducele de Richelieu* (1696—1788), nepotul cardinalului, diplomat și om de arme.

ciudă tuturor o declară metresă, și ca scandalul să fie deplin, face totul în preajma Paștelui.

Ce decădere, după bastarda din neamul Condé, căreia regele îi spunea *prințesă* ! Asta, grizeta asta, curviștina — cum spuneau pe șoptite — nu-i de *neam*. Cu atât mai bine ! Regele o ajută să fie de *neam* ; o face cu mare plăcere. În cincisprezece zile îi dă titluri, cu toată cinstea cuvenită, o suită, palate. Îi dă numele pompos al unei ramuri stinse. Este și va rămâne *marchiza de Pompadour* (22 aprilie — 6 mai 1745).

În primii ani, oamenii valoroși [...], enciclopediștii, sînt toți de partea marchizei de Pompadour. E partidul lui Voltaire și al lui Montesquieu. În foarte frumosul pastel pe care Latour i l-a făcut, de pe atunci palidă și trecută, se înconjoară cu aceste prețioase genii. Pe birou, bine puse la vedere, se află *Spiritul legilor*, *Henriada*¹ ; cred că și un volum din *Enciclopedia*.

Era un spirit mediocru și rece, dar o conduceau capete mai pricepute [...]. Și-a dat foarte bine seama, încă din al doilea an, că n-avea nici o șansă să păstreze un amant satisfăcut, un om dominat în taină de fiicele lui, decît interesîndu-l prin activități artistice, plăcute, cu totul opuse toropelii nesănătoase a acelor influențe. *Teatrul său de interior* a strîns în juru-i o mulțime de curteni, de artiști, încîntați să se poată astfel apropia de rege. Realității, supeurilor, linguşelilor partidului devot, ea le opune iluzia și fanatezia teatrului, încîntările spirituale. Și-a dat toată osteneala, neprecupețind nici un efort ; cu vocea ei plăcută, cu talentul ei de actriță, cu aju-

¹ Operă istorică (1729) de Voltaire, preamărind domnia lui Henrie al IV-lea.

torul a nenumărate travestiri, părea a fi alta scară de seară. [...]

Oricît de puțin demnă s-ar fi dovedit, e neîndoiebnic că aproape zece ani (1745—1755), a fost centrul lumii artistice și literare.

Un tînăr a venit într-o zi la el ¹, un om de litere, trăind din pana sa, și destul de prost văzut pentru cărțile scrise la întîmplare pe care foamea îl silise să le dea la iveală. Acest necunoscut suspect a săvîrșit totuși o minune. Bătrînul, cu stupoare, l-a ascultat deslășurîndu-și giganticul plan al cărții ce-avea să îmbine în ea toate cărțile. Pe buzele lui, științele păreau lumină și viață. Nu rostea doar cuvinte, ci crea. Ai fi zis că el făcuse științele și le făcea încă, adăugîndu-le, răspîndindu-le, fecundînd totul, zămislind într-una. Efectul a fost de necrezut. D'Agnesseau, mai presus de el pentru o clipă, l-a uitat pe bătrînul care era, a fost cuprins de scăpărarea geniului, s-a simțit mare din pricina acestei măreții. A avut încredere în tînărul acela, a protejat *Enciclopedia*.

Uimitoare sibilă a veacului al XVIII-lea, pe cîți alții încă i-a făcut să se simtă oameni, sau i-a schimbat, vrăjitorul acesta de Diderot! Într-o bună zi a suflat; și s-a ivit un om, un om care era contrariul său: Rousseau.

Uriașul și indigestul monument care e *Enciclopedia*, oricît de inform ² ar fi, uimitor de fecund,

¹ La savantul d'Agnesseau.

² *Enciclopedia* sau *Dicționar sistematic al științelor, artelor și meșteșugurilor* — vastă lucrare întreprinsă de Diderot apare între 1751—1766 și cuprinde douăzeci și două de tomuri, plus alte unsprezece de planșe. Unul din documentele capitale ale vremii, conținînd — fie și în formă disimulată — cele mai vii atacuri la autoritatea politică și religioasă a monarhiei absolute.

și din cuprinsul căruia Revoluția se revarsă neîstovită, avea totuși nevoie să aibă de parte-i, îndreptat împotriva dușmanului său — clerul — pe dușmanul său — regele. Pentru marchiza de Pompadour e un titlu de glorie de a o fi susținut atîta vreme, și cu atîta înverșunare, pînă la capăt, vreme de mai bine de zece ani. Nu puține articole, și dintre cele mai îndrăznețe, au fost scrise la Versailles, la micul mezanin pe care-l ocupa Quesnay, ilustrul creator al economiei politice, medicul marchizei de Pompadour.

DAMIENS (ianuarie-martie 1757)

Luna ianuarie a anului 1757 a început printr-un ger cumplit; care se înțețea din ce în ce. Taxele cele noi puse la intrarea în oraș făceau ca mărfurile să fie foarte scumpe. Oamenii vindeau mobile ca să aibă din ce trăi (*Procesul lui Damiens*). Văduve înfometate își vindeau copilele pentru ciutăria regelui (Hausset, 109).

Tot timpul iernii se strînge armată, pentru a-i putea fi dați Mariei-Tereza o sută de mii de oameni.[...] Regele făgăduise douăzeci de mii și da o sută de mii.[...]

Asupra lui se va abate de-acum înaintea minia poporului; capul său, începînd din clipa aceasta, va fi în primejdie.

A presimțit totul încă din 1750, cînd a spus: „Voi fi ucis“. Pe cît i-a stat în putință, a ocolit Parisul, a poruncit să se facă *drumul revoltei*.

Tot pe timpul acela, în scrișorile sale foarte sumbre, omul cu mii de planuri, Duverney¹, dă de înțeles că nu te mai poți sprijini decît pe nobilime, o nobilime anume instruită, la Școala militară, pepiniera apărătorilor regelui. Pentru asta era nevoie de nobili adevărați, care să poată dovedi cel puțin patru firtare de noblețe. Adelaide², tremurînd veșnic pentru viața tatălui ei, a luat totul foarte în serios. Lucrurile au ajuns pînă acolo încît în 1760 s-a dat acea ordonanță uimitoare, pretinzînd ca „nimeni să nu mai vină în preajma regelui, dacă nu poate dovedi că e nobil de la 1400“.

Într-atît se teme de popor ! Regelui îi plăcea așa de puțin să-l vadă, să-l înlînească, încît evita pînă și Fontainebleau-ul ; a poruncit să fie făcut un drum aparte, care să evite această mică așezare de curte. [...]

În sala pașilor pierduți, prin cafenele, la colțul străzilor, la fiecă bornă a drumului, începe marea judecată a regelui.

Două legende cumplite, în care adevărul se îmbină cu neadevărul, erau piesele acestui proces, ducînd de-a dreptul la '93 :

1. *Pactul foametei*. Regele, fără nici o îndoială, n-a nutrit ideea, nu-și făcuse un plan anume, de-a înfometa poporul, de a-l întărita, asmuțindu-și-l împotriva. Dar era negustor, avea interese în traficul grînelor și, ca oricărui negustor, îi plăcea să vîndă scump.

¹ *Joseph Pâris*, numit *Duverney* (1684—1770), financiar și militar ; a jucat un mare rol în organizarea financiară a Franței după prăbușirea sistemului lui Law. A obținut din partea lui Ludovic al XV-lea îngăduința de a crea Școala militară din Paris (1751), al cărei prim intendent a fost.

² Una din fiicele lui Ludovic al XV-lea.

2. *Ciutăria*. Cu cât hrana e mai scumpă, cu atât regele își vinde griul mai bine, se spunea, și cu atât are copile mai ieftin vândute. Oamenii credeau că omul acesta (foarte uzat, mai ales prin excesul de mâncare) avea nevoie de un harem uriaș, mari turme de copile. Nu mai puțin de o mie opt sute, susține în chip ridicol Soulavie.

Iată adevărul : regele, instalînd-o pe *Madame* în micile cabinete (decembrie 1753), nu se simțea prea la largul lui, așa că a fost nevoit să-și mute menajeria feminină (*modelele*, *perucheria* etc.) în mansardele Versailles-ului. Dar grizetele acestea nerușinate și nebunatice făceau tare mult zgomot. Marchiza de Pompadour, cu o decență și o pudoare cu-adevărat vrednice de ea, a avut ideea foarte aleasă a unei minăstiri de tinere văduve, văduve de ofițeri morți pentru rege (Argenson), care să slujească plăcerile lui. Și ar fi făcut această infamie dacă nepotul ei, Lugeac, și valetul Lebel, care ar fi pierdut astfel prea mult, n-ăr fi găsit mai nimerită una din acele *case mici*, pe care au pregătit-o ei, foarte mică, tainică, rușinoasă, cumpărată în cartierul numit Parc-aux-Cerfs¹ (25 noiembrie 1756).

Dar regelui nu-i plăceau deloc străzile pustii ; mai ales în nopțile de iarnă. În februarie 1756, i se aduce de la Parc-au-Cerfs, chiar în odaia lui de culcare, o mică fecioară de cincisprezece ani. Adusă prea repede, fără a-și fi dat nimeni osteneala s-o corupă, s-o încinte, bieteii copile i-a fost teamă, și, oroare ! s-a apărat. [...] Regele n-a arătat pic de bunăvoință, nici o blîndețe, înverșunîndu-se ca un vînător împotriva acestei prăzi omenești. A fugărit-o mult, încît a și răcit. Totul s-a aflat.

¹ În traducere literală : *Parcul cu cerbi*.

Curtea a încercat să ridă ; Parisul a fost indignat. Mamele își ascundeau copilele.

Multă lume, în Franța, în Europa, spunea : „O să fie ucis“.

Cînd regele s-a întors, negustoresele din Hale spuneau și răspuneau prin curtea palatului : „O să i se ia sînge“.

Iar altele adăugau : „Și în Franța trebuie să aibă loc o sîngerare“ [...]

Tot așa se spunea chiar și la mînăstiri.

Cine avea s-o facă ? Asta era întrebarea. [...]

Povestea servitorilor e o chestiune foarte serioasă în veacul acesta.

Dintre toate clasele, cea mai primejdioasă, fără nici o îndoială, aceasta era. Nimic nu fusese dat uitării pentru a-i ține în loc, pentru a-i intimida. Zadarnic. Nimic nu le-a putut frîna avîntul. Se spunea în glumă despre lachei : „E un corp nobiliar pregătit ca să ia locul celui alt“. Pornind de la Crozat, lacheul-rege al Luisianei,¹ trecînd prin Jean-Jacques², secolul merge drept spre Figaro³.

Au văzut și-au învățat multe. Pe vremea sistemului, au văzut cum se înfiripă, cum se prăbușesc averile. S-au văzut chiar pe ei înșiși nefăcînd

¹ *Antoine Crozat* (1655—1738), financiar, vistiernic al statelor din Languedoc, se îmbogățește făcînd speculații maritime. În 1712 capătă privilegiul comerțului cu Luisiana.

² După ce-și părăsește familia, la Geneva, Jean-Jacques Rousseau, în peregrinările sale prin Franța, este între altele și lacheu.

³ Cunoscutul erou al pieselor lui Beaumarchais *Bărbierul din Sevilla* (1775) și *Nunta lui Figaro* (1784) ; în aceasta din urmă, mai cu seamă, e un personaj îndrăzneț, veștejind abuzurile lumii feudale și anunțînd Revoluția.

decît un salt dindărătul tejghelelor pînă la demnitatea de perceptor general. Întîmplări pline de josnicie îi înălța adesea. Unul ajunge om dîintr-o palmă primită; altul primind un picior. [...]

Soarta lor în veacul al XVIII-lea se înrăutățește într-un anume fel. Dacă se căsătoresc, nu mai sînt angajați. Veacul acesta atît de sociabil înseamnă pentru ei starea de sălbăticie. Din plictiseală, din lenevie, mulți înnebunesc. Din ungherul întunecat unde doarme fata în casă (Staël), din care ascultă și vede atîtea lucruri fără perdea, ne putem închipui că starea de servitute a fost adînc resimțită, că acolo a fost adesea visat, rumegat *Discursul despre inegalitate*¹, cuvintele pe care Pascal și Rousseau le aruncă împotriva proprietății. Și-și făceau dreptate furînd, boală de care cu toții suferă.

Război autorității, iată singurul gînd al lacheilor. Purtînd spadă ca și gentilomii, se încaieră între ei, se bat așteptînd la ușile teatrelor. [...]. Sînt luați în ris pentru că poartă spadă; un motiv să tragă și mai des spada din teacă. În 1750, cînd se strîngeau copiii, au fost de partea poporului. Puteai bănuî că într-o zi vor lovi și cu pumnalul.

Cel care a făcut-o, Damiens, era din Arras.[...]. Ținutul acesta a dăruit Franței artiști pasionați (ca Watteau, Foy², Camille Desmoulins³). Sau,

¹ *Discurs asupra originii inegalității între oameni* (1754), de Jean-Jacques Rousseau.

² *Sébastien Foy* (1775—1825), general și om politic, crator talentat.

³ *Camille Desmoulins* (1760—1794), publicist și om politic, iacobin, deputat în Convenție. A susținut unele din ideile lui Danton în ziarul fondat de el, *Le Vieux Cordelier* (1793), ceea ce i-a atras dizgrația lui Robespierre. Arestat și condamnat la moarte de către Tribunalul revoluționar (v. și *Istoria Revoluției*).

dimpotrivă, capete adesea înguste, neînduplecate, riguros sistematice, un Calvin¹, un Robespierre².

Alături de iezuiți, în rîndurile acestui popor credincios nu lipseau nici janseniștii. Fratele vîrstnic al lui Damiens, biet dărăcitor de lînă, cinstit, cumsecade, era un jansenist înfocat, neavînd alte bunuri decît cărți, cărți religioase. Damiens a fost el însuși mult timp foarte credincios, ducîndu-se în fiecare zi la liturghie. (Cele ce urmează le iau, cuvînt cu cuvînt, din procesul lui.)

După chip, l-ai fi putut lua cu ușurință drept spaniol. Avea pielea destul de măslinie, părul negru, creț, retezat, de obicei tăiat scurt în față și căzînd în șuvițe drepte. Fața prelungă însemnată de vărsat, bărbia foarte scobită, un nas vulturesc și privirea adîncă îi dădeau o înfățișare aleasă, frumoasă, tragică. Înalt, părănd încă și mai mult din pricina că era subțire și zvelt. Obişnuia să țină capul puțin aplecat în jos. Nu pășea cu multă hotărîre. Deși avea privirea îndrăzneată, avea un mers șovăielnic.

Familia, niște fermieri de treabă din preajma Arras-ului, era tare strimtorată. Tatăl ajunsese din rău în mai rău, fiind la început fermier, luînd apoi cu arendă, apoi biet secerător și în cele din urmă paznic de închisoare. A avut zece copii, care i-au murit aproape toți. Al doilea, Damiens, un *diavol* de nestăpînit (căruia așa i se și spunea), pînă la șaisprezece ani a muncit la fermă, mîncînd adesea bătaie de la tatăl său ; cum nu se îndrepta deloc, ajunsese să-l spînzure de picioare, cu capul în jos. Unui unchi, cîrciumar la Béthune, i-a fost

¹ *Jean Calvin* (1509—1564), reformator religios ; lucrarea sa *Instituția creștină* (1536) reprezintă suma teologică a protestantismului francez.

² v. *Istoria Revoluției*.

milă de copil, l-a luat la el, a vrut să-l dea la carte. Prea tirziu la şaisprezece ani. A învăţat cititul şi scrisul, dar puţin şi prost. A ajuns să se lumineze, dar cu timpul, vorbind cu unii şi cu alţii, călătorind. [...]

Născut în 1715, în 1737 are douăzeci şi doi de ani. A rămas slujitor, schimbându-şi adesea stăpînul, nesimţindu-se bine nicăieri. Altminteri cinstit şi dezinteresat, pînă într-acolo încît părăsea adeseori casa unde lucra fără să-şi ceară simbria.

Mărturiile stăpînilor săi sînt dintre cele mai bune. Nu avea nici unul din viciile obişnuite ale lacheilor ; atîta doar că bea ; deşi n-o făcea peste măsură, cînd era cu chef ajungea certăreţ.

Slujise o vreme la iezuiţi, la colegiul Louis-le-Grand, unde unul din unchii săi era intendent. A rămas acolo patru ani. Cum iezuiţii voiau „să-l pună la apă“ (să nu-i mai dea vin) a plecat. [...]

Iezuiţii îl preţuiau totuşi, îl protejau cîteodată găsindu-i de lucru. Dar Damiens dăduse dovadă de-o mare libertate de spirit, exprimîndu-se fără menajamente despre „doctrinile lor îngăduitoare, aducînd a libertinaj“. A spus totdeauna că n-a slujit la ei decît din nevoia de a-şi cîştiga pîinea.

Austeritatea firii lui şi tradiţiile janseniste îl făceau să incline mai mult către slujbaşii Parlamentului. A slujit la mai mulţi dintre ei, mai cu seamă la domnul Bèze de Lys, timp de trei ani. Acesta este unul din eroii restrînsei, întreprinzătoare minorităţi, de nuanţă mai curînd politică decît jansenistă, şi de pe acum revoluţionară, care a lovit drept în inimă regalitatea prin disputa privind *mandatele de arestare*, prima şi cea mai de seamă problemă a libertăţii personale. Cu prilejul arestării întregului Parlament (mai, 1753), domnul Bèze a avut cîntea aparte de-a se număra

printre cei patru care nu au fost exilați, ci întemnițați în cele mai aspre închisori de stat. Nici una nu era mai grea, mai întunecoasă ca Pierre-en-Cise, lângă Lyon, unde a fost dus. Damiens era singurul slujitor al domnului Bèze. A văzut de-a-proape nedreptatea aceasta, disperarea familiilor, femeile scăldate în lacrimi încercînd să-și urmeze soții în acest exil costisitor, iar la Paris lumea justiției ruinată. Trece cu ardoare și patimă de partea parlamentarilor. Se fofila adesea din casa stăpînilor pentru a se duce spre seară la Palat, ca să aștepte, în zilele de criză, sfîrșitul deliberărilor. Rătăcea prin grupurile în care se citea cu glas tare *La Gazette de France*. [...]

Oricîte eforturi făceau oamenii să creadă că regele a fost păcălit, știau pe de altă parte foarte bine ura pe care o nutrea față de robă. Curtea se pricepea să-i fie pe plac cînd, la Versailles, feres-trele se umpleau de chipuri batjocoritoare la so-sirea Parlamentului, a „maimuțelor“ cu robă roșie. Damiens se afla cu stăpînul său în ziua în care, sosind Parlamentul, regele pleacă, spunînd că se duce să prînzească la vila Muette, lăsîndu-se așteptat ziua întreagă. I-a văzut pe magistrați singuri, flămînzi, rătăcind prin palat și prin parc. Unui curtean omenos i-a fost rușine de această josnicie. A cerut iertare în numele său, a poruncit să se caute, să se aducă ceva de mîncare, ceea ce din fericire s-a găsit.

Ai fi spus că întîmplarea nemiloasă îl poartă pe Damiens oriunde se aduna minia. [...]

Avea o deosebită înclinare pentru chestiunile politice. [...] Ce s-a ales de el? Ceea ce s-a știut pe atunci a fost că a scris cuiva o scrisoare îndreptată împotriva despotismului.

Timp de doi ani îi pierd urma. Cîteva cuvinte numai dau de înţeles că a plecat de la stăpîn, că a trăit din îndeletniciri mărunte la Paris. [...]

Toată lumea era de părere că regele trebuia *avertizat*. Dar cum? Bietul jansenist Carré de Montageron o păţise rău cînd încercase s-o facă. Pentru o carte oferită în genunchi, s-a ales întemniţat pe viaţă! Atunci oamenii şi-au spus: „Dacă regele nu e *atins* de o carte, Dumnezeu o să-l *atingă* altfel“.

Cu toate acestea nimeni n-ar fi voit să-l atingă de moarte, pentru a nu se pomeni cu altul în loc, mai rău, mai primejdios, mai nesăbuit. Ar fi voit ca regele să nu moară, ci să fie ori bolnav, ori rănit, pentru a-şi aduce aminte de Dumnezeu, de îndatoririle lui, să-şi spună: „Am păcătuit, am ocîrmuit rău“. Dar s-o spună cu toată răspunderea. Cine să-l facă să-şi vină în fire? Cine avea să se socoată braţul lui Dumnezeu, pentru a-l lovi? Pentru a-l atinge astfel încît trupul să singereze, dar să vindece sufletul? Damiens şi-a spus în sinea sa: „Eu“.

Şi-a spus-o în trei rînduri: la arestarea Parlamentului, în mai 1753; în mai 1756, cu prilejul tratatului cu Austria; în luna decembrie a aceluiaşi an, cînd Parlamentul fiind neîndoielnic înfrînt, oamenii au crezut tirania înscăunată pe veci. [...]

Damiens le-a spus la ai lui: „Am să mă duc să-i vorbesc regelui“. Apoi, ca să-i liniştească: „Mă întorc în Flandra“. Pleacă pe 3 ianuarie, seara. Îl petrec jumătate cale, pînă la Insula Cetaţii. Aici îşi iau pentru totdeauna rămas bun.

Îşi urmează drumul, cînează în rue de la Comédie, într-un han, dar cum la ora zece se închide, e dat afară. Rătăceşte pe străzi, frigul e

pătrunzător. La colțul străzii Condé, o fată grasă, roșcovană, îl strigă, urcă sus la ea. Așteaptă în odaia ei să se facă ora de plecare, mut, nemișcat, cu un aer lugubru. În cele din urmă, rușinat că o face să stea de veghe pe biata fată pe degeaba, o părăsește înainte de ora unu, se duce la locul unde se tocnesc trăsurile publice și ia pentru el singur una din acele jalnice cabriolete care merg la Versailles. Ajunge la ora trei dimineața.

L-a plătit foarte bine pe vizitiu, și, ca omul să se mai încălzească după călătoria asta pe-o noapte atît de geroasă, l-a cînstit cu două rînduri de rachiu, a vorbit cu el : „Plec în insule... în insula cutare... tare departe. Dar voi ajunge în douăzeci și patru de ore“.

La han află că regele e la Trianon pentru cîteva zile. „Afărisit Versailles ! spune el. Niciodată nu găsești ce-ți trebuie.“ Avea o înfățișare tare rătăcită și i-a spus gazdei : „Mă simt tare prost, doamnă. Nu mi-ai putea face rost de un spițer care să-mi ia sînge ?“ Ea a rîs : „Ce să spun, po-trivită vreme de luat sînge“. Într-adevăr, crăpau pietrele de ger.

Se plimba prin parcul pustiu de moarte, fără a se întîlni cu altcineva decît cu un biet inventator care născocise o mașinărie, voia s-o arate contelui de Noailles, și pentru asta pîndea, ca și Damiens, întoarcerea regelui. A aflat (de la omul acesta, desigur) că *Madame* e răcită și că regele avea să vină s-o vadă (5 ianuarie). L-a așteptat pe rege la căderea serii, sub bolta care astăzi duce la Muzeu. Părea foarte stăpîn pe sine, intra în vorbă cu gărzile, cu surugiii trăsurii care avea caii înhămați, ceea ce-i îngăduia să stea prin preajmă. să se apropie. [...] Nu luase nici o măsură de prevedere, nu se gîndea cîtuși de puțin să fugă. Bătea

la ochi mai ales din pricina pantalonilor roșii. Toată lumea se descoperise, numai el nu.

Regele coboară, sprijinit de brațul marelui scutier Béringhen. Înaintează către trăsură, se simte împins și spune cu un glas blînd, obișnuit : „M-a împins cineva de la spate. Bețivanul ăsta mi-a tras un pumn.“

Damiens stătea țintuit locului. Nimeni nu văzuse că a lovit cu cuțitul ; îl vîră în teacă, îl pune în buzunar. Numai pentru că avea pălăria pe cap atrăgea atenția. Un oștean din gardă spune : „Cine-i omul ăsta care nu se descoperă în fața regelui ?“ Și-i azvîrle pălăria pe jos.

Dar, înainte de-a urca, regele spune : „Să mă fi înțepat vreo copcă ?“ Și-și duce mîna sub vestimente, de unde o scoate umedă și însingerată. Apoi, arătîndu-l pe Damiens care stătea neclintit, zice : „Domnul ăsta e. Să fie arestat, să nu fie ucis.“ Apoi a urcat iar scările, în loc de-a se sui în trăsură.

Un oștean l-a înhățat pe Damiens, apoi doi, apoi trei, l-au zgîlțit, l-au împins cu spatele de un pilastru, apoi l-au trîntit pe o bancă, l-au legat, l-au tîrît în sala gărzilor. I-au smuls hainele de pe el, l-au lăsat gol.

Ayen (Noailles), căpitanul gărzii, se afla acolo. Damiens îi spune fără a se tulbura cîtuși de puțin. „Da, eu am făcut-o ! În numele Domnului și al poporului. Pentru credință.“ „Ce vrei să spui cu asta ?“ „Vreau să spun că poporul piere. Oare nu-i adevărat domnule, că Franța piere ?“

După insistențe, cînd e din nou întrebant : „Care anume cerință a credinței ?“ spune : „Cerința care m-a călăuzit a fost jalea care domnește peste trei sferturi de regat“.

Procurorul regelui, în numele regelui, a cerut și a obținut să fie acordată sentința lui Ravaillac ¹, cea mai plină de cruzime, cel mai cumplit supliciu care a existat vreodată (jupuit cu cleștii înroșiți în foc, ars ; oasele zdrobite, sferticat, măduarele smulse ; în sfârșit, ars din nou, prefăcut în cenușă). Imaginația, secătuită, nu e în stare să meargă mai departe. Judecătorii, în dragostea lor nețărnută față de cel mai bun dintre regi, zadarnic au căutat, n-au găsit altceva mai groaznic.

Așadar, lucrul acesta cumplit s-a săvârșit la 28 martie. Prefer să dau cuvîntul grefierului. A urmărit omul, a văzut totul, atît cît a mai avut ce vedea.

„Scoborît în capela închisorii Conciergerie, acuzatul n-a declarat nimic. Aici, după ce s-au cîntat rugăciunile și a primit sfînta împărtășanie, după ce sentința a fost citită afară, în curte, iar călăul a făcut strigarea, a fost pus în cotigă și dus la poarta Notre-Dame. I-am spus «că ridicînd mîinile lui ucigașe asupra unsului Domnului și a celui mai bun dintre regi, caznele abia dacă aveau să răzbune dreptatea omenească ; dreptatea divină îi hărăzea altele și mai cumplite, dacă nu-și dădea pe față complicități. *Răspuns* : Nici complot, nici complici. Dar l-am insultat pe monseniorul arhiepiscop. Îi cer să mă ierte.»

Comisarii veniseră la Primărie ca să-i asculte declarațiile. Dar n-a mai spus nimic altceva (deși ispita era mare, ca să întîrzie niște dureri atît de cumplite). Ajuns pe eșafod, i-a fost mai întîi arsă mina în care a ținut cuțitul. I-am cerut să spună complicități. N-a zis nimic. I-au fost atunci jupuite mîinile, coapsele și pieptul ; pe răni se azvîrcea

¹ *François Ravaillac*, asasinul lui Henric al IV-lea (1610).

ulei încins, catran, ceară, pucioasă, plumb topit. Striga : „Doamne, Dumnezeule, dă-mi putere să îndur ! Stăpîne, fie-ți milă ! Doamne, dăruiește-mi răbdare».“

Era puternic. Patru cai voinici nu l-au putut sfertica. Au mai fost aduși doi, tot fără a izbuti. Călăul, frînt de oboseală, fiindu-i poate și milă (pentru care a și fost pedepsit), a urcat sus și a cerut comisarilor, „îngăduința să-i rețeze cu satirul încheieturile“, ceea ce a fost refuzat dintru început, „ca să sufere mai mult“. Asta ar fi scurtat caznele. O mulțime de curioși de soi, mari doamne închiriaseră scump ferestrele caselor care dădeau în piața Grève și care n-ar fi văzut pentru cît plătiseră. Iar zelul comisarilor față de rege ar fi părut prea mic. Mai apoi, făcîndu-se tîrziu, pentru a se isprăvi totul înainte de-a se lăsa întunericul, au dat îngăduința să i se rețeze încheieturile. Cele două coapse s-au desprins primele, apoi un umăr. Și-a dat duhul la ceasurile șase și un sfert, o dată cu lăsarea serii (28 martie 1757. [...])

Cei patru comisari au fost plătiți după terminarea supliciului, căpătînd pensii de la rege. [...]

Și pe merit. Au adus serviciul de-a lăsa procesul neclarificat, după cum era voia celor de sus. I-au îngăduit grefierului să-l publice, prescurtat, cu un rezumat inexact, fals, al vieții lui Damiens, pe care toți istoricii l-au copiat cu sfințenie.

Numeroasele mărturii care n-au putut fi suprimate și care pot fi găsite în acest volum al grefierului, deși mutilat, mi-au îngăduit să-i reconstitui viața conform adevărului. Aș fi dorit să consult originalele, mult mai complete, fără îndoială. Cînd am început aceste cercetări la Arhive, acum treizeci de ani, colegul meu, domnul Terrace, care avea pe mîna lui registrele Parlamentului, aflate la

Palatul de Justiție (unde funcționa pe atunci), m-a dus într-un colț al podului, mi-a spus : „Iată tot ce-a mai rămas din proces“. Și a dat la o parte o zdreanță îngrozitoare, o fișie roșie din cămașa deținutului, care fusese păstrată. Cît despre registre, nimic. Foile, în locul acela, fuseseră smulse cu brutalitate.

Ludovic al XV-lea, după întîmplarea cu Damiens, a stat o vreme închis, neîndrăznind să iasă, să se ducă la Parc-aux-Cerfs. Marchiza de Pompadour a plănuît, pentru ca regele să se simtă mai la largul său, să-i facă mai aproape, chiar alături de capelă, o ciutărie mai restrînsă, ocupînd loc puțin, tainică. Și astfel, în două odăi care dădeau spre curtea cea tristă, de unde se auzeau cîntările bisericești, au fost aduse copile (tinăra băcăniță de pildă, pe care o vinduse mama ei înfometată, *Hausset*). Li se spunea că e un senior. Una dintre ele îl cunoaște : „E regele“. Și au închis-o la balamuc. Prezența lor devenea supărătoare mai ales cînd se apropia sorocul nașterii, care îl dezgusta pe rege. I s-au adus atunci, din ce în ce mai mult, copile nevîrstnice, biete jucării sterile, pe care le iniția el în încăperile acelea înăbușitoare, fetide. Viață murdară și tot pe atît întunecoasă a unui jalnic captiv.

În fiecare dimineată, la ora zece, armata franceză oferea un adevărat spectacol. Așezați în linie dreaptă, în fața corturilor, toți ofițerii erau coafați. Coaforii, cu sabia prinsă în șold, îi încrețeau cu drotul, îi ondulau, îi pudrau zdravăn. Ceremonie foarte importantă. Cum să te arăți necoafat ? Cu părul neîncrêțit, nu mai erai om. Nici un interes de serviciu, nici o primejdie n-ar fi putut amîna ceremonia.

Și lua timp mult mai mult ca pe vremea lui Ludovic al XIV-lea. Căci uriașa perucă la modă în veacul al XVII-lea era încrețită noaptea, gata pregătită pentru dimineată. Coaforul, adevărat artist, în veacul al XVIII-lea îți ținea capul prins un ceas și chiar mai bine. De asta și înfloriseră atât de mult peruchierii. Erau cu nemiluita. În '89, la Paris, numărul lor se ridică la douăzeci sau treizeci de mii.

Ofițerii aceștia, spilcuiți, deși destul de ageri în bătălii, aveau moravuri de femei. În saloane brodaui, decupau stampe etc. Mulți erau foarte tineri. Cutare colonel avea cincisprezece ani. La asediul Mahon-ului se afla unul de doisprezece ani, care nici nu putea merge, picioarele lui mici împiedicându-i-se în dărimături; un grenadir l-a luat, l-a dădăcit.

Ființele acestea neputincioase nu se puteau lipsi, din vanitate, de-a întreține femei. Iubitele — actrițe, cântărețe ori dansatoare —, îi însoțeau vitejește în rădvanele lor, urmate de o întreagă suită de coafori și bucătari. Ofițerul, după ce era ferchezuit, lăsa baltă tabăra, se ducea la corturile femeilor să ridă, să schimbe o vorbă. Parcă mareșalul de Saxa nu făcea și el tot așa? N-o avea pe Favart a lui, care cînta înaintea bătăliei? Dar doamnele n-ar fi catadicsit să-i însoțească dacă n-ar fi găsit la război tot ce aveau la Paris, negustori de mode, mătăsuri, esențe și parfumuri, umbreluțe și sulimanuri cu care să-și potrivească alunița în coada ochiului.

Spiritul de egalitate ciștiga teren. Subalternii, la rindu-le, voiau să aibă și ei femei; pînă și soldații. Se spune că douăsprezece mii de care alcătuiau ariergarda. Uriașă tabără pașnică, aducînd cu un bazar.

Rousseau ne spune el însuși că succesul lui *Emil* a fost foarte greoi, „mari elogii în particular, dar puțină aprobare publică“. *Contractul social*¹, tipărit în Olanda, interzis cu strășnicie, trimis înapoi la graniță, a intrat tirziu în țară, cu greu, a fost citit de o elită restrînsă.

Marele, uriașul succes l-a făcut *Eloiza*.

E cel mai mare succes, singurul de acest fel pe care-l cunoaște istoria literară. Nimic care să-i semene nici înainte, nici după aceea.

Cartea aceasta a stîrnit o curiozitate vie, aprinsă. Lumea își smulgea volumele din mînă. Erău închiriate la orice preț (doisprezece bănuți pe oră). Cine nu le găsea ziua, le închiria măcar pentru noapte.

N-a fost o modă trecătoare. Moravurile s-au resimțit. Cuvîntul *dragoste*, spune Walpole², fusese, pentru a spune astfel, nimicit de ridicol, ras din dicționar. Nimeni nu îndrăznea să spună că e îndrăgostit. După *Eloiza*, fiecare se laudă cu asta, orice bărbat e Saint-Preux³. Și patima aceasta nu se stinge. Timp de treizeci de ani ține într-una. Julie domnește pînă în plin '93. Gironindii o află în doamna Roland⁴.

¹ Publicat în 1762.

² *Horace Walpole* (1717—1797), scriitorul englez care în cursul celei de-a doua călătorii și șederi în Franța (1765) a stîrnit pasiunea marchizei du Deffand, cu care a purtat *Correspondență* (publicată postum în 1810).

³ Ca și Julie, personaj din *Noua Eloiză*.

⁴ *Jeanne-Manon Philipon*, doamna Roland de La Platière (1754—1793), soția ministrului de interne iacobin Jean Roland. A devenit girondină, ceea ce i-a atras condamnarea la moarte. Fîre sensibilă și pasionată, s-a apă-

Cum se explică un efect atât de viu, de adînc ? În ciuda cusurilor ei, cartea e ieșită din dragoste și durere. În ciuda retoricii din paginile sale, a declamațiilor de școlar, îl găsiți aici pe adevăratul Rousseau, ca și în *Scrisoare asupra spectacolelor*¹, ca și în *Confesiuni*², în *Visări*³.

Celelalte lucrări sînt opere artificiale, cu multă trudnicie potrivite.

Adevăratul Rousseau s-a născut sub oblăduirea femeilor, a doamnei de Warens. O spune deschis el însuși.

Înainte de a o întîlni, nu deschidea gura, era cu desăvîrșire mut. Cînd ea nu era de față, nu avea nici o ușurință în exprimare. În prezența ei, — libertate desăvîrșită, devenea elocvent cu ușurință, avea o vervă nesecată, plină de căldură.

FAMILIA CALAS ; VOLTAIRE DĂ LIBERTATE PROTESTANȚILOR

[...] Existau protestanți ? Nu, nici unul în fața legii, ci numai *noi convertiți*. Minciună cumplită, care silea populația aceasta înfricoșată la chinul nemilos de-a duce două vieți : cea aparentă, de semiipocrizie ; cea secretă, ascunsă, care, în marile clipe solemne — botez, moarte, căsătorie — îi azvîrlea în primejdie, în aventură — romanul

rat singură în fața Tribunalului. Aceeași pasiune a pus-o și în *Memoriile sale* (v. și *Istoria Revoluției*).

¹ *Scrisoare către d'Alembert asupra spectacolelor* (1759).

² Publicate în 1782 și 1789 (postum).

³ *Visările unui hoinar singuratic*, operă postumă.

nocturn și furiș al adunărilor din deșert. Vechi cariere, grote, caverne, locuri sălbatice și pustii, întreaga spaimă biblică — poezia aceasta contribuia nu cu puțin în a le ține sufletele austere în credința părinților lor. [...]

Problema protestantă dura de prea multă vreme. Ajunsesse să plictisească, să obosească. Numai la cuvântul *protestant*, interlocutorul rețeza vorba, spunea : „Să vorbim mai bine de altceva“. Pentru că suferiseră atîta, și vreme îndelungată, mila celorlalți se tocise. Se știa în general că erau siliți să îndure lucruri nedemne. Dar oamenii voiau mai degrabă să nu știe nimic. Astfel, puțin cîte puțin, un zid se ridicase între ei și Franța, un zid de nepătruns. Poporul acesta numeros trăia parcă în adîncul unui turn. Martiriile, execuțiile, aveau loc în plin soare, la Toulouse, sub capitoliu. Și lumea nu vedea nimic ! Aveau loc la Peyrou de Montpellier, în înaltul teraselor etajate, în vîzul a o sută de mii de oameni. Și lumea nu știa nimic [...]

Aproape în același timp cu prinderea lui Rochette¹, altă pradă (13 octombrie 1762) : o familie din Toulouse *care și-a spînzurat fiul*.

Să spunem ceva despre oamenii aceștia.

Un negustor de pînzeturi, de treabă și la locul lui, se stabilise la Toulouse cu patruzeci de ani în urmă. Negustorul acesta, Calas, luase în căsătorie pe-o domnișoară cam tomnatică, dar de familie nobilă, din păcate. Ea le-a dat copiilor o educație aleasă, cum cerea rangul ei. Erau nobili într-o dugheană.

Protestanții erau opriți să aibă slujnică protestantă. Au avut o femeie tare bună, dar tot atît de bună catolică. Fata aceasta, care era la ei pe vre-

¹ Predicator protestant, ucis prin supliciu public.

mea cînd a venit pe lume cel de-al doilea fiu al lor, Louis, l-a crescut, i-a fost devotată, n-a şovăit în dorinţa de a-i mîntui sufletul nevinovat, ducîndu-l pe cît se pare pe la bisericile cele frumoase din Toulouse, îmbătătoare cu mirosul lor de tămîie şi flori. Micuţul se ducea cu dragă inimă la familia care locuia în faţa lor, un peruchier catolic, fiind aproape prieten cu fiul acestora, un mărunţ abate. Într-o bună dimineată Louis fuge de-acasă, iar peruchiera îl ascunde. Cucerire izbutită. Arhiepiscopul e încîntat, se interesează. Copilul convertit, încă de la şapte ani se poate război, după litera înţeleptelor ordonanţe, cu părinţii săi. Într-adevăr, Louis îşi arată colţii. Cere bani. Bietul Calas e chemat la arhiepiscop. Dă bani. E pus să plătească datoriile lui Louis, şase sute de livre ; apoi alte patru sute pentru ucenicia la un catolic, pe lîngă altă sută pentru fiecare an. Asta-i tot ? Nu. Episcopatul îi dă de înţeles lui Calas că va trebui să-i dea partea lui, în vederea căsătoriei. Nu îndrăzneşte să refuze, face o singură obiecţie, spune că e prea tînăr, nepriceput. Dar face şi acest sacrificiu. Spune că nu poate da decît trei sute de franci bani lichizi, restul, în valoare de zece mii, în marfă. Asta-i tot ? Nu. Îl pun pe netrebnicul acela de Louis să alcătuiască o cerere către guvernatorul regal, prin care pretinde că mezinul Donat şi cele două surori ale sale să fie luaţi tatălui şi mamei şi sechestraţi.

Cererea aceasta căzîndu-i din buzunar, e găsită de fratele cel mai mare, Marc-Antoine, care-i reproşează cu asprime fapta aceasta josnică.

Marc-Antoine era un protestant zelos, cu o fire posomorită. Se bucura de mare autoritate în familie. El, şi nu bătrînul Calas, făcea rugăciunea comună. Era cultivat, distins. Studia dreptul, îşi dă-

duse bacalaureatul în 1759. Voia să-și ia licența. Dar, pentru asta, îi trebuia un certificat de bun catolic. Îi era groază să-l ceară. Așadar, cariera lui era curmată. Îi vedea pe foștii colegi ajunși, strălucind în barou. Toate acestea îl cufundau într-o tristețe adîncă. Pentru a uita, începe să frecven-teze cafenelele, devine jucător. Ar fi voit apoi ca, îndreptîndu-și privirile asupra comerțului, să fie asociatul tatălui. Calas, pe cît îi stătea în putință, îl făcea *alter ego*-ul său. Dar, pe bună dreptate, nu îndrăznea să se asocieze în fața legii cu un tînăr care de pe atunci o apucase rău și care ar fi ruinat familia. Alt motiv de întristare pentru Marc-An-toine. Toate căile i se închideau. Atunci dorește să plece la Geneva, să se facă pastor și să se întoarcă spre a fi spînzurat. Dar oare trebuia să se ducă atît de departe pentru asta? Citea cu sîrg pe cei care vorbeșc de sinucidere, *Caton*-ul lui Plutarh, și un anume capitol din *Eseurile* lui Montaigne, și monologul lui Hămlet și mai ales *Sidney* de Gresset¹.

La 13 octombrie 1761 mîhorița dugheană pri-mește o vizită a unui tînăr plăcut, în vîrstă de douăzeci de ani, pe nume Lavaysse, fiul unui avo-cat protestant, dar crescut de iezuiți. Nici lui nu-i plăcuse negoțul, voia să intre în marină. Studiase la Bordeaux engleza, puțină matematică. Voia s-ajungă ofițer de marină. Purta de pe acum spadă. Și, cum totul îi izbutea, se întîmplă ca un unchi al lui să-l cheme la Santo-Domingo, pe o plantație bogată. Se și putea socoti un om avut. Acest ne-vîrstnic favorit al soartei, cu sabia lui, cu veselia

¹ *Jean-Baptiste-Louis Gresset* (1709—1777), poet, autor de comedii și de pamflete, unul dintre cei mai spirituali scriitori ai veacului al XVIII-lea. Piesa *Sidney* datează din 1745.

și întreaga sa purtare de om fericit îl întristează și mai mult pe Marc-Antoine. Mohorît și tăcut, a cinat, a băut mai multe pahare de vin. Dar mai înainte ca masa să ia sfârșit, coboară tiptil, își scoate haina, o împăturește grijuliu împreună cu vesta de nankin, apoi își petrece ștreangul pe după gît.

Închipuiți-vă deznădejdea părinților. Dar cel mai mult se temea tatăl, și cu atît mai mult mama, ca fiul să nu fie socotit un sinucigaș și deci supus acelei datini rușinoase, adică tîrit gol pe o împletitură de nuiele, și astfel să-i nimicească și pe ceilalți frați, să-i dezonzoreze pe toți. Ferocitatea mulțimii păstra asemenea amintiri, cîtece deocheate, risete sfișietoare ; oamenii i-ar fi putut spune, peste treizeci de ani, peste cincizeci, fratelui celui mai mic : „L-am văzut pe fratele tău cu fața în jos, tîrit pe străzile din Toulouse“.

Și iată-i pe bieții părinți susținînd că fiul lor nu s-a omorît. „Atunci, a fost omorît?... dar ați fi auzit...“ Vecinele tremură de furie, unele strigă : „Ei l-au omorît!“.

Sosește straja ; în fruntea lor, un anume căpitan David, om necugetat, zelos la culme și deloc discret. Fără să încheie proces-verbal, ia cadavrul, ia familia, purtîndu-i pe toți în văzul lumii care umple străzile (e într-o duminică seara). Lumea se întreabă de la o fereastră la alta : „Ce s-a întîmplat?“ „Nimic, niște protestanți acolo, care și-au ucis fiul“.

După procedura de-atunci, datînd din vremurile nemiloase ale evului mediu, confirmată de Ludovic al XIV-lea în 1670, totul trebuia să plece de la Biserică. Magistratul cerea ca autoritatea ecleziastică să dea un *monitoriu*, somație către toți credincioșii ca aceștia să declare ceea ce știu. Asta

făcea din preoți și abați adevărați judecători de instrucție. Oamenii veneau să le șoptească la ureche tot ce știau, sau își închipuiau. Cădeau de acord împreună, înainte de-a depune mărturie. Dar *monitoriul* privea lucrurile în general, nu numea persoanele suspectate. Cel alcătuit pentru cazul Calas le numea, enunța ca și sigure faptele care de-a-tunci încolo trebuiau cercetate. Spunea că Marc-Antoine era pe cale să treacă la catolicism. Că în cutare casă se ținuse sfat care hotărîse ca el să fie ucis. Erau arătate pînă și tînguirile, strigătele pe care le scosese victima. Pe scurt, cu un asemenea document care tranșa totul, procesul era gata făcut, gata judecat. [...]

Asta a fost afacerea Calas, un viguros act de credință al orașului Toulouse. Erau lucruri care săreau în ochi, făcînd neverosimil martiriul lui Marc-Antoine ; dar cu cît era mai neverosimil, cu atît era mai frumos să crezi, cu atît cerea îndurare din partea unei inimi creștine.

Era în timpul minunatei treziri a primăverii meridionale, a celor dintîi schimbări. Era începutul anului tulburător și dramatic în care aveau să aibă loc, în luna mai, sărbătorile religioase în amintirea masacrului protestanților, iar în iunie, Ziua Domnului — roșie în amintirea albigenzilor. Execuția lui Rochette începuse și, într-un minunat crescendo, cea a lui Calas avea să urmeze. [...]

Parlamentul, care la apelul făcut de victimă re-judecă sentința, s-a dovedit tot atît de sedus de sensibilitatea religioasă a poporului. Un singur consilier a șovăit. Amenințat, n-a îndrăznit să se pronunțe, s-a abținut. A fost o adevărată minune că s-a găsit un avocat al apărării, Sudre. Fie ca numele acesta curajos să rămînă nemuritor. Era un legist deosebit de priceput. A pus lucrurile în

plină lumină. Ce-a făcut Parlamentul ca să le întunece îndeajuns ? Pe de o parte, a urmat anumite uzanțe, abolite, ale inchiziției ; pe de alta — preafrumoasa ordonanță a lui Ludovic al XIV-lea, după care : mai multe indicii ușoare constituie un indiciu grav ; două indicii grave — unul violent ; avînd patru pătrimi de probe și opt optimi de probe, dobîndești două probe complete etc. [...]

Ca și cum ar fi voit să asmută taurul (în persoana poporului) punîndu-i jar la coadă, strigătul acesta scurt : „O să scape !“ a început să se audă din toate părțile. Noaptea sînt așezate felinare pe acoperișul închisorii. Mulțimea veghează primprejur, neliniștită. Dacă i s-ar răpi prada !

Dar iat-o... fiți fericiți. Iată-l în cotigă, între doi dominicani. Omul acesta de 64 de ani, care nu se remarcase prin nimic, iată că acum dă dovadă (cine s-ar fi așteptat ?) de o noblețe plină de eroism. Cei doi călugări sînt uluiți. În clipa recunoașterii greșelilor, pe eșafod, întins pe roată, spune din nou : „Sînt nevinovat“. Îl roagă pe Dumnezeu să ierte judecătorilor moartea sa.

N-a strigat decît prima oară. Frînt, zdrobit, mai viețuind încă două ceasuri, cu fața îndreptată în sus, către cer, a dovedit aceeași tărie sufletească. Netrebnicul căpitan David, care era de față, nădăduia că va recunoaște. Nu s-a putut stăpîni, s-a năpustit către osîndit și i-a spus, arătîndu-i rugul : „Într-o clipă vei fi prefăcut în cenușă... Hai, spune, nenorocitul, recunoaște !“ Calas și-a întors capul de partea veșniciei.

Efectul a fost violent, cumplit. Într-o clipă touslousenii s-au dezumflat. Toată otrava, toată ura din ei a pierit. Fețele lor livide vorbeau despre uriașul eșec pe care-l suferiseră. Nesăbuința judecății sărea în ochi. Condamnîndu-l numai pe Calas,

însemna să admiți că bătrînul acesta slab, care se clătina pe picioare, îl spînzurase el singur, îi petrecuse ștreangul unui tînăr viguros de douăzeci și opt de ani ! Nădăjduiau, pe cît se pare, ca în chinurile caznei să-i învinuiască pe ai lui, să-i scape fie și numai un cuvînt, ca să poată răsufla puțin. S-ar fi slujit de cuvîntul acela. Mama, fiul Pierre, prietenul, toți ar fi fost trași pe roată. Dar tăria lui i-a salvat.

Prietenii, rudele lui Lavaysse se temeau ca la ieșirea din închisoare mulțimea să nu-l întîmpine rău. Dar s-a întîmplat tocmai dimpotrivă. Mulțimea l-a întîmpinat binecuvîntîndu-l. Femeile spuneau : „Ce frumușel e ! Ce chip blînd are !“ Și plîngeau mai cu foc decît pentru Marc-Antoine.

Un marsiliez asistase la execuția lui Calas și-i vorbește despre ea lui Voltaire în luna martie. Voltaire sare în sus de indignare. Micuțul Donat Calas se afla la Geneva. Se duce la el, află încă o dată totul. Apoi îi scrise văduvei, întrebînd-o dacă ar semna o hîrtie prin care, în numele lui Dumnezeu, să declare că soțul ei a murit nevinovat. „Nu a șovăit, spune Voltaire. La rîndu-mi, n-am șovăit nici eu.“

Iată un lucru vrednic de laudă. Voltaire nu e un erou. Și totuși, pe neașteptate, întreprinde acest lucru nemaipomenit de a-l reabilita pe Calas, adică de a dezonoara Parlamentul din Toulouse, adică de-a înfrunta și a răni poate toate Parlamen-tele.

Richelieu, cînd i se vorbește despre asta, îl întreabă dacă-i în toate mințile.

Într-adevăr, de ce armă dispune Voltaire ? De nici una. Nu obține lămuriri din nici o sursă oficială. Piesele procesului sînt ținute sub cheie la Parlamentul din Toulouse. Cum să ajungi la ele ? [...]

Nu numai Voltaire e vrednic de admirație cu acest prilej, ci însăși societatea franceză. [...]

Saloanele s-au dovedit a fi pe dată tribunale de echitate, în care bunul-simț, spiritul ales, pătrunzător, au dat lucrurile la iveală.

Femei elocvente, minunate, au vorbit cum nicicînd vreun avocat sau magistrat n-ar fi făcut-o. Cînd Voltaire i-a împărtășit cazul lui d'Alembert, știa că-l încredințează unui salon, celui mai pătimas, unui adevărat vulcan, domnișoarei Lespinasse ¹, de trei ori mai Rousseau decît însuși Rousseau. O sută de ani a trecut peste aceste scrisori : dar cuvintele îți merg drept la inimă. [...]

Semn bun pentru familia Calas. Voltaire începe să scrie, să publice în favoarea lor la Geneva. La Paris nimeni nu îndrăznește încă. Avea oare Parlamentul din Paris să permită circulația articolelor sale ? Voltaire a obținut aceasta, sprijinit de un om al cărui nume nu trebuie să piară. Abatele de Chauvelin, infirm, mărunțel și cu picioarele strîmbe, nehrănindu-se decît cu lapte, era oratorul cel mai însuflețit al Parlamentului, cel mai vehement și întreprinzător dintre membrii săi. Stătuse și el în temnițele de la Saint-Michel. Dar își vedea neabătut de treabă. În această împrejurare critică, nu găsește de cuviință că Parlamentul din Paris, dezonorîndu-se pe sine, trebuie să apere ineptia celui din Toulouse.

¹ *Eléonore de Lespinasse* (1732—1776) ; salonul ei grupa multe dintre spiritele cele mai alese ale vremii : Turgot, Marmontel, d'Alembert ș.a.

Nu știm prea bine ceea ce se petrecea sub perucile Parlamentului din Paris. Capetele lui pătrate lăsându-l în libertate pe Voltaire, vor fi voit să se despăgubească întemnițându-l pe Rousseau. Proasta dispoziție pe care le-au stîrnit-o toți filozofii o dată cu dezvăluirea afacerii Calas și cu prilejul venirii văduvei la Paris trebuie să fi atîrnat greu în balanță în condamnarea lui *Emile*. La 8 iunie au lansat interzicerea cărții. În noaptea de 8 spre 9, Rousseau fuge, iese din Franța.

Voltaire ținuse cu orice preț ca văduva Calas să vină la Paris. Dar ea șovăia, îi era teamă. Cele două fiice se aflau închise în mînăstire, puteau fi tratate urît. Dar i s-a spus că e de datoria ei să vină. Și a venit.

Era și timpul. Cei din Toulouse și începuseră să-i ceară ministrului Saint-Florentin arestarea ei. O dată ajunsă la Paris, lucrul nu mai era cu puțință. Toți o înconjoară. Toți sînt de partea ei. Doamna aceasta atît de interesantă și demnă în doliul ei... cum? e o negustoreasă? o protestantă?... Ce mai prejudecăți răsuflăte!

Saint-Florentin, văzînd reacția binevoitoare a publicului, îl felicită cu lașitate pe Voltaire, pretinde că se ocupă de soarta familiei Calas. Dar nu voia decît să cîștige timp, să pună la cale o infamie împotriva lui Voltaire, un butoiăș cu pulbere care să-l arunce în aer pe filozoful de la Ferney. [...]

Între timp, un ziar puțin citit, un ziar francez, traduce un anume ziar englez care publica o scrisoare de-a lui Voltaire. Voltaire, care în acest moment are atîta nevoie de rege, rostește în această scrisoare cele mai necugetate injurii la adresa regelui. Ce invenție fericită. firească, verosimilă!

Dar Choiseul¹ îl previne. Voltaire izbucnește, ride de prostănacii aceia, îi înseamnă cu fierul roșu pe falsificatori.

Numai că la Toulouse altă mașinație, și mai josnică, e pusă la cale. Parlamentul, pentru a justifica sentința din procesul Calas, vrea să facă un nou Calas. „Da, susține el, protestanții își omoară propriii lor copii. O să vă dovedim“ (oct. 1762).

Cu doi ani în urmă, episcopul din Castres luase o copilă familiei protestante Sirven. Copila aceasta e tratată cu o asemenea blîndețe de către maicile cărora le e încredințată, încît înnebunește, și e redată părinților. Sfîrșește prin a se arunca într-o fîntină. O micuță prietenă i-a văzut pe părinții ei azvîrlind-o acolo. Martor vrednic de crezare, care, mai tîrziu, recunoaște că a spus toate astea pentru niște dulciuri. Parlamentul din Toulouse, fără alt martor, fără dovezi, îi condamnă la moarte pe părinți. Nenorociții aceștia, în decembrie, înfruntînd nămeții munților Cévennes, fug. Una dintre fiice naște acolo, în gheturi. Dar izbutesc să scape. Într-o bună dimineață sosesc la Ferney.

Din nou lumea se cutremură de groază. Europa întreagă a fost mișcată, a venit să-i vadă pe nefericiții Calas și Sirven. Voltaire îi păstra acolo, le dădea găzduire, îi prezenta numeroșilor mari seniori, oameni influenți, care veneau. În Anglia, în Rusia, se fac liste de subscripție pentru familia Calas. Numai Franța va întîrzia să se pronunțe? Marele Consiliu al regelui izbutește în cele din urmă să smulgă piesele procesului din mîna Par-

¹ *Etienne-François*, duce de Choiseul (1719—1785), protejat inițial de către marchiza de Pompadour, face carieră diplomatică, apoi are rang de prim-ministru, jucînd mare rol în politica externă a Franței. În interior, i-a susținut pe filozofi, declarîndu-se adversar al iezuiților.

lamentului din Toulouse. La 1 martie 1763 biroul de casație declară cererea admisă. La 7 martie, casarea pronunțată. La 8, doamna Calas se afla la Versailles.

Bine primită peste tot. Ușile i se deschid larg în față. Primire bună la cancelarul regelui. Nenumărate mângâieri din partea lui Choiseul. Duminică, zi în care e îngăduit să-l vezi pe rege străbătând galeria și ducându-se la liturghie, doamna Calas se află acolo, cu fiicele ei. Mare spectacol. Cele trei femei atât de simple, învăluite în eșarfele lor negre de doliu, înseamnă Revoluția. Ce spune despre asta colo, sus, marele rege de pe plafonul galeriei, care, cu mâna-i nemișcată, clatină fulgerele lui Lebrun¹ asupra ereziei nimicită? Bietele victime, acolo, la Versailles, în modestia lor, mută, întruchipează totuși izbînda justiției veșnice.

Curtea a găsit că vederea lor ar fi prea neplăcută regelui. Cineva a fost atât de prevenitor încît să se strecoare lîngă el, să se prăbușească pe jos, pentru ca, îndreptîndu-și privirile într-acolo, regele să fie scutit a le vedea pe doamnele Calas. Dar regina le-a chemat la ea, primindu-le cu bunătațe.

A mai trebuit încă să treacă timp. De-abia la 7 martie 1765, trei ani după arestare, Calas a fost declarat nevinovat. [...]

Voltaire n-a găsit de cuvîntă ca lucrurile să fie împinse mai departe. Victoria era uriașă, cel mai frumos cîștigată din cîte fuseseră vreodată. Înce-

¹ *Charles Lebrun* (1619—1690), remarcabil pictor francez, a decorat galerii la Luvru, Fontainebleau etc. În calitate de prim-pictor al lui Ludovic al XIV-lea, a lucrat vreme de optsprezece ani la decorarea Versailles-ului.

pînd din ziua aceea, protestanții au fost salvați. Ceea ce liga europeană nu izbutise să dobîndească vreme de treizeci de ani, prin războaie, de la Ludovic al XIV-lea, Voltaire izbutește, sub Ludovic al XV-lea, cu cîteva topuri de hîrtie.

MARIA-ANTOANETA, LUDOVIC AL XVI-LEA

Cei doi tineri soți ofereau curiozitatea aceasta că el, născut la Versailles, era întru totul neamț, ca mama sa. Ea, dimpotrivă, născută la Viena, era cît se poate de franțuzoaică, sau, pentru a spune mai bine, lorenă, ca tatăl ei, care, căsătorindu-se cu Maria-Tereza și ajungînd împărat, n-a putut niciodată să învețe nemțește. Era nepotul regentului, îi semăna, cel puțin în privința patimii cu care iubea plăcerile și o anume ușurătate care a trecut și la fiica sa.

Delfinul ¹ avea nefericirea ca și dinspre tată și dinspre mamă să moștenească o supărătoare înclinare spre îngreunare și obezitate. A luptat toată viața împotrivă-i, făcînd mișcare multă, vinînd, obosindu-se cu meșteșugurile manuale, minuind barosul pe nicovală. Dar n-a ajuns niciodată, asemeni tatălui său, un monstru înecat în osînză. [...]

Am văzut cum Choiseul a făcut, aflîndu-se în pragul morții, căsătoria aceasta în favoarea Austriei, pentru a mai cîștiga teren, pentru a se menține încă (mai 1770). Delfinul era căsătorit în ciuda voinței lui. Copila sosește într-un moment cînd

¹ Viitorul Ludovic al XVI-lea.

nimeni n-o dorea. Cum s-a întîmplat, care au fost primele lor relații, ne-o spune un martor, un martor ocular, Vermond, preceptorul Mariei-Antoaneta. Amîndouă părțile s-au întîmpinat cu o răceală de gheață, ciudată între niște persoane atît de nevîrstnice. Copilei, în vîrstă de paisprezece ani, îi rămăsese inima la Viena, și credea că se află printre dușmani. Delfinul (șaisprezece ani), bine instruit de mătușile lui, nu vedea în mica lui soție decît un agent al Mariei-Tereza.

Aceasta, cu patima, cu silința ei obișnuită de a-și domina fiicele, a făcut cu Antoaneta ceea ce făcuse mai înainte și cu fiica sa Carolina, din Neapole. A îndoctrinat-o cît a putut la plecare, culcînd-o alături de ea în ultimele luni, vorbindu-i noaptea despre cumplita țară a Franței, în care avea să se ducă, împuindu-i capul cu tot felul de temeri, de prevederi pe care trebuia să le ia, făcînd, în sfîrșit, tot ce-i stătea în putință pentru a înlătura comportarea firească a acestui copil, sădindu-i neîncrederea în suflet.

Micuța era foarte tulburată. Îi era tare teamă de delfin, nu îngăduia ca Vermond s-o părăsească. Dar preatemeutul delfin avea aerul unui tînăr neamț tare de treabă, încă și mai puțin la largul lui decît ea. A doua zi după venire, intră dimineața în odaia ei : „Ați dormit ?“ Iată tot ce-a găsit să-i spună. „Da“, a răspuns ea. Vermond se afla acolo, ceva mai departe. După care delfinul a ieșit brusc pe ușă.

Ea lăsa prea mult să se vadă prudența ce-i fusese recomandată, nebizuindu-se pe nici o cheie, ascunzînd în patul ei scrisorile mamei sale și, prin aceasta, dînd de bănuît că tănuiau mari secrete. Scria în chiar ziua cînd scrisorile plecau,

sigilindu-le în aceeași clipă și trimițându-le de-a dreptul prin ambasadă.[...]

Mentorul La Vauguyon a avut, în primul an, un motiv aparte spre a-i ține separați. Erau niște adevărați copii încă, părind plăpînzi, limfatici. Micuța a mai crescut încă timp de doi ani.[...]

Delfinul era serios și harnic la carte, folosindu-și memoria foarte bună. Amenințat să fie rege, ar fi voit să priceapă ceva din afacerile de stat, să fie admis la consiliu. Învăța în bună înțelegere și fără știrea lui Ludovic al XV-lea cu un ofițer priceput, care îi vorbea despre război și despre treburile de guvernămînt.

Delfina, dimpotrivă, n-a dovedit nici o înclinare către învățătură. Mama sa îi neglijase cu totul educația pînă la 13 ani (1768), anul în care moartea reginei Franței o face să creadă că ar putea-o înscăuna regină. Au năvălit atunci toți profesorii deodată, dar n-a învățat nimic. Scrisorile, desenele care erau arătate ca din partea ei nu-i aparțineau. Ajunsă la Versailles, era prea nepăsătoare sau prea vanitoasă ca să se mai îngrijească de propria ei educație. Vermond e neconsolat. Maria Tereza zadarnic îi scrie : „Lectura îți e mai trebuincioasă decît oricărei alteia, neștiind nimic altceva, nici muzica, nici dansul, nici pictura ori alte științe plăcute“ (6 ianuarie 1771).

Nu-i plăceau decît comediile. Juca și ea, avea roluri ca Marion, Lisette. Își bătea joc de etichetă și pleca, pornea cu ușurință să călărească împreună cu fratele Artois, un trăsnit. Merg pe măgari, ea cade, lumea rîde. Rîdea ea însăși, împreună cu doamnele ei, de rege, puțintel de delfin.[...]

Dar ziua de care se temea delfinul sosește. I se vestește că Ludovic al XV-lea a murit, că e rege. Leșină.

Apoi, venindu-și în simțiri, exclamă : „Oh, ce povară !... Și nu m-au învățat nimic !“

Scrupulosul tinăr era într-o stare pe care o putem numi vrednică de admirație, hotărît s-o apuce pe calea cea dreaptă, călcîndu-și pînă și sieși pe inimă. Așa a și fost dintru început.

NECKER

Personaj oarecum ridicol din pricina vanității, a patosului său, pedant, fiu al unui pedant¹, domnul Necker era însă un om cinstit și bun, dezinteresat cu mărinimie, care, din pricina probității, a firii sale onorabile, a încurajat Europa să dea bani Franței îngăduindu-i acesteia să alerge în voie pe calea ce-o ducea la faliment. Virtuțile, talentele sale, funeste țării, au salvat America², au slujit omenirii.

Un fermier general, care nu-l prea înghite, îi aduce, fără să vrea, această laudă : „Sensibilitatea sa îmbrățișa toți oamenii laolaltă. Venea mai ales dintr-un simțămînt de ordine și de dreptate“.

Să pună ordine, acesta a fost primul său gînd. În cele patru luni, de după plecarea lui Turgot³, domnise un adevărat jaf. Restabilește contabilitatea. Lasă să se întrevadă toate semnele unei

¹ Necker era fiul unui profesor de colegiu, de origine engleză, trecut la protestantism și stabilit la Geneva.

² Aluzie la războiul de independență din 1776, prin care fostele colonii ale Regatului Britanic din America de Nord își proclamă independența. Franța a susținut America prin arme, muniții, subsidii, voluntari. Necker a procurat 530 milioane pentru această întreprindere.

³ Derăsisia lui Turgot din 1776 (v. nota 2, p. 321).

guvernări cinstite, care nu se teme de lumină. Credința în lumină, în a da totul pe față, prin asta îl amintește pe Turgot. Încă din primul an al venirii sale, dă cărțile pe față, mărturisește marele secret că statul e grevat cu patruzeci de milioane de rente viagere (7 ianuarie 1777). Se aud strigăte : „Ce imprudență ! Ce indiscreție !“ Dimpotrivă, e un lucru liniștitor : acestui om atât de cinstit, care spune tot, i se aduc bani. Numai Geneva împrumută o sută de milioane. Șapte luni mai târziu, *face lumină în impozite*.[...] În anul următor, 1778, încercare (timidă încă) de a convoca adunările provinciale preconizate de Turgot, în mod parțial încă, în Berry, Guienne, Dauphiné, Bourbonnais. Adunări în care starea a treia va precumpăni ca număr, avînd însărcinarea să lămurească, să dea sfaturi, dar nu să împiedice cîrmuirea.[...]

Odată cu Turgot pierise posibilitatea de-a face economii (mai 1776). Prin destituirea lui Necker dispare și creditul (mai 1781).

Pentru curte, pentru privilegiați, chestiunea de căpetenie era să fie alungat bunul-simț, să-l doboare pe cel mulțumită căruia lucrurile încă mai mergeau. Deși menajase mai mult decît Turgot pe cei din jurul reginei, reforma sa îndrăzneată privind economiile casei regale, apoi afișarea *listelor de cheltuieli*, care dădeau în vileag atîtea lucruri, îi atrăsese ră fără doar și poate cea mai adîncă ură. Se afla cu desăvîrșire singur. Era un efort peste puterile regelui, o osteneală ce nu mai putea fi îndurată, să-l mențină pe acest om imposibil, într-atît de urît, și urmărit de nemulțumirea tuturor. Admirat de către Europa, pizmuît pînă

și de Anglia, Necker era la Versailles oala rîioasă, nimeni nu-i mai vorbea.

Pe cine oare nu rănise ? El, un financiar, lovise chiar în oamenii finanței, suprimînd slujbele a patruzeci de perceptori generali, dezmembrînd temuta branșă a birarilor, care domnea de pe timpul lui Fleury. Oamenii Parlamentelor îl urau de moarte, pentru încercarea privind convocarea adunărilor provinciale, pentru că se atinsese și de ei, suprimîndu-le scutirea de impozite. Și voia să le ridice și caznele, cel mai plăcut privilegiu al lor. Îi neliniștea și pe seniori. Suprimînd servitutea lor față de rege, voia s-o suprima și pe cea a supușilor față de ei (fără răscumpărare). Și ar fi făcut-o, dacă regele nu l-ar fi împiedicat, dintr-un respect stupid față de *proprietate* !

STAREA ÎN CARE SE AFLA FRANȚA

Regele, foarte necăjit de afacerea colierului¹, nemulțumit de Paris, puțin mulțumit de regină, face un lucru nou și unic în domnia sa, își schimbă

¹ Scandal din viața privată a perechii regale (1784), și care prin amploarea ce-o capătă ajunge o chestiune politică, contribuind în mod considerabil la impopularitatea Mariei-Antoaneta în Franța. Dorind să reintre în grațiile reginei, Louis de Rohan, episcop, mare omonier al Franței, acceptă cumpărarea unui colier în valoare de 1.600.000 franci pentru a-i fi dăruit acesteia. Victimă a înșelăciunii marchizei de La Motte, Rohan este convins că regele i-a refuzat Mariei-Antoaneta prețioasa podoabă. Cum nu poate achita primul termen, Ludovic al XVI-lea ia cunoștință de cele întimplate, lăsînd afacerea în seama Parlamentului (Tribunalului) din Paris. Marea majoritate a populației ține partea episcopului de Rohan, condam-

pentru prima dată obiceiurile, călătorește. Cu cât o iubea mai mult pe regină, cu atât îl rănea mai mult. Nu-i vorbește despre noile proiecte ale lui Calonne¹; regina află de ele o dată cu curtea și cu toată lumea. Se duce să viziteze Cherbourgul, bunul său popor de pe coaste.

I se aranjează un triumf.[...]

Dar triumful acestei călătorii, pusă la cale, de ministru, nu era decît o iluzie. Rege, popor, s-au mințit unul pe altul. Înduioșarea le-a ascuns adevărata stare de lucruri.

Lumea se înduioșa repede pe timpul acela, lacrimile curgeau cu ușurință. Limba stă mărturie. În fiecare frază, citești : *sensibil* și *sensibilitate*. În documente, în cele mai reci piese diplomatice, miniștrii, regii rostesc fără nici o legătură cuvințele : „Sensibilitatea inimii mele“. Orice carte e pe tonul acesta. *Confesiunile* stîrnesc un adevărat cataclism de lacrimi (1782). Urmează Bernardin de Saint-Pierre, în 1784. Întreaga literatură mărunță, Florian², Berquin³ își acordează lira în această notă. Teatrul e invadat, la rîndu-i, o dată cu marile succese ale lui Sedaine⁴. Și într-atît

nînd-o pe regină. Parlamentul sfîrșește prin a-i acorda acestuia achitarea în 1786.

¹ *Charles-Alexandre de Calonne* (1734—1802) ministru de finanțe al lui Ludovic al XVI-lea între 1785—1787; datorită imposibilității de a redresa situația financiară dezastruoasă a Franței e nevoit să-și dea demisia.

² *Jean-Pierre Claris de Florian* (1755—1794), scriitor francez; fabulist, șansonetist, romancier, autor dramatic, vădește multă sensibilitate și naivitate idilică în operele sale.

³ *Armand Berquin* (1747—1791), literat, autor de idile, romane și lucrări pentru copii și tineret, manifestă o deosebită ingenuitate și grație naivă.

⁴ *Michel-Jean Sedaine* (1719—1797), poet, libretist de opere, autor dramatic, foarte popular în epocă; inaugurează, prin piesa *Filozof fără voie* (1765), drama burgheză.

de puternic, încît '89 nu are nici un ecou. Chiar și în plină teroare nu se joacă decît piese cu păstori și păstorite.

Regele, în ciuda zimbetelor aproape batjocoritoare schimbate de curteni, e într-adevăr *omul sensibil* al vremii. Deși cam grotesc la înfățișare, are ceva din Gessner¹. Gusturile sale de interior, în viața de familie, rotunjimea, pînă și obezitatea sa, apoi ochii, despre care lumea crede că sînt miopi (dar nu sînt), toate acestea dădeau poporului impresia unui rege de treabă, al unui rege fermier (acesta e cuvîntul folosit de tatăl meu, care l-a văzut pe cînd era închis la Temple). Părul, orice i-ar face, iese din pieptănătură, stă alandala ; asta era pe placul țăranilor. Populația de pe coaste știa că îi place marinăritul. Mulțimea dă năvală, se înghesuie. Scoate urale cît o ține gura, femeile plîng. Regele are și el ochii umezi. Se credea tare bun, visa la ducele de Burgundia.

Bunătatea sa, tocmai asta era plaga publică. În timp ce-și spunea : „Sînt tatăl poporului“, înduioșarea față de cele din jurul lui îl făcea să prăpădească viața, sîngele poporului, trei sferturi din impozit în mărinimii nechibzuite. Respectul său filial pentru toate vechile abuzuri era piatra de încercare, piatra fatală de hotar de care stătea agățată Franța. Crușîndu-i pe seniori, a menținut servajul și corvezile țăranului. Din considerație pentru vechile uzanțe, pentru drepturile Parlamentelor, a menținut secretul dezbaterilor, tortura (pînă în mai 1788). Cînd înseși Parlamentele, renunțînd la spiritul lor jansenist, propun să se dea drept de stare civilă protestanților, regele refuză,

¹ Solomon Gessner (1730—1788), pictor, gravor și scriitor elvețian ; prin idilele și pastoralele sale a ilustrat o literatură dulceagă, sentimentalistă.

pentru a nu supăra clerul. [...] Malesherbes¹ cel puțin izbutește să-i smulgă promisiunea că nu va mai semna mandate de arestare. Ministrul acesta e tare neînduplecat; rămîne surd la rugămințile familiilor care ar dori să întemnițeze pe unii de-ai lor. Dar regele e prea bun; nu poate rezista rugăminților lor; închisorile se umplu în 1777. Iată adevărata pantă pe care se prăbușește monarhia — întoarcerea la tradiție. Fiind primul gentilom al Franței, cum foarte bine spunea Henric al IV-lea, și protector al nobilimii (precum și al clerului), regele înseamnă pentru familii *păzitorul onoarei lor*, apărător firesc al autorității conjugale, al autorității părintești. Unitatea celor trei despotisme: stat, cler, familie se menține neștirbită sub această domnie.

Esența și însăși viața acestei cîrmuiri era mandatul de arestare.[...] Regalitatea muribundă, scoasă din Versailles-ul ei, prizonieră ea însăși (cine ar fi crezut-o?), tot mai făcea prizonieri, tot mai dădea mandate de arestare.[...]

Sigiliul, contrafortul marelui cavou monarhic, e regele. *Regele, Bastilia* — iată două cuvinte sinonime. S-a văzut în '89: nici o răsturnare din cele mari nu-l tulbură; dar cînd e luată Bastilia... tresare... era el însuși.

Să fie limpede că acest singur cuvînt *Bastilia* cuprindea mii de alte temnițe, ocne, galere, co-

¹ *Chrétien-Guillaume de Lamoignon de Malesherbes* (1721—1794), om de stat; în calitate de consilier al Parlamentului, apoi ca director al tipăriturilor s-a dovedit un spirit de o mare toleranță, încurajînd publicarea *Enciclopediei*. Ca secretar de stat a protestat împotriva mandatelor de arestare date arbitrar de către rege. Devenit impopular, demisionează. În 1792 îl apără pe rege în fața Convenției; va fi arestat ca suspect și ghilotinat.

răbii și colonii. Mai adăugați și minăstirile, unde se încarcerează tot prin mandat de arestare.

Cineva îi cere lui Mirabeau tatăl, *Prietenul oamenilor*, vești despre soția și familia sa : „Unde se află doamna marchiză ?“ „La minăstire“. „Și domnul fiul dumneavoastră ?“ „La minăstire“. „Și fiica dumneavoastră din Provența ?“ „La minăstire.“ „V-ați prins, așadar, să umpleți minăstirile ?“ „Da, domnule, și dacă ai fi fiul meu, de multă vreme ai fi fost și dumneata acolo.“ Din cei cinci copii, *Prietenul oamenilor* pe patru îi ține închiși, fără a mai vorbi de mama lor.

Să fie tatăl acesta un caz unic, o ființă ca nealtele ? Nicidecum. E foarte des întâlnită în veacul al XVIII-lea. Doar aruncându-mi ochii într-un cerc foarte restrâns văd lucruri asemănătoare. Tînăra soție a lui Mirabeau se mărită pentru că e maltratată de mama ei. Vestita lui amantă, Sophie, nutrește o teamă cumplită față de tatăl său, încît la cei optsprezece ani ai ei consimte, ascultîndu-i voia, să ia de soț un bărbat de șaptezeci și cinci de ani.

Să fie vorba numai de nobilime ? Nu, ar fi o greșeală din cele mai mari să credem așa. Pînă și austeră familie jansenistă a oamenilor de robă atît de aspri și cu moravuri atît de diferite, urmează aceeași pildă. Arbitrariul monarhic era urmat pînă și în cel mai umil cămin. Fratele vîrstnic îi asuprea pe ceilalți, fratele pe soră, reproducînd la rîndu-le asprimea tatălui, încă și mai jignitoare. Se vede din scrisorile biete Sophie. Ai crede că citești pagini smulse din *Clarisse Harlowe*¹.

¹ Cunoscutul roman epistolar (1747—1748) al scriitorului englez Samuel Richardson (1689—1761).

Cei din clanul Mirabeau, zgomotoși, turbulenți în scandalurile, procesele, certurile lor, ne-au adus un mare serviciu. Tot ceea ce se consuma, înăbușit între cei patru pereți ai familiei, iese la lumină. Căminul e văzut în adevărata lui față, cu războaiele lui intestinale. Și s-a văzut cât de mult corupea statul familia, prin ușurința cu care regele sprijinea, ținea isonul tuturor tiraniilor domestice. S-a văzut că atât sus cât și la cei de jos această cumplită cîrmuire a favoritismelor, a grației divine, dușmană a luminii și a legii, se practica, era urmată. După numai zece ani, marile roade ale timpului (pe care vremea nu le-a putut lua înapoi) i-au fost date Franței : *Revoluția familiei*, a adevăratei familii, în sfîrșit creată și fundată după făgașul legii, al inimii și al naturii. E vorba de Codul civil al Convenției (1794). Moravurile au urmat legea. Cîtă blîndețe astăzi, cu prețul acelei vremi, atât de aproape încă de noi !

Ce-avea să vadă Franța în fundul sacului ?

S-o spunem deschis. Cifre ? Nu ; crime.

Crime săvîrșite de Calonne, crime săvîrșite de rege ; înțeleg prin asta greșelile lor regretabile făcute dintr-o ciudată slăbiciune și care, în acești trei ani, dăruie, irosesc, scapă totul din mînă.

1. Nu puține operații financiare săvîrșite de Calonne erau de asemenea natură, încît orice țară guvernată de legi l-ar fi poftit la ocnă. [...]

Operațiile legale nu sînt mai puțin nevinovate : *Cinci sute de milioane împrumut în trei ani de pace !*

Sub cel mai prost rege, sub cel mai prost ministru — Ludovic al XV-lea și Terray — impozitul se ridica la trei sute de milioane. Sub Calonne atinge cinci sute de milioane.

Pentru a face față cheltuielilor acestei uriașe monarhii, ce mai rămînea ? Prea puțin :

O sută optzeci de milioane.

2. Ceea ce urmează e cel mai penibil. Cine ar putea crede, în viitor, că din această biată rămășiță, acest jalnic dinar al Franței, regele risipea două treimi în mărinimii nechibzuite ?

Unii încearcă să arunce totul în capul lui Calonne, să-l acuze pe rege. Dar cu mult înainte de venirea lui Calonne, din mai 1776, regele o apucă pe vechiul fâgaș al lui Ludovic al XV-lea, cheltuind cu nesăbuință, acordînd înscrisuri pentru sume neîncasate.

În anii cei mai săraci, regele e mai generos ca oricînd.

În 1783, anul care urmează războiului, an de secătuire, regele dăruie prin înscrisuri o sută patruzeci și cinci de milioane.

În 1785, anul care urmează secetei, secătuirii din '84, un an de foamete aproape, regele dăruie o sută treizeci și șase de milioane.

Se obiectează repede că erau cuprinse în această sumă unele subvenții diplomatice, unele anticipări interesate. E partea cea mai mică. Grosul sumei e cheltuit în favoruri, atenții pentru curte, dote, înzestrări, generozități gratuite.

Ce mai rămînea ? Cele cinci sute de milioane impozit anual, din care, scăzînd cheltuielile și darurile, mai rămîn, pînă la urmă... *patruzeci de milioane ! [...]*

Se putea oare ca regele să nu aibă știință de suma înspăimîntătoare cu care Calonne, la începutul venirii sale, îi copleșise pe frații săi ? Era cu puțință să nu știe de cumpărarea palatului Rambouillet (atît de inutil), pentru a-și întinde domeniul de vînătoare (paisprezece milioane) ? Și

de cele cinsprezece milioane date pe palatul Saint-Cloud ? Să nu fi avut știință de tot ce sugera caracatița nesățioasă a societății de la Trianon, pensiunile straniei dăruite unor Coigny, Dillon, Fersen ? Nici de darurile monstruos de costisitoare cu care erau îndopați cei din clanul Polignac ¹ ? Ceea ce știm despre toate acestea e înspăimântător.

Regele n-a avut niciodată vreun favorit, ori un prieten intim. La început era tare neîncredător. Îi îndepărta pe curtenii cu „necioplelile“ lui. Cine l-a putut schimba într-atât de mult ? [...] Regina, trebuie s-o spunem, a fost într-adevăr singura persoană care a avut o mare influență asupra lui. Prin ea, curtea de la Trianon și chiar curtea cea mare de la Versailles nu numai că l-a dominat, dar l-a și schimbat, l-a transformat. Zadarnic se va căuta ; nu se va putea găsi nici o altă putere care să fi operat această ciudată metamorfoză.

S-ar fi putut prevedea că va ajunge aici, când (în 1774), l-a determinat să-i alunge pe cei care îl luminau asupra intențiilor Austriei, și, când, doi ani mai târziu, îl pune să-l alunge pe Turgot. Copiii l-au atașat și mai mult de ea. De asemenea greșelile ei și nevoia de a ierta. Cu cât suferea mai mult de pe urma ei, cu atât o iubea mai mult. Procesul colierului, care l-a lovit atât de crunt,

¹ Darurile cu care regina a copleșit familia Polignac a contribuit în foarte mare măsură la impopularitatea sa. Gabrielle de Polignac era guvernanta copiilor Franței (pe-rechii regale) și favorita Mariei-Antoaneta. Soțul doamnei de Polignac, Jules de Polignac, primește din partea reginei slujba de mare scutier al Franței, titlul ereditar de duce, o pensie substanțială etc. Cumnata sa, Diane de Polignac, este făcută doamnă de onoare pe lângă doamna Elisabeth, sora regelui. Socrul său capătă funcția de ambasador etc. Familia Polignac părăsește Franța (emigrează) încă din 1789.

l-a întristat, l-a îndepărtat pentru o clipă, pentru a-l aduce înapoi mai slab ca oricînd în fața voinței ei. A iubit-o pentru rușinea ei, pentru lacrimile vărsate. Mai tîrziu, pentru îndrăzneala și temeritatea ei. Ajunge pînă într-acolo (1787), încît n-o poate părăsi o clipă. Cînd regina își petrece ziua la Trianon, deși nu rămîne să doarmă acolo, și se întoarce seara la el, nu poate îndura să stea la Versailles, se duce la Trianon de trei ori pe zi. La cel mai neînsemnat cuvînt pe care i-l spune, e mișcat, plin de atenții. Ce amantă a avut vreodată o asemenea putere? Marchiza de Pompadour ajunsese cîinele lui Ludovic al XV-lea, nu izbutea să-l păstreze decît prin josnicii. Ludovic al XVI-lea, dimpotrivă, e slujitorul reginei, tremură pentru ea, pîndindu-i privirea, temîndu-se de trufia pe care o citea în ochii ei. Tot ceea ce se povestea în evul mediu despre magia nemiloasă, despre farmecele drăcești, care îți pierdeau sufletul, toate acestea nu sînt decît prea adevărate : le regăsim aici. [...]

Portretele succesive ale reginei exprimă din ce în ce această enigmatică putere, nemaipunînd la socoteală farmecul tinereții, al frumuseții. Urmăriți-le la Versailles. În primul (la douăzeci de ani), e strălucitoare, dar puterea aceasta nu se vede decît prea puțin. Ultimele două (treizeci și unu, treizeci și doi de ani) ne-o arată astfel, tristă, tulburătoare, deosebit de primejdioasă. Nu-i deloc zîna cea bună. Chipul e fantasmagoric, nefiresc, deloc liniștitor. Să fie Circe? Nu. Aerul mîndru și distant îi micșorează farmecul. Să fie Medeea? Nici ea. N-are cîtuși de puțin atrocitatea obscenă a adevăratei Medee. După mai multe sarcini, la treizeci și unu de ani, în al doilea portret, făcut de doamna Lebrun ('86—'87), e tot foarte fru-

moasă, păstrindu-și pielea sidefie, „atît de străvezie că nu îngăduia nici o umbră“. Împrejurul ei, pe genunchi, îi are pe frumoșii săi copii. Te duci cu gîndul la Van Dyck, la a sa *Henriette d'Angleterre*. Cu moliciune înveșmîntată într-o foarte blîndă catifea roșie, care-și împrumută reflexele pielii satinată, te-ar cuceri numaidecît, dacă n-ar fi albastrul prea tăios al ochilor, privirea lor fixă, făcîndu-te parcă să-ți pleci capul.

E doar cu copiii ei, de ce-i atît de neînduplecată? Păzitorii aceștia nevinovați o apără. Ar trebui să dăruiască liniște acestui tablou. Dar nu-i cîtuși de puțin liniștitor. Nu respiră siguranța înălțătorului tablou al lui Van Dyck. Zîna dăunează prea mult mamei. Fascinează, în loc să înduioșeze. Artista, nervoasă și ea, tulburată de regină, mișcată de gîndul viitorului, lucra neliniștită și mîna, socot, i-a tremurat.

Nu cred cîtuși de puțin că regele n-a văzut panta pe care neînduplecata sa patimă îl tira. Sub chipul lui morocănos, care putea trece drept nepăsător, ascundea mari frămîntări. Un cuvînt care l-a scăpat ne îngăduie să credem astfel. Cînd moartea lui Vergennes¹ (ianuarie 1789) a îndepărtat ultimele mijloace care-l puteau împiedica în cădere, lăsîndu-l slab și singur, s-a dus să-i vadă mormîntul la cimitir și a rostit: „Facă cerul să mă pot odihni de pe-acum alături de tine!“

Grave cuvînte! Ai putea crede cu ușurință că a avut în clipa aceea dureroasa străfulgerare a tuturor schimbărilor care se petrecuseră în el,

¹ *Charles Gravier*, conte de Vergennes (1717—1789), om de stat, ambasador, apoi ministru de externe al lui Ludovic al XVI-lea. A contribuit la succesul războiului de independență al Americii și a purtat numeroase negocieri care au asigurat prestigiul Franței.

distanța uriașă care-l separa de Ludovic al XVI-lea cel de la început. Unde e grijuliul delfin, regele atât de iubitor față de binele public?

CAIETELE DE DOLEANȚE ; ALEGERILE

Lucrurile s-au înrăutățit o dată cu venirea iernii¹. Încă de la 9 decembrie, Sena și toate apele îngheață. Transporturile vaselor încetează. Frigul atinge treizeci de grade. Poporul, în fiecare ținut, reține grânele. Circulația se întrerupe. Orice negoț cu grâne e socotit o speculație. Zadarnic ministerul cere să cumpere. Spaima împiedică totul. Necker, zi și noapte la pîndă, scrie depeșă după depeșă, primește sute de curieri. Ceas de ceas, din toate provinciile, sosesc știri proaste : ici, colo, peste tot foamete.

Situația Parisului e îngrijorătoare. Orașul era alimentat de pe o zi pe alta, viața acestui trup uriaș atîrna de un fir de ață. Mortalitatea a fost uriașă. Peste tot, săracii piereau de frig și de foamete. Mureau prin poduri. Se murea pe stradă. Nesfîrșite procesiuni, convoaie funebre, se țirau spre cimitir. Numeroase măsuri de caritate, de binefacere și, s-o spunem deschis, de prudență, au fost luate. Ce s-ar fi întîmplat dacă temutul Paris, ajuns pe ultima treaptă a mizeriei, și sub biciuirea morții, s-ar fi năpustit asupra palatelor lăfăindu-se în luxul lor odios, dacă ar fi luat cu asalt,

¹ Iarna anului 1788—1789.

în piața Vendôme, vilele insolente ale fermierilor generali ? [...]

În decembrie 1788, spaima, necesitatea, fac ca regele să fie mai puțin surd. Poporului aceluia numeros și înfometat care striga într-un glas : „Pîine !“ el îi dă îngăduința ca reprezentanții stării a treia să ocupe un număr dublu de locuri în Statele generale (27 decembrie 1788).

Starea a treia (reprezentînd 25 milioane de oameni) trimite tot atîția deputați cît clerul și nobilimea la un loc (cele două sute de mii de privilegiați).

Victorie a dreptății, dar mărunță și încă nedreaptă. Și n-ar fi fost nici așa dobîndită dacă regele și regina n-ar fi fost împinși de primejdie, de teamă și, pe deasupra, de dorința de răzbunare. Aveau pică pe nobilime. Căci nobilimea, sprijinitoarea tronului, ajunsese să-l submineze. Curtea, Versailles-ul, mult mai mult decît Parisul, alcătuisese cîntece, pamflete împotriva reginei. Cine-l împinsese la cădere, cine-l dezarmase pe ministrul ei, Brienne¹ ? Nobilii din provincie, ofițerii, care refuzaseră să tragă.

Acordînd dublarea numărului de deputați ai stării a treia, regele, regina nu au avut altă intenție decît aceasta. Nu exista nici un echivoc. Au arătat cît se poate de limpede că se răzbunau

¹ Între plecarea lui Calonne și rechemarea lui Necker (sept. 1788), funcțiile de prim-ministru și de ministru de finanțe au fost cumulate de Brienne, omul reginei, omul partidului austriac. Eșecul guvernării acestuia iese și mai mult în evidență cu ocazia crizei politice din 1787—1788, izbucnită ca urmare a opoziției Parlamentelor la măsurile abuzive impuse de rege. Atît în Bretania cît și în Dauphiné, trupele refuză să tragă în populație, care se opune închiderii Parlamentelor și exilării magistraților.

pe nobilime. Cînd i se spune lui Ludovic al XVI-lea că din rîndul notabilităților o singură comisie votase pentru starea a treia, cu majoritate de un vot, exclamă : „Să fie socotit și votul meu !” Regina, la 27 decembrie, asistă la ședința consiliului, voind să participe în mod public, prin persoana sa, la actul pe care nobilimea îl numea „degradarea ei”.

Altminteri, perechea regală socotește că în acest fel nu-și manifestă decît nemulțumirea. Starea a treia, deși mărită ca număr, cîștigă puțin. Ca și înainte, constituie un ordin aparte, nu are decît *un vot împotriva a două*. E, ca întotdeauna, dominată de cele două ordine superioare, clerul și nobilimea. Necker, neamestecînd cele trei stări în cadrul aceleiași adunări, neacordînd votul pe cap de om, menținînd vechea formulă opresivă a votului pe stare, liniștea prin aceasta conștiința regelui, prevenitoare pentru privilegiați. Mai spera, prin procedeul amintit, să liniștească temerea, indignarea nobilimii. Își cerea iertare, făcînd cu ochiul, părăind a spune : „Nu vă supărați ! La drept vorbind, n-am acordat nimic.”

Regulamentul alegerilor, care apare de la 24 ianuarie, uimește, înspăimîntă. Mulți cred prostete că fugarii genevezi, în solda Angliei, vor să arunce Franța în plină dezorganizare, că Necker îi ascultă (și nu era adevărat)), că vrea să instau-reze în regatul cel mare al Franței democrația micilor cantoane elvețiene, ori egalitatea barbară a normanzilor care nu-știu ce-i aceea proprietate.

Regula de bază surprindea : oricine plătește impozit e alegător. Orice bărbat de douăzeci și cinci de ani. Ceea ce însemna : toată lumea. Căci toată lumea plătea capitația.

Ce încredere nemărginită în calitățile naturii umane, în patriotismul maselor și în chibzuința săracilor !

Privit de-aproape, mai mulți, printre care Mirabeau, socoteau că planul acesta, în aparență ultrademocratic, ascundea, lua înapoi printr-un șiretlic de amănunt, ceea ce acorda în mare. Preoții cu proprietăți, nobilii posesori de feude, deci un foarte mic număr, au singurii privilegiul alegerii directe. Starea a treia (națiunea) nu are drept decît la alegerile de gradul al doilea. Menținînd absurdele drepturi ale vechilor circumscriptii senioriale, se anulează cu îndemînare proporția numerică superioară a stării a treia. Se face apel la toți nobilii neînsemnați, famelici, ușor de ademnit.

Convocarea la alegeri nu-i nici uniformă, nici simultană. Parisul, capul Franței, care ar trebui să meargă în frunte, să lumineze și să conducă, e convocat în chip machiavelic ultimul, după toți ceilalți, și în așa fel încît să nu exercite nici o influență. S-a mers atît de departe cu ura, cu neîncrederea față de marele oraș, care se cuvenea să fie cel mai menajat, încît la 13 aprilie, ministerul, violînd în acest singur caz principiul alegerilor propus pentru tot restul Franței, hotărăște că la Paris vor putea fi admiși în adunările electorale ale stării a treia numai cei care plătesc o capitație de șase livre. Mirabeau merge atît de departe, încît trage concluzia că de fapt nu se intenționa convocarea Statelor generale. Erau, într-adevăr, mai mulți cei care socoteau că intenția curții era să strîngă o amestecătură de oameni în care toți, luptînd împotriva tuturor, aveau să se anuleze unii pe alții spre cîștigul puterii regale. Marea masă întunecată a preoților simpli, în ura

și sărăcia lor, avea să-i înghită cu necaz pe episcopi. Proaspeții înnobilați, contestați, disprețuiți de nobilime, voiau fără doar și poate s-o înjosească. Dar pînă și acești învingători, aflați în subordinea clerului și a nobilimii, aveau să fie la rindu-le zdrobiți de mitocănime, care voia să egalizeze totul. Cu atît mai sus, deasupra prăbușirii tuturor acestora, avea să se înalțe tronul.

Privind acest plan al alegerilor, la prima vedere stingaci și fără nici o noimă, dar plin de greșeli calculate, i se putea arăta regelui rezultatul probabil : că avea să-și atragă popularitatea bunelor intenții, precum și profitul duplicității (Mirabeau, *Memorii*, V, 224).

Ciudată ingraturitudine ! E într-adevăr surprinzător să vezi cît de puțin mișcat e regele de devotamentul acesta îndărătnic al națiunii. Destituirea lui Tușgot, a lui Necker, în oricare altă țară decît în Franța, i-ar fi atras ura poporului. Complicitatea sa regretabilă față de jaful lui Calonne, în oricare altă țară, ar fi făcut poporul necruțător cu el. Salvele din Paris, execuțiile acelea ¹ atît de

¹ În septembrie 1788, regele, regina își iau rămas bun de la Brienne care, așa cum am văzut, nu putuse face față situației falimentare în care se afla Franța ; monarhia apelează din nou la serviciile lui Necker ; acesta salvează situația vîrsînd în visteria țării averea sa personală. În timp ce pentru perechea regală acestea sînt zile de *doliu*, poporul din Paris *sărbătorește* plecarea ministrului reginei și rechemarea lui Necker, atît de popular. Timp de trei zile și trei nopți străzile sînt iluminate, se întretin jocuri de artificii, se aud pocnitori, ca la o serbare publică. Ferestrele prietenilor curții, cum nu sînt luminate, poporul le sparge cu pietre. Aceste dezordine sînt un pretext pentru curte, aflată la Versailles, ca să hotărască „împrăștierea prin forță a grupurilor“. Astfel armata încolțește mulțimea pe străzi, făcînd numeroase victime.

necugetate, de nemiloase, l-ar fi pierdut pe oricare alt monarh.

Dar nimic nu conta. Poporul, uimitor lucru, se încăpățîna să creadă în această închipuire — că răul venea în întregime din altă parte, că regele nu avea știință de relele ce se întîmplă, că era ocupat să semneze toată ziua. Orice ar fi făcut, Franța stăruia în acest vis, această legendă goală, despre un anume Ludovic al XVI-lea în felul *bu-nului rege* Robert, ori al lui *Ludovic cel Cumsecade*.

CUPRINS

<i>Prefață</i>	V
<i>Tabel cronologic</i>	XXI
<i>Notă asupra ediției</i>	XXXVII

FRAGMENT AUTOBIOGRAFIC

Domnului Edgar Quinet	3
---------------------------------	---

Evul mediu

Celții	19
Druzii	21
Cucerirea Galiei de către Cezar (58—51 î.e.n.)	28
Merovingienii	34
Carolingienii (sec. VIII, IX, X)	36
Destrămarea Imperiului carolingian	42
Franța feudală	47
Cruciada. [Urmările cruciadelor.] Lupta comune- lor. Filozofia lui Abailard	57
Prima jumătate a secolului al XIII-lea	76
Filip cel Frumos. [Bonifaciu al VIII-lea. Tem- plierii]	77

[Veacul al XIV-lea. Crécy, Poitiers. Etienne Marcel. Se înfiripă spiritul patriotic]	117
Tineretea lui Carol al VI-lea. [Nicopole]	140
[Veacul al XV-lea. Dezastrul de la Azincourt. Fecioara din Orléans, 1429]	148
Starea în care se afla Franța (1431—1440)	167
Ludovic al XI-lea	173

Renașterea

Introducere	185
Descoperirea Italiei	186
Francisc I. [Iezuiți. Protestanți.] Gargantua	194
Henric al II-lea. Curtea și Franța. Jarnac	223
Lovitura lui Jarnac, 10 iulie 1547	232
Martirii	244
[Coligny]	246
[Caterina de Medici.] Carol al IX-lea	249
Henric al IV-lea	256
[Secolul al XVII-lea. Richelieu; Ludovic al XIII-lea]	268
Mazarin	280
[Limba franceză]	284
[Ludovic al XIV-lea.] Colbert. Molière	287
[Revocarea Edictului din Nantes]	297
Spitale, temnițe, galere; [închisori de copii]	299
[Decăderea nobilimii; moravuri; foamete; sfârșitul veacului]	306
[Secolul al XVIII-lea. Regența. Law.] Domnia cafelei. <i>Manon Lescaut</i> . Watteau	314
Enoriașa Cadière (1730—1731)	327
[Voltaire, doamna Du Châtelet]	335
Doamna de Pompadour; <i>Enciclopedia</i>	338
Damiens (ianuarie-martie 1757)	342
Rousseau. <i>Noua Eloiză</i>	357

Familia Calas ; Voltaire dă libertate protestan-	
ților	358
[Maria-Antoaneta, Ludovic al XVI-lea]	370
Necker	373
Starea în care se afla Franța	375
Caielele de doleanțe ; alegerile	385

Lector : ELENA MURGU
Tehnoredactor : AURELIA ANTON

*Tiraj 49 160 ex. Broșate 47 560 ex. Legate 42
1 600 ex. Coli ed. 18,35. Coli tipar 13,50.*

Tiparul executat sub comanda
nr. 30 478 la Combinatul Poligrafic
„Casa Scintei”, Piața Scintei nr. 1
București,
Republica Socialistă România

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen

2025

